

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM POLİTİKALARI:
ERMENİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Oğuzhan ÇAKIR

Ankara-2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM POLİTİKALARI:
ERMENİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Oğuzhan ÇAKIR

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK**

Ankara-2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM POLİTİKALARI:
ERMENİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Üçler BULDUK

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Üçler BULDUK**
- 2- Prof. Dr. Refik TURAN**
- 3- Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU**
- 4- Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ**
- 5- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ**

Tez Savunması Tarihi: 25.06.2024

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Üçler BULDUK danışmanlığında hazırladığım “SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM POLİTİKALARI: ERMENİ ÖRNEĞİ (Ankara-2024)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

10/07/2024

Oğuzhan ÇAKIR

ÖNSÖZ

Çalışmamızın ilk bölümünde, Ermeni dini inanç sistemi ile birlikte Bizans hakimiyeti devrinde Ermenilerin durumu değerlendirildi. Bu bölümden, gerekirse birkaç doktora tezi çıkabileceğinden genel hatları ile sunulması uygun bulundu. Bu bölüm, Selçukluların Anadolu hakimiyeti öncesinde Ermenilerin durumunu yansıtmaları sebebiyle oldukça önemli. Ermeniler, bu süreçte Bizans devlet rejimi altında katliama varacak düzeyde baskıya uğradılar ve kimlik kaybı ihtimali ile karşı karşıya kaldılar. Siyasi atmosferin kendilerine sağladığı avantajdan faydalanarak Doğu Anadolu coğrafyasında Vaspurakan ve Bagratuni Ermeni Krallıklarını kurmayı başarmaları sonrasında dönem dönem bağımsız, dönem dönem ise Bizans'a ince bir temas ile bağımlı bir yapı yürüttüler. Ermeniler, her ne kadar dinlerini ve kültürlerini devam ettirmek yolunda gayret sarf etseler de âdeta Bizans'ın gölgesi üzerlerinde gezinmeye devam etti. Bu sebeple mezkûr dönem, Ermenilerin varlıklarını koruma ve devam ettirme yolundaki mücadelelerini kapsamaktadır.

İkinci bölümde, Çağrı Bey'in ilk Anadolu akınlarından Alp Arslan'ın ölümüne değin siyasi atmosfer değerlendirildi. Bu bölüm Selçukluların Anadolu sathına yerleşmeleri ve tutunmaları aşamalarını barındırır. Ermeniler için ise yıpranma ve çözülme sürecinin hat safhaya çıktığı bir evre oluşu sebebiyle en dikkat çekici siyasi gelişmelere bizlere sunar. Bir taraftan iç çekişmeler bir yandan Selçuklu akınları bir yandan da Bizans'ın baskılarına maruz kalan Ermeniler, farklı cephelerde mücadele etmek zorunda kalırlar. Bizans, bölgede yaşayan Ermeni halkını ve krallıklarını Selçuklu akınlarına karşı tampon bölge olarak başarılı bir şekilde kullanır. Maruz kaldıkları baskıya daha fazla dayanamayan Ermeni soyluları kısa sayılabilecek bir süre sonrasında pes etme noktasına gelirler. İlk olarak Vaspurakan Ermeni Krallığı, sonrasında da Bagratuni Ermeni Krallığı Bizans'a bağlanır. Ele geçirdiği toprakların

yöneticiliğini merkezi atamalarla idame ettiren Bizans, Ermeni nüfusunu kullanmaya devam eder. Tuğrul Bey devrinde yaşanan Pasinler Savaşı ve Malazgirt Kuşatmalarında Selçuklular karşısında direnen Ermeniler, Selçuklu akınları sebebiyle güç bir durumda kalan çeşitli Anadolu şehirlerinde yine başlıca rol oynarlar. Onlar, Bizans'ın asırlar boyu üzerlerinde uyguladığı yaptırımlara rağmen Malazgirt Meydan Muharebesinde yine Bizans'ın yanında yer alırlar. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse bu bölüm, Bizans ve Ermeniler için yıkımın Selçukluların ise yükselişin resmedilişidir.

Üçüncü bölümde, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk vatani haline gelmesi hadisesi Melikşah'ın hükümdarlığı gölgesinde incelendi. Malazgirt Meydan Muharebesinden kısa süre sonra hayatını kaybeden Alp Arslan, elde ettiği başarı ile Türklüğe ve Anadolu'ya yeni bir imkân tanıdı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin de temellerinin atıldığı bu dönem, Anadolu siyasi tarihi için en karmaşık yılları kapsar. Selçuklular devletleşme sürecini yaşarken, otoritenin zayıfladığı ve birçok gücün Anadolu'da etkin olduğu yapıda, Ermeni Philaretos gibi liderler farklı Anadolu şehirlerinde yerel bir yönetim kurma yoluna girerler. Pek tabi Selçuklular, Melikşah'ın liderliğinde muzaffer bir şekilde tüm engelleri aşmayı başarırlar.

Hiçbir tezin yüzde yüz özgün olmayacağı gibi benim tezim de bu oranda özgün değildir. Lakin şimdiye kadar pek üzerinde durulmamış ve detaylı olarak incelenmemiş konuların ele alınmış olması nedeniyle önemlidir. Bunu yaparken; Farsça, Arapça ve Ermenice kaynakları özgün dilinden okuyarak karşılaştırmalı olarak kullanmaya gayret ettim. Takdir pek tabi alan uzmanlarının ve okuyucularındır.

Doktora eğitimim boyunca beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan dostlarıma, Babam Mehmet Ali'ye, Annem Aysun'a, Ablam Sabır'a ve güzel yeğenim Bilgenur'a minnettarım. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında benim kadar emek veren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Üçler BULDUK'a, Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ'e ve Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU'na, savunma jürisinde yer alarak tavsiyelerde

bulunan Prof. Dr. Refik TURAN'a ve Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ'e teşekkür ediyorum.
Ayrıca kütüphanesinden yararlanma imkânı bulduğum ve beni başarı bursu ile
ödüllendiren Türk Tarih Kurumu'na şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
KAYNAKLAR	vi
Ana Kaynaklar	vi
Araştırma Eserler	xvi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: SELÇUKLULAR ÖNCESİNDE GENEL HATLARIYLA BİZANS- ERMENİ İLİŞKİLERİ	6
1.1. Bizans'ın Ermenilere Yönelik Mezhepsel Tutumu Bağlamında Ortodoks- Gregoryen Ayrışması	6
1.2. Bizans Hegemonyası Altında Ermenilerin Siyasi Yaşamı	39
1.3. Bağratuni ve Vaspurakan Ermeni Krallıklarının Bizans Eliyle İlhakı	57
2. BÖLÜM: SELÇUKLULARIN ANADOLUYU FETHİ SÜRECİ VE ERMENİLER	72
2.1. Tanıma Evresi: Selçukluların İlk Anadolu Akınları ve Ermeniler	72
2.2. Tarihî Seyirde Önemli Aktörler: Türkmen Beyleri ve Ermeniler	80
2.3. İlk Ciddi Karşılaşma: Pasinler Savaşı ve Ermeniler (Eylül 1048)	84
2.4. Tuğrul Bey'in Malazgirt Kuşatması ve Ermeni Vasil (1054)	97
2.5. Sarsıcı Dönem: Selçukluların Anadolu Şehirleri Üzerine Yıldırma ve Yıpratma Harekâtları (1054-1064)	107
2.6. Büyük Yıkım: Alp Arslan'ın Gürcistan ve Ani Seferi (1064).....	127
2.7. Son Çırpınışlar: Bizans'ın Toparlanma Mücadelesi ve Malazgirt Meydan Muhaberesinin Ayak Sesleri (1064-1070)	144
2.8. Romanos Diogenes'in Anadolu Seferlerinde İki Ermeni Figür: Haçatur ve Philaretos	157
2.9. Yeni Bir Dönem: Malazgirt Meydan Muharebesi ve Ermeniler.....	173
3. BÖLÜM: ANADOLUNUN TÜRKLEŞMESİ VE TÜRK VATANI HALİNE GELMESİ	200
3.1. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Anadolu'yu Yurt Tutma ve Kök Salma Evresi	200
3.2. Anadolu'nun Siyasi Karmaşa Döneminde Yeni Bir Lider Figürü: Ermeni Philaretos	211

3.3. İslam Liderleri Anlaşmazlığında Ermeni Philaretos	219
3.4. Ermeni Philaretos'a Gerçekleştirilen Darbe Harekâtı: Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Antakya'ya Davet Edilmesi ve Antakya'yı Fethi (1085)	223
3.5. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın ve Ermeni Philaretos'un Hayatını Kaybetmesi	227
3.6. Anadolu'nun Batı Ucunda Yaşanan Karmaşa: Ebu'l Kasım'ın Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yönetimine Geçmesi	236
3.7. Melikşah'ın Barışçıl Tutumu: Ermeni Katolikos Barseğ Görüşmesi	240
SONUÇ	245
KAYNAKÇA	266
ÖZET	282
ABSTRACT	284

KAYNAKLAR

Ana Kaynaklar

Selçukluların siyasi, sosyal ve kültürel tarihi ile alakalı bilgi edinebileceğimiz pek çok dilde kaynak eserler bulunmaktadır. Bunlar, yazım yılı ve bölgesi olmak üzere birbirinden ayrılmaktadırlar. Özellikle Selçukluların Anadolu safhası incelendiğinde, kaynakların okunması ve tahlil edilmesi başlı başına bir sorunu beraberinde getirir. Literatürde Büyük Selçuklu Devleti olarak anılan ve Tuğrul-Çağrı kardeşlerin önderliğinde kuruluşu gerçekleştirilen siyasi yapının ilk tarihi kayıtları ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça eserlerden müteşekkildir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu aşamasında, Gazneliler ve Karahanlılar gibi Müslüman-Türk devletleriyle yakın temasta bulunmaları ile açıklanabilir. Onlar, Dukak'ın oğlu Selçuk Bey'in Cend'e gelişinden çok öncesinde kuruluşlarını tamamlayarak devletleşme sürecine girmişlerdi. Bu sebeple de tarihi kaynakların yazımı, Selçuklulardan çok önce başlamıştı. Öyle ki Dukak ve Selçuk Bey'in erken hayatı ile alakalı bilgi edinebildiğimiz kısıtlı kaynaklar içerisinde, Gazneliler ve Karahanlıların siyasi geçmişi detaylı şekilde ele alınır. Bu yönüyle bizler, Gazneli ve Karahanlı kaynakları arasında pek az bulunan bilgi kırıntılarını işlemek mecburiyetinde kalmaktayız. Bu durum, ilk Anadolu akınları ve Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi sonrasında değişikliğe uğrayarak gayrimüslim kaynaklarının öneminin artması ile sonuçlanır. Öyle ki Arapça-Farsça kaynaklarda birkaç paragraftan ibaret olan bilgiler, gayrimüslim kaynaklarda sayfalarca anlatılır. Bunun en önemli sebebi, Bizans tarih yazımının profesyonel şekilde uygulanması, siyasi ve kültürel yazım alanında büyük bir ivme yakalanmasıdır. Bizans müellifleri, sarayın içinden veya yakınından olmaları nedeniyle ya birebir şahit oldukları ya da birinci ağızdan duydukları hadiseleri bizlere bildirirler. Bu yönüyle onlar, İslami

kaynaklarda bulunan boşlukların karşı cepheden doldurulmasını sağlarlar. Ermeni ve Süryani müellifleri de sayı olarak az olmaları ile birlikte Bizans müellifleri gibi pek çok değerli bilgiyi bizlere naklederler. Onların en önemli yanı, hayatlarını sürdürdükleri Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde, Selçukluların ilk Anadolu akınları ile birlikte birebir görgü şahidi oldukları olayları aktarmalarıdır. Gayrimüslim müellifler, bu aktarımları yaparken yer yer azımsanmayacak derecede abartılı ifadelerle başvururlar ve güvenilirliklerinin zayıflamasına neden olurlar. Pek tabi bu durum, onların haiz oldukları değerın düşmesine değil tenkitli olarak değerlendirilmelerinin gerekliliğini ortaya çıkarır. Son tahlilde Selçukluların Anadolu'daki varlıkları; Arapça, Farsça, Ermenice, Eski Yunanca, Gürcüce ve Süryanice gibi metinlerden takip edilir. Bu durum, Ermeni siyasi ve kültürel hayatı için de geçerlidir. Onlar, kendi siyasi hayatlarını kaleme almak gayreti içerisinde girseler de birbirlerinden kopukturlar ve dönemsel olarak ardışık bir tarih yazımına haiz değildirler. Öyle ki orta çağ dönemi içerisinde iki elin parmaklarını geçmeyen bu müellifler, devlet veya millet tarihi yazmaktan çok yaşadıkları şehirlerin Selçuklular tarafından ele geçirilmesi hadisesini trajedik bir üslupla ortaya koyarlar. Biz, bu kaynakların büyük kısmını tenkitli bir şekilde değerlendirerek çalışmamızı ortaya çıkarmaya çalıştık. Kaynakçada yer alan müelliflerin hepsini burada tek tek değerlendirmek hem okuyucu için hem de bizler için ayrı bir külfet olacağından, belli başlı ve önemli gördüklerimizi zikretmeyi uygun gördük.

Ermeni Kaynakları: Ermeni kaynaklarından ilki, 5. yüzyılda Koryun tarafından kaleme alınan “*Mesrop Maştots'un Hayatı*” isimli eserdir. Mesrop Maştots, dünya ilim camiası içerisinde Ermeni alfabesinin mucidi ve Ermenilerin en önemli önderlerinden biri olarak anılır. O, savunulduğu üzere Ermeni alfabesini bularak Ermenilerin diğer toplumlar içerisinde erimelerinin ve kültürlerini kaybetmelerinin önüne geçmiştir. Bu sebeple de o, Ermeni kahramanları içerisinde kabul edilir. Biz, Ermeni dilinin oluşumu

hadisesinde bu kaynaktan istifade ettik.¹ Ermenilerin Hristiyanlık dinine geçişlerini, bu sebeple yaşadıkları baskı politikasını ve Ermenilerin dini inançları konularını incelerken Ağatangegos'un eserine müracaat ettik.² Ermeni tarihinin babası olarak kabul edilen, M.S. 5. Yüzyılda kaleme alınan Movses Horenatsi'nin eserinden, Ermenilerin ırkı kökenleri bağlamında faydalandık.³ 9-10. yüzyıl müelliflerinden olan Tovma Artzurini'nin eserlerinden, Ermenilerin erken dönem siyasi hayatı ile ilgili bilgiler edindik.⁴ 11. Yüzyıl müellifleri arasında yer alan Aristakes Lastiverts'i'nin eserinden, Selçukluların ilk Anadolu akınlarından itibaren yararlandık ve Ermeni inanç sistemi ile alakalı veriler elde ettik.⁵ 10. yüzyıldan 14. yüzyıla değin geniş bir dönemi kapsayan ve özet niteliğinde bilgiler ihtiva eden Smbat Sparapet'in eserinden hem Selçukluların hem de Ermenilerin siyasi hayatı ile ilgili okumalar yaptık.⁶ Bununla birlikte, çalışma dönemimizden sonra kaleme alınmalarına rağmen, kıymetli bilgiler ihtiva eden Kiragos Gandzaketsi,⁷ Vardan,⁸ Urfalı Mateos⁹ ve Stepanos Orbelyan¹⁰ gibi müelliflerin eserlerini de dikkatle inceledik. Onlar, geç dönem müellifleri olmalarıyla birlikte Ermeni dini, kültürü ve siyasi hayatı hakkında önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Ayrıca onlar, Selçukluların Anadolu hakimiyeti sürecine de değinirler.

¹ Koryun, *Mesrop Maştots'un Hayatı*, çev. Oğuzhan Çakır, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.

² Ağatangegos, *Tarih-i Ermeniyân*, Garoon Sarksyân, İntişârât-ı Nairi, Tahran 1397.

³ Movses Horenatsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Stepan Malhasyan-Aşot Gabrielyan, Edit Print Hıratarakçutyun, Yerevan 2014

⁴ Tovma Artzruni Yev Ananun, *Patmutyun Artzrunyats Tan*, Vrej Vardanyani, Sovetakan Groğ Hradarakçutyun, Yerevan 1978.

⁵ Aristakes Lastiverts'i, *Patmutyun*, Targmanutyun V. A. Gevorgyan, Yerevan, 1971.

⁶ Smbat Sparapet, *Smbatay Sparapeti Taregirk*, Venetik-S. Ėazar, 1956.

⁷ Kiragos Gandzaketsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Varag Arakelyan, Yerevan 1982.

⁸ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1937.

⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987.

¹⁰ Stepanos Orbelyan, *Syuniki Patmutyun*, A.A. Abrahamyan, Sovetakan Groğ, Yerevan 1986.

Süryani Kaynakları: Ermeniler gibi tarih yazıcılığı alanında az da olsa eser veren gayrimüslim müellif kategorisinde yer alan Süryaniler'in, geç dönemde kaleme alınmalarına rağmen önemli bilgiler ihtiva eden eserleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Süryani Mihail'dir. O, Selçuklular öncesinde Ermeni ve Süryanilerin şehir hayatını, siyasi gelişmeleri, kültürel olguları ve dinsel inanışlarını detaylı olarak işler. Eserini, eski dönemlerden başlamak üzere 12. Yüzyıla değin geniş bir çerçevede ele alır. Kendine özgü bilgileri ihtiva etmesi nedeniyle önemlidir.¹¹ Anonim olarak kaleme alınan Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun isimli eser de azımsanmayacak derecede önemlidir. Ermenilerin siyasi ve sosyal hayatıyla alakalı bilgiler verir.¹² Malatya'da yaşamış Süryani din adamı Gregory Abu'l-Farac'ın eseri de oldukça ehemmiyetlidir. Erken devirlerden başlamak üzere yaşadığı 13. yüzyıla değin genel bir tarih araştırması yapan müellif hem Ermeniler hem de Selçuklular açısından önemli müelliflerimizden sayılır.¹³ Ermeni ve Süryaniler gibi Gürcüler de Selçuklu çağında eser veren gayrimüslim gruplar içerisinde yer alırlar. Kartlis Tskhovreba adıyla anılan ve Gürcü tarihi anlatılan eserde, eski çağlardan başlanarak orta çağ dönemine kadar yaşanan olaylar incelenir. Selçukluların Anadolu'ya temasları ve Kafkasya Seferleri kısımlar şeklinde aktarılır. İnceleme konumuzun önemli eserleri arasındadır.¹⁴

Bizans Kaynakları: Belirttiğimiz üzere, Bizans tarih yazımı diğer gayrimüslim kaynakları arasında en detaylı ve süreklilik arz eden kısmı oluşturur. Eski Yunanca olarak kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğu günümüzde dilimize kazandırılmış durumdadır. Bizans tarihi uzmanları tarafından tereddüt edilmeksizin Türkçe tercümesinden istifade edilen bu kaynakların, biz de aynı baskılarını kullanmayı tercih

¹¹ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (632-1042)*, çev. Hrand D. Andreasyan, T/0044-1, İstanbul 1944.

¹² *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, ed. P. M. Haçatıryan, Haykakan S.S.H.G.A. Hıratarakçutyun, Yerevan 1982.

¹³ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999.

¹⁴ Kartlis Tskhovreba, *History of Georgia*, ed. Roin Met'reveli-Stephen Jones, Tbilisi 2014.

ettik. Mezkûr kaynaklar arasında en önemlilerinden birisi, 11. yüzyıl tarihi seyrini detaylı olarak anlatan Mikhael Attaleiates'in eseridir. Biz, Bizans-Ermeni dini anlaşmazlığı ve Malazgirt Meydan Muharebesi faslında bu eserden oldukça istifade ettik.¹⁵ Diğer bir kaynak 11. yüzyılda Skylitzes tarafından kaleme alınan, Selçukluların Anadolu hakimiyeti evresini ve Pasinler Savaşını anlatan eserdir. Eserin Türkçe tercümesi bulunmaması nedeniyle İngilizce nüshasından ve yazar üzerine hazırlanmış bulunan yüksek lisans tezinden yararlandık.¹⁶ 11. Yüzyılın diğer müellifi İoannes Zonaras'tır. O, Bizans sarayında görevli olması nedeniyle anlattığı olayların birçoğunu birinci ağızdan duyarak kaleme almıştır. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında Selçukluların Anadolu'ya yayılışını en detaylı işleyen müellifler arasında yer alır.¹⁷ Filozof ve tarihçi olan Psellos da Selçukluların Anadolu siyaseti ile alakalı başvuru yaptığımız müellifler içerisinde. 11. Yüzyılda yaşamış olan müellifin eserinden, Malazgirt Meydan Muharebesi öncesindeki ve sonrasındaki siyasi atmosferi takip edebilmekteyiz.¹⁸ 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başında yaşamış olan Bizanslı general ve tarihçi Nikephoros Bryennios'un eserinde; Bizans'a bağlı olan Anadolu halklarının siyasi ve ekonomik buhran hayatı, Bizans'ın Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında içerisine düşmüş bulunduğu siyasi durum ve Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın devlet kurma sürecini takip edebilmekteyiz.¹⁹ Nikephoros Bryennios'un çağdaşı olan Bizanslı prenses ve tarihçi Anna Komnena, bizzat sarayın içerisinde olması nedeniyle oldukça önemlidir. O, eserinde babası olan Bizans İmparatoru I. Aleksios'un hayatına odaklanır. Duygusal bir tarih yazımı takip ettiğinden dikkatli faydalanılması gereken eserler

¹⁵ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁶ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, Cambridge University Press, Redigert av John Wortley, Cambridge 2010. Hatice Bolat, İoannes Skylitzes'in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

¹⁷ İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁸ Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.

¹⁹ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

arasındadır.²⁰ 12. yüzyıl Bizans tarihçilerinden ve devlet görevlilerinden olan Niketas Khoniates, en detaylı tarih anlatısı sunan müellifler arasında yer almaktadır. O, Bizans siyasi hayatını yansıtmayla birlikte, Ermenilere karşı tahkir edici söylemlerde bulunan Bizanslı müellifler arasında yer alır. Ayrıca Selçukluların Anadolu'yu ele geçirme sürecini detaylı olarak eserinde işler.²¹

Farsça Kaynaklar: Yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçuklu Devleti'nin erken dönemlerine ve kuruluşuna dair en detaylı bilgi veren kaynaklar Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu kaynaklar, Selçukluların Anadolu hakimiyeti devrinin öncesinde ve sonrasında Bizans hakimiyetinde olan gayrimüslim nüfusun yaşadıkları bölgelerle alakalı da detaylı bilgiler sunarlar. Çift yönlü araştırmalar, tarihî araştırmalarda ehemmiyetli bir rol oynarlar. Gerek İslâm kaynakları gerekse gayrimüslim kaynakları bir arada ve karşılaştırma olmaksızın kullanıldığı takdirde karşımıza yavan olarak tabir edebileceğimiz bir inceleme çıkar. Mesela araştırma alanımızda yalnızca gayrimüslim kaynaklarını kullanmamız, birçok siyasi olayın ve gelişmenin bizler tarafından görülememesi ile sonuçlanır. Aynı şekilde gayrimüslim kaynakları olmaksızın İslâm kaynakları ile araştırma yapmamız neticesinde gayrimüslimler açısından durumun tahlili oldukça güç bir vaziyete düşer. Bizler de bu sebeple hem gayrimüslim kaynaklarını hem de İslâm kaynaklarını kullanmaya gayret ederek karşılaştırmada bulunduk. Farsça eserlerimizden ilki, Selçuklu şeceresi ve Selçukluların kuruluşu sürecinde bilgi veren Zâhirüddîn Nişâburi'dir. Müellif, 12. yüzyılda yaşamış olmakla birlikte yararlandığı kaynaklar nedeniyle ilk başvuru

²⁰ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1996.

²¹ Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 1995. Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı*, İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması (1195-1206), çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004. Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006.

eserlerimiz arasında yer alır.²² Aynı kategoride yer alan bir diğer eser İbn Funduk'un Târih-i Beyhâk'ıdır.²³ Tuğrul Bey devri saltanat mücadeleleri ve Alp Arslan'ın siyasi faaliyetleri ile alakalı yararlandığımız Anonim Târih-i Sistân da bir o kadar önemlidir.²⁴ 12. yüzyıl müellifi Cüzcânî, eserini her ne kadar geç bir tarihte kaleme alsada da Selçuklu hükümdarlarının hayatları ile alakalı eserinde bir bölüm ayırmıştır. Kullandığımız bazı bilgilere, yalnızca onun eserinde tesadüf ettik.²⁵ Hüseyini, doğrudan Selçuklu siyasi hayatını ve sultanlarını yazım hedefine koymuştur. Bu sebeple Selçuklu tarihi çalışmalarında en önemli başvuru kaynakları arasında yer alır.²⁶ Ahmed Bin Mahmud tarafından kaleme alınan eser²⁷ ve Târihü'l Selcuk Der Anatoli, Hüseyini'nin değişik bir versiyonudur.²⁸ Selçukluların erken dönemi ve Anadolu hakimiyeti devresinde yine olmazsa olmaz pek çok eserden yararlandık. Bu eserler, geniş bir çerçevede kaleme alınmaları nedeniyle çeşitli siyasi ve sosyal gelişmelerde kullandığımız başvuru kaynaklarımız olarak göze çarpmaktadır. Bu eserlerin başlıcaları; Ahmed Alihan Veziri Kirmânî'nin Tarih-i Kirman'ı,²⁹ Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî'nin Tarih-i Cihân-ı Âra'sı,³⁰ Ahmed Kesrevi'nin Şehriyârân-ı Gumnam'ı,³¹ Aksarayî'nin Târih-i

²² Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, (tashih Mirza İsmâil Afşar-Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1390.

²³ İbn Funduk, *Târih-i Beyhâk*, Tashih Muhammed Kazvini, Kitabfuruşi Feruği, Tahran 1361.

²⁴ *Anonim Târih-i Sistân*, Tashih Melik'ül Şuara-i Behar, Tahran 1381.

²⁵ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, haz. Abdülhay Habîbî, Çaphane-i Duhezâr, Tahran 1363

²⁶ Hüseyini, *Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki*, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Müsehhîh Muhammed Nureddin-Mutercim Ramazan Ali Ruhâli, Tahran 1380.

²⁷ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Ankara 2011.

²⁸ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, (tashih ve teligât Nadir Celali), Miras- Mektub, Tahran 1377.

²⁹ Ahmed Alihan Veziri Kirmânî, *Tarih-i Kirman*, Tashih M. İbrahim Bastani Parizi, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1352.

³⁰ Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, *Tarih-i Cihân-ı Âra*, Çap: Seyyid Abdulkasım Meraşi, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1396.

³¹ Ahmed Kesrevi, *Şehriyârân-ı Gumnam*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tahran 1375.

Selâcik ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar'³² Curfâdakânî'nin Tercüme-i Târih-i Yemînî'si,³³ Fahreddin er-Râzî'nin Câmi'u'l-'Ulûm'u,³⁴ Gerdîzî'nin Zeynül Ahbar'³⁵ Hâfız Ebru'nun Zübdet'ül Tevarih'i,³⁶ Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhetü'l-Kulüb'u³⁷ ve Tarih-i Güzide'si,³⁸ Hândmîr'in Düstûrû'l Vüzerâ'sı³⁹ ve Târih-i Habîbü's-Siyer'i,⁴⁰ İbnü'l-Belhî'nin Farsnâme'si,⁴¹ Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî'nin Tecârib'ül Selef'i,⁴² Reşidü'd-dîn Fazlullâh'ın Câmi'üt-Tevârih'i,⁴³ Zekeriya el-Kazvinî'nin Asârû'l-Bilad ve Ahbârû'l-İbad'ı,⁴⁴ Müntecebüddîn Bedî'nin Atebetü'l-Ketebe'si,⁴⁵ Müneccimbaşı'nın Cami'ud-Düvel'i,⁴⁶ Zahîrüddîn-i Mar'âşî'nin

³² Aksarayi, *Târih-i Selâcik ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar*, tashih Osman Turan, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1362.

³³ Curfâdakânî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, İhtimam: Cafer Şuar, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1345.

³⁴ Fahreddin er-Râzî, *Câmi'u'l-'Ulûm*, Tashih Seyyid Ali el-Davud, İntişârât-ı Serya, Tahran 1388.

³⁵ Gerdîzî, *Zeynül Ahbar*, tahkik Rahim Rezazade Malek, Müessese-i Çap ve İntişârât-ı Danişgâh-i Tahran, Tahran 1384.

³⁶ Hâfız Ebru, *Zübdet'ül Tevarih*, Mukaddeme ve Tashih Seyyid Cevâdî, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1311.

³⁷ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Tashih ve Teligat Seyyid Muhammed Debir Siyagi, İntişârât-ı Tıb, Tahran 1378.

³⁸ Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, tahkik Ahdülhüseyin Nevâî, Çaphane-i Sehir, Tahran 1364.

³⁹ Hândmîr, *Düstûrû'l Vüzerâ*, Tashih ve Mukaddeme Said Nefisi, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1317.

⁴⁰ Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, telif Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseyini, Çap-ı Çaharom Cildi Devvom, İntişârât-ı Heyyam, Tahran 1380.

⁴¹ İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, İhtimam: Guy Le Strange ve Reynold Alleyne Nicholson, neşr: Dunya-i Kitab, Tahran 1363.

⁴² Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, *Tecârib'ül Selef*, Tashih: Abbas İkbâl, Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1344.

⁴³ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'üt-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.

⁴⁴ Zekeriya el-Kazvinî, *Asârû'l-Bilad ve Ahbârû'l-İbad*, tashih Muhammed Murad b. Abdurrahman, Çaphâne-i Müessese-i İntişârât ve Çap Danişgâh-i Tahran, Tahran 1371.

⁴⁵ Müntecebüddîn Bedî, *Atebetü'l-Ketebe*, Tashih Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl Âştiyânî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1384.

⁴⁶ Müneccimbaşı, *Cami'ud-Düvel*, C.1, çev. Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İzmir 2000.

Tarih-i Taberistan Ruyan ve Mâzenderan'ı,⁴⁷ Muhammed Kazvinî'nin Bist Makale-i Kazvinî'si,⁴⁸ Nizamî Aruzî Semerkandî'nin Çehar Makale'si,⁴⁹ Hâfız Ebru'nun Coğrâfyâ-yi Hâfız-ı Ebrû'su,⁵⁰ Ebü'l-Fidâ'nın Coğrafyası,⁵¹ ve Nâsır-i Hüsrev'in Sefernâme'si⁵² şeklindedir.

Arapça Kaynaklar: Selçuklular öncesinde, Ermenilerin Tarsus ve Antakya şehirlerindeki varlıklarına dair Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî'nin eserinden yararlandık. O, ömrünün son dönemlerini Antakya'da geçirmesi nedeniyle bizlere birebir görgü şahidi olduğu olayları nakleder.⁵³ Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi, Tuğrul Bey'in Malazgirt kuşatması, Romanos Diogenes'in Suriye Seferi ve Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın siyasi hayatı ile alakalı et-Temîmî'nin eserinden istifade ettik. Müellif detaya girmeden özet niteliğinde bilgiler sunsa da çalışmamız için önemlidir.⁵⁴ İbn Kesîr'in ansiklopedi niteliğindeki eserinden, genel anlamda Selçuklu siyasi teşekkülü bağlamında yararlandık. Müellif, Ermeniler hakkında bilgi vermemekle birlikte gayrimüslim kaynaklarının eksik bıraktığı noktaların doldurulmasında önem taşır.⁵⁵ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi'nin geniş kapsamlı eserinden; ilk Anadolu akınları, İbrahim Yinal'ın askeri faaliyetleri, Abbasi Halifeliği ile ilişkiler, Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın siyasi hayatları hakkında bilgi edinilmiştir. O, diğer kaynaklarda karşımıza

⁴⁷ Zahîrüddîn-i Mar'âşî, *Tarih-i Taberistan Ruyan ve Mâzenderan*, Tashih Abbas Şayan, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1395.

⁴⁸ Muhammed Kazvinî, *Bist Makale-i Kazvinî*, Mukaddeme Abbas İkbal, Dunya-i Kitab, Tahran 1363.

⁴⁹ Nizamî Aruzî Semerkandî, *Çehar Makale*, Tashih ve İhtimam: Muhammed Kazvini, İntişârât-ı Eşraki, Tahran 1328.

⁵⁰ Hâfız Ebru, *Coğrâfyâ-yi Hâfız-ı Ebrû*, Kitabhane-i Onlayn Tarih'ül İslam, Tarihsiz.

⁵¹ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

⁵² Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, Tashih Doktor Muhammed Debir Siyaki, Kitabfuruşi Zevvar, Tahran 1375.

⁵³ Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târih'ül Antakiyye*, Tashih Ömer Abdülselem Tedmuri, Lübnan 1990.

⁵⁴ Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürreâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târihi Dımaşk*, Matbaatü'l Abâü'l Yesûiyyûn, Beyrut, 1908.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

çıkmayan vakaları incelemesi nedeniyle önemlidir.⁵⁶ 11. Yüzyıl müelliflerinden olan Azîmî, kronolojik olarak hadiseleri sıralaması nedeniyle oldukça önemlidir. Eser, diğer Arapça kaynaklara nazaran detaylı olarak kaleme alınmasa da siyasi gelişmelerin aralıksız olarak yansıtılması nedeniyle dikkat çeker. Ermeni krallıklarının ilhakı da dahil olmak üzere hemen hemen her kısımda müellifin eserinden istifade edilmiştir.⁵⁷ Geç dönem müellifleri arasında yer alan Bundari, eserini kaleme alırken özgün kaynaklardan yararlanması nedeniyle önemli bir müelliftir. Azîmî'nin eserinden olduğu gibi Bundari'nin eserinden de çalışmanın birçok kısmında istifade ettik. Özellikle, Selçuklu iç dinamiklerinin anlaşılması ve anlatılabilmesi bağlamında eserden yararlandık.⁵⁸ Ani'nin fethinden Melikşah'ın saltanatının sonuna değin geçen olayları İbnü'l Adîm'in eserinden takip ettik. O, siyasi gelişmeleri Selçuklu cephesinden bizlere sunarak gayrimüslim müelliflerin eksik bıraktığı boşlukları doldurur.⁵⁹ Ortaçağ tarihi araştırmalarında olmazsa olmaz müelliflerden biri de İbnü'l-Esîr'dir. Onun eserleri diğer müelliflerin eserlerine nazaran çok daha detaylı olarak kaleme alınmıştır. Eser, ansiklopedi niteliği taşıması nedeniyle siyasi gelişmeleri uzun uzadıya nakleder. Bu nedenle İbnü'l-Esîr çalışmamızın önemli Arapça kaynaklarından biri niteliğindedir.⁶⁰ Ebû Şâme'nin eserinden de Melikşah'ın saltanatı ve ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk hakkında bilgi edindik.⁶¹ Oldukça uzun bir dönemi kaleme alan Nüveyrî'nin eserinden de Selçukluların kuruluş süreci, Tuğrul Bey'in Anadolu harekâtı, Alp Arslan'ın Ani'yi

⁵⁶ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 2014.

⁵⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2006.

⁵⁸ Bundari, *Zübdetü'n Nusra Nuhbetü'l Usra (Irak Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

⁵⁹ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, C.9, Bahar Yayınları, İstanbul 1987. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1963.

⁶¹ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahhâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, C.1, tahkik: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.

fethi gibi birçok siyasi bahiste istifade ettik.⁶² Nüveyrî'nin verdiği bilgilerle örtüşen Zehebî'nin eserinden, Selçukluların kuruluş sürecinden başlamak üzere Melikşah'ın ölümüne değin geçen çeşitli siyasi gelişmeleri değerlendirdik.⁶³ Bununla birlikte; Muhammed bin Şâkir El-Kutubî'nin,⁶⁴ Râvendî'nin⁶⁵ ve Sıbt İbnü'l Cevzî'nin⁶⁶ eserlerinden de yararlandık.

Araştırma Eserler

Çalışmamızda kaynakçadan da takip edilebileceği üzere pek çok araştırma eserden istifade ettik fakat konumuzla yakından alakalı birkaç çalışmanın, tezimizden farklılığını ifade etmek isteriz. Mehmet Ersan'ın "*Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*" başlığı ile yayınladığı eseri oldukça kıymetlidir. Doktora çalışmamıza başladığımız esnada, ortaya farklı bilgiler koyabilecek miyiz diyerek endişeye kapılmıştık. Mehmet Ersan çalışmasında, Malazgirt Meydan Muharebesi öncesinden başlayarak Moğol hakimiyeti sonuna kadar geniş bir zaman aralığını inceler. Hak verileceği üzere siyasi sürecin tamamını detaylı olarak değerlendirmeye imkân bulamaz. Dört bölümden meydana gelen eserinin yalnızca birinci bölümünün bir kısmı tezimizle ilişkilidir. Bu kısım da eserine giriş mahiyeti taşır. Ayrıca Ersan'ın, doktora tezinden ürettiği eserinde Selçuklu kaynaklarının bir kısmını kullanmadığı, bununla birlikte; Arapça, Farsça ve Ermenice kaynakların büyük kısmını batı dillerine yapılan

⁶² Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), *Nihâyetü'l Ereb fi Fünûni'l Edeb*, Tahkik: Doktor Müfid Kameyhe, Dârü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut 2004.

⁶³ Zehebî (Hâfiz Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmâni), *Târîhu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm*, tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, Darü'l Kitabü'l-Arabî, Beyrut 1993.

⁶⁴ Muhammed bin Şâkir El-Kutubî, *Uyûnu'l-tevârîh*, Dairetü'l Şuun Elsekafiyye ve'l-Neşr, Elcoz Elhadiye ve'l İşrûn, tah. Faysal Es-Sâmir-Nebile Abdülmün'im Dâvûd, Bağdat 1970.

⁶⁵ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (C.1), çev. A. Ateş, TTK Yayınevi. Ankara 1957.

⁶⁶ Sıbt İbnü'l Cevzî, *Miratü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2011.

tercümelerden kullandığı müşahede edilmiştir. Bu yönüyle biz, onun bakmaya ve yazmaya imkân bulamadığı kısımları detaylandırarak, pek çok kaynağın orijinal nüshalarından yararlandık ve bu çalışmayı ortaya koyduk.⁶⁷ Diğer bir çalışma Nazlı Altunsoy tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve Türk Tarih Kurumundan basılan “*Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*” isimli eserdir. Eser her ne kadar başlığı kapsamında; siyasi, sosyal, kültürel ve dini hayatı yansıtsa da ağırlıklı olarak din ve kültür üzerine inşa edilmiştir. Siyasi tarih eserin gerekli görülen yerlerinde değinilerek geçilir ve eserin kapsamı sebebiyle Yahudiler, Rumlar, Süryaniler ve Ermeniler değerlendirmeye tâbi tutulur. Bu yönüyle çalışma, tam anlamıyla Ermeniler üzerine odaklanmaz. Tüm çalışmalar gibi emek mahsulü ve taktire haiz olan bu eserde, kaynak eksikliği oldukça fazladır. Ermenice, Farsça ve Arapça müelliflerin birçoğu ne orijinal dilinden ne de batı dillerinden görülmemiştir. Biz, siyasi tarih ile alakalı bilgilerin çok kısıtlı olması nedeniyle çalışmadan yararlanma imkânı bulamadık.⁶⁸ Ali Sevim tarafından kaleme alınan “*Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*” başlığını taşıyan eser, devri için Türkiye’de öncü çalışmalardandır. Ali Sevim, 44 sayfadan müteşekkil olan ve tıpkıbasımı yapılan çalışmasında, Tuğrul Bey’in ilk Anadolu akınlardan II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrine kadar geniş dönemi tahlil eder. Genel itibariyle İslamî dönem kaynaklarından yararlanan yazar, gayrimüslim kaynaklarının pek çoğunu görme imkânı bulamaz. Eserinin başlangıç safhasının ilk on dokuz sayfası tezimizle alakalıdır.⁶⁹ Yakın zamanlarda savunulan iki yüksek lisans çalışması da tezimizle kapsam bakımından yakındır. Bunlardan ilki Akif Yardımcı tarafından hazırlanan “*Türkiye Selçukluları Döneminde Ermeniler*” başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır. Yazar, geniş bir başlık belirleyerek incelemede bulunmuştur. 142 sayfadan meydana gelen çalışmasının 55-70 sayfa aralığı çalışmamızla ilişkilidir.

⁶⁷ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yayınevi, Ankara 2019.

⁶⁸ Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, TTK Yayınevi, Ankara 2021.

⁶⁹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınevi, Ankara 1983.

Yüksek Lisans tezi olarak başarılı bir çalışma olmasıyla birlikte yazar, yalnızca Türkçeye tercüme edilen kaynaklara bakmak imkânı bulmuştur. Türkiye Selçuklu siyasi tarihinde mümkün olabilecek bu durum, gayrimüslimler söz konusu olduğunda büyük eksiklikleri beraberinde getirir.⁷⁰ Diğer bir yüksek lisans çalışması, Hanriet Topuzyan Basoğlu tarafından “*Ermeni ve Süryani Müverrihlerin Kaleminden Selçuklular Döneminde Türklerin Anadolu’ya Girişi (I. Kılıçarslan Dönemine Kadar)*” başlığı ile 2019 yılında hazırlanmıştır. Yazarın belirlediği başlık ve içerikte verilen bilgiler birbiriyle örtüşmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere yazar, Ermeni ve Süryani kaynaklarına dayanarak bir çalışma hazırlamıştır. Biz, yazarın yararlandığı kaynakların pek çoğundan yararlanmakla birlikte Farsça, Arapça ve Eski Yunanca kaynaklardan da istifade ettik. Bu yönüyle çalışma alanımız her ne kadar aynı olsa da kapsamı farklıdır. Ayrıca mezkûr çalışmada, değerlendirme yoluna pek gidilmemiş, çeviriler pasajlar halinde sunularak bırakılmıştır. Tarihi metinlerde dil bilgisi kadar değerlendirme ve karşılaştırma da önemlidir. Örnek vermek gerekirse, yazar yaptığı çevirileri olduğu gibi sunmuş pek çok sayfada Selçukluların Anadolu’da katliam yaptıklarını belirtmiştir.⁷¹ Gayrimüslim kaynakların, taraflı ve duygusal bir şekilde eserlerini kaleme almaları nedeniyle bu tarz ifadeler yer vermeleri oldukça normaldir lakin günümüz Ermeni toplumunun varlıklarını Türklere, dolayısıyla Selçuklulara borçlu oldukları

⁷⁰ Akif Yardımcı, “*Türkiye Selçukluları Döneminde Ermeniler*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 1-142.

⁷¹ Hanriet Topuzyan Basoğlu, “*Ermeni ve Süryani Müverrihlerin Kaleminden Selçuklular Döneminde Türklerin Anadolu’ya Girişi (I. Kılıçarslan Dönemine Kadar)*”, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 91, 101, 148, 171, 175. Son olarak Hanriet Topuzyan Basoğlu tarafından kaleme alınan aynı çalışmada; “*Çağrı Merkezi Çalışanlarında İş Yükü Düzeyi ile İş Doyumu İlişkisinin Araştırılması*”, “*İnsan Kaynaklarının Yönetimi*”, “*Performansa Dayalı Ücretlendirme; Bir Alan Araştırması*” ve “*Çağrı Merkezi Tüketici Profili: Banka Çağrı Merkezlerinde Bir Uygulama*” gibi çalışmalara kaynakçada atıfta bulunulmuştur. Bunun yanlışlık sonucunda olduğunu düşünerek meslektaşımızın bu atıfları kaynakçasından kaldırmasını, çalışmasının dil ve üslup bakımından tekrar değerlendirilmesini temenni ediyoruz.

unutulmamalıdır. Yazarın kasıtlı olarak bu ifadelere yer vermediğini esas alırsak, söz konusu bilgiler çeviri pasajlarını olduğu gibi teze ilave etmekten ileri gelmektedir.

GİRİŞ

Çalışmamıza başlamadan önce; Ermeni adı, coğrafyası ve kökeni hakkında bilgilendirmede bulunmak isteriz. Ermeniler kendilerini Hay (Հայ), yaşadıkları coğrafyayı da Hayastan (Հայաստան) olarak adlandırırlar. Onlar, kendilerini Hay olarak isimlendirirken, Hz.Nuh'un soyundan geldiğine inandıkları ve kendi ataları olarak kabul ettikleri Hayk'a (Հայկ) atıfta bulunurlar. Bu bilgi için de M.S. 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen ve Ermenilerin ilmi babası olarak kabul ettikleri Movses Horenatsi'nin eserini işaret ederler.⁷² Güncel araştırmalarda da bu durum genel ölçüde kabul görür.⁷³ Bizans metinlerinde Armen veya Armin olarak da anılan Ermeniler,⁷⁴ Arapça ve Farsça kaleme alınan tarihi metinlerde Ermen (ارمن) olarak ifade edilirler.⁷⁵ Netice itibariyle Ermeniler, kendilerini her ne kadar Hay (Հայ) olarak adlandırsalar da, tarihi kaynakların dili ve yazılış tarihleri itibariyle farklı şekillerde de anılırlar.

Ermenilerin kökeni meselesi, hali hazırda tartışmalı bir vaziyettir. Güncel araştırmalarda bu konu açıklanırken farklı görüşler öne sürülür. Genel olarak tüm Ermeni tarihi araştırmacılarının ilk başvuru kaynağı M.Ö. 5. yüzyılda Herodotos tarafından kaleme alınan eserdir. Eserin ifadesine göre Ermeniler, Friglerin içerisinde yaşayan ve onlarla akrabalık bağı bulunan bir halktı. Kültürel bakımdan da aralarında benzerlik bulunan Frigler ve Ermeniler, birbirlerine benzer şekilde giyinirlerdi. Ayrıca eserde, Friglerin Avrupa'dan Asya kıtasına geçişleri durumuna da değinilir. Bu sebeple Ermeniler, Balkanlardan Anadolu topraklarına göç etmiş bir halk olarak

⁷² Movses Horenatsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Stepan Malhasyan-Aşot Gabrielyan, Edit Print Hıratarakçutyan, Yerevan 2014, s. 13-14.

⁷³ Ali Alibabai Dermeni, *"Berresi-i Tatbiki Berhi Vijegiha-i Tarih Nigari Ermeni ve Gurci Der Dovre-i Bastan"*, Pejuheşha-i Ulum-u Tarihi, Şomare-i Şanzdeh, Tahran 1396, s. 17-29.

⁷⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 20-336.

⁷⁵ Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, tahkik Ahdülhüseyin Nevâi, Çaphane-i Sehir, Tahran 1364, s. 187. Muhammed bin Şâkir El-Kutubî, *Uyûnu'l-tevârih*, Dairetü'l Şuun Elsekafiyye ve'l-Neşr, Elcoz Elhadiye ve'l İşrûn, tah. Faysal Es-Sâmîr-Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, Bağdat 1970, s. 105.

değerlendirilir.⁷⁶ Bunun yanı sıra Ermeniler; Urartuların devamı, Kafkas veya Turani bir kavim olarak da ifade edilirler.⁷⁷ Fakat Ermenilerin Urartuların bir kolu olması durumu artık pek de kabul görmemektedir. Güncel araştırmalarda Ermenilerin Urartular Devleti içerisindeki etkisi, bürokraside söz sahibi olmalarının ötesine geçirilemez.⁷⁸ Diğer bir araştırma ise Ermenileri Urartuların akrabası olarak kabul etmemekle birlikte, topraklarının bir kısmını işgal eden bir halk olarak zikreder. Geliş güzergahları olarak da batıyı işaret eder.⁷⁹ Ermeni tarih yazımında, Ermenilerin soyu Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e kadar götürülür. Bu yolla da “seçilmiş ve kutsanmış” bir halk oldukları imajı verilir. Son kertede, yukarıda zikredilen Ermenilerin asıl coğrafyası bahsi Ermeni tarihçiler tarafından pek de kabul görmez. Onlar, Ermenicenin Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde yer alması nedeniyle kendilerinin Anadolu'nun ve Kafkasların yerli halkı olduklarını savunurlar. Pek tabi bu durum, akademik üslubun dışında milliyetçi bir söylemdir.⁸⁰ Ermeni araştırmacılar, geç dönemde Ermenice olarak kaleme alınan eserleri de çalışmalarında kullanırlar. Mesela dokuzuncu yüzyılda yazılmaya başlanan Tovma Artzruni'nin eserinde Hz. İsa öncesindeki Ermeni tarihine değinilir. Milattan önce altıncı yüzyılda Ermenilerin Anadolu'da olduğu ve Zerdüşt tarafından kendilerine bu bölgenin tevdi edildiği zikredilir.⁸¹ Fakat bu eserlerin taraflı tarih yazımları pek de göz önünde bulundurulmaz. Görünüşe göre Ermenilerin kökeni meselesi, akademik olarak daha uzun yıllar tartışılmaya devam edecek ve tek bir görüş üzerinde uzlaşılması zaman alacaktır. Tüm bu yorumlamalardan da anlaşılacağı üzere, Ermenilerin kökeni

⁷⁶ Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 543.

⁷⁷ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınevi, Ankara 2019, s. 1.

⁷⁸ James Forsyth, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 42-44.

⁷⁹ Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s. 80-81.

⁸⁰ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi (Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış)*, Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 24-26.

⁸¹ Tovma Artzruni Yev Ananun, *Patmutyun Artzrunyats Tan*, Vrej Vardanyani, Sovetakan Groğ Hradarakçutyun, Yerevan 1978, s. 49.

meselesinde ağırlıklı olan güncel yazım, onların Balkanlardan Anadolu topraklarına geldikleri yönündedir.

Ermeni coğrafyasının kapsamı, birçok kaynakta farklı bilgilerle ifade edilir. Kaynakların yazım zamanları ile de alakalı olan bu durum, birtakım kafa karışıklıklarını beraberinde getirir. Ermenistan (Armania) adı tarihte ilk defa M.Ö. 518 yılında Bahistan (Behistun) yazıtında geçer. Yazıtı göre, Elâzığ-Ergani arasında yer alan ve Armana halkının oturduğu dağlık bölge olan yer, Ermenistan olarak ifade edilir.⁸² Burada, çok dar ve sınırlı bir alan Ermenistan olarak nitelenirken, tarihî coğrafya ile alakalı önemli kaynaklar arasında yer alan Ksenophon'un (M.Ö. 432-M.Ö. 355) Anabasis isimli eserinde Armania ismiyle ifade edilen coğrafya, geniş ve gelişmiş bir yer olarak tanımlanır.⁸³ Coğrafi olarak da bu bölgenin keskin sınırları verilmez. Yorumu açık bir vaziyette, eseri tab eden kişi tarafından, Euphrates'in (Fırat Nehri) yukarısı ile Arakses'in (Aras Nehri) aşağı kesimi Armania olarak kabul edilir.⁸⁴ Strabon (M.Ö. 64-M.S. 44) tarafından kaleme alınan eserde, bu bölgenin doğusu Media, batısı Kappadokia, kuzeyi Kolkhis ve İberia, güneyi Syria ile sınırlandırılır.⁸⁵

İslami tarih yazımıyla birlikte coğrafi sınırlar çeşitli genişliklerde ifade edilir. Hamdullah Müstevfi, Ermenistan bölgesi hakkında bilgi verirken, "Küçük Ermenistan" ve "Büyük Ermenistan" şeklinde iki ayrı bölgeyi işaret eder. O, Büyük Ermenistan sınırlarını İran coğrafyasını da dahil ederek aktarırken, Küçük Ermenistan'ın güneyinde Şam, kuzeyinde Rum vilayetleri, batısında ise Derya-i Rum bulunmaktadır diyerek

⁸² Salim Cönce, "Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler", BAL-TAM Türklük Bilgisi, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, S. 22, 2015, s. 93-94.

⁸³ Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, çev. Oğuz Yarlığaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 261.

⁸⁴ Ksenophon, a.g.e, s. 644-645.

⁸⁵ Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 1-11-14-25-27-28-29-296.

farklı bir literatür bilgisi verir.⁸⁶ Hâfız Ebru da Hamdullah Müstevfî gibi Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak iki ayrı bölgeyi işaret eder. Büyük Ermenistan'ın sınırlarını; kuzeyde Gürcistan, güneyde Erzincan, doğuda ise İran'da bulunan Salmas şehrine değin geniş bir toprak parçası şeklinde ifade eder. Küçük Ermenistan'ı ise Antakya ve Malatya şehirlerini de içine alan, Şam'dan Anadolu topraklarına kadar olan bir bölge olarak zikreder.⁸⁷

Tarih-i coğrafya konusundaki önemli müelliflerden Ebü'l-Fidâ ise, Ermenistan'ı doğu Anadolu sınırları içerisinde kabul eder.⁸⁸ Bu konum, Ebû Reyhan Bîrûnî tarafından telif edilen Âsârü'l-Bâkiyye isimli eserde de yansıtılır.⁸⁹ Coğrafi kapsam ve yüzölçümü sahası gibi veriler, siyasi gelişmelerin etkisi ile de alakalıdır. Zaman içerisinde bölgeye başkaca güçlerin hâkim olması ve devletleşmesi sonrasında, isimler değiştirilir veya bölünerek farklı coğrafi terimlerle ifade edilir. Abartılı ve yanlı bir tutumla kaleme alınan güncel çalışmalarda Ermeni coğrafyasının; doğusunu Kura ve Aras nehirleri, güneyini İran ve Suriye sınırı bölen Toros dağları, batısını Fırat nehrinin batısı, kuzeyini ise Pontus dağlarının oluşturduğu tezi savunulur.⁹⁰ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu durum, asırlar içerisinde değişikliğe uğramaktan kaçamaz. Ayrıca

⁸⁶ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Tashih ve Teligat Seyyid Muhammed Debir Siyagi, İntişârât-ı Tıb, Tahran 1378, s. 153. Ebü'l-Fidâ, *Taḳvîmü'l Büldân* isimli eserinde Ermeniye başlığı adı altında bir açıklama kısmı bulunur. O, bazı kaynakları değerlendirmek ve aktarım yapmak usulü ile bilgi verir. Yukarıda olduğu gibi mezkûr eserde de coğrafyanın sınırları çizilemez ve her müellif farklı sınırlar zikreder. Bu yolla, mevcut bölge karmaşası devam ettirilir. Ebü'l-Fidâ, *Taḳvîmü'l Büldân*, Tashih: Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 443.

⁸⁷ Hâfız Ebru, *Coğrafiya-yi Hâfız-ı Ebrû*, Kitabhane-i Onlayn Tarih'ül İslam, Tarihsiz. Mezkûr kaynakta bu bilginin ikinci ciltte sayfa 20'de verildiği aktarılır. Bizim kullandığımız kaynakta sayfa numaralandırması bulunmamaktadır. Bu sebeple diğer atıflarımızı da aynı şekilde göstereceğiz.

⁸⁸ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 301.

⁸⁹ Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiyye*, tercüme Ekber Dânişirîşt, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1363, s. 60.

⁹⁰ George A. Bournoutian, a.g.e, s. 13-14. Ermeniler, Ağrı Dağı'nı kutsal olarak kabul ederler. Onuncu yüzyıl müellifleri onların bu dağdan av temin ettiklerini naklederler. *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 19.

coğrafi terimler ve ifadeler her kaynakta aynı şekilde yansıtılmaz. Mesela, eskiçağ döneminde Ermenistan coğrafyasının sınırları yukarıdaki gibi çizilirken, orta çağ döneminde Çukurova bölgesinden ibaret bir toprak parçası ifade edilir. Yeni ve yakınçağ dönemlerinde ise Çukurova bölgesinin Türkleşmesi sonrasında aynı yer Türkmen coğrafyası olarak anılır. Görüleceği üzere, bu coğrafi terimler ve sınırlar zaman içerisinde mecburi olarak değişikliğe uğrar.

Netice itibariyle Armenia adı, dağlık bölgeleri nitelemek için kullanılan bir coğrafya sıfatı, tanımlamasıdır. Bu sebeple coğrafya, üzerinde yaşayan halka da isim olmuştur. Ancak bu durum, o coğrafyada yaşayan herkesin etnik anlamda Ermeni olduğunu göstermez. F. Kırzioğlu'nun Armenia ismini “*yukarı eller*” tabiri ile açıklarken burada yaşayan halkın kadim Türk geçmişini ortaya çıkarma çabaları buna bir misal olarak gösterilebilir.⁹¹

⁹¹ Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, “*Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznameleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri-Armenya/Yukarı Eller Tarihi'nin İçyüzü*”, Belleten 1986, C. 50, S. 198, s. 915-928.

1. BÖLÜM: SELÇUKLULAR ÖNCESİNDE GENEL HATLARIYLA BİZANS- ERMENİ İLİŞKİLERİ

1.1. Bizans'ın Ermenilere Yönelik Mezhepsel Tutumu Bağlamında Ortodoks- Gregoryen Ayrışması

Ermeni toplumu açısından birinci belki de en önemli aşama, onların Hristiyanlık inancını kabulü ile başlar. Toplamların ortak inanç, kültür ve geleneklere sahip oluşu hiç şüphesiz diğer toplumlara entegre olma sürecini geciktirir ve bağıllık figürünün öncelikle kendi klanları içerisinde daha fazla gelişmesiyle sonuçlanır. Dini kabul süreçleri tüm toplumlarda ilahi menşeli olarak ifade edilse de yalnızca bir sebebe bağılı olarak geçişlerin ve kabullerin olduğuna pek de şahit olamamaktayız. Bu kabul süreçlerinin alt yapısında coğrafi, siyasi ve ekonomik birçok sebep bulunur. Modern araştırmalara göre ve “genel” savlara göre, Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü süreci M.S. I. yüzyıla kadar götürülür. Ermenilerin yaşadığı coğrafyada, Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddeus ve Bartholomeus aracılığıyla Hristiyanlık inancı yayılmaya başlar ve aşamalı olarak halk arasında yavaş yavaş yayılır. Bu süreçte Part soyuna mensup Grigor Lusavoriç (aydınlatıcı) isimli zat, Ermenilerin genel kabulü ile dini önder seçilir ve piskopos olarak takdis edilir. Onun yaşadığı üçüncü yüzyılda, paganlıktan Hristiyanlık inancına geçiş süreci oldukça hızlı bir aşama kaydeder. İlk kırılma olarak kabul edeceğimiz Ermeni Apostolik Ortodoks kilisesi de Grigor Lusavoriç tarafından kurulur, kendisi de ilk patrik olarak kabul edilir. Bu durum, daha önce putperest ve Hristiyan düşmanı olduğuna dair rivayetleri ile bilinen Ermenistan Kralı III.Tradat'ın Hristiyanlığı M.S. 301'de resmi devlet dini olarak ilanı ile de perçinlenir. Ermeni tarihi yazarları

tarafından doğaüstü yakıştırmalar da alan Grigor Lusavoriç, iddialara göre Hz. İsa tarafından önder seçilir ve kilisenin kurulacağı yer onun tarafından işaret edilir.⁹²

İmparator Diocletianus döneminde (M.S.284-305), Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü süreci oldukça sert tepkileri ve eleştirileri beraberinde getirdi. Grigor Lusavoriç'in faaliyetlerinden haberdar olan Roma yönetimi, III.Tradat'a mektup yazarak onları sapkın ve fitneci olarak tanımladılar. Hz. İsa'yı kastederek, *"Çarmıha gerilmiş bir ölüye tapındıklarını ve onun kemiklerine hürmet ettiklerini, Ermenilerin inanç değiştirmesi ile birlikte krallara saygısızlığı ve otoriteye baş kaldırmayı öğrendiklerini, bir Yahudi'nin peşinden gitmekten çekinmediklerini, güneşin ve yıldızların gücünü önemsiz sayıp bunları çarmıha gerilen adamın (Hz.İsa) yaptığını sandıklarını"* ifade ettiler. Bu mektup sonrasında III.Tradat, bölgesinde bulunan birçok Ermeni din adamını çarmıha gerdirdi, parçalattı ve yaktırdı. Bu yöntemle dini yaymak ve öğretmek amacıyla görevlendirilen sayısız din adamı canını kaybetti ve Ermenilerin Hristiyanlık inancını yayma fikri kısa süreli de olsa sekteye uğradı.⁹³

Hristiyanlık çatısı altında yer alan mezhepler içerisinde öncelikli ve ilk olmak hedefiyle hareket eden Ermeni kilisesi, apostolik (havarilere ait) olduğunu ispat etmek gayesiyle hareket ederler ve kendilerini Hz. İsa ve havarilerine bağlayarak dini kabul süreçlerini oldukça erken bir tarihe kadar götürürler. Bu tarihi tespiti de yukarıda ismini zikrettiğimiz Thaddeus ve Bartholomeus'a kadar dayandırırılar. Grigor Lusavoriç'i de havariler gibi yoğun ilahi anlatılarla açıklarlar. Bu anlatılardan birisi Fırat nehri

⁹² Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, çev. Lora Sarı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 11-12. Geç dönem kaynaklarında Grigor Lusavoriç ile alakalı efsanevi bilgiler verilir. Onun soyunun Hz. Nuh'a ve Hz. İsa'ya dayandırılması dikkat çekicidir. Hz. Nuh'tan itibaren soy şeceresi sıralanan kaynaktaki Partlara ve Grigor Lusavoriç'e ilahi bir kavram yüklenmek istenmiştir. Bkz. Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınevi, İstanbul 1995, s. 15-17. Ermeni pagan kültürü ve inancı için bkz. Canan Seyfeli, *"Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu"*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.30, Samsun 2011, s. 139-183.

⁹³ Ağatanğegos, *Tarih-i Ermeniyan*, Garoon Sarksyanyan, İntişârât-ı Nairi, Tahran 1397, s. 81-90.

kıyısında gerçekleşir. Kayseri’de yaşayan Grigor Lusavoriç, Hristiyanlığı yaymaya başlaması sonrasında yönetim tarafından baskı ve işkenceye maruz kalır. Yolundan dönmeyen Lusavoriç, III.Trdat’ın hastalığına şifa bulmasından sonra kendini ispat eder ve devlet mekanizmasında destek bulur.⁹⁴ Grigor Lusavoriç, vaftiz törenlerinden birini Fırat kıyısında gerçekleştirir. Bu esnada III.Trdat ve Ermeni halkından bir grup törenin başlamasını beklerken bir mucize yaşanır. Fırat’ın suyu durur ve akmamaya başlar.

⁹⁴ Abdurrahman Küçük, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXXV, Ankara Üniversitesi Basımevi 1996, s. 119. III.Trdat’ın Hristiyanlığı kabul süreci geç dönem kaynağında efsanevi bir şekilde anlatılır. “Ermeniler kutsal Teslis’e inanırlar. Onların rahiplerini, dini merasime giderlerken ve kilisede, vaazlarında kendilerini Hristiyanlığa döndüren Aziz Bartholomeus ve Aziz Thaddeus’un iki kutsal elçi hikâyesini çok dinledim. Fakat Ermeniler sık sık bu inançtan ayrılmışlardır. Gregorius isminde, yeğeni Ermeni Kralı olan, kutsal bir adam vardı. Bu, Aziz Sylvester’in Roma’da Papa olduğu zamana rastlar. İyi bir Hristiyan olan Ermeni kralı öldü ve yerine oğlu Trdat geçti. Çok kuvvetli olup kırk öküzün kuvvetine sahipti. Yani bunların çekeceği ve kaldıracığı şeyi tek başına yapabiliyordu. Bu kral, evvelce anlattığım gibi, Kudüs’teki büyük kiliseyi inşa ettirmişti. Fakat kral olunca tekrar putperestliğe döndü ve Hristiyanları çok aşağılıyordu. Yeğeni Gregorius’u tutuklayıp, ondan kendi putlarına tapmasını istedi. Mübarek adam bunu kabul etmek istemediğinden, onu içinde, engerekler, yılanlar ve diğer tehlikeli böceklerin bulunduğu bir çukura, yesinler diye attırdı. Fakat bu hayvanlar ona hiçbir şey yapmadılar. Gregorius, on iki yıl bu çukurda yaşadı. Bu arada, kutsal bakireler Fransa’dan gelip, Ermeni inançlarına karşı Hristiyanlık inançlarını vaazlarla telkin ettiler. Kral bunu işitince, o bakireleri yanına getirtti. Onlardan Susanna isimlisi çok güzeldi. Onu odasına getirip, orada dokunulmamışlığını zorlamak istedi. Fakat kral o kadar kuvvetli olduğu halde bütün kuvvetine rağmen bâkireye hiçbir şey yapamadı çünkü Tanrı onun yanındaydı. Çukurdaki tutukluya bu hikâyeyi anlattıklarında o: Domuz!” diye bağırdı. Aynı anda kral, tahtından yuvarlandı ve bir domuzla dönüştü ve ormana kaçtı. Böylece memlekette büyük bir kargaşa başladı. Ülkenin büyükleri aralarında müzakere edip, Gregorius’u çukurdan çıkardılar ve ondan, krala yardımcı olmasını rica ettiler. O, krala ancak, kendileri ve kral Hristiyan olurlarsa yardım edeceğini söyledi. Ülkenin beyleri, bunu kendileri ve kral adına vadettiler. O zaman Gregorius: ‘Atlarınıza binip ormana gidin ve onu arayıp buraya getirin’ dedi. Onun dediği gibi yaptılar, kralı bulup Gregorius’un önüne getirdiler. Kral Gregorius’u görünce ona doğru koştu ve ayaklarını öptü. Gregorius diz çöküp her şeye kâdir Tanrı’dan bu insanı affetmesini ve onu tekrar eski haline getirmesini niyaz etti. Bunun üzerine kral yeniden bir insan oldu ve bütün tebaası halkı ile birlikte Hristiyanlığa döndü. Sonra Babil’e putperestler üzerine yürüdü, şehri ve bütün memleketi fethetti ve onları ve ayrıca üç krallığı da aynı şekilde Hristiyanlığa döndürdü. Gregorius’u en yüksek rahip olarak atadı ve dinsel düzenin koruyucusu yaptı. Böylece Ermenilerin inancı, Kral Trdat ve Aziz Gregorius tarafından sağlanmış oldu” Johannes Schiltberger, a.g.e, s. 191-194. Ermenilerin dini lideri olan Gregorius’un ejderha ile savaşması ve onu öldürmesi ile alakalı destansı öykü için bkz. Johannes Schiltberger, a.g.e, s. 198-199.

Yoğun bir ışık süzmesi nehrin üzerine düşer ve orada haç işareti belirir. Bu ışık sebebiyle güneş neredeyse kesilir ve Grigor Lusavoriç'in ilahi kuvveti halk tarafından da böylelikle kabul görür.⁹⁵

Tüm dünya dinlerinde olduğu gibi, Ermenilerin dini mezhebi olan Gregoryen inancının da kutsal saydıkları bir bölge vardır. Kendilerini diğer Hristiyanlardan ayrı tutan ve dini kabul süreçlerinin önceliğine vurgu yapan Ermeniler, Eçmiyazin Kilisesine bağlıdırlar. Onlara göre Hz. İsa, Eçmiyazin'e inmiş ve Ermeni kilisesini bizzat kendisi kurmuştur. Bu durum Hristiyanlığın kabulünden itibaren devam eder ve Bizans ile Ermenilerin ayrışmalarındaki temel motivasyon kaynaklarından birini ortaya çıkarır.⁹⁶ Ermeni kilisesinin Hristiyan gruplar tarafından isimlendirilme şekli de farklılık gösterir. Gregoryen inancına mensup Ermeniler, kurucuları olan Grigor Lusavoriç'den esinlenerek kendi kiliselerini Lusavorçagan (aydınlatıcı) olarak ifade ederler. Ermeniler dışındaki Hristiyanlar ise bu ismi Gregoryen Ermeni Kilisesi olarak anarlar. Ermeniler, kendi kiliselerini tüm sıfatları ve vasıflara haiz olduğunu savunurlar. Bu sebeple kiliselerini; Apostolik (Hz. İsa'nın havarileri tarafından kurulan ve gelenekleri bozulmaksızın devam eden), Katolik (Sınıf, renk, ırk ayrımı yapmaksızın herkes için kurtarıcı ve koruyucu), Kutsal (kutsal kurucu) ve Ortodoks (doğru yolda, gerçek inançta) olarak görürler. İlk Hristiyanlık kilisesi olarak da Grigor Lusavoriç tarafından kurulduğuna inanılan Eçmiyazin Kilisesini kabul ederler (303).⁹⁷

İnanç bakımından komşu milletlerden ayrılan Ermeniler, ibadet törenlerinde Süryanice⁹⁸ ve Yunancayı kullanmaya devam ettiler. Henüz kendi alfabelerinin

⁹⁵ Ağatanğegos, a.g.e, s. 154-156.

⁹⁶ Erdal Sezgi, “*Ermeni Kilisesinin Ermeni Toplumu Üzerindeki Gücü ve Ermeni Devletinin Kurulmasındaki Rolü*”, Kafdağı Dergisi, C.6, S.2, 2021, s. 211.

⁹⁷ Abdurrahman Küçük, a.g.m, s. 128-129.

⁹⁸ Ermeniler, Ermeni alfabesinin oluşturulması öncesinde her ne kadar Süryaniceyi kullanıyor olsalar da birbirlerine karşı düşmanlık beslemekteydiler. Bu durumun ilk örneklerinden biri M.Ö.23'e kadar dayanır. Bkz. Marie Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev Hrand D. Andreasyan,

olmaması nedeniyle, bundan başka bir seçenekleri de bulunmamaktaydı. Dini kabul süreci sonrasında ikinci ayrışmaya sebebiyet veren Ermeni alfabesinin oluşturulması, geliştirilmesi ve bu yeni alfabe ile dini kitapların tercüme edilmesi evresi gerçekleşti. Nasıl dini lider olarak Grigor Lusavoriç kabul edildiyse, Ermeni alfabesinin oluşturulması da Mesrop Maştots'a ithaf edilir. Böylece, günümüzde de Ermeni toplumu tarafından aziz olarak adlandırılan iki önemli figür ortaya çıkar.⁹⁹ Pek tabi Mesrop Maştots'un bu süreç içerisindeki en büyük destekçilerinden biri de devrin Ermeni Katolikos Sahak Partev idi. O, bu süreci yakinen takip etti ve Ermeni toplumunun saygıyla andığı isimler arasında yerini aldı.¹⁰⁰ Ermenilerin yeni alfabeye geçiş süreçleri kolaylıkla sağlanmış olsa da Hristiyanlığa geçişleri oldukça sancılı bir süreci beraberinde getirdi. Paganlıktan ve eski inanışlardan dönmek isteyen Ermeni

haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 33. Geç dönemlerde bu düşmanlık büyük ölçüde ortadan kalkmış ve Ermeniler ile Süryaniler arasında evlilikler gerçekleştirilmiştir. Tabi ki bu durum psikolojik açıdan Anadolu'nun Müslüman bir devlet olan Selçukluların yönetimi altına girmesiyle de açıklanabilir. Farklı bir din karşısında mezhepsel farklılıklar bir kenara bırakılabilmiş ve aynı dine mensup gruplar ileride de göreceğimiz üzere birbirlerini desteklemişlerdir. Kirakos Gandzaketsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Varag Arakelyan, Yerevan 1982, s. 159. Bazı kutsal bayram tarihlerini de Roma kilisesinin aksine ortak bir hareketle aynı tarihte kutlamışlardır. Urfalı Vahram Rabuni-Hetum, *Kilikya Kralları Tarihi (Rubenyanların Manzum Tarihi-Gorigos Senyörü Hetum Vekayinamesi)*, çev. Hrant D. Andreasyan, haz. Hülya Eraslan, TTK Yayınevi, Ankara 2023, s. 108. Dönemin siyasi şartlarına göre değişkenlik gösteren bu durumun diğer bir örneği 1291 yılında yaşandı. Ermeni-Süryani ve Rum halkının paskalya kutlama tarihlerinin aynı günde birleştirilmesi hedeflendi fakat bunda başarılı olunamadı. Dönemin Kilikya Ermeni Kralı II.Hetum Bizans'a yaranabilmek adına 13 Nisan'da kutlanan paskalya tarihini 7 Nisan olarak kabul etti. Anadolu Ermenileri bu duruma itiraz ederek 13 Nisan'da paskalyayı kutladılar. Oturmuş dini kaideler yöneticilerin kabullerine rağmen değiştirilmedi. A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 55-141. Oturmuş bu dini kaidelerden birisi de Sasaniler tarafından öldürülen iki Ermeni din adamının farklı bir Hristiyan tebaa olan Nesturîler tarafından anılmasıdır. Bu tarih oruçtan sonrası 29. Güne rastlayan pazar günü olarak ifade edilir. Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsârü'l-Bâkiye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022, s. 329. Grigor Lusavoriç'in anma günü de aynı şekilde bu halk tarafından Ermenilerle birlikte kutlanır. Ebû Reyhan el-Bîrûnî, a.g.e, s. 317. Geç dönem kaynakları, dillerin ayrılmasından önce ilk yani en eski dil olarak Süryaniceyi işaret ederler. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 75-76.

⁹⁹ Koryun, *Mesrop Maştots'un Hayatı*, çev. Oğuzhan Çakır, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.

¹⁰⁰ Tovma Artzruni Yev Ananun, a.g.e, s. 94.

halkı şiddetli baskılara maruz kaldı. Eski pagan tapınaklarının büyük kısmı kısa sürede yıkılarak yerlerine kiliseler inşa edildi. Bu durum, halk tabakasında bazı tepkileri beraberinde getirdi.¹⁰¹ Sasani ve Roma mücadelesinin ortasında kalan Ermeni toplumunun, Hristiyanlık inancına geçişinde kitlesel mücadeleler de gerçekleşti. Sasaniler, başlangıçta Ermenileri çatışmalardan uzak tutma çabası güderek korumak yoluna gitseler de onların Zerdüştlük inancına geçmeleri ve burada kalmaları yönünde baskıya maruz bıraktılar. Bunu da Hristiyanlığa geçiş öncesinde birçok farklı inanca mensup bulunan Ermenilerin tek bir inanç etrafında toplanmaları arzusuyla yerine getirdiler. Grigor Lusavoriç önderliğinde kabul edilen Hristiyanlık inancı ile birlikte abartılı bir sayı olsa da yirmi gün gibi kısa bir sürede 190 bin Ermeni tarafından Hristiyanlık kabul edildi.¹⁰² Halk tabakasından yoğun katılımlar sonrasında Grigor Lusavoriç halkın eğitim alması yönünde fikirler geliştirdi. Dini eğitimi de içinde barındıran Ermeni okulları açtı ve öğretmenler atadı. Böylece geleneksel ve mezhebi muhafaza kuvvetlendirildi.¹⁰³

Bu dönemde henüz Hristiyanlığı kabul etmemiş bulunan Roma'nın Ermeniler üzerindeki derin baskısı kısmen İznik Konsili ile birlikte hafıfladı (M.S. 325). Grigor Lusavoriç'in oğlu olan Ermenilerin dini önderlerinden Ristakes (Aristakes) de bu konsile katılım sağlayarak Roma yanlısı tavır takındı. Bu konsilde çıkan ana fikir *"İsa'nın Tanrının oğlu olduğu ve doğmayıp baba ile aynı özden geldiği"* savı idi. Bu tutum Ermeniler tarafından da kabul gördü. Aryanizm olarak adlandırılan bu görüşü kabul etmeyen Hristiyan toplulukları sürgün ve hapis cezasına çarptırıldı. İmparator I.

¹⁰¹ Abdurrahman Küçük, a.g.m, s. 122. Hristiyanlığın kabulünden birkaç asır sonra paganlık ithafı hakaretamiz bir tutum olarak kaynaklara yansır. Mesela Bizans İmparatoru I.Manuel'in Antakya Seferinde, şehirde bulunan farklı mezheplere mensup olan Hristiyan halk, pagan olarak ifade edilir. Deuilli Odo, *II.Haçlı Seferi (VII. Louis'in Doğu'ya Seyahati)*, çev. Caner Togaç, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 123.

¹⁰² İlhami Tekin Cinemre, *"Geç Antik Çağda Ermeni Kilisesinin Kurumsallaşması"*, Asia Minor Studies, Kilis 2019, s. 98.

¹⁰³ Ağatanğegos, a.g.e, s. 156.

Konstantin'in konsili desteği ile birlikte rahatlayan Hristiyan tebaa, Julianus'un Roma tahtına oturması ve paganizme tekrar dönüş yolunu açmasıyla aynı problemler yeniden yaşanmaya başladı. Nihayet I. Theodosios'un (379-395) Hristiyanlığı devletin resmi din olarak kabulüyle en azından paganlığa dönüş yolu kesilmiş oldu.¹⁰⁴ Hristiyanlık inancı I. Theodosios tarafından her ne kadar resmi devlet dini olarak kabul edilmiş olsa da Ermeni kilisesi bağımsızlığını devam ettirdi ve özerk kilise özelliğini korudu. Grigor Lusavoriç'ten başlayan ve onun nesline sirayet eden Ermeni patriklik makamı, 374'e kadar Kayseri'de takdis olundu. Kendilerini ne Roma nede İstanbul kiliselerine bağlı görürlerdi. Özerk bir yapılanma olarak kabul ettikleri Ermeni kilisesinin devamlılığına hayati önem addeder, kendi katolikoslük makamının tasdiklerini Ermeni piskoposluk makamlarına onaylatırlardı.¹⁰⁵

Grigor Lusavoriç, Ermeni halkının arasında Hristiyanlık inancını yaydı ve geliştirdi. Onun eliyle dini meclisler ve kiliseler inşa edildi, zorluklara rağmen halk arasında itibar sahibi oldu ve görüşlerini kabul ettirdi. Bu yönüyle o, Ermeni milletin dini bakımdan kurtarıcısı kabul edildi. Onun görüşleri yalnızca halk tabakasına sirayet etmedi, aynı zamanda devlet tabakasında da karşılık bulmayı başarabildi.¹⁰⁶ Roma, Ermeni kiliselerine ve inanç sistemine bir süre müdahale etmedi fakat sonrasında piskoposluk makamlarını bölgelere ayırarak kontrol edilmesinin kolaylaştırılması yoluna gitti. Ayrıca, atama ve azillerde söz sahibi olmak istiyorlardı. Pek tabi bu Ermeni kilisesi tarafından kabul görmedi.¹⁰⁷ Roma-Ermeni kilisesi arasındaki inançsal ve siyasi rekabet ortamı halk tabakasına da kısa sürede sirayet etti. Anadolu'nun kırsal bölgelerinde gerçekleştirilen ibadet törenlerinde Rumlar ve Ermeniler tarafından kabul

¹⁰⁴ Engin Öztürk, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, Urzeni Yayınevi, İstanbul 2020, s. 24-25.

¹⁰⁵ *Başkomutan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK'dan Basılmamış Nüsha, T/0068, İstanbul 1946, s. 112.

¹⁰⁶ Ağatanğegos, a.g.e, s. 136-137.

¹⁰⁷ Stepanos Orbelyan, *Syuniki Patmutyun*, A.A. Abrahamyan, Sovetakan Groğ, Yerevan 1986, s. 130

edilen bazı kutsal günlerin anma törenleri iki kilisenin de katılımı ile gerçekleştirilirdi. Uygulama farklılıkları o dereceye vardı ki Rumlar, Ermeni din adamlarını ve halkını ayinden zorla uzaklaştırmaya başladılar.¹⁰⁸ Ermenilerin diğer Hristiyan tebaa ile görüş ayrılıkları zaman içerisinde gelişti. 325 yılında gerçekleştirilen ve 2048 kişinin katıldığı İznik Konsilinde Hristiyanlar arasında bazı tutumsal farklılıklar yaşandı. Bu ayrılıklar; - Hz. İsa ve Hz. Meryem'in Tanrı'dan ayrı iki ilah olduğu, Hz. İsa'nın ateşten çıkan şuleye benzediği, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı karnında dokuz ay taşımadığı suyun oluktan geçtiği gibi Hz. İsa'nın da Hz. Meryem'in karnından geçip gittiği, Hz. İsa'nın Tanrı'dan yaratıldığı ve özü itibariyle insan olmadığı, Hz. İsa'nın Hz. Meryem'den doğduğu Tanrı'nın ilahi bir cevher olarak muhabbetini onda tecelli ettiğini bu sebeple de onun Tanrı'nın oğlu olduğu, Hz. İsa'nın kendisinin Tanrı olduğu- şeklinde görülür. Daha sonra bu tartışmalar Hz. İsa'nın şahsiyeti üzerine yapılır. Onun Tanrı mı yoksa Tanrının oğlu mu olduğu meselesi gündeme gelir. Mezkûr konsilde, 318 katılımcı Hz. İsa'nın bizzat Tanrı olduğu tezini savunur (Arius görüşü). Bunlar diğer Hristiyanlar tarafından sapkın olarak kabul edilirler. Ermeni Kilisesi de çoğunluğun tarafında yer alarak Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu ifade etti. Hristiyan din adamlarının oluşturduğu İstanbul Konsiline (381) Ermenilerin katılıp katılmadığı belli değildir fakat burada alınan kararlar onlar tarafından da kabul edildi. Konsilde çıkan karar ile baba-oğul-kutsal ruh yani teslis inancının doğruluğu savunuldu. İstanbul Konsilinin devamı niteliğinde olan Efes Konsilinde (431), Hz. İsa'nın Tanrı mı yoksa Tanrının oğlu mu olduğu meselesi tartışıldı. 200 din adamının katıldığı bu toplantıda; -Hz. İsa'nın gerçek bir tanrı veya iki tabiata sahip insan- olduğu görüşü tartışıldı. Papa Leon da tartışmaya dahil oldu. Papalık Hz. İsa'nın tek tabiatlı ifade edilmesini Monofizit inanç olarak gördü. Papalığın itirazına rağmen İstanbul kilisesi -tek tabiat- görüşünü savundu ve Hz. İsa'nın insanî tabiatının ilahi tabiat içinde eriyerek tek tabiata dönüştüğünü ifade etti.

¹⁰⁸ Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 77.

Ermeniler, bu konsile katılımcı göndermemekle birlikte görüşlerini kabul ettiler. Ermenilerin Hristiyan dünyasından kopuşu 451’de gerçekleştirilen Kadıköy Konsili ile başladı. Altı yüz civarında din adamının katıldığı konsilde “*Hepimiz ittifakla Efendimiz Mesih İsa’nın bir tek ve biricik oğlunun beşeriyet yönünden de ulûhiyet yönünden de tam gerçek tanrı ve gerçek insan olduğunu, makul bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini, ilahi yönden baba (tanrı) ile beşeriyet yönünden bizimle aynı bulunduğunu, günahkarlık dışında bize benzediğini, ilahlığa uygun olarak asırlar önce Tanrı’dan doğduğunu ve beşeriyete uygun olarak bizim için bizim kurtuluşumuz için son dönemlerde Tanrı’nın annesi bakire Meryem’in dünyaya geldiğini, Efendimiz Mesih’in karışmaksızın bölünmeksizin ayrılmaksızın değişikliğe uğramaksızın iki tabiata sahip biricik oğlu olduğunu, zira birliğin tabiatların farklarını ortadan kaldırmadığını, bunların her birinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir uknum (öz-cevher) içinde diğeriyle birleştiğine inanıyoruz*” görüşü kabul edildi. Perslerle savaş halinde olan Ermeniler, bu görüşlere başlangıçta itiraz etmeseler de sonrasında Gürcüler ve Süryanilerle ayrı bir konsil toplama kararı aldılar (506). Gerçekleştirdikleri bu konsilde, siyasi durumları yani Hristiyanların birlik olmamasını da sebep göstererek konsili tanımama yolunu tercih ettiler. Ermenilerin Hristiyanlık dünyasından kopuşu ve ilk başkaldırısı böylelikle ortaya çıktı. Yıllar içerisinde bu ayrışma katlanarak devam etti.¹⁰⁹

Ermeni kilisesinin özerkliğini koruma çabası, Hristiyanlığı ilk kabul döneminden başlamak üzere yüzlerce yıl devam etti. Geç dönem kaynakları arasında yer alan Stepanos Orbelyan, Ermeni dini ve kabul süreci ile alakalı detaylı bilgiler verir. Ona göre, Ermeni halkının bağımsızlığını ve devamlılığını korumasının en önemli şartı dini-kültürel ve sözlü mücadelenin devamlılığıdır. Bu mücadele çift aşamalı olarak dini ve siyasi alanda yürütülmelidir. Kadıköy konsili ve Hristiyanlık mezheplerinin birleştirilmesi fikri kesinlikle reddedilmelidir. Böylelikle sarsılmaz ve sağlam bir

¹⁰⁹ Abdurrahman Küçük, a.g.e, s. 136 vd. Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 119-122.

Ermeni toplumu inşa edilebilir. Roma kilisenin öğretilerini tam olarak reddeden Orpelyan, onların dayatmalarının kiliseye zarar verdiğini ve bunun tam anlamıyla bir baskıdan ibaret olduğunu ifade eder. Roma kilisesinin “yenilik” adı altında Ermeni kiliselerine getirmek istediği inançsal ve uygulama farklılıklarının tamamıyla reddedilmesinin, Ermeni inancı için zorunlu olduğunu aktarır.¹¹⁰ Bizans devri tarih yazarlarından Mikhael Attaleiates de Ermeni mezhebine yönelik tahkir edici ifadeler ortaya koyar. O, Ermenilerden “kafasız ve sapkın” olarak bahseder.¹¹¹ Buna benzer görüşler Niketas Khoniates’in eserinde de bulunur.¹¹² Ermeni kaynaklarının bazıları, onuncu yüzyıl Bizans dünyasında Ermeni rahiplerin sürgün edilmesi ve mezheplerini değiştirmelerine yönelik baskılar uygulandığı ifade ederler.¹¹³ Haçlı kaynakları da bu duruma benzer örnekler vererek, Ermeni din adamlarının baskı altında olduğunu vurgularlar.¹¹⁴ Yukarıda ifade ettiğimiz Ortodoks yazarların aksine Katolik inancına mensup olan ve on üçüncü yüzyılın ünlü seyyahlarından olan Marco Polo dahi Ermenileri kusurlu Hristiyanlar olarak görür.¹¹⁵ Menfaatler çerçevesinde birleşebilecek Ortodoks ve Katolik mezhebine mensup birçok kişinin Ermeni mezhebini bu derecede tahkir edişi oldukça şaşırtıcıdır.

I.Andronikos devrinde siyasi gelişmelerin de etkisiyle Ermeniler ve Rumlar arasında evlilikler yaşandı. Hatta bu evliliklerden birinde anne tarafından Ermeni olan bir patrik bile oldu. Bu kişi, patriklik makamına gelmiş olmasına rağmen anne tarafının

¹¹⁰ Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 11-12.

¹¹¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 104.

¹¹² Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1180-1195), çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006, s. 212.

¹¹³ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi* (889-1269), çev. Hrant D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1937, s. 162.

¹¹⁴ Willermus Tyrensis'in *Haçlı Kroniği II* (*Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine 1099-1143*), çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 371.

¹¹⁵ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Zühre İlkgelen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019, s. 67-69.

Ermeni olması nedeniyle aşağılanmaktan kurtulamadı.¹¹⁶ Ermeni ve Rum kilisesi arasındaki farklılıklar ayin törenlerinde açıkça görülür. Geç dönem ayin törenine şahit olan seyyah Clavijo onların uygulama farklılıklarını şöyle açıklar: *“Ermenilerin ayinleri birçok konuda Katoliklerin ayinlerine benzer. Ayin sırasında anasır takdis ediliyor, papaz İncil okurken yüzünü cemaate çeviriyor, şarabın takdisi sırasında ateşe su atılmıyor. Ermeniler, günah çıkarır ve kırk gün oruç tutarlar. Cumartesi günleri et yemek genel adetlerinden biridir. Oruç günlerinde kırmızı kanlı balık ve yağlı şeyler yemezler. Avam tabakası da aynı şekilde oruç tutmakla beraber, oruç sırasında şarap içmezler ve gündüzleri istedikleri kadar yemek yerler. Paskalyadan sonra cuma günleri et yemek adetleridir. Ermenilere göre Hz. İsa doğduğu gün vaftiz edilmiştir. Diğer dini işlerde Ermenilerin itikadı pek katı değildir. Fakat Ermeniler son derece inançlı insanlardır. Dini ayinler sırasında derin huşu gösteriyorlar. Rumlar da son derece huşu ve huzur içinde ibadet ederlerse de din işlerinde birçok hatalara sapmış sayılırlar. Mesela Rumlar, ayin sırasında yassı ekmek kullanıyor ve onu takdis ediyorlar. Bir el büyüklüğünde olan bir parça ekmeği alarak bir altın sikke büyüklüğündeki bir mühürle mühürlüyorlar. Ayini yöneten papaz göze görünmüyor. Çünkü papazla cemaat arasında bir perde vardır. Papaz ekmeği takdis ettikten sonra beyaz bir beze sarıyor, sonra başına koyuyor ve ilahiler okuyarak dışarıya çıkıyor. Cemaat papazı görür görmez ağlayarak, hıçkırarak, göğsünü döverek, yerlere kapanıyor ve bu manzarayı görmeye layık olmadığını söylüyor. En son papaz mezbaha (sunak) oturuyor, takdis edilen ekmeğin mühürlü kısmını çıkarıyor ve ayin bittikten sonra ekmeğin kalan kısmı parçalara ayrılıyor ve bu mukaddes ekmek cemaate dağıtılıyor. Ayin sırasında hiçbir kitap*

¹¹⁶ Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1180-1195), s. 35. Dönemin patriklik makamları ve bulundukları şehirlerle alakalı bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 103. Ermeniler ve Gürcüler Hristiyanlığın kabulünden başlamak üzere görüş bakımından ayrılıklar yaşadılar. Bu durum, Diozfizm ve Monofizm olarak adlandırılan Hz.İsa'nın tabiatını konu alan tartışmalardan ileri gelirdi. Detaylı bilgi için bkz. Nino Anchabadze, *“Gürcü Kilisesi ve Nüfuzu”*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 1-113.

kullanılmamaktadır. Ayrıca Ayasofya dışında kiliselerin hiçbirinde çan bulunmaz. Ayin yapılırken önemli kısımlarına işaret için bir tahtaya vurulmaktadır. Bütün papazlar evlidirler. Fakat bunlar, yalnız bir kere evlenirler ve mutlaka bir bakire alırlar. Papazın eşi ölünce papaz bir daha evlenemez, bütün ömrünü bekar geçirir ve uğradığı kayıp yüzünden matem tutar. Papazlar, çarşamba ve cuma günleri kiliselerde ayin yaparlar. Ayini yönetmekle görevli olan papazlar, bütün haftayı kilisede geçirirler ve hafta arasında evlerine gitmezler. Rum papazları, yılın altı döneminde oruç tutarlar ve oruç sırasında kırmızı kanlı balık yemedikleri gibi şarap da içmezler. Yağ kullanmazlar ve evlerine gitmezler. Oruç dönemlerinin ilki, Ağustos'un birinden Ağustos'un ortalarındaki St. Mary gününe kadar; İkincisi, St. Caterian gününden Christmas gününe kadar devam eder. Üçüncüsü, kırk gün; dördüncüsü, on iki havari şerefine yirmi dört gün; sonraki Sen Dimitriyos adıyla tanınan mukaddes bir kişi şerefine on iki gündür. Bütün sene içinde çarşamba ve cuma günleri et yenmez. Cumartesi günleri et yenir, çarşamba günleri murakabeyle geçirilir. Cuma günleri et yemek mümkünse de bütün yıl içinde çarşamba günlerinde, kesinlikle ete temas edilmez. İsa'nın doğum gününü takip eden cuma günlerinde, paskalyadan önce gelen cuma gününde, bir de Bont Kuş'tan önce gelen cuma gününde et yemek caizdir. Rumlar, vaftiz işlerinde hataya düştükleri gibi diğer birtakım merasimde de hataya sapmışlardır. Bunların bir adetine göre, bir adam ömrünü türlü türlü ihanetler içinde geçirse ve en büyük günahları işlese de öleceği sırada kendisine bir manastırın rahiplerinden birinin bir elbisesi giydirilir ve adı değiştirilirse şeytan, belki o adamı tanımaz. Rumların buna benzer garip itikatları vardır. Bununla beraber genellikle son derece dindardırlar.”¹¹⁷

On beşinci yüzyıl tarih yazarlarından Johannes Schiltberger de Bizans kilisesinin itikadı ve kuralları ile alakalı detaylı bilgiler verir. Onun ifadesine göre Bizanslı Rumlar,

¹¹⁷ Ruy González de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s. 79-81.

teslis esasına ve Papa'ya inanmazlardı. Bizans kiliselerini Roma kilisesi ile eşit tutarlar, ayrıca takdis merasimini şarap ve sıcak su ile kendilerine özgü şekilde yaparlardı. Kilise ayinlerinde din adamları tanrının vücudunu temsil eden şaraplı ekmeği hazırlarken herkes başını eğdi, ona bakmazdı. Çünkü o, tanrıyı temsil ederdi ve hiçbir insan ona bakmaya layık değildi. Bu tören sırasında din adamı hazırladığı ekmeği parçalara bölerek bir çanağa koyar, kadın ve erkekler çömelerek eğilirler, din adamları aralarında dolaşır ve ekmeği onlara götürürdü. Dağıtılan bu ekmekten herkes birer parça alır ve yerdi. Bu ekmek, bakire veya manastırda yaşayan bir kadın tarafından pişirilirdi. Ayin töreni sırasında çocuklar da vaftiz edilirdi. Bizanslı Rumların kaideleri gereği bir günde birden fazla ayin düzenlemezlerdi. İbadet törenleri her zaman Rumca icra edilirdi. Bizanslı Rumlara göre yalnızca kendi inançları gerçek Hristiyanlıktı diğer tüm Hristiyanlık mezhepleri yanlış ve hatalıydı. Bizanslı din adamları yalnızca dini işlerle iştigal etmiyorlardı, onlar aynı zamanda kilise dışında farklı meslek gruplarına da dahillerdi. Genellikle zanaatla meşgul olurlardı. Ayrıca onlar, hayatlarında yalnızca bir defa evlenilirdi. Eşleri öldüğü takdirde tekrar evlenmeleri yasaktı. Kilise yasalarına karşı gelerek bir kadınla ilişki kuran din adamlarının yetkileri elinden alınır ve bir daha merasim düzenlemesine izin verilemezdi. Piskopos, rahiplik yetkisi verirken din adamının beline bir kuşak bağlar, kilise yasalarına aykırı hareket etmesi halinde bu kuşağı geri alırdı. Bu kuşağın alınması din adamının yetkilerinin elinden alındığı anlamına geliyordu. Papazların eşleri, görev icra ettikleri bölgenin en güzel ve en zengin kadınlarından olurdu. Papazlarla evlenen kadınların toplum içerisindeki statüleri de yükselir halk tarafından saygıyla karşılanırlardı. Bazı kiliselerin inşasını hayırsever zengin kişiler üstlenirdi fakat bu yerleşkeler miras yoluyla onun nesline aktarılırdı ve satılabilirdi. Bizanslı Rumlar, çarşamba günü et yemez cumaları ise sadece zeytinyağı ve balık yerlerdi. Onlara göre cumartesi günü oruç tutulmaz, rahatlıkla et yenebilirdi. Kilisede ayin törenlerinin gerçekleştirildiği esnada kadın ve erkekler ayrı yerlerde

dururlar, mihraba yaklaşılamazlardı. Haç çıkarmayı sol elle yaparlar, ölen kişiyi yeniden vaftiz ederlerdi. Kiliselerinde vaftiz çeşmesi bulunmaz, oruç tutulduğunda din adamları ne balık nede kanı olan herhangi bir gıda tüketmezlerdi. Çocukların vaftiz töreni icra edildiğinde on veya daha fazla vaftiz babası olur, ona vaftiz gömleği ve mum getirirlerdi. Din adamları sakal tıraşı olmazlardı çünkü bu kadınlara kendini beğendirmek amacıyla yapılan züppece bir uygulamaydı. Cenaze merasimine katılan insanlara ekşimiş buğday verilir ve cenaze defnedilmeden önce yıkanır. Rahiplerin ticaret yapmasının önünde herhangi bir engel yoktu. Onlar, diğer insanlar gibi ticaretle meşgul olabilirlerdi. Bizanslı Rumlar, oruç zamanında elli gün, İsa'nın doğumunda kırk gün, on iki havari için otuz gün, Hz. Meryem'in göğe yükselmesinde on beş gün oruç tutarlardı. Hz. Meryem'in şerefine yılda üç gün bayram yaparlar, Hz. İsa'nın yeniden dirilmesini Ortodokslarla aynı tarihte değil, paskalya gününü takip eden cuma günü kutlardı.¹¹⁸

Ermenilere yönelik mezhepsel eleştiriler yalnızca Roma kilisesi tarafından yapılmadı. Yakın coğrafyada bulunan, tarihi geçmişleri ve kültürel dinamikleri bakımından birçok ortak noktaları bulunan Gürcüler de onların dini inançlarını eleştirir ve kabul etmezlerdi. Hatta bu sebeple Gürcü ve Ermeni din adamları bir araya getirilerek dini bir konsil oluşturuldu, iki milletin de seçkin piskopos ve rahiplerinin görüşlerini ortaya koyması ve birbirlerine karşı uygulama farklılıklarını savunması istendi. Bu tartışmayı kazanan taraf mezhebini reddedecek ve karşı tarafın mezhebini kabul edecekti. Bu konsilin toplantısı sabahtan akşam dokuza değin devam etti lakin bir sonuç elde edilemedi. Gürcü tarih yazarı bu pasajı aktardığı bölümde “hain Ermeni milleti” ifadesine de yer verir.¹¹⁹ Bununla birlikte Gürcü kraliyet ailesine yakın Ermeni

¹¹⁸ Johannes Schiltberger, a.g.e, s. 181-183.

¹¹⁹ Kartlis Tskhovreba, *History of Georgia*, ed. Roin Met'reveli-Stephen Jones, Tbilisi 2014, s. 187. Söz konusu kaynakta “malicious” kelimesi kullanılır. Bu kelimenin “kötü niyetli, şirret, hain” gibi anlamları bulunmaktadır. Bu pasajda “hain” olarak çevrilmesi daha uygundur.

mezhebini benimsemiş kişiler de vardı. Onlar, Gürcü ordusunda kumandanlık ve sarayda çeşitli memuriyet görevleri icra ederlerdi. On ikinci asırda bu kişilerin mezhebi değiştirilerek vaftiz edildiler. Kaynakta geçen ibareyle onlar, “*mezheplerinin sahteliğini anladılar ve gerçek Hristiyan oldular.*” Bu kişilerin mezhep değişikliğindeki ana motivasyon kaynakları, devlet içerisinde vazife elde etmek ve menfaat sağlamaktı.¹²⁰

Gürcüler, Ermenilere karşı uygulamış oldukları aşağılayıcı ve eleştirel tavırlara kendileri de maruz kaldılar. Hristiyan tebaa içinde beğenilmeyen, din adamlarının tavrı ve tutumları uygun bulunmayan, ayrılıkçı bir grup olarak görüldüler. On birinci yüzyılda, erken Hristiyanlığın hac merkezi olan Aziz Simon Manastırında altmış kadar Gürcü papaz bulunurdu. İçlerinden ayin töreni düzenleyen Gürcü bir din adamının, alelaide giyim tarzı ve ayini Gürcü usulüne göre düzenlemesi Rum din adamları tarafından eleştirildi. Gürcü din adamının ayin törenleri düzenlemesi yasaklandı ve usulü sebebiyle tüm Gürcü papazların cahil olduğu ifade edildi.¹²¹ Böylelikle Gürcüler, Ermenilere karşı takındıkları tavırlara kendileri de maruz kalmış oldular. Gürcüler ve Ermeniler arasındaki ayrışma ilerleyen yıllarda da devam etti. On ikinci yüzyılda Gürcülerin önemli komutanlarından olan Ermeni Zakaria, devlet bürokrasisi içerisinde etkili bir isim olmasına rağmen mezhebi sebebiyle küçük görülüyordu. Gürcü adetlerine göre düzenlenen Efkaristiya¹²² ayinine katılan Zakaria, orada dini ritüel gereği verilen

¹²⁰ Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 291.

¹²¹ Marie Brosset, a.g.e, s. 299.

¹²² “Hz.İsa, Peter ve diğer elçilere, mesajını bütün milletlere sadakatle iletebilsinler diye kendilerinin yollarını aydınlatması ve onları doğruya hidayet etmesi için Kutsal Ruh'tan özel bir yardım vadetti. O, yeryüzünde kendisinin başlatmış olduğu kurtarma işinin icrasını onlara emanet ederek, kendi adına dinsel vaftizin yerine getirilme yetkisini, günahları affetme ve kurtuluş ayininin kutlanma yetkisini, yani Efkaristiya'yı kutlama yetkisini onlara verdi. Efkaristiya töreni modelini, onun tutuklanmasının ve ölümünün arifesinde havarileriyle beraber yemiş olduğu son akşam yemeğinden alır. On iki elçisiyle beraber yemiş olduğu bu yemek esnasında o, ekmeği ve şarap fincanını alarak şöyle söylemiştir: Bu, sizin için verilen vücudumdur. Sizin için dökülen bu fincan, kanımdaki yeni ahittir. Beni hatırlamak için bunu yapınız.” Detaylı bilgi için bkz. Christian W. Troll, *Christianity as a Historical Event*, çev. Talip Özdeş, CÜİFD, Sivas 1999, s. 257-272. Yukarıdaki ifade “Hz. İsa; bu ekmeği tutun, bu benim vücudumdur. Bu

kutsal ekmek parçasından almak istedi. Ayini düzenleyen Gürcü katolikos ona yönelik olarak *“Hiçbir Ortodoks şahane ekmek hakkında papazın yetkisine tecavüz etmeye cesaret edemediği halde siz yedi kez lanet edilmiş Ermeniler onu almaya teşebbüs ediyorsunuz. Halbuki bir köpek dahi onu bulduğu taktirde alıp götürmekten korkacaktır”* sözlerini sarf ederek aşağılayıcı bir tutumla tahkir etti. Zakaria ise görüşlerinin ve mezhebinin doğru olduğuna dair savunma yaparak dini tartışmaların Ermeni mezhebine haiz din adamları ile yapılmasını teklif etti. Bu teklifin kabul bulması ile Van Ermeni katolikosu ve birçok Ermeni din adamı Zakaria’nın yanına geldiler. Gürcü kraliçesi Tamara, olanları dikkatle takip ediyordu. Gürcü ve Ermeni din adamları bir araya gelerek, dini kaidelerini hararetle ve birbirlerini alt etmek uğruna yüksek sesle dile getirdiler. Sözlü tartışma sonrasında iki taraf da düşüncelerini karşı tarafa kabul ettiremedi. Bunun üzerine Gürcü katolikosu ortaya şimdiye kadar görülmemiş bir fikir attı ve Ermenilere *“Size bir köpek vereceğim ve siz üç gün üç gece dua ile geçirerek hayvanı üç gün aç bırakacaksınız. Siz de bana bir köpek vereceksiniz ve biz de günleri dua etmekle geçireceğiz, hayvana da aynı muameleyi yapacağız. Hakiki inanç bu suretle ortaya çıkacaktır. Üçüncü gün mes ayini icra edeceğiz. Küstahça bir şey olacaksa da mukaddes ekmeği ben elimle sizin muhafaza ettiğiniz köpeğe vereceğim, siz de benim muhafaza ettiğim köpeğe vereceksiniz. Bu suretle sahte din meydana çıkacaktır. Hayvan sizinkini yerse size, bizimkini yerse bize ayıp olsun”* dedi. Ermeniler başlangıçta bu teklifi kabul etmeseler de sonrasında kabul etmeye mecbur kaldılar. Gürcü katolikosu kendinden emin olarak Ermeni mezhebinin yanlışlığını ve onların inançlarının kusurlu olduğunu ispat edeceğini düşünüyordu. Gürcü ve Ermeni din adamları denileni aynı şekilde tatbik ettiler. Pazar gecesini de dua

şarabı alın, bu benim damarlarımdaki kanımdır ve beni hatırlayın” şeklinde de söylenir. Bu konuda Leonarda da Vinci’nin Son Akşam Yemeği isimli meşhur bir tablosu da bulunmaktadır. Bkz. Fatih Karakaya-Doğan Güneş, *“Leonardo Da Vinci’nin “Son Akşam Yemeği” Adlı Eserinin İkonografik Analizi Bağlamında Çözümlemesi”*, Uluslararası İletişim ve Sanat Dergisi, S.8, Elâzığ 2023, s. 63-73.

etmeye devam ettiler ve gün doğumunda iki taraf da kilisede hazır bulundular. Mes ayininden sonra, iki tarafın da muhafaza ettiği köpekler getirildi ve halk bu esnada halka şeklinde olanları takip etti. Gürcülerin yanında bulunan ekmek, köpeğin önüne koyuldu fakat üç gündür aç olan köpek onu yemekten imtina etti. Bunun üzerine Ermenilerin yanında bulunan köpeğe aynı şey tatbik edildi ve köpek tek lokmada önüne konan ekmeği yedi. Bu tabloyu gören Ermeni din adamları *“Havuzdan çıkmış kurbağalara dönmüşlerdi ve gözlerini yerden kaldıramıyorlardı.”* Gürcü din adamları da Ermeni din adamları ile alay etmeye ve onların inançlarını aşağılamaya devam ettiler. Münazaranın kaybedilmesinden sonra Ermeni komutan Zakaria, Gürcü mezhebine göre vaftiz oldu ve inanç ritüellerini değiştirdi. Kendi ırkından ve mezhebinden kişilerin bu duruma itiraz etmelerine rağmen kararından vazgeçmedi. Gürcü kaynağında geçen bu pasaj pek tabi Gürcü din kaidelerini destekler niteliktedir. Ermeniler ile yakın temasları bulunan ve Hristiyan inançlı din grubu içerisinde yer alan Gürcüler, Bizans’ın gördüğü gibi Ermeni dini inançlarını yanlış ve sapkın olarak görürlerdi. Bu durum asırlar boyunca devam etti. Gürcüler gözünde Ermeniler *“lanetlenmiş”* olarak kabul edilirdi. Bu yönüyle Ermeniler, coğrafyalarında yalnızlaştırılmış ve kabul edilmeyen bir millete dönüşmüşlerdir.¹²³

¹²³ Marie Brosset, a.g.e, s. 339-402. Hristiyanlıkta vaftiz töreninin uygulanış şekli şu şekilde ifade edilir. *“Önce bir hafta boyunca kilisede çocuğa sabah akşam dualar okurlar. Yedinci gün çocuğun elbiseleri çıkarılıp tüm vücudu yağ ile yağlanır. Arkasından kilisenin ortasına konulan mermer küvetin içi ılık suyla doldurulur. Papaz suyun sathına haç şeklinde beş damla yağ damlatır. Bunun dördü iki yana, beşinci damla ise ortaya damlatılır. Sonra çocuk yukarı kaldırılıp ayakları tam ortadaki yağ damlasının üzerine gelecek şekilde suya daldırılır. Papaz yan taraftan eliyle su alarak çocuğun başına döker. Bu hareketi haç şeklini tamamlayınca kadar dört bir yanından tekrarlar ve çekilir. Sonra çocuğu sudan almak isteyen kişi gelir. Bu kişi, çocuğu suyun içine oturtur. Papaz çocuğu yıkar, kilisede bulunanlar da dua okurlar ve arkasından çocuk sudan çıkarılıp bir peştamala sarılır, ayakları yere değdirilmeden kucakta götürülür. Bu arada kilisede bulunanlar yedi defa yüksek sesle Kirye, eleyson!"yani Ey Tanrı, bize merhamet et!"derler. Arkasından çocuk yine kucakta tutularak elbiseleri giydirilir ve ondan sonra yere bırakılır. Çocuk bir hafta boyunca ya kilisede kalır ya her gün oraya getirilir. Yedinci gün papaz çocuğu, ilk küvetten başka bir küvette yağsız olarak yıkar.”* Ebû Reyhan el-Bîrûnî, a.g.e, s. 306-307.

Yönetici ve liderlerinin seçiminde kusurlu hareket eden, menfaatperestlik ve dalkavukluk gibi tutumların kabulüyle yozlaşan hemen hemen her kurum gibi gerek Roma gerekse Ermeni kilisesinde çürümeler meydana geldi. Hristiyanlığın kabulünde yaşanan fedakâr tavırlar bir kenara bırakıldı, dini zümre kiliseler üzerinden maddi ve manevi menfaat devşirmeye başladı. Bu durum da Hristiyanlık inancını benimseyen halk tarafından yakinen takip edildi.¹²⁴ Bu yozlaşma durumu yalnızca Roma ve Ermeni kiliselerine özel bir durum değildi. Gürcü kiliselerinde keşiş olarak adlandırılan din adamları para karşılığında inanç sistemi içerisinde bulunmayan bazı uygulamalar gerçekleştirirlerdi. Kaynaklarda bu kişiler, din sömürücüleri ve tefeciler olarak anılırlar.¹²⁵ Hristiyan din adamlarının ve kiliselerinin içine düşmüş olduğu bu durum bazı dönemlerde siyasi baskılarla karşılaşmalarına neden oldu. Bizans İmparatoru I.Aleksios Komnenos (1081-1118), devletin ve ordunun içine düşmüş bulunduğu maddi sefalet nedeniyle kiliselerden kıymetli eşyaların yağmalanması emrini verdi. Fakat bu emri sebebiyle yargılanmaktan kurtulamadı. Yargılanması esnasında kilisenin görevlerini hatırlatarak, ordunun ve devletin zor duruma düşmesi halinde maddi yardımda bulunmalarının zorunlu bir görev olduğunu ifade etti. Bu durum din adamları tarafından kabul edilse de imparator kiliseye tazminat ödeyerek zararlarını karşılamaktan kurtulamadı. Görüleceği üzere, devlet mekanizmasının başında bulunan İmparator üzerinde dahi, kilisenin ve din adamlarının yaptırım hakkı vardı.¹²⁶

Ermeni kilisesini Roma kilisesini ayıran taraf, sarsılmaz bir irade ile yöneticiler üzerinde hakimiyet kurmasıydı. Pek tabi Roma kilisesinin de bu bakımdan etki sahası oldukça genişti fakat Ermeni kilisesinin kuralları daha keskindi. Ermeni kiliselerinin ve kilise yöneticilerinin diğer Hristiyan mezheplerin kiliselerinden ayrı ve bağımsız

¹²⁴ Aristakes Lastivertsi, *Patmutyun*, Targmanutyun V. A. Gevorgyan, Yerevan, 1971, s. 86.

¹²⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anıları Tatarlar ve Anadolu*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 37-38.

¹²⁶ Anna Komnena, a.g.e, s. 180-182.

olması, bu ayrışmanın kiliselerde ve halk nazarında artmasına neden oluyordu.¹²⁷ On birinci yüzyılın başında Vaspurakan Kralı Hovannes (III. Smbat) ve yönetimi ile ilahi tembihlere uymadıkları gerekçesi ile arası açılan Ermeni Katolikosu Bedros, kendi isteği ile makamından ayrıldı. Ermeni halkının yoğun isteği ve halkın karşısında direnemeyen Ermeni Kralı Hovannes'in ricası ile makamına geri döndü. Ani şehrine gelmesinden sonra Kral Hovannes (III. Smbat) fikir değiştirerek onu hapsedti ve bir yılı aşkın bir süre orada kaldı. Onun yerine de Dioskoros isimli bir din adamı katolikosluk makamına getirildi. Bu durum, kilise üzerinde hakimiyet kurmak ve kiliseyi tasallut altına almak istemelerinden ileri geliyordu. Durum sandıklarının aksine daha da kötü oldu. Katolikos Dioskoros, Bedros'un kiliseden attırdığı ve dışladığı tüm din adamlarına yüksek payeler vererek göreve getirdi. Onlar da bazı devlet yöneticilerini aforoz ederek yönetim üzerinde hakimiyet kurmak istediler. Kendilerinin de bu duruma düşeceğinden korkan Kral Hovannes (III. Smbat) ve yakınları, Anadolu'nun farklı bölgelerinde bulunan din adamlarının da yardımlarıyla göreve tekrar getirdiler.¹²⁸

IX. Konstantinos Monomakos'un İmparatorluğu devrine (1042-1055) tesadüf eden bu olaylara, Bizans'ın da müdahil olduğunu görürüz. Bizans İmparatoru, - muhtemelen yaşanan bu olaylar sonrasında- Ermeni Katolikosu Bedros'u mektup yazarak İstanbul'a davet etti. Bu davete icabet etme niyetiyle Bedros, yanında bulunan yüz kişilik bir grupla İstanbul'a gitti. İstanbul'da saygın bir şekilde karşılanan Katolikos, Ayasofya Kilisesine götürüldü. Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakos ve Bizans patriği de onu karşılamak amacıyla Ayasofya'ya geldiler. İmparator emriyle Bedros'a ve mahiyetine konaklamaları için yer tahsis edildi. Tüm ihtiyaçlarının Bizans tarafından karşılanması kararlaştırıldı. Bir süre sonra Ermeni Katolikosu Bedros İmparatoru mahiyeti ile birlikte ziyarete gitti. Bizans kaideleri

¹²⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 40-41.

¹²⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 65-67.

gereğince Katolikosluk makamında bulunan kişi İmparator ile görüşmelerinde altın sandalyede oturtulurdu. Bedros da bu sebeple aynı kaidelere uyarak aynı sandalyeye oturdu. Fakat bu durum Bizans devlet yönetimi içerisinde etkin olduğunu düşündüğümüz Senyör Elise tarafından iyi bir şekilde karşılanmadı ve Bedros sandalyeden kaldırıldı. Bedros toplam dört ay İstanbul’da kaldıktan sonra geri döndü. Görüleceği üzere, Bedros her ne kadar Katolikosluk makamında bulunsa da bu durum Bizans tarafından saygıyla karşılanmazdı. Çünkü Bizans, mezhep farklılığı nedeniyle Ermeni dini makamlarını kabul etmekten kaçınırdı.¹²⁹ Yine IX. Konstantinos Monomakos’un İmparatorluğu devrinde, Edirne’de yaşayan Ermeni patrik Tornik tarafından bir isyan tertip edildi. O, yanına birçok destekçi toplayarak İstanbul’a yürüdü. Bizans yöneticileri beklemedikleri bir anda başlatılan bu isyana karşı şaşkındı. Tornik ve taraftarlarının şehre gelmesiyle halk, şehir kapılarını taş ve kireçle kapattılar. İmparator ve Bizans’ın ileri gelenleri, Tornik ve taraftarlarına karşı başarısız olma ihtimalini düşünerek ona tuzağa düşürecek bir plan tertip ettiler. Bu plana şehrin ileri gelen din adamları da dahil edildi. Tornik’e, IX. Konstantinos Monomakos’un ölümü sonrasında İmparatorluk tahtına geçeceği sözü verildi. Bu söz resmi bir evrak ile de teyit edildi. Buna inanan Tornik, İstanbul’a geldi. İstanbul’a gelişi sonrasında tutuklandı ve gözleri kör edildi (1048).¹³⁰

Kilise çatısı altında ve din alimleri arasında asırlarca devam eden dini tartışmalar, onuncu yüzyıla gelindiğinde askeri hareketleri da beraberinde getirdi.

¹²⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 48-49. Mezkûr durum Aristakes Lastivertsi’nin eserinde daha farklı anlatılır. Müellife göre Bedros, denildiği gibi iyi şekilde karşılanmış ve kendisine maddi yardımlarda bulunulmuştur. Fakat Ani Ermenilerini isyana teşvik etmesinden çekinilmiş ve “zorunlu esir” muamelesi edilerek ikamete zorlanmıştır. Kaynak onun İstanbul’da ve Tokat’da kaldığını zikreder. Hangi şehirde ne kadar süre ile yaşadığını zikretmez. Lakin kaynağın ifadesine göre Ani şehrine tekrar dönememiştir. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 53-54.

¹³⁰ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 84-85. Kaynaklarda bu konu ile alakalı daha derin bilgiler bulunmuyor. Fakat Ermeni bir din adamı tarafından başlatılan bu isyan harekâtı oldukça ilginç. Tornik olarak anılan kişinin kimliğini veya isyan sebebini tam olarak bilememekteyiz.

Bizans İmparatoru II. Nikeforos Fokas (963-969) devrinde, Gevond adında Ermeni bir rahip İstanbul'a gitti. Gidişindeki amaç, Ermeni mezhebi ile Ortodoks teoloji arasındaki farklılıkları ortaya koymak ve Ermeni mezhebinin doğruluğunu işaret etmektir. Orada İmparator II. Nikeforos Fokas ile görüşen Gevond, iyi şekilde ağırlandı ve hediyelerle taltif edilmesinden sonra şehrine geri döndü. Gevond, İstanbul'da bulunduğu esnada Bizans hizmetinde bulunan din adamları ile de görüşme fırsatı buldu. Kaynakta açık ifadelerle anlatılmasa da anlaşılan aralarında mezhepsel bazı fikir ayrılıkları meydana geldi. Gevond'un İstanbul'dan ayrılışı sonrasında Bizanslı din adamları II. Nikeforos Fokas'ı Ermeni rahip aleyhine doldurdular. Gevond ve diğer Ermeni din adamlarının Hz. İsa'nın doğumunun sene-i devriyesinde ve azizlerin anma günlerinde ayin düzenlemedikleri gibi sebepler sunarak onları kötülediler. Bu ve kaynağa yansımayan başka sebeplerden ötürü Bizans İmparatoru sefer kararı aldı. Bu haberin Ani Bagratuni Kralı III.Aşot tarafından haber alınmasının ardından, Ermeniler de ordu toplayarak karşı saldırıya hazırlandılar. II. Nikefor Fokas, sefer güzergahı gereği ilk olarak İznik şehrine geldi. Burada kaynak farklı bir anlatı kaleme alır ve onun İznik'de şehrin patriği ile görüşmesini anlatır. Patrik, Bizans İmparatoruna sefer nedenini sorar ve yukarıda anlattığımız sebepleri dinler. Sonrasında İmparatora; Ermenilerin doğru bir inanca malik olduklarını, ekâm'in-i Selâse ile tevhide, Hz. İsa'nın tecessüdüne karşı hiçbir kusurlarının olmadığını söyler. II. Nikeforos Fokas, bunları işitmesinden sonra sefer kararından vazgeçer ve İznik patriğini aracı kılarak III.Aşot ile anlaşma akdeder.¹³¹

Aynı Ermeni din adamı olup olmadığını tam olarak bilemediğimiz fakat Gevond ismiyle anılan Ermeni bir rahip ile Bizanslı din adamları arasında II.Nikeforos Fokas sonrasında tahta geçen I. İoannis Çimiskes (969-976) devrinde tekrar bir ziyaret gerçekleşti. Bu görüşme, I. İoannis Çimiskes'in Gevond'a hitaben yazdığı mektupla onu

¹³¹ Smbat Sparapet, *Smbatay Sparapeti Taregirk*, Venetik-S. Ğazar, 1956, s. 3-4. Ermeni asıllı Bizans İmparatoru II. Nikeforos Fokas hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. 11, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 417 vd.

İstanbul'a daveti sonrası gerçekleşti. Gevond, bu davet üzerine İstanbul'a gitti ve Bizans'ın dini törenlerine katıldı. Dini törenler sonrasında gerçekleştirilen şenliklere iştirak etti ve mezhepsel fikirlerini ifade etti. Bizans'ın din adamlarına karşı giriştiği tüm dini münazaralardan galip olarak çıkmayı başardı. Böylelikle, çok kıymetli hediyelerle Ani Bagratuni Krallığına yolcu edildi.¹³² Bizans ile Ermeni toplumunun kısmi barış sağladığı bu atmosfer kısa sürede son buldu. II.Basileios'un (960-1025) imparatorluğu devrinde büyük bir tehcir politikası uygulandı. Tam olarak sayısi bilinmese de Anadolu Ermenilerinin bir kısmı 988 yılında Makedonya'ya zorunlu göçe tabi tutuldular. Hatta göçlerinden sonra, Bizans ile mücadele halinde bulunan Bulgarlar ile birleşerek isyan tertibatı içerisinde yer aldılar.¹³³

Oldukça gariptir ki bu tehcir politikası sonrasında dini istişare meclisleri devam ettirildi ve Ermenilere karşı Bizans'ın uyguladığı sert rejim kısa sürede unutuldu. Yine II. Basileios'un iktidarı devri olan 1007 yılında, Bizanslı din adamları arasında paskalya yortusu tarihi sebebiyle anlaşmazlık çıktı. Bulgar seferinden dönen imparator, bu konunun aydınlatılması amacıyla bilgisine güvendiği Ermeni din adamlarının İstanbul'a gelmesini ve konunun aydınlatılmasını istedi. Ermeni din adamları korkarak bu meclise katılmak istemeseler de daha sonra mecburi olarak katılım sağladılar. Burada gerçekleşen dini münazarada Ermeni din adamları Bizans'ın önde gelen din adamlarını alt etmeyi başardılar. Bu başarı sebebiyle İmparator tarafından Ermeni din adamları hediyelerle taltif edildi. Rum din adamları ise çeşitli şekillerde cezalandırıldı.¹³⁴ Bizans İmparatoru VI. Mihail Bringas'ın (1056-1057) iktidarı döneminde de Ermeni kilisesine

¹³² Smbat Sparapet, a.g.e, s. 11-12. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 31-32.

¹³³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 41-42. Bu duruma benzer "din adamlarının tehciri" olarak kabul edilebilecek uygulama bir asır sonrasında tekrar yaşandı. Selçukluların Anadolu coğrafyasına gelmeleri ve yerleşmeleri sonrasında, İstanbul'da bulunan Ermeni ve Süryani din adamları şehirden kovuldu. Sebep olarak da Türklerle ticaret yapıyor olmaları gösterildi. Ayrıca İstanbul'da bulunan Ermeni ve Süryani kiliseleri yıktırıldı. Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (632-1042)*, çev. Hrand D. Andreasyan, T/0044-1, İstanbul 1944, s. 42.

¹³⁴ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 22-23. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 46-47.

yönelik baskılar devam etti. Hatta bu durum bir ileri aşamaya taşındı, Ermeni Katolikosu alıkonularak İstanbul'a götürüldü ve üç yıl orada tutuldu. Ermeni katolikosundan mezhebini terk ederek Ortodoks olması istendi. Ermeni asilzadelerinin bu duruma müdahale etmesiyle katolikos kurtarılabildi.¹³⁵

Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'da (1059-1067) haleflerinin yolunu takip ederek birçok Ermeni rahibi tutuklattı. Ortodoks inancı dışında kalan tüm mezhepleri ve görüşleri reddetti (1062).¹³⁶ Tutuklanan bu din adamlarından birisi de Ermeni Katolikosu Haçik idi. O, Bizans'ta altı yıla yakın esir hayatı sürdükten sonra öldü. Tutukluluğu esnasında onun inancına türlü hakaretler edildi ve beden de işkenceye tabi tutuldu. Kaynağın nakline göre onun içine düştüğü üzüntünün temel sebeplerinden en mühimi; "kötü Grek" milletine tabi olunması, Ermeni kilisesinin ve inancının onların eliyle yok edilmesi idi. Mezkûr pasajda ifade edildiği üzere, Ermeni Katolikosunun makamı krallara denk, gücü de onlarla yarışacak düzeydeydi. Maddi olarak; beş yüz adet çiftlik, sayısız ve hesapsız kıymetli eşyaya sahiplerdi. Ayrıca Ermeni Katolikosun emrinde, kendi yerleşim yerinde olanların dışında beş yüz piskopos bulunuyordu. Haçik'in tutuklanmasının ardından ileride de anlatacağımız üzere Sivas'a zorunlu göçe tabi tutulmuş bulunan Ermenilere çeşitli işkenceler tatbik edildi. Buradaki asıl amaç, Haçik'in servetini ele geçirmek ve Ermenileri baskı altında tutabilmektir. Haçik'in ölümünün ardından Ermeni Katolikosluk makamına Ermeni soylularından olan Grigor Magistros'un oğlu Vahram getirildi. O, soyluluğunun yanında oldukça büyük bir maddi servete sahipti. Onun Katolikosluk makamına getirilmesiyle Ermeni kilisesinin devamlığı zor şartlar altında sürdürülebildi.¹³⁷ Bizans İmparatorunun

¹³⁵ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 53-54.

¹³⁶ *Ananın Yegesatsi Jamanakagrutyun*, ed. P. M. Haçatıryan, Haykakan S.S.H.G.A. Hıratarakçutyun, Yerevan 1982, s. 191.

¹³⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 112-113, 123-125. Sivas, Selçuklular devrinde Anadolu vilayetleri arasındaki en önemli şehirlerden biriydi. Anadolu'nun sınırları tahlil edilirken; Ermen, Gürcistan, Sis ve Şam vilayetleri

baskısının dışında İstanbul Ortodoks patriği de siyasi meselelerde söz sahibi olabiliyordu. Süryani Mihail'in aktardığına göre dini istişarelerle Ermenileri ve Süryanileri mezhebinden döndürmeyi başaramayan patrik, onların kutsal kitaplarını toplattırdı ve yaktırdı. Şehirdeki Süryani ve Ermenileri kovdu. Müellif, onun kutsal inançlara karşı gerçekleştirdiği bu tutumu sebebiyle ertesi gün öldüğünü aktarır.¹³⁸

Bizans'ın Ermenilere yönelik bu politikası yalnızca mezhepsel sebeplerden ileri gelmiyor, siyasi sebepleri de içerisinde barındırıyordu. Çünkü Bizans, İstanbul sınırları dışında kalan fakat İmparatorluğa bağlı bulunan Rumları dahi aşağı seviyede görüyordu. Mevcut tutumun en büyük sebeplerinden biri Bizans aristokrasi sınıfının oluşması ve bunun sarsılmaz bir iradeyle korunmasıydı.¹³⁹ Bizans aristokrasinin oluşumunun ve uygulanmasının en bariz örneklerinden biri, Bizans İmparatoru III.Romanos Argunas'ın (1028-1034) saltanatı devrine rastlar. III.Romanos Argunas, saltanatının ilk yıllarında Halep seferine çıkar ve yol güzergahında bir grup keşiş görür. Bu grup; Halep yolundaki bir dağı kendilerine mesken edinen, yalnızca ibadetle meşgul olan ve dünyevi zevklerden arınmış kişilerden müteşekkildi. Üstlerine keçi tüyünden kıyafetler giyer, günlük öğünlerini çıkarmak için tarım işleriyle meşgul olurlardı. Kaynağın ifadesine göre “Hz.Musa'ya aşına” idiler. İmparator onları gördüğünde yanındakilere “*Bu kafir kalabalığı nedir?*” diye sordu. İmparatorun yakınları; “*Bu kişiler imparatorluğa sadıktır, dünya barışından başka beklentilerinin bulunmaz ve sizin sağlığınıza dilerler*” dediler. İmparator bu cevaba pek memnun olmayarak onların dualarına ihtiyacı olmadığını belirtti ve sonrasında bu din adamlarının hepsinin ordusuna okçu olarak kaydedilmesini emretti. Musevi olduğunu anladığımız bu grubun dağıtılmasından sonra da Suriye piskoposu tutuklanarak İstanbul'a götürüldü. Kadıköy konsiline sıkı sıkıya

ile Bahr-ı Rum'a kadar geniş bir coğrafi çerçeve çizilir, bu coğrafyadaki en kalabalık şehir olarak da Sivas kabul edilirdi. Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 145.

¹³⁸ Süryani Mihail, a.g.e, s. 23-24.

¹³⁹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 59.

bağlı olan imparator, monofizit inanca mensup tüm Hristiyanlardan nefret ediyordu. İstanbul'a götürülen Suriye Piskoposunun sakalı koparıldı ve eşek üzerinde sokaklarda gezdirildi. Bu gezinti esnasında da herkesin üzerine tükürmesi emredildi. Bu aşağılanma sonrası piskopos serbest bırakıldı.¹⁴⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere Bizans'ın baskıcı dini ve siyasi politikası yalnızca Ermeniler üzerine değil, Hristiyan olsun veya olmasın tüm halka karşı uygulanırdı.

Bizans İmparatoru I.Aleksios Komnenos'un saltanatında (1081-1118), İstanbul'da Nilos isimli bir din adamı peyda oldu. Bu kişi, Hristiyanlık öğretilerine karşı yeni bir yorum getirdi ve halk içerisinde kendisine destekçiler buldu. Anna Komnena'ya göre o, devrine kadar yazılmış olan tüm dini kitapları inceledi fakat mantık biliminden haberdar değildi. Bu sebeple de cahil olarak kabul edilmeliydi. Nilos, çilekeş yaşamı ile de halk gözünde erdemli bir hale büründü, dünyevi zevklerden kendini arındırmış bir tablo çizdi. Onun öğretileri Bizans dini mercileri tarafından dikkatle takip ediliyordu. Bizans İmparatoru I.Aleksios Komnenos, Nilos'un faaliyetlerinden haber edilmesinden sonra onunla görüşme ve dini kaidelerini tartışma kararı aldı. İmparator, Nilos ile görüşmesinde onun öğretilerini kınadı ve görüşlerinin yanlışlıktan ibaret olduğuna ikna etmeye çalıştı. Nilos ise görüşlerinin arkasında durarak *“belaya, işkenceye, zindana konmaya, sakat edilmeye”* razı olarak mağrur bir duruş sergiledi. Nilos'un destekçilerinin büyük kısmını İstanbul Ermenileri oluşturuyordu. Ermenilerin önderliğini de Dikran ve Arşak isimli iki zât üstleniyordu. Bizanslı din adamlarının ve yöneticilerinin gözünde Nilos'un öğretisinin en kusurlu tarafı *“bedensel birlik”* ilkesine, yani baba-oğul-kutsal ruh inancına karşı olmasıydı. Nilos ise *“Hz.İsa'nın insanlığının maddesel varlığıyla tanrılaşmaya ulaştığını”* savunuyordu. İmparator, kendi görüşlerini Nilos'a kabul ettiremeyeceğini anlamasında sonra İstanbul'da geniş

¹⁴⁰ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 20-21. Burada kastedilen piskoposun tam olarak kim olduğu veya hangi mezhebe mensup olduğu kaynakta ifade edilmiyor. Muhtemelen Suriye Süryani piskoposu idi.

katılımlı dini bir kurultay düzenledi. Nilos, Bizanslı din adamlarına karşı öğretilerini ve düşüncelerini savundu fakat bu savunması onu aforoz edilmekten kurtaramadı. Bizans'a bağlı tüm metropolitlerin ve din adamlarının yer aldığı kurultayda Nilos ve takipçisi olan Ermeniler lanetlendi. Nilos ve Ermeniler; sapık, sapkın ve dinsiz olarak ilan edildi. Kaynağa göre Ermeniler, kendi yanlış inançları ile Nilos'un sapkın fikirlerini birleştirerek yeni bir fikri benliğe bürünmüşlerdi. Böylece ne Ermeniler ne de Nilos çeşitli cezalara çarptırılmaktan kendilerini kurtaramadılar.¹⁴¹ Mezkûr pasajın en dikkat çekici yeri, Nilos'un dini öğretilerinden çok Ermeni inancının tüm yönleriyle reddedilmiş olmasıdır. Ayrıca eski devirlere nazaran İstanbul'daki Ermeni nüfus oranının oldukça fazla olduğunun ifade edilmesidir. Görüleceği üzere, Anadolu'da Türk varlığının kabullenilmesi ve hakimiyetlerinin genişlemesi sonrasında Anadolu Ermenilerinden bir kısmı İstanbul'a göç etmiştir. Fakat, hayatlarını İstanbul'da devam ettirmelerine rağmen dini inançları sebebiyle pek de rahat edememişlerdir.

Dini meclislerde birbirlerinin görüşlerini reddeden ve ağır şekilde eleştiren Hristiyanlığın farklı mezheplerine mensup halklar, zaman zaman ittifak halinde de hareket ettiler. On üçüncü yüzyılda Urfa'da uzun süreli kıtlık meydana geldi. Kıtlık, başlangıçta yağmur yağmamasından sonrasında ise çekirge istilasından kaynaklandı. Bu sebeple gıda temini konusunda büyük problemler yaşandı. Urfa'da; Rum, Ermeni, Yahudi ve Süryaniler birlikte yaşıyorlardı. Dini itikatlarında bir paydada buluşamayan bu kişiler, doğal afetler sonrasında bir araya geldiler. Yağmurun yağmaması ve çekirge istilası sonrasında ellerinden dua etmekten başka çare gelmedi. Bu sebeple toplanarak yağmur duası ettiler. Bu dini tören, farklı mezhep ve dini inançlara bağlı olan kitle tarafından icra edildi. Rabban Barsuma isimli din adamının önderlik ettiği bu dini törende, siyasi ve dini bakımdan anlaşmazlık yaşayan Rum ve Ermeniler dahi birlikteydi. Çocukların da yer aldığı bu topluluk; hep birlikte ilahi söylediler, dua ettiler,

¹⁴¹ Anna Komnena, a.g.e, s. 286-287.

yüzlerini yere vurarak gözyaşları döktüler. Dört gün süren bu durum sonrasında yağmur yine de yağmadı. Bunun üzerine Rabban Barsuma, şehirde bulunan esnafların ticaret yapmamasını ve halkın yedi gün oruç tutarak ibadet etmesini emretti. Bunun sonucunda yağmur yağdı fakat mahsul oldukça az çıktı. Oluşan kıtlık sebebiyle tüm hasat ihtiyaç sahiplerine dağıtıldı. Mahsulün az olmasına rağmen, halk açlıktan kırılmaktan kurtuldu.¹⁴²

Halk arasında zorunlu şartlar altında meydana gelen bu ittifak, İstanbul’da aynı şekilde uygulanamıyordu. Kendilerini Bizans’ın gerçek sahipleri olarak gören Rumlar, başkent İstanbul’da üst düzeyde ekonomik refaha sahiptiler. Altın ve mücevher bakımından zengin olan İstanbul Rumları, altın işlemeli ipek elbiseler giyiyorlar ve kaynağın ifadesine göre “*prensleri andırıyorlardı.*” On ikinci yüzyıl seyyahı İstanbul Rumlarının refah seviyesini övmekle birlikte, onları “*savaşmaktan korkan kadınlara*” benzetiyordu.¹⁴³ Yine Roma kilisesine bağlı Fransız Seyyah Bertrandon De La Baroquiere de buna yakın ifadelerle Rumları tahkir eder. Seyyah görüşünü “*Rumlarla ne kadar temasım olduysa o kadar zarar gördüm ama Türkler için içinde olduğu zaman onlardan hep dostluk gördüm bu yüzden Rumlardan çok Türklere itimat ederim*” sözleriyle ifade eder.¹⁴⁴

¹⁴² Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun, s. 174-177. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Urfa’da aktarılan bu pasaj dışında bir kıtlık durumu daha yaşanmıştır. 952-953 senelerinde gerçekleşen bu durum, yedi yıl devam etmiş ve birçok insanın ölümü ile neticelenmiştir. Kıtlığın devam ettiği beşinci yılda çekirge istilasının başlamasıyla birlikte gıda krizi en yüksek seviyeye çıkmıştır. Kaynağın abartması ile birlikte insanlar birbirlerini yemeye başlamış, varlıklı olan ise sebze ve meyveyle beslenmişlerdir. Kaynakta, şehrin kuruluşu ile ilgili verilen pasaj oldukça dikkat çekicidir. Bu pasajda, Urfa’nın kuruluşu Artashes Hanedanlığından I. Tigran’a (M.Ö. 115-95) bağlanır. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 3-4. Urfalı Meteos’un aksine Süryani Mihail şehrin kuruluşunu Asurlulara kadar dayandırır. Şehrin tarihi ve ismiyle alakalı detaylı bilgi için bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 145-146.

¹⁴³ Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2013, s. 35-36.

¹⁴⁴ Bertrandon De La Baroquiere, *Denizasırlı Seyyahat*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 214.

Bizans'ın; Ermenilere yönelik baskıcı siyasi ve dini politikası, kendi tebaası içerisinde yer alan ve dini kaideleri tartışma konusu eden kişilere de uygulanırdı. Dini inançların eleştirilmesi veyahut değiştirilmesine yönelik ortaya çıkan çatlak sesler ivedilikle bastırılırdı. Bunun bir örneği on ikinci yüzyılın ikinci yarısında I.Manuel Komnenos'un İmparatorluğu devrinde (1143-1180) karşımıza çıkar. Aslen Rum olan, elçilik vazifeleri sebebiyle İtalya ve Avrupa'ya sık sık gidip gelen Demetrios isimli bir zât, yaptığı bu yolculuklar esnasında yeni dini fikirlerle karşılaştı. Karşılaştığı bu fikirlerden etkilenerek yaratıcının varlığını sorgulamaya ve onun özüne yönelik görülmemiş fikirler ortaya atmaya başladı. Ortaya attığı bu fikirler devlet ricali tarafından kınandı ve bu konuların sadece Bizans'ın din adamları ve imparator tarafından tartışılabileceği söylendi. Demetrios'un tartışma bahsi ettiği konu, *"Hz. İsa'nın onu yaratan Tanrıdan hem aşağı hem de eşit olması"* idi. İmparator bu görüşe itiraz ederek *"Hz. İsa'nın yaratıcıdan aşağı fakat ilahi bakımdan eşit"* olduğunu savundu. Demetrios'un yeni fikirlerini kendisine saklaması yönündeki itirazlara rağmen o, bu fikirlerini kitap olarak bir araya getirdi. Bizans imparatorluğu yönetimi, bu kitaptan haberdar olması sonrasında, kitabın derhal gömülerek ortadan kaldırılmasını ve fikirlerin seslendirilmemesini istediler. Demetrios, bu isteklere boyun eğmedi ve görüşlerini halk tabakası ile de paylaşarak kendisine büyük bir taraftar kitlesi toplamayı başardı. Bu taraftar kitlesinin önderlerin bazıları imparatora gelerek yeni edindikleri bilgileri onunla paylaştılar. İmparator bu fikirlerin yanlışlığını ispatlamak gayesi ile onlarla konuştu ve yeni fikirlere yönelik eleştirilerini bizzat kendisi yaptı. Bu yeni fikirleri tartışma bahsi eden ve "kısmen" kabul eden Bizanslı din adamları da vardı. Bu durumun uzamasının dini temelleri sarstığını düşünen imparator, Demetrios ve taraftarlarını susturmayı başardı. Görüleceği üzere, Ermenilerin dini inançları ve doktrinlerini ağır şekilde eleştiren Bizans, kendi içerisindeki tartışmalarda da aynı uygulamayı devam ettiriyordu. Ayrıca, Ermeni dini inançlarını keskin bir dille

reddetmelerine rağmen kendi inanç kaideleri de tartışma bahsi ediliyordu. Hristiyan dünyasındaki ayrışmalar, Hristiyanlığa geçişlerden asırlar sonrasında da devam etti.¹⁴⁵

Bizans'ın köklü devlet yönetimi ve bürokrasisine rağmen, dini inanç kaidelerinde hemfikir olma yolu görüldüğü üzere bulunamadı. Ermeniler ise dini kabullerinden itibaren inanç sistemlerini oturtmuşlardı ve Anadolu genelinde hangi devlet veyahut toplum içerisinde bulunurlarsa bulunsunlar birbirleriyle irtibatlı haldeydiler. Öyle ki on beşinci yüzyılda dahi, kutsal dini merasimlerini çeşitli coğrafyalardan bir araya gelerek kutluyorlar, bu esnada birbirlerini siyasi ve ekonomik bakımdan destekliyorlardı. Kolay kolay fikir ayrılıklarına düşmüyorlar, düştükleri taktirde de kısa sürede ortak paydada buluşuyorlardı. Bu yöntemle de dini ve kültürel ortaklaşma yolunu bulabiliyorlardı.¹⁴⁶ Diğer Hristiyan inanca mensup halklar ise en temel kaideler olan *“Hz. İsa'nın kutsal bedeni çile çekmesinden ve tekrar canlanmasından sonra olduğu gibi, Tanrı katına kabulünden sonra ölümsüz mü olmuştur yoksa çile çekmesinden önceki gibi ölümlü müdür”* gibi soruları dini meclislerde tartışma konusu ediyorlardı. Bu yönüyle Ermeniler, dini inanç birliği bakımından diğer Hristiyan halklardan birkaç adım öndeydiler.¹⁴⁷ Bu sebeple de asırlar boyunca diğer Hristiyan halklar tarafından beğenilmemişler ve devlet mekanizmasından uzak tutulmaya çalışılmışlardır. On yedinci yüzyıl seyyahı olan Polonyalı Simeon bu konuda *“Geçtiğimiz bütün bu adalar Venedik'e ait olduğu hâlde, halk Rum'dur. Esasen, Venedik'ten İstanbul'a ve Trabzon'a kadar Akdeniz'de ve Karadeniz'de mevcut bütün adaların halkı tamamıyla Rum'dur. Adalardaki Rumlar çok kötü ahlaklı ve Ermeni düşmanı olup bizi görünce yere tükürüyor; köpek ve sapkın manasında olan İşkil”* tabirini kullanıyorlardı. *Şayet bizden birisi kendilerine ait bir kaptan yemek yerse, kap*

¹⁴⁵ Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı* (1118-1186), Yayına Hazırlayan Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 182-185.

¹⁴⁶ Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 338-342.

¹⁴⁷ Niketas Khoniates'in *Historia'sı*, *İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması* (1195-1206), çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004, s. 74-78.

ne kadar kıymetli olursa olsun derhal kırıyorlardı. Rumların eski devirlerden beri Ermeni düşmanı oldukları malûmdur. Bunu merak edenler, Mihail'in tarihçi Toma'nın ve diğer yazarların eserlerini okuyup Rumların, atalarımızın başına ne felâketler getirmiş olduklarını, Ermeni Krallığını nasıl yok ettiklerini ve nihâyet patriklerimizin halifelere başvurarak onları (Anadolu'dan) nasıl Pontus denizine döktüklerini anlasınlar. Tarih eserlerinde okuduğuma göre, İstanbul Rumların elinde bulunduğu devirde, Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgân olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Fakat Türkler İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletten Ermenileri oraya çağırıp iskân ettikten başka, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler. Biz Ermeniler, kendi aramızda ittifaksız ve muhabbetsiz bir millet isek de Rumlardan başka gerek Hristiyan ve gerek Müslüman diğer bütün milletler bizi severler” ifadelerine yer vererek geç devirlerde dahi Rumların Ermeni düşmanlığına dikkat çeker.¹⁴⁸

Ermenilere yönelik baskı yalnızca Bizans ile sınırlı değildi. Roma kilisesi de onların inanç biçimlerine karşı eleştirilerde bulunuyordu.¹⁴⁹ 1143-1144 tarihinde Papalık

¹⁴⁸ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 2016, s. 120-121.

¹⁴⁹ Roma kilisesi ile Bizans kilisesi arasındaki anlaşmazlık uzun yıllar devam etti. 15. yüzyıl seyyahı Bertrandon De La Baroquiere, Bizanslı Rumların Roma kilisesine bağlı Hristiyanları hiç sevmediklerini belirtir. Hatta onun seyahat öncesinde Papa, Rumların inanç temellerini lanetlemiştir. Görüldüğü üzere asırlar sonra da Roma ve Bizans kilisesi arasındaki ayrışma devam etmiştir. Bertrandon De La Baroquiere, a.g.e, s. 214. On yedinci yüzyıl seyyahlarından Polonyalı Simeon, İstanbul'da bulunduğu sırada Ermeni kilisesinde misafir olur ve oradaki sistemsiz durumu bizlere şu şekilde nakleder, “*Ermeni kilisesi kargir bir bina olup ziyaretçilere mahsus on adet kargir odası, piskoposlar, papazlar ve diğer ruhanilere mahsus olmak üzere yataklı ayrı ayrı hücreleri vardı. Vardapet Zakarya beni görünce sevindi, öpüştük ve barıştık. Birkaç gün sonra, Ermeni tercümanı Amid'li Hagop'u çağırdık. Bu zat, kırk seneden fazla bir zamandan beri orada bulunuyordu. Papa, tercümanlık ücreti olarak kendisine beş yüz kuruş tahsis etmişti. Onu, Papa bize gönderdi. Vardapet'e günlük nafaka olarak; on iki ekmek, beş okka et, iki tavuk, iki okka şarap, tuz, sirke vs. şeyler ve haftada beş kuruş cep harçlığı tayin edilmişti. Orada büyümüş ve tahsil görmüş Bartuğimeos adlı Tokatlı bir Ermeni papazı vardı. Kendisi Ermenice okur, yazar ve konuşurdu fakat onların dilini daha iyi biliyordu. Çünkü onların mezhebinde olup onlar tarafından ruhani olarak tayin ve takdis edilmişti. Senelik yüz altın ulufesi vardı. Ermeni kilisesi ile hücreleri onun idaresine verilmişti.*”

makamında bulunan II. Coelestinus, temsilcilerinden birini Kudüs ve civar bölgelerin kiliselerini tanzim etme görevi ile gönderdi. Papanın temsilcisi kim tarafından yapıldığı bilinmeyen bir şekilde zehirlenerek öldürüldü. Bunun üzerine papa ikinci bir temsilci daha gönderdi. Bu kişi Antakya'ya gelerek kiliseler üzerinde bazı düzenlemeler ve yenilikler ortaya koydu. Antakya'da bulunan din adamlarını değiştirdi böylece kısa sürede ün sahibi oldu. Bizanslı din adamları, papanın temsilcisi olarak gelen din adamını Ermenilere yönelik doldurarak Ermenileri sapkın bir kavim olarak tanıttılar. Papalık temsilcisi Doliche'ye (Dülük-Gaziantep) gittiği vakit orada bulunan Ermeni Katolikosu Krikoros'u Kudüs'e sürgün etti. Sonrasında, Bizans'ın Ermenilere yönelik tutumları nedeniyle aynı yerde bir dini münazara toplantısı yapılması kararlaştırıldı. Ermenileri ve Süryanileri sapkın olarak gören Bizans da bu münazaraya davet edildi. Fakat Bizanslı din adamları, Bizans İmparatorunun orada olmamasını sebep göstererek tartışma meclisine gelmek istemediler. Bizanslı din adamlarının katılmadığı münazara meclisinde, Ermenilerin ve Süryanilerin temel aldığı, inanç dünyasını belirleyen dini kitapları tartışma konusu edildi. Papalık temsilcisinin de baskısı ile bazı Süryaniler mezheplerinden döndüler fakat Ermeniler mezheplerinin reddetmemek konusunda

Kilisenin bağları ve vakıf evleri bulunduğundan, misafirlerin çamaşırı yıkanır ve diğer bütün ihtiyaçları temin edilirdi. Geldiğimiz zaman misafirler on iki kişi idi. Biz 1611 senesinde Papa III. Paul zamanında yedi ay orada kaldık. Ermenilerin kardinali papanın yeğeni olan Purkez idi. Papa'nın 72 kardinalinden her biri ayrı bir milletin nazırı idi. Başkardinal, Ermenilerin reisi mevkiinde idi. Roma'da söylenildiği gibi 72 millet mevcuttur.” Polonyalı Simeon, a.g.e, 71-72. Bu pasajdan da anlaşılacağı üzere, geç dönemde Ermeniler ibadetlerini ve dini sorumluluklarını rahatlıkla Türklerin kontrolünde olan İstanbul'da yerine getirebilmişlerdir. Ermeni din adamlarına Papalıktan maddi yardım gelmesi ve Ermeni kardinali olarak tanıtılan Purkez'in Papa ile olan akrabalık bağı oldukça ilginçtir. Önceki dönemlerde dini konularda anlaşmazlık yaşayan iki köklü kilise, görüleceği üzere yakın dönemlerde iş birliği ve ortak çalışma yolunu tercih etmişlerdir. Ermeni kilisenin din adamlarını seçerken Tokat ve Diyarbakır Ermenilerini tercih ediyor olması da ayrıca şaşırtıcı bir durumdur. Kaynak çok açık bir şekilde ifade etmese de Hristiyan tebaanın iş birliği ortamına müsaade edildiği düşünülebilir.

ısrarlı davrandılar. Böylelikle Ermeniler, kurulan bu meclis tarafından münafık ilan edildiler.¹⁵⁰

Bizans, hakimiyeti altında bulunan fakat kendi mezhebine mensup olmayan halkları küçük görmekteydi. Dini ve kültürel yaşam hakkı tanınmayan bu milletler her bakımdan zorluklar içerisindeydi. Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi Bizans, I. Aleksios Komnenos'un İmparatorluğu devrinde (1081-1118) yaşadığı mali zorluk nedeniyle, kilisede bulunan altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri toplatarak devlet darphanesine teslim etti. Darphaneye teslim edilen bu kıymetli madenler eritilerek para basıldı ve böylece geçici süre de olsa mali zorlukların üstesinden gelinmesi hedeflendi. Hatta imparatoriçe İrini Dukena, şahsi servetini ve kendisine miras olarak kalan gayrimenkulleri halka örnek olabilmek adına devlete bağışladı. Kilise malları ve hanedan yönetiminin desteği yeterli olmadı. Toplanan miktar geçici ve kısa bir süre nefes aldirmaya yetti. Bu yıllarda Anadolu topraklarının büyük kısmı Bizans'ın elinden çıkmış ve Türklerin kontrolüne geçmişti fakat Hristiyan (Ermeni-Rum-Süryani-Gürcü) tebaanın büyük kısmı aynı topraklarda yaşamaya devam ediyor, Bizans'ın yardım taleplerine cevap vermiyordu. Bizans, kendinden olan ve belki de yardım edecek mali duruma sahip bulunmayan bu halklara *“Anadolu’da Türklerin egemenliğinde yaşayan ve soykırımdan kurtulmuş olan bütün Hristiyanlar, kafirlerle ilişkileri yüzünden cünüp idiler”* diyerek onları tahkir etmiştir. Yukarıda da görüldüğü üzere Bizans, yalnızca devlet menfaatlerini düşünüyor, kendine bağlı olan çeşitli mezheplere sahip halka önem vermiyordu. Aristokrasi sınıfından olan Anna Komnena tarafından kaleme alınan satırlar oldukça ilginçtir. Muhtemelen o babası İmparator I. Aleksios Komnenos ve annesi İmparatoriçe İrini Dukena'nın zor durumu sebebiyle duygusal bir yaklaşım sergilemekten kaçınmadı. İlginç olan, Anadolu’da yaşayan Hristiyan halkın her ne şartta olursa olsun Türklerin egemenliği altında yaşamalarına iyi gözle bakılmamasıdır.

¹⁵⁰ Süryani Mihail, a.g.e, s 121-122.

Hatta bu durum biraz daha ileri götürülerek “soykırımdan kurtulmuş” ifadesine yer verilir. Halbuki yukarıda da görüleceği üzere Bizans, Müslüman olmaları nedeniyle kafir olarak gördüğü Türklerle, asırlardır beğenmediği ve aşağı seviyede gördüğü Anadolu Hristiyanlarının ilişkili olmasını istemiyordu. Türklerin kontrolü altında yaşayan halklara da “cünüp” olarak bakıyordu. En şaşırtıcı durumlardan diğeri de Türk egemenliği altında yaşayan halklara “soykırımdan kurtulmuş” ifadesinin yakıştırılmasıdır. Çünkü bu uygulamanın benzerleri, yukarıda da görebileceğimiz üzere Bizans tarafından zaman zaman farklı milletler üzerinde uygulanmıştır.¹⁵¹ Ayrıca Rumlar, Bizans’ın Anadolu topraklarını kaybetmesi sonrasında Türklerin tebaası haline gelmişlerdi. Geç dönemde dahi onların kendisi dışındaki Hristiyanlara bakış açılarında pek bir değişiklik olmadı. Kaynağın ifadesine göre Rumlar “Hristiyanlara karşı Türklerin duyduğu nefretin daha fazlasını duyuyorlardı.”¹⁵² Burada ifade edilen Rum haricindeki Hristiyanlar, muhtemelen Ermeniler ve Süryanilerdi. Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler dışında Musevi inancı benimsemiş kişileri de aşağı tabaka olarak görmekteydiler. Bizans’ın tebaası arasında bulunan Museviler, devlet mekanizmasının tesiriyle âdeta “köle” gibi kullanılmaktaydılar. Bunun yanında ağır bir baskıya da katlanmak zorundaydılar.¹⁵³ Onuncu yüzyıl tarihi kaynağında Anadolu’da hayatlarını devam ettiren ve farklı dini ritüellere sahip olan Hristiyanlarla alakalı detaylı bilgiler yer alır. Kaynağa göre çeşitli mezheplere ayrılmış vaziyette olan Hristiyanlar, kendi içlerinde itikatları sebebiyle ayrıştılar. Önemli dini günler konusunda dahi sürekli anlaşmazlığa düştüler ve hiçbir grup görüşünü karşı gruba kabul ettiremedi. Nadiren de

¹⁵¹ Anna Komnena, a.g.e, s. 153-154.

¹⁵² Bertrandon De La Baroquiere, a.g.e, s. 206.

¹⁵³ Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, a.g.e, s. 169. Musevilerin kullandıkları takvim için bkz. Ebû Reyhan el-Bîrûnî, a.g.e, s. 101. On ikinci yüzyıla gelindiğinden Musevi inancına mensup halkın İstanbul merkezde oturmasına müsaade edilmiyordu. Onlar, şehrin dış kısmında ikamete zorlanıyor ve geri hizmette çalıştırılıyorlardı. Ayrıca ata binnelerin de izin verilmiyordu. Bkz. Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, a.g.e, s. 36.

olsa bazı önemli dini günlerde ortak paydada buluşabiliyorlardı. Ayrıca kaynak, Anadolu Hristiyanları üzerinde etkinliği olan dört dini merkezi verir. Kürsü olarak adlandırılan bu merkezler; İstanbul, Roma, Antakya ve İskenderiye’de bulunuyorlardı.¹⁵⁴

1.2. Bizans Hegemonyası Altında Ermenilerin Siyasi Yaşamı

Bizans, yukarıda da değindiğimiz gibi Ermenilerin dini inançlarını her bakımdan eleştirir ve yanlış görürdü. Buna rağmen, siyasi bakımdan en önemli müttefiklerinden biri, yine Ermenilerdi. Genel olarak bu müttefiklik durumu, tâbi-metbû ilişkisi şeklinde ilerliyordu. Bizans’ın Anadolu topraklarındaki askeri desteklerinden birini teşkil eden Ermeniler, çeşitli dönemlerde orduya katılarak Bizans namına çarpışmışlardı.¹⁵⁵ Hatta harp sanatında kabiliyetli bazı Ermeni askerler, Bizans ordusunda komutanlık vazifesine getirildiler.¹⁵⁶ Ayrıca Ermeniler, erken dönemlerden itibaren Bizans hudutlarında görev alıyorlar, kritik bir merci olan sınır koruma vazifesini ifa ediyorlardı.¹⁵⁷ Bu mecburi ittifakla birlikte M.S. 5. yüzyıldan itibaren Ermeniler, Bizans’a karşı zaman zaman isyan tertibatlarına da katılmışlardı.¹⁵⁸ Bu isyan tertibatları farklı şehirlerde değişken tarihlerde meydana geldi. Büyük olarak kabul edeceğimiz isyanlardan biri, onuncu yüzyılda Bayburt’ta gerçekleşmişti. Bu isyanın başında ise Ermeni zenginleri bulunmaktaydı.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Ebû Reyhan el-Bîrûnî, a.g.e, s. 298-301.

¹⁵⁵ Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 263. Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târih’ül Antakiyye*, Tashih Ömer Abdülselem Tedmuri, Lübnan 1990, s. 170-171.

¹⁵⁶ Anna Komnena, a.g.e, s. 39.

¹⁵⁷ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O.Ş. Gökyay, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 5.

¹⁵⁸ *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, a.g.e, s. 196.

¹⁵⁹ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, Cambridge University Press, Redigert av John Wortley, Cambridge 2010, s.210.

Ermeniler, Bizans namına çarpışmayı gönülden değil zorunlu olarak yerine getiriyorlardı. Karşı çıktıkları taktirde ağır şekilde cezalandırılıyorlardı. Mesela Bizans İmparatoru V. Konstantinos'un saltanatı devrinde (741-775), Malatya üzerine sefer düzenlendi. Seferin Ermenilerle alakalı olmamasına ve Müslümanlarla anlaşma sağlanmasına rağmen sebebi bilinmeyen bir şekilde İmparator, çeşitli Anadolu vilayetlerinden birçok Ermeni'yi esir ederek yanında İstanbul'a götürdü.¹⁶⁰ Bizans İmparatoru Filippikos devrinde (711-713), bazı Ermeni gruplarının Malatya'ya Bizans tarafından tehcir edildiğini biliyoruz. Hatta kaynağın ifadesi ile Emeviler, Ermenileri memnuniyetle şehre kabul ettiler, manastır ve köyler inşa etmelerine izin verdiler. Yani her bakımdan Ermenileri koruyarak onlara yaşam hakkı tanıdılar. Çok yakın tarihlerde meydana gelen bu iki olay, belki de Bizans'a karşı Ermeni-Müslüman ittifakının göstergesi de olabilir. Bunun göstergesi olarak kaynağımız, Malatya'ya yerleşen Ermenileri Bizans'ın düşmanı, Müslümanların ise yardımcıları olarak gösterir.¹⁶¹ Hatta Malatya, kaynağın ifadesi ile "*Arabistan Ermenilerinin Sahası*" olarak anılır.¹⁶² Malatya dışında, onuncu yüzyılın ikinci yarısında Muş bölgesinde de Ermeni yerleşimi vardı. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi sınır bölgelerinde görev alan Ermeniler, şehri Müslümanlara karşı savundular.¹⁶³ Ermeniler, bu askeri hareketlerinde Bizans ittifakından kaynaklı bazı menfaatler de elde ediyorlardı. Mesela Muş'u Müslümanlara karşı savunmaları sebebiyle Bizans'tan; otuz bin altın, on bin beygir ve bin katır temin

¹⁶⁰ Süryani Mihail, a.g.e, s. 92. Söz konusu kaynağın farklı bir kısmında bu olaya yeniden değinilir. Bizans İmparatoru V. Konstantinos'un Ermenileri esir olarak getirmediği, muhafaza etmeyi amaçladığı vurgulanır. Hatta Bizans İmparatoru, İstanbul'a getirilen Ermeni ve Süryanileri, dost ve kardeş olarak ifade eder. Onun samimi görüşüne rağmen şehre getirilen Ermeni ve Süryaniler, halk tarafından tepkiyle karşılanır. Bizans halkının tepkisinin nedeni, Ermeni ve Süryanilerin Bizans'ın inanç kaidelerine küfür ediyor olmalarıdır. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 94.

¹⁶¹ Süryani Mihail, a.g.e, s. 66-68. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 190-191.

¹⁶² Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 190-191. Hristiyanlar, geçmiş tarihlerde önemli dini önderlere ev sahipliği yapması nedeniyle Malatya'ya ayrı bir önem atfederler. Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s.150.

¹⁶³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 3.

ettiler.¹⁶⁴ Bizans'ın Ermenilere yönelik dini ve siyasi baskıları oldukça fazlaydı fakat Bagratuni Krallığının (885-1045) tanınması ve gelişmesi yine Bizans sayesindeydi. Bagratuni Krallığının kurucusu olarak tarih sahnesine çıkan I. Aşot, devletin kuruluş sahası olarak bilinen bölgede siyaseten etkin bir şahıstı. O, devrinin ana güç merkezlerinden olan Bizans ve Abbasiler ile iyi bir politika yürüttü. Bu politika gereğince bölgesinde ana güç merkezlerinden biri halini aldı. Abbasiler, Bagratuni Krallığının en büyük destekçilerinden biriydi. I. Aşot'un kral olarak tanınması ve taç giymesinde etkileri büyüktü (885-890). Devrin Abbasi Halifesi Mu'temid (870-892), I. Aşot'a taç göndererek onu "melik" olarak tanıdı. Pek tabi I. Aşot'un siyasi dostluğu Bizans ile daha fazlaydı. Devrin Bizans İmparatoru I. Basileios (867-886), I. Aşot'un krallığını tanıdı ve ona destek oldu. İstanbul'dan gönderdiği mektupta ona "sevgili oğlum" diyerek hitap eden İmparator, elçi aracılığıyla ulaştırdığı taç ile de I. Aşot'un krallığını resmen onayladı.¹⁶⁵

II.Nikiforos Fokas'ın Bizans İmparatorluğu döneminde (963-969), Ermeni toplumu şimdiye kadar yaşamadıkları kadar acı bir durum ile karşılaştılar. Hamdanilerin hakimiyeti altında bulunan Tarsus halkı gıda kıtlığı ve veba sebebiyle kırılıyordu. Kaynağa göre şehirde her gün üç yüz kişi hayatını kaybediyordu. Bu sebeple, muhtemelen Ermeniler tarafından yazılmış olan ve İmparator'dan yardım talep eden bir mektup geldi. Mektupta, İmparatorun yardımları sonrasında ona tabi olunacağı ifade edildi. II.Nikiforos Fokas bu talebe karşı, *"Siz Araplardan yardım görmek hususunda ümidi kesmiş, kıtlık yüzünden ölü köpek etleri yemiş, veba yüzünden kökü kırılacak hale gelmiş olduğunuz için bana isyan edebilecek derecede kuvvetleninceye kadar benim tabiiyetime girmek istiyorsunuz. Benden göreceğini bir mukabele varsa kılıçtan*

¹⁶⁴ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 11.

¹⁶⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *"Selçuklulardan Önce Armenia'ya Hâkim Olanlar"*, Türk Tarihinden Ermeniler, Şafak Basım ve Yayınevi, Manisa 1983, s. 129-199. Gurban Hüseyinov, *"Selçukluların Kuruluş Sürecinde Türk-Ermeni İlişkileri"*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S. 73, Ankara 2023, s. 114.

ibarettir” cevabını verdi. Mektubu getiren elçinin ise aşağılamak amacıyla sakalını kestirdi ve huzurundan kovdu. Daha sonra İmparator, mevcut durumdan kar sağlamak belki de gerçekten yardım etmek amacıyla Tarsus’a hareket etti. Bizans İmparatorunu gören halk, ona yalvarmaya ve ağlamaya başladılar. Canlarına dokunulmaması karşılığında şehrin kapılarını açacaklarına söz verdiler. Bizans İmparatoru II. Nikiforos Fokas bunu kabul etti ve halkın canına dokunulmayacağını teyit etti. Şehre girmesinin ardından Arap asilzadelerine çok iyi davrandı ve sofrasında misafir etti. Arap asilzadelerini ve şehirden çıkmak isteyen halkı, Antakya’ya gitmekte özgür bıraktı. Antakya’ya kadar güvenle ulaşabilmeleri için ise yanlarına Bizanslı memurlar tayin etti. Fakat Ermeniler, İmparatorun görüşlerine kulak asmayarak şehirden tahliye edilen halka saldırdılar. Bu durumdan haberdar olan İmparator, Ermenilerin ellerini ve burunlarını kestirdi, bazıları da ağır bir dayığa tabi tuttu. İmparator şehre hâkim olması sonrasında, Tarsus camisini kendi atları için ahır yaptırdı ve şehre eşrafın önde gelenlerinde birini yönetici tayin etti. Tarsus kısa süre içerisinde eski mamur haline geldi. Şehirde bolluk ve bereket başladı. Şehirden göçen bazı vatandaşlar bu durum karşısında tekrar Tarsus’a döndüler. Geri dönen halktan bazıları Hristiyanlığı kabul ederken, bazıları Müslüman olarak yaşamaya devam etti. Lakin Müslüman çocuklar vaftiz edilmekten kaçamadılar.¹⁶⁶ Ermeniler, çeşitli sebeplerle baskı altında tutulsalar da görüleceği üzere

¹⁶⁶ Aynı yerde İmparatorun kadın, erkek ve çocuklardan oluşan iki yüz bin kişiyi esir ederek İstanbul’a gönderdiği ifade edilir. Fakat bu kişiler kimlerdi veya hangi şehirde ikamet ederlerdi, bunun bilgisi kaynağa yansımamıştır. Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 264-265. Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, a.g.e, s. 212. II. Nikiforos Fokas’ın asıl hedefi Halep ve çevre coğrafyasını ele geçirmektir. Bu seferle alakalı geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 1986, s. 266-272. Tarsus’ta onuncu yüzyılın başından itibaren Ermeni yerleşimini takip edebiliyoruz. Ermeni beyleri, bu şehirde söz sahipleri idi ve şahıslarına ait kalelerde güvenli şekilde yaşıyorlardı. Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 248. Bu durum, Türk hakimiyeti devresinden de devam etmiş, 14. yüzyıl müellifleri tarafından aynı coğrafyada Ermenilerin yerleşim bölgesi olarak ifade edilmiştir. Ebü’l-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, s. 41-213. Tarsus’un siyasi tarihi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Zekerîya el-Kazvinî, *Asârü’l-Bilad ve Ahbârü’l-İbad*, tashih Muhammed Murad b. Abdurrahman, Çaphâne-i Müessesesi-i İntişârât ve Çap Danişgâh-i Tahran, C.1, Tahran 1371, s. 284-285.

Antakya gibi şehirlerde nüfus bakımından ağırlıklı kısmı teşkil etmekteydiler. Çevre vilayetlerde askeri veya siyasi bir problemle karşılaşmaları halinde ilk sığınak noktalarından biri Antakya idi. Onlar, Antakya gibi Tarsus'un da başlıca sakinleri arasında yer almaktaydılar.¹⁶⁷

Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes devrinde (969-976), Bagratuni Ermeni Krallığının lideri III. Aşot'un Bizans ile çok sıkı ilişkiler içerisinde olduğunu takip edebiliyoruz. Hiç şüphesiz bu sıkı ilişkinin en önemli sebeplerinden bir tanesi de Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes'in Ermeni asıllı olmasından kaynaklıydı. O, Bizans'a büyük hizmetlerde bulunan ve birçok komutanın çıktığı Ermeni Kourkouas ailesine mensuptu.¹⁶⁸ I. İoannis'in ırkı bakımından Ermeni oluşu ile mezhep tercihi arasında bir uyum bulunmamaktaydı. Bilindiği üzere Bizans İmparatorluk tahtına çıkan kişi, Grek Ortodoksluğunu koruyacağına dair Grek rahip önünde yemin ederdi. Bununla birlikte Ortodoks inancına mensup olmayan birinin, Bizans İmparatoru olarak takdis edilmesinin imkânı bulunmamaktaydı. Yani, Ermeni asıllı Ortodoks I. İoannis Çimiskes ile doğu topraklarında yaşayan Gregoryen Ermeniler arasında inançsal bakımdan birlik yoktu. Onlar, Bizans'a karşı sadakatlerini korudukları ve hizmet ettikleri derece değerliydi.¹⁶⁹

I. İoannis Çimiskes'ten övgü ile bahseden kaynaklar, cömert oluşuna ve tüm milletler tarafından sevildiğine atıfta bulunurlar.¹⁷⁰ Kaynakların yansıttığı ifade ile I. İoannis Çimiskes ve III. Aşot, baba-oğul derecesinde yakındılar. Hatta Bizans İmparatorluğuna çeşitli yardımlarda bulunduğu anlaşılan III. Aşot'a, Bizans İmparatoru

¹⁶⁷ Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, a.g.e, s. 171-450.

¹⁶⁸ Hatice Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 21. Mert Kozan, "Roma İmparatorluğu Döneminde Malatya", Ortaçağ'da Malatya Makaleler, ed. Yahya Başkan-Murat Zengin-Orhan Yazıcı-Osman Karacan, Bilsam Yayınları, Malatya 2020, s. 30.

¹⁶⁹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 17.

¹⁷⁰ Süryani Mihail, a.g.e, s. 225.

“manevi evladım” diyerek hitap ederdi. Bunun yanı sıra III. Aşot’un, Bizans’a karşı sadık bir kişi olduğu ifade edilir. İmparator I. İoannis Çimiskes, Bizans’ın doğu topraklarına hâkim oluşunu ve kontrol yetisini III. Aşot’un sadakatine bağlar, bu sebeple de onu takdir eder.¹⁷¹

Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes ile III. Aşot’un arasındaki bu samimiyetin geçerli sebepleri vardı. Siyasi politikanın tesiri gereğince Bizans, Ermenilerin nüfus ve askeri gücünden yararlanmak istiyordu. Bu sebeple de kurulacak olan samimi bağlar İmparatorun ve İmparatorluğun kârıydı. Bu durumun farkında olan kurnaz Bizans İmparatoru, II. Nikiforos Fokas’ın almaya muvaffak olamadığı oldukça geniş bir araziye ele geçirmeyi hedefliyordu. Bölgede birden fazla güç ile çarpışması gereken İmparator, müttefiki olarak kendisine Ermenileri seçti. Bölgenin en güçlü yapılanmalarından biri Fatımi Devletiydi. Onlar, Antakya’ya kadar gelerek kritik noktaları ele geçirmişlerdi (971). İktidarını ispat etmek niyetinde olan İmparator sırasıyla; Antakya, Hıms, Dımaşk, Filistin, Taberiye, Akka, Beyrut ve Sayda gibi müstahkem mevkileri ele geçirmeyi başardı. Sonrasında ise ele geçirilen bölgelerin kontrolünün rahat sağlanabilmesi için kendi adamlarını yönetici olarak atadı.¹⁷² Siyasi tarih yazımında söz konusu bölgelerin ele geçirilmesi hadisesi Bizans’a mâl edilse de III. Aşot’un rolü büyüktü. Kaynaklar açık olarak bahsetmez fakat zannettiğimiz kadarıyla Bizans ve Ermeni ordusu başlangıç aşamasında savaşmak niyetindeydiler. I. İoannis Çimiskes’in doğu seferine çıkması sonrasında III. Aşot ve ona bağlı Ermeni beyleri savaş hazırlıkları yaptılar. Smbat Sparapet, -abartılı bir rakam olmakla birlikte- Ermeni ordusunun sayısını üç yüz bin olarak verir.¹⁷³ Bizans İmparatorunun Kilikya bölgesinde bulunduğu esnada¹⁷⁴, III. Aşot

¹⁷¹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 24-25. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 10.

¹⁷² Georg Osrogorsky, a.g.e, s. 275-276.

¹⁷³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 9-10. Urfalı Mateos aynı olaya değinerek Ermeni ordusunun sayısını seksen bin olarak verir. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 21.

¹⁷⁴ İoannes Zonaras, bu seferi özet şeklinde anlatmakla birlikte, Bizans İmparatorunun savaş hazırlığı ve güzergahı hakkında bilgi verir. Müellifin ifadesine göre Bizans ordusu, Divriği güzergahı üzerinden

da ordusu ile birlikte Muş'a geldi. İlk elçilik heyeti Bizans İmparatoru tarafından III. Aşot'a gönderildi. Makul istekler ve teklifler aldığını düşündüğümüz III. Aşot, gelen elçilik heyetiyle beraber kendi elçisini ve bazı Ermeni beylerini Bizans İmparatoruna gönderdi. İki kuvvet arasında gidip gelen elçilik heyetleri sonrasında dostluk ve ittifak edilmesi kararlaştırıldı. Sonrasında Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes de Muş'a (Taron) geldi. Onu III. Aşot ve kuvvetleri karşıladılar. Dostluk bağlarının kurulması sonrasında III. Aşot; -abartılı bir ifadeyle birlikte- Bizans ordusuna seksen bin atlı, yirmi bin piyade asker ve erzak desteği verdi. Böylece Bizans ordusu yapacağı sefer sırasında oldukça kuvvetli bir hale büründü. Fakat III. Aşot bu sefere kendisi katılmadı.¹⁷⁵ Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes, çıktığı bu uzun süreli ve yıpratıcı sefer sonrasında kısmen de olsa başarıya ulaştı. Seferin bitmesi sonrasında III. Aşot'a "*Mucizeleri duy ve haberin olsun. Bütün Finike, Filistin ve Suriye Arap boyunduruğundan kurtulmuş olup Romalıların hakimiyetini kabul etmiştir*" sözlerini ulaştırdı. Bizans İmparatoru elde ettiği bu başarıdan kısa süre sonra tifüse yakalanarak öldü.¹⁷⁶ Görüleceği üzere, mezkûr dönemde Ermeni-Bizans ilişkileri geçmişe nazaran oldukça olumlu bir seyir izledi. Pek tabi bu durum, Bizans'ın istediği desteği almasıyla da ilgiliydi.

I. İoannis Çimiskes devrinde Ermenilerle olan ilişkilerin bu kadar samimi mecrada ilerlemesi, tüm Anadolu Ermenilerini kapsamıyordu. Pavlusçuluk veya Manicilik olarak tanımlanan ve Ermeniler arasında geniş kabul gören dini inanç, Bizans tarafından hoş görülüyordu. Mezkûr inanış, Hristiyanlık çatısı altındaydı ve yedinci yüzyılın ortalarında Erzurum'da ortaya çıktı. Liderliğini ve fikir babalığını ise

Çukurova'ya indirilmiştir. Bkz. İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 24. Paul Wittek'e göre Kilikya, Bizans ordusunun toplanma merkezlerinden biriydi. Paul Wittek, a.g.e, s. 31.

¹⁷⁵ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 9-10. Urfalı Mateos, Ermenilerin Bizans'a on bin kişilik askeri destekte bulunduğunu bunun yanında erzak da verdiğini belirtir. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 22.

¹⁷⁶ Georg Osrogorsky, a.g.e, s. 276. Bizans kaynaklarında, I. İoannis Çimiskes'in zehirlenme sonucunda öldüğü de ifade edilir. Detaylı bilgi için bkz. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 24-24.

Mananalisli Constantin ismindeki kişi yapıyordu. Diğer Hristiyan cemaatler tarafından tehlikeli bulunan ve “yeni bir Hristiyanlık” inancı olarak görülen bu inanış, geniş ölçüde reddedildi. Fakat liderlik vazifesini ifa eden Mananalisli Constantin, Şebinkarahisar’a gelerek cemaatini kurdu, fikirlerini de geniş kitlelere duyurmayı başardı. Dışlanmış bu yeni görüş, kuruluşundan I. İoannis Çimiskes devrine değin çeşitli yaptırımla maruz kaldı. İlk önemli kayıpları, Bizans tarafından tam yetki ile bölgeye gönderilen Rum papaz tarafından gerçekleştirildi. Görüşlerinin sapkın ve zararlı olduğu düşünülen Mananalisli Constantin, Rum papazın zorlamasıyla kendi müritleri tarafından taşlanarak öldürüldü. Fakat en önemli yaptırım I. İoannis Çimiskes devrinde yaşandı.¹⁷⁷ İmparator, Bizans tarafından sapık ve sapkın olarak görülen bu görüşleri reddederek taraftarlarını dağıttı. Daha sonra bu kişileri tehcire maruz bıraktı. Tehcir bölgesi ise Anadolu topraklarından hayli uzak olan Filibe oldu. Bizans, bu grubu sürmekle birlikte onların nüfuz gücünden faydalanmayı da bildi. Yerleştirildikleri yeni bölgede Bizans menfaatine uygun olarak askerlik başta olmak üzere çeşitli şekillerde kullanıldılar. Bizans, onların güçlerini kendi menfaatleri gereği kullanıyor olmasına rağmen görüşlerinden de vazgeçmelerini istedi. Zamanla Filibe ve çevre bölgelerde oldukça güçlü bir hale gelen bu halk, Bizans yönetimine ve idarecilerine karşı gelmeye başladılar. Ayrıca kendilerini sapkın olarak gören ve sayısal oranda oldukça az olan diğer milletleri tacize başladılar. I. İoannis Çimiskes’in İmparatorluğu devrinden sonra da onlara karşı mücadeleler devam etti. Gerek ilmi gerekse askeri müdahalelere maruz kalan bu halk, zamanla fikirlerinden dönmeye başladılar.¹⁷⁸

I. İoannis Çimiskes sonrasında Bizans İmparatorluğu tahtına II. Basileios geçti (976-1025). Onun saltanatı devrinde önceki döneme nazaran Ermenilerle ilişkiler gergin

¹⁷⁷ Anna Komnena, a.g.e, s. 472. İnanç sisteminin oluşumu ve detayları için bkz. Sultan Gürsoy, “Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar”, Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi”, 2020, Cilt:3, Sayı:2, s.107-132. Daha geniş bilgi için bkz. Nina G. Garsoian, *Paulikanların Tarihi*, çev. B. Murat Eyrik, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2020, s. 167 vd.

¹⁷⁸ Anna Komnena, a.g.e, s. 471-475. Nina G. Garsoian, a.g.e, s. 70 vd.

bir seyir takip etti. O, I. İoannis Çimiskes'in Ermenilere karşı uyguladığı ılımlı ve dostane siyaseti terk etti. Bu sebeple Ermeniler, I. İoannis Çimiskes devrinde Müslüman komşularına karşı Bizans ile yaptıkları ittifaklar nedeniyle zarar gördüler. Ermenilerin, Bizans'a karşı yaptıkları üstün hizmetlere rağmen onlara herhangi bir yardım veya destek gitmedi. Dönemin önemli Artzruni Ermeni komutanlarından olan Ablgarib (Ebu'l-Garib), kendisinin komutanlık vazifesinden alınarak yerine Sargis isimli kişinin getirilmesini de fırsat bilerek Müslümanlarla ittifak yaptı. Onun niyeti, kendisine uygulanan yanlış siyasetin öcünü almaktı. İlk olarak Ablgarib, Müslümanlara, *"Ben size karşı gelmeyeceğim. Siz geceleyin bizim ordumuza hücum edin. Bir tepenin üzerinde kurulu olan çadırımın üstüne size işaret olarak bir kırmızı örtü bulunacaktır. Askerlerim de benimle beraber bulunacaktır"* haberini gönderdi. Bu durumu değerlendiren Müslümanlar, Ablgarib'in istediği şekilde programı dizayn ettiler. Ermeniler bu saldırı sonrasında birçok zarara uğradılar. Bazı Ermeni liderler esir edildi, bazıları da canlarını kaybettiler. Ablgarib ve taraftarlarına ise hiçbir zarar gelmedi. Onlar bu saldırıyı bir tepenin üzerinde kurulu olan çadırlarından izlediler. Müslümanlar ile Ablgarib arasındaki ittifakın anlaşılması sonrasında Ermeni dini meclisi toplandı. Ermeni askerlerinin kanına girmesi suçlaması ile Ablgarib'i aforoz ettiler. Ablgarib, yaptığıının farkına varması sonrasında oldukça kederlendi ve ağladı, fakat bu hiçbir şeyi değiştirmeye yetmedi.¹⁷⁹

Bu dönemde, Bizans İmparatorluğuna tâbi Ermeni Bagratuni Krallığının sınırları oldukça genişti. Ani'de krallar kralı unvanı ile I. Gagik (990-1020), Lori'de kardeşi Gürgen, Kars'ta amcasının oğlu Abas (984-1020), Gence-Erran bölgesinin güney tarafından I. Gagik'in yeğeni Apusahl hakimlerdi. Aynı aileden III. Bagrat (989-1014),

¹⁷⁹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 33-34. Orta çağ kaynakları maalesef verdikleri her bilgiyi detaylı olarak aktarmamaktalar. Mesela mezkûr kısımda ifade edilen Müslüman ordusu kimdir ve savaş nerede gerçekleşmiştir bilinmiyor. Konu üzerine çeşitli yorumlar yapabiliriz lakin karşılaştırmalı kaynak olmaması nedeniyle bu durum tarih literatürüne zarar vermenin ötesine geçmez. Ablgarib isminin menşei ile alakalı ayrıca bkz. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 34.

Abhazya ve Gürcü memleketlerinin büyük kısmına hâkim olmuş, oğlu I. Giorgi (1014-1027) bu hakimiyeti devam ettirmişti. Tiflis'in güney kısmı ise Ermeni Orbelian sülalesi yönetimindeydi. Küropalates unvanlı Ermeni Davit ise; Erzurum, Pasinler, Malazgirt, Erciş ve Eleşkirt'in kent ve kalelerini ele geçirmişti. Van gölü havzasının (Vaspurakan) doğu tarafı Ermeni Ardžruni ailesinden Gurgen Haçik, güney tarafını da kardeşi Senekerim hüküm sürmekteydi.¹⁸⁰

II. Basileios devrinde, takip edebildiğimiz kadarıyla Ermeniler üzerine ikinci saldırı harekâtı 994 yılında gerçekleşti, fakat bu çarpışma Ermenilerin lehine sonuçlandı.¹⁸¹ Aslında Bizans; doğu bölgesindeki Malazgirt, Erciş ve Ahlat bölgelerini bu süreçte ele geçirmişti. Ermeniler üzerinde ise herhangi bir projeleri bulunmuyordu. Bu durumun farkında olan ve Bizans ile çarpışmaktan kaçınan Ermeniler anlaşma yapmanın doğru olduğuna kanaat getirdiler. Gregory Abu'l-Farac'ın nakline göre o dönemin Ermeni beylerinden Ebû Ali, Bizans'a vergi vermek ve tabiiyet bildirmek konusunda çekimser davranmadı. Bunun karşılığında ise siyasi ve sosyal ayrıcalıkların yanında, Sivas şehrine ve Kappadokia themasına yerleşim izni aldı. Bu bölgeye yerleşen Ermeniler, kısa sayılabilecek bir sürede çevre vilayetlere yayıldılar (994).¹⁸²

¹⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti" (60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı), TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 264-265. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınevi, Ankara 1983, s. 7-8. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 11-12. Malazgirt kalesi, devrin en muhkem yapıları arasında kabul edilir. Bkz. Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 155. Tiflis'in tarihi ve coğrafi önemi ile alakalı bkz. Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, Tercuman Doktor Alinaki Munzevi, Pejuheşkede-i Bastanşinasi, Tahran 1380, s. 743.

¹⁸¹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 43-44. Burada kastedilen, II. Basileios'un Makedonya seferini kesmek zorunda kalarak doğu topraklarını tekrar kontrol altına almaya gelmesi durumudur. Buradaki çarpışma Fatimiler üzerine gerçekleşmiş, Suriye bölgesi tekrar kontrol altına alınmıştır. Suriye seferi sonrasında Bizans İmparatoru Kafkas bölgesine geçmiş, Ermeni ve Gürcüleri itaat altına almıştır. Kaynakta vurgulanan Ermeni-Bizans mücadelesi muhtemelen küçük çaplı bir çarpışmadır. Bkz. Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 285-286.

¹⁸² Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 274. Kappadokia'nın da içerisinde bulunduğu Bizans Themaları, yönetsel bir kolaylık amacıyla kurulmuştur. Merkeze bağlı ve merkezden atanan kişiler vasıtasıyla

II. Basileios'un saltanatının son yıllarında Ermeni Bagratuni Kralı I. Gagik hayatını kaybetti (1020). I. Gagik'in ardından varisleri arasından bölge kontrolü ve otorite anlaşmazlığı sebebiyle anlaşmazlık çıktı. Bu varisler; Hovhannes (III. Smbat) ve IV. Aşot idi.¹⁸³ Kaynakların belirtildiği üzere Hovhannes (III. Smbat), diğer varis IV. Aşot'a nazaran yaşının büyük olmasıyla birlikte cesaretsizdi ve savaş sanatında yeteneği yoktu. Hovhannes'e (III. Smbat) nazaran IV. Aşot ise oldukça kabiliyetli ve lider ruhlu idi.¹⁸⁴ Ayrıca Hovhannes (III. Smbat), dış görünüş bakımından şişman, akıl bakımından ileri idi. IV. Aşot ise cesur ve savaşçıydı.¹⁸⁵ Aralarında meydana gelen iktidar anlaşmazlığı sebebiyle Gürcü I. Giorgi uzlaştırıcı oldu. Kabiliyetsiz ve sevilmeyen bir soylu olmasına rağmen, I. Giorgi'nin de desteği ile Hovhannes (III. Smbat) krallık merkezi olan Ani'yi ve tahtı ele geçirmeyi başardı.¹⁸⁶ Onun tahta geçmesini kabul etmeyen IV. Aşot, bölgeye saldırı hareketleri düzenleyerek tahtın kendisine verilmesini talep etti. Bunun için kendine destekçiler de buldu. IV. Aşot, talebinin kabul edilmemesi üzerine kendine destek veren Ermeni önderler ve askerlerle birlikte Ani şehrinin önüne geldi. Savaş yeteneği ve tecrübesi bulunmayan Hovhannes (III. Smbat), tahtından kalkmaya bile cesaret gösteremedi. Ani'de bulunan Ermeni askerlerini, prens IV. Aşot'a karşı savaşmaları için gönderdi. O esnada Gürcü Gureli

yönetilen themalar, kendi içerisinde askeri teşkilatlanmayı da barındırırdı. Ayrıca Bizans'ın devlet nizamının işleyişi, kusursuz bir şekilde bu bölgelere yansıtılırdı. Bununla birlikte; vergilendirme, askeri destek ve tarımsal verimlilik kontrol edilirdi. Bizans Themaları ile alakalı bkz. Ioannes Zonaras, a.g.e, s. 47-53. *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 118. Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 307. Niketas Khoniates, *Historia* (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 22. Bizans thema sistemi ile alakalı güncel bir çalışma için ayrıca bkz. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem Thema Sistemi*, TTK Yayınevi, Ankara 2021.

¹⁸³ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 167. I. Gagik, Bagratuni Krallığının en başarılı ve sevilen krallarından biriydi. Onun yönetimi zamanında devlet güçlü bir imaj çizmiş ve halkının refah seviyesini yükseltmiştir. Kaynaklar onun cesur ve güzel görünümlü biri olduğunu ifade eder. I. Gagik'in Ani'de gerçekleştirilen taç giyme töreni için bkz. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 2-3.

¹⁸⁴ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 3-4.

¹⁸⁵ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 5-6.

¹⁸⁶ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 3-4. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 5-6.

ailesinin elçisi de Ani'deydi. Savaş durumunu görmesiyle Hovhannes'den (III. Smbat) müsaade istedi ve o da savaş meydanına indi. Kendisine oldukça güvenen bu kişi, IV. Aşot'u mağlup edebileceğini düşünüyordu. Gureli elçisi savaş meydanına inmesi sonrasında tüm askerlerin önünde IV. Aşot'a meydan okudu. IV. Aşot bu meydan okuma sonrasında oldukça sinirlendi ve onun üzerine yürüyerek miğferine bir kılıç darbesi vurdu. Gureli elçisi ortadan ikiye ayrılarak öldü. Daha sonra IV. Aşot ve Hovhannes'in (III. Smbat) tüm taraftarları Ani önünde birbirlerine girdiler. Şiddetli bir muharebeden sonra IV. Aşot ve taraftarları, Hovhannes'in (III. Smbat) ordusunu tarumar ettiler. Onlar kaçarak Ani surlarına girmeye çalışsalar da IV. Aşot onlara mâni oldu ve tüm orduyu Arpaçay'ına döktü. İki prens arasında yaşanan bu savaşa razı olmayan Ani şehrinin önde gelenleri ve din adamları, onları barıştırmak yoluna girdiler. Bu teşebbüsleri başarı ile sonuçlandı ve her iki prens de kendi bölgelerinde kral olarak tanındılar.¹⁸⁷ Hovhannes (III. Smbat), hakimiyet bölgesinin merkezi olan Ani, Şirak ve Ararat ovası gibi yerlerin kontrolünü ele geçirdi. Kalan kısımlar ise IV. Aşot'un kontrolüne bırakıldı.¹⁸⁸ Yapılan anlaşmanın kritik bir kısmı da vardı. Eğer Hovhannes (III. Smbat), IV. Aşot'dan önce hayatını kaybederse onun tüm toprakları IV. Aşot'a bırakılacaktı. Halk tarafından taktir görmeyen ve anlaşıldığı kadarıyla pek de kabiliyetli olmayan Hovhannes (III. Smbat) için bu anlaşma makuldü. Çünkü hem savaşı kaybetmiş hem de usulsüz olarak elde ettiği toprakları korumayı başarmıştı.¹⁸⁹

Ermeni Bagratuni Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasında zaman zaman ittifak zaman zaman ise baskı politikası ile devam ettirilen siyasi süreç devam ederken, Anadolu'ya ilk Türkmen akınları da başlamıştı. Selçuklulara bağlı bulunan kalabalık

¹⁸⁷ Söz konusu kaynakta I. Gagik'in üç varisi olduğu ifade edilir. Abas olarak anılan üçüncü varisin hayatı hakkında kaynaklarda pek bir bilgi yoktu. Yukarıda da görüleceği üzere, IV. Aşot ve Hovhannes (III. Smbat) için durum pek de böyle değildir. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 3-4.

¹⁸⁸ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 167

¹⁸⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 4. IV. Aşot, ölümüne değin Ani'ye girmeye muvaffak olamadı. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 68.

Türkmen kitleleri, Anadolu'ya keşif harekâtı düzenlemekteydiler. Bu keşif hareketlerinin tarihi, kaynaklarda farklı rakamlarla zikredilir. Bazıları 1016-1017'yi, bazıları ise 1018-1019'u işaret eder.¹⁹⁰ Kaynak; Selçuklu Türklerinin önlerine çıkan tüm güçleri ezip geçtiklerini, kadınlar gibi uzun saçlı olduklarını, şimdiye kadar görmedikleri cinste atlara bindiklerini ve ok kullanmakta çok maharetli olduklarını aktarır.¹⁹¹ Onların bu maharetini açıklarken, *“Savaşlarda onun etrafını ay parçası gibi güzel Türk gençleri kuşatırlar. Başlarına daima tolga giymelerine rağmen onların saçları dökülmüş değildir. Onların keman gibi kaşlarından attıkları oklar kalplere isabet etmekte hata etmez. Onlar ne kadar pek giyimli ve aynı zamanda fidan boylu iseler de demir gibi kuvvetlidirler. Müsalemet vaktinde kumluk geyikleri gibi iseler de savaş ateş saçmaya başlayınca kaplan kesilirler. Zırhların içinde aslan olan bu güzel gençlerin yüzleri, tolğanın içinden ay gibi görünür. Savaşa girerlerken hiçbir korku duymazlar çünkü korku kendileridir. Tutuşan ateşin kıvılcımları onlardır”* sözlerini kullanır.¹⁹²

Sınır boylarında meydana gelen bu gelişmeler Van Gölü havzasında hâkim bulunan Vaspurakan Ermeni Kralı Hovhannes'e (Senekerim) haber verildi. O, hızlı bir şekilde karşılık verilmesi gerektiğini düşünerek oğlu Davit'i Selçuklu Türklerine karşı gönderdi. Davit ve Ermeni askerleri, ilk defa karşılaştıkları Selçuklu askerlerine karşı nasıl çarpışacaklarını bilmiyorlardı ve şaşırmışlardı. Çünkü onlar, ok atmaktaki maharetlerini üst düzeyde kullanarak düşman kuvvetlerini yıpratıyorlardı. Yakın savaş taktiklerini daha iyi kavramış bulunan Ermeni askerleri ise bu durum karşısında pek bir

¹⁹⁰ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23-24. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 48.

¹⁹¹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23. Georgios Akropolites'in nakline göre Türkler gibi Rumlar da ok atmakta oldukça maharetlidirler fakat bu bilgi dönem kaynaklarının genelinde görülmez. Georgios Akropolites, a.g.e, s. 158-159.

¹⁹² Şerafeddin Yaltkaya, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıllar)*, haz. Eren Yavuz, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul 2018, s. 120.

mukavemet gösteremiyorlardı.¹⁹³ Hovhannes'in (Senekerim) oğlu Davit, her ne kadar mücadeleyi devam ettirmek istese de yanında bulunan tecrübeli askerler ona *"Ey kral, düşmanın önünden çekil çünkü askerlerimizin birçoğu oklardan yaralanmıştır. Geri dönelim ve düşmanın elinde gördüğümüz silahlara mukavemet edebilmek için oklara karşı başka elbiseler giyelim"* dediler. Fakat Davit, geri çekilmeyi gururuna yediremiyordu. Davit'in üzerinde tesiri olan mürebisi Şapuh, onun omuzlarına vurarak zorla da olsa geri çekilmeye ikna etti.¹⁹⁴ Onlar, Vaspurakan Kralı Hovhannes'in (Senekerim) yanına giderek yeni karşılaştıkları bu düşman kuvvetinin harp sanatı ve dış görünüşleri ile alakalı bilgiler verdiler. Kral Hovhannes (Senekerim) duydukları karşısında derin bir kedere büründü. Yemek yemedi, su içmedi ve günlerce ağlayarak dua etti.¹⁹⁵ Çünkü o, ilahi metinlerde gördüğü *"O zaman onlar şarktan garba, şimalden cenuba kaçacaklar fakat yeryüzünde rahat bulamayacaklardır. Çünkü ovalar ve dağlar kanla dolacaktır. İşte, peygamber Yeşua demiştir ki, "Onların atları dayanıklıdır. Onlar her gün şehvet ve menfur arzularının sevki ile sefahate kapılıyorlar. Patriklerle piskoposlar, papazlarla rahipler, Allah'tan ziyade parayı seveceklerdir. Ey evlatlarım, işte bundan sonra şeytanın iradesi insan oğlunun üzerinde Allah'ın iradesinden daha çok hâkim olacaktır. Allah, lâıyk olmadıkları halde ayin icra eden ruhanilerin yüzünden mahluklarına öfkelenenecektir. O, daha ziyade, ayini yapana karşı hiddetlenecektir, çünkü bu nalâyık ruhanîler, Hazreti İsa'yı, onu işkenceye maruz eden ve çarmıha geren Yahudilerden daha ziyade tahkir etmiş olacaklardır. Zira, Hazreti İsa tarafından bin seneden beri zincirlenmiş bulunan şeytanın bağları çözülmüş bulunuyor. Ey evlâtlarım! Size göz yaşları dökerek ve yalvararak anlattığım işte budur. Zira birçokları dinlerinde gevşeyecekler ve Hazreti İsa'yı iftiharla inkâr edeceklerdir. Bundan dolayıdır ki*

¹⁹³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23. Zekiye Tunç, "1015-1064 Yılları Arasında Kafkasya Bölgesi'nde Selçuklu-Ermeni İlişkileri," Cappadocia Journal Of History And Social Sciences 1.Volume 8 (2019), s. 310.

¹⁹⁴ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 48-49.

¹⁹⁵ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23.

insaniyet karanlık içine düşmüş bulunuyor”. Aziz Ermeni Katolikosu, ilahî öfkesinde Hristiyanların başına gelecek felaketler hakkında bu sözleri sarfetmiştir. İşte onun bütün dedikleri, Kam'ın oğulları olan Türk milletinin eliyle birer birer husule gelmiştir” ifadelerini Selçuklu Türklerine ithaf etti. Böylece içinde bulundukları durumu, ilahi bir sebebe bağlayarak kendi uygulamalarının cezası olduğunu düşündü.¹⁹⁶ Selçuklu Türklerinin sınır boylarına gerçekleştirdikleri saldırı hareketleri zaman zaman tekrar ediliyordu. Onlar, bu yöntemle hem istihbarat topluyorlar hem de Anadolu’da bulunan ordu ve askerlerin gerek savaş taktikleri gerekse teçhizatları hakkında bilgi ediniyorlardı. Bu saldırılardan en çok etkilenen millet ise sınır boylarında ikamet eden Ermenilerdi. Selçuklu Türkleri, atın hızlı manevra kabiliyetini ve kullandıkları kompozit yayın avantajlarını üst seviyede kullanarak düşman kuvvetlerini yıldırmayı başarıyorlardı. Bazı zamanlar darbeler alsalar da mücadeleyi ve yıpratma harekâtını bırakmıyorlardı.¹⁹⁷ Câhiz, Türklerin harp sanatındaki üstünlüğü hakkında “*Çinliler zanaatta, Yunanlılar hikem ve adapta, Araplar güzel beyan ve lisan genişliğinde, acemler mülk ve siyaset tesisinde, Türkler de harp ve darpta diğer kavimlere üstündür*” ifadelerini kullanır.¹⁹⁸

Bagratuni Ermeni Kralı IV. Aşot, -Selçuklu Türklerinin saldırılarından bağımsız olarak- Bizans İmparatorunun gözetiminde gerçekleştirilen bu anlaşmaya rağmen hakimiyet bölgesinde otorite tesis etmekte zorlandı. Bazı bölge liderleri ona itaat etmekte tereddüt ettiler. Bu durumda Gürcü asilzadelerinin de payı vardı. Çünkü aracılık faaliyeti yürüten I. Giorgi, iki kardeş arasında yaşanan anlaşmazlıktan menfaat temin ediyordu. Baskı usulü ile IV. Aşot’a kalan topraklardan üç kaleyi ele geçirdi.¹⁹⁹ Bu sebeple IV. Aşot, Bizans İmparatoru II. Basileios’tan yardım talep etti. Ondan aldığı

¹⁹⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 49-50.

¹⁹⁷ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 6-7.

¹⁹⁸ Şerafeddin Yaltkaya, a.g.e, s. 30.

¹⁹⁹ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 6-8. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 167-168.

askeri destekle birlikte bölgesinde otoritesini tesis etti. Bu zamanda Malazgirt ve çevresine hâkim olan Kürolapat David öldü. Ölümünün ardından varisi kalmaması nedeniyle tüm toprakları Bizans İmparatoru II. Basileios'un kontrolüne geçti. Durumu kontrol etmek amacıyla İmparator bizzat Erzurum'a geldi.²⁰⁰ Hovhannes (III. Smbat), Bizans İmparatorunun gelişi sebebiyle korkuya kapıldı. Elinde bulunan toprakların Bizans tarafından işgale uğrayacağını düşünerek İmparatora elçi olarak Ermeni patrik Bedros'u gönderdi. Ölümüne kadar kendisine ve topraklarına kastedilmemesi şartıyla topraklarını Bizans'a bırakma sözü verdi. Bunu yazılı bir belge ile de onayladı. Ayrıca, Hovhannes'in (III. Smbat) herhangi bir askeri desteğe ihtiyacı olduğunda II. Basileios ona yardım gönderecekti. Bizans İmparatoru bu durumdan oldukça memnun kaldı. Hovhannes (III. Smbat), IV. Aşot'un kendisine karşı komplo kurduğunu ve Bizans yardımını ile topraklarını ele geçireceği düşüncesi sebebiyle bu anlaşmayı yaptı.²⁰¹

II. Basileios, bölgeye ve Bizans ile yeni anlaşma yapmış bulunan Ermeniler üzere tasallut eden Gürcü Lideri I. Giorgi'yi yanına gelmesi için çağırttıysa da davetine karşılık bulamadı. Çünkü I. Giorgi'nin destekçileri, Bizans İmparatoru ile görüşmeye gitmesi halinde ya öldürüleceği ya da esir edileceğini söyleyerek onu korkutmuşlardı.²⁰² Ayrıca, Gürcülerin kendilerine olan güvenlerinin sebebi iyi hazırlık yapmış olmaları ve iyi korunmalarıydı. Öyle ki atları dahi zırhlıydı ve onlara karşı kolay bir başarı kazanmak güçtü.²⁰³ II. Basileios, üç kez elçi göndermesine rağmen davetinin I. Giorgi tarafından kabul edilmemesine oldukça sinirlendi ve Gürcülere ait birçok mevkiyi dağıttı. Halkını ise esir etti. Erzurum'dan başladığı bu kırım harekâtı, Kars'a kadar devam etti. Bizans ordusunun başında kendini ispat etmiş ve başarıları ile ün sahibi olmuş II. Basileios'un komutanı Botaneiates vardı. Gürcü kuvvetleri ile çok geçmeden

²⁰⁰ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 7-8.

²⁰¹ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 167-168. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 11. Hatice Bolat, a.g.e, s. 162.

²⁰² Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 6-8.

²⁰³ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 233-234. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 26.

karşılaşan Bizans ordusu ilk çarpışmada kesin bir zafer elde edemedi. I. Giorgi, ordusunu da toplayarak müstahkem bir kaleye sığındı. Bizans İmparatorunun emriyle kadın, çocuk ve yaşlı demeksizin birçok kişi öldürüldü ve Gürcülere ait mimari eserler parçalandı. Bu yıkım harekâtı uzun bir süre devam etti.²⁰⁴

İlk çarpışmada Gürcülerin savaş stratejisini anlayan Botaneiates taktik değiştirdi. Bu yeni taktiğini ikinci çarpışmada kullanarak Gürcülerin geri çekileceği anı bekledi. Kaynağın ifadesine göre Bizans ordusu, “koyun keser gibi” Gürcüleri kesti. Bizans ordusu birçok yaralı vermesinin yanında çok az bir kayıpla zafer elde etti. Savaş sırasında Gürcü önderlerinin ve komutanlarının da kaçması ile Bizans mutlak zafer kazandı. Bizans ordusunu yöneten Botaneiates ise yüksek bir prestij elde etti (1021-1022).²⁰⁵ Bu savaş sonrasında, Gürcülere ait toplam on iki vilayet Bizans tarafından tarumar edildi. Sefer sonrası İstanbul’a dönen II. Basileios, birkaç yıl geçtikten sonra hayatını kaybetti (1025).²⁰⁶ Taht anlaşmazlığından kârlı olarak çıkan Bizans; Antakya, Dülük, Urfa, Malatya, Muş, Erzurum, Gürcistan ve Kars’ı içine alan geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bizans’a tabi olan fakat iç işlerinde serbest bırakılan kişilere ise katepan unvanı verilerek kontrolleri sağlandı.²⁰⁷ Katepanlık yani valilik uygulaması, II. Basileios’un ölümü sonrasında Bizans İmparatoru olan VIII. Konstantinos devrinde

²⁰⁴ Smbat Sparapet’e göre üç ay sürmüştür. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23-24. Ermeni kaynağı buradaki kıyımı acınası bir şekilde anlatır. Onun anlatımını diğer kaynaklarda görememekteyiz. Muhtemelen o, yaşananları biraz abartmış biraz da içselleştirmiştir. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 10-11.

²⁰⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 233-234. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 26. Bu, II. Basileios’un Gürcüler üzerine düzenlediği ilk sefer değildi. Bizans, onları kontrol altında tutmak için zaman zaman saldırı hareketleri düzenliyordu. Bu yöntemle de onlara hükmediyordu. Mezkûr seferdeki asıl niyet, bölge topraklarının Bizans tarafından tamamen ilhak edilmesi arzusuydu. Bkz. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 2-4. Smbat Sparapet, “eğri boyun” lakabı ile Grek asıllı Nikefor isimdeki bir komutanın II. Basileios’a karşı isyan ettiğini aktarır. O bu isyan harekâtında; I. Giorgi, IV. Aşot ve Hovhannes’i (III. Smbat) de kendi yanına çekmeye çalıştı fakat başarılı olamadı. II. Basileios’un kurduğu ittifak sonucunda öldürüldü. Kaynakta yer alan bu kişinin tam olarak kim olduğunu tespit etmekte başarılı olamadık. Detaylı bilgi için bkz. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 26.

²⁰⁶ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 167-168.

²⁰⁷ Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 291-292.

(1025-1028) de devam etti. Bizans bu uygulama ile hem bölgedeki etkinliğini koruyor hem de bürokratik zahmet çekmiyordu. VIII. Konstantinos'un saltanatının ilk yılı sükûnet içinde geçti. O, kardeşi II. Basileios tarafından görevlendirilen bölge valilerinin görev sürelerini uzattı. Vaspurakan bölge valilerinden biri de Komianos idi. O, II. Basileios'un ölümünün ardından kendi taraftar kitlesini toplayarak Bizans aleyhine faaliyetler yürüttü. Muhtemel amacı, bölgede şahsi otoritesini tesis etmektir. Bu amaç sebebiyle Gürcülerle de ittifak akdetti. Bizans, bu durum karşısında onu ve taraftarlarını ele geçirmek niyetine girdi. Komianos'un ummadığı bir anda çadırının ipleri kesildi ve çadırı üzerine devrildi. Böylece o kolaylıkla ele geçirilmiş oldu. Ondan sonra yakın adamları da yakalandı ve Komianos ile birlikte bir kaleye hapsedildiler. Bizans İmparatoru VIII. Konstantinos mevcut durumdan haberdar edildi. VIII. Konstantinos, Erciş bölgesini Bizans kontrolüne sokan ve Bizans'a hizmet eden Komianos ve taraftarlarını öldürmek yerine kör edilmelerini tercih etti. Çünkü bölgede sükûnet ve asayişin sağlanması gerekiyordu. Komianos ve taraftarlarının etkisinin kırılması sonrasında bölgeye Nikit adında yeni bir vali atandı.²⁰⁸ Bizans'ın doğu bölgesindeki etkinliğinin kırılması ve gevşek yönetim tarzının en büyük sorumlusu İmparator VIII. Konstantinos'tu. O, kardeşi II. Basileios'un yıllar süren mücadelesini bir kenara atarak kısa süreli saltanat hayatını zevk, sefa ve eğlence içinde geçirdi. En büyük tutkularından birini, hipodrom oyunları teşkil ederdi.²⁰⁹ Bizans, doğu topraklarını kontrol altında tutan Ermeni Bagratuni Krallığını, daha rahat kontrol edebilmek amacıyla siyasi evlilikler de yaptı. Bu yolla Ermeni liderleri ile akrabalık bağı kurmak ve yönetici hanedan soyuna tesir etmek niyetini taşıyorlardı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu evliliklerden ilki Bizans İmparatoru III. Romanos Argyros'un (1028-1034) yeğeni ile Ermeni Bagratuni Krallarından Hovhannes (III. Smbat) arasında gerçekleşti. İki toplum mezhepsel

²⁰⁸ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 17-20.

²⁰⁹ Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 297-298.

bakımdan her ne kadar birbirlerini eleştirirler de siyasi menfaatleri gereği iş birliğinden kaçınmıyorlardı.²¹⁰

1.3. Bağratuni ve Vaspurakan Ermeni Krallıklarının Bizans Eliyle İlhakı

Yukarıda da değindiğimiz üzere Vaspurakan Ermeni Kralı Hovhannes (Senekerim), Bizans İmparatoru II. Basileios'a, yardımları karşılığında ve "mecburi" bir yaptırımla, hükmü altındaki toprakların yönetimini vereceğine söz vermişti. Bu teklif gerek Bagratuni Krallığı arasında çıkan taht karışıklığı gerekse Bizans ve Gürcülerin siyasi baskıları neticesinde olmuştu.²¹¹ Selçuklu Türklerinin yıldırma ve yıpratma harekâtı da buna eklenince, Vaspurakan Ermenileri birden fazla güç arasında kalarak ezilmeye başlamışlardı. Bizans, yapılan bu anlaşma karşılığında Sivas'ı Hovhannes'e (Senekerim) verdi. Sivas karşılığında ise; on şehir, on iki kale, dört bin yüz köy, yüz on beş manastır ve krallığın yönetimini aldı. Hovhannes (Senekerim), Bizans ile yaptığı bu anlaşma sonrasında geçici de olsa rahatlardı. II. Basileios, anlaşma şartları gereğince gerek Gürcülere karşı gerekse taht mücadelelerinde onun yanında yer aldı. Anlaşmanın sağlam zemine oturması ve Hovhannes (Senekerim) sonrası Ermeni liderinin daha rahat kontrol altına alınması amacıyla, Hovhannes'in (Senekerim) oğlu Davit İstanbul'a davet edildi. O; yanında birçok din adamı, üç bin katırın taşıdığı hediyeler ve bin atlı ile İstanbul'a gitti. Davit'in İstanbul'a gelişinde tüm halk onu karşılamaya çıktı ve yürüdüğü yollar üzerine paralar saçtılar. Şehrin sokakları panayır alanını aratmadı. II. Basileios bu ziyaretten dolayı oldukça mutluydu. Hatta Davit'i Ayasofya Kilisesine götürerek vaftiz babası bile oldu. Kaynakta bu durum açık olarak ifade edilmese de zannediyoruz ki mezhepsel ayrılıklar geçici süre de olsa bir kenara bırakıldı. Bu olaydan

²¹⁰ Hatice Bolat, a.g.e, s. 123.

²¹¹ Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnam*, Müesses-e İntişârât-ı Negâh, Tahran 1375, s. 297. Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, a.g.e, s. 405-406.

kısa süre sonra Hovhannes (Senekerim), adamları ve ailesiyle birlikte Sivas'a göç ederek orada hakimiyetini kurdu.²¹² Ermeni kaynağı bu göç harekâtında, Hovhannes (Senekerim) ile birlikte on dört bin Ermeni'nin bulunduğunu nakleder. Devrine göre oldukça kalabalık bu kitle; kadın, erkek ve çocuklardan müteşekkildir. Ayrıca mezkûr kaynak, Bizans'ın yönetim politikasına ağır eleştirilerde bulunarak onları tacizci olarak ifade eder.²¹³

Bizans ve Ermeniler arasındaki bu -zorunlu- dostluk durumu pek de uzun sürmedi. II. Basileios, ölümüne yakın Bizans'ın önde gelen devlet adamlarını topladı. Vasiyetini ve ondan sonra tahtı idare edecek temsilcisini açıkladı. Bu açıklama esnasında Ermenilere baba şefkati ile davranmalarını ve korumalarını tembihledi. Kendinden sonra Bizans İmparatorluğunu yönetecek kişi olarak da VIII. Konstantinos'u işaret etti. II. Basileios ile Vaspurakan Ermeni Kralı peş peşe hayatlarını kaybettiler. II. Basileios'un yerine VIII. Konstantinos, Hovhannes'in (Senekerim) yerini ise oğlu Davit aldı.²¹⁴ Bagratuni Ermeni Kralı Hovhannes'in (III. Smbat) kardeşi IV. Aşot da ağabeyinin ölümünden önce hayatını kaybetmişti. O, yönetmeyi çok istediği Ani şehrine girmeye hiç muvaffak olamadı. Kaynaklar, Bagratuni Krallığının çöküşünü ve Bizans himayesi altına girişini "*Aşot'un ölümünden sonra Ermeni askerleri gevşediler ve harp sanatından nefret etmeye başladılar. Onlar, Romalıların hükmü altına girdiler. Zevk ve sefaya daldılar. Şarkı ve eğlencelerden haz duymaya başladılar. Onlar, aralarındaki birliği bozarak artık birbirlerinin yardımına koşmuyorlardı. Onlar, şimdi kılıçla tahrip edilen memleketlerini ve öldürülen kardeşleri için yalnız ağlıyorlar ve birbirlerini Grek*

²¹² Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23-24. Süryani Mihail, a.g.e, s. 224. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 166-167. Kaynaklara göre Sivas şehrindeki Hristiyan varlığı uzun süre devam etmiştir. On dördüncü yüzyılda dahi aynı mıntıkada yoğun nüfus bulunmaktadır. Bkz. Aziz B. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 317.

²¹³ Tovma Artzruni Yev Ananun, a.g.e, s. 310. V. Vardanyan, *South-Eastern Armenia During the Attacks of Seljuk-Turkish Tribes (up to 1071)*. "Բաղ ք է ք Հայ ազ ր ան ւ թ յ աւ = Вестник Арменоведения= Journal of Armenian Studies 3 (2017), s. 5.

²¹⁴ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 49-50. Süryani Mihail, a.g.e, s. 224. Aristakes Lastivertsî, a.g.e, s. 30.

kılıcına terk ediyorlardı. Böylelikle onlar, millettaşlarını mahvedip düşmanlarının tarafına geçtiler” sözleriyle onun ölümüne bağlarlar.²¹⁵

Bagratuni Ermeni Krallarının ölümünün ardından ilk darbe Bizans İmparatoru V. Mihail Kalafates (1041-1042) devrinde yaşandı. Bagratuni Krallığını Bizans mülkü olarak gören İmparator, Hovhannes’in (III. Smbat) -yukarıda da zikrettiğimiz- vasiyetinden haberdardı.²¹⁶ Hatta Hovhannes (III. Smbat), yaptığı anlaşma ile Bizans’tan maddi ve manevi menfaat de temin etmişti. Onun ölümünden sonra bir süre uzaktan kontrol mekanizması ile yönetilen Bagratuni Krallığı, daha sonra acınası durumlar yaşadı. Bizans güdümünde hareket eden ve soylu bir aileye mensup olan Sargis isimli Ermeni reisi, Bagratuni Krallığına ait hazineye el koydu ve bölgede yağma harekâtı başlattı.²¹⁷ Sargis’in bu cesareti Bizans ile yaptığı iş birliği sayesinde gelişmişti. Sargis, Bagratuni Krallığı ülkesi üzerinde de güç sahiplerinden biriydi. Çünkü Hovhannes’in (III. Smbat) ölümünden önce vasisi olmuştu.²¹⁸ Bu yaptıklarını da Bizans kontrolünde gerçekleştiriyordu. Çünkü onları, şehri yönetmeye davet etmişti. Sargis’in bölgede rahat hareket edememesinin en önemli sebeplerinden birisi Topraksız Davit idi. Davit, meydana gelen otorite boşluğundan kaynaklanan avantajı değerlendirmek ve menfaat temin etmek amacıyla hareket ediyordu. O, çeşitli bölgelerde yağma hareketleri düzenledi ve bu yolla maddi menfaatler elde etti. Bizans, Sargis’in daveti sonrasında

²¹⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 68

²¹⁶ Bizans’ın Ani topraklarının ilhakına teşebbüs etmesine neden olan anlaşma metninin ele geçirilmesi hadisesi Aristakes Lastivertsi’nin nakli ile hayli ilginç biçimde açıklanır. Kaynağa göre Hovhannes (III. Smbat) tarafından onaylanan bu metin, Bizans sarayında bir hizmetli olarak çalışan Kivrakos isimli zâtın eline geçmiş, o da uzun yıllar bu belgeyi saklayarak maddi menfaat elde etme amacı gütmüştür. Daha sonra bu belgeyi büyük bir servet karşılığında satmıştır. Belgenin Bizans imparatorunun eline geçmesi nedeniyle de saray ahalisinden birileri ile anlaşma yapmış olması muhtemeldir. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 30-33. İoannes Skylitzes, Hovhannes’in (III. Smbat) Ani’yi Bizans tasarrufuna bırakan evrakının ele geçirilişi ile alakalı farklı bilgiler verir. İfadesine göre II. Basileios’un ölümü ardından tahta geçen IX. Konstantinos Monomakos, tesadüf eseri bu evrakı bulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Hatice Bolat, a.g.e, s. 162-163.

²¹⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 71-73. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 35-36.

²¹⁸ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 30-33.

bölgeye sefer kararı aldı. Yüz bin kişilik bir kuvvetle doğu hattına gelen Bizans, bölgede güçlü bir ordunun bulunmamasının avantajını da kullanarak halka boyun eğdirmeyi başardı. Bagratuni topraklarının genelini ele geçirmeleri sonrasında devletin başkenti ve kalbi olan Ani şehrine gelen Bizans ordusu, ciddi bir direniş görmeksizin yönetimi ele alacaklarını düşünüyorlardı. Şehirdeki Ermeni askerlerinin toplam sayısı otuz bindi. Komuta görevini ise Ermeni Vahram Pavlavuni üstlendi. Bizans askerleri Ermenileri aşağılayıcı sözlerle kışkırtıyor, bunun neticesinde de şehirden çıkartmayı hedefliyorlardı. Bu sözlere dayanamayan ve Bizans otoritesini kabul etmeyen Ani Ermenileri, ciddi bir inanmışlıkla düşman ordusuna saldırdılar. Ermeni askerlerinin sayısının Bizans'a nazaran oldukça az olmasına rağmen Bizans ordusu dağıldı ve kuvvetlerinin büyük kısmını kaybettiler. Geriye kalan Bizans askerleri ise çareyi kaçmakta buldular ve İstanbul'a döndüler. Böylelikle Ani şehri, V. Mihail Kalafates devrinde Bizans kontrolüne girmeyi reddetti.²¹⁹

IX. Konstantinos Monomakos'un Bizans İmparatorluğu devrinde (1042-1055), Bagratuni Ermenilerinin üzerindeki baskı daha da arttı. Askeri güçle Ani'yi elde edemeyeceğini anlayan Bizans İmparatoru, Bagratuni Ermenilerinin eski kralı IV. Aşot'un oğlu II. Gagik'i dostane bir çağrıyla İstanbul'a davet etti. Ona zarar gelmeyeceğine ve geri döneceğine dair de söz verdi.²²⁰ II. Gagik, Ermeni Bagratuni Krallığının son umuduydu. Öyle ki o, zeki ve birçok ilme vakıftı. Ayrıca dağılmış vaziyette bulunan milletini toplamak ve miras olarak aldığı toprakları tek çatı altında birleştirmek amacıyla çok mücadele etti. Onun ilk hedefi yukarıda da izah ettiğimiz Ermeni reisi Sargis'ti. Sargis, Bizans ile iş birliği yaparak krallığa ihanet etmiş ve devlet hazinesini gasp etmişti. Bu sebeple II. Gagik, Sargis'i alt ederek ele geçirdi ve onu işkenceye tabi tuttu. Gasp ettiği toprakları ve hazineyi elinden aldı. Sonrasında tüm

²¹⁹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 71-73. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 35-36.

²²⁰ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 174-175.

Ermeni askerlerini emri altına toplayarak ülkesini huzura ve asayişe kavuşturdu. Bizans yanlısı Ermeni yöneticileri ise ülkesinden kovdu.²²¹ II. Gagik'in en büyük destekçilerinden biri Vahram Pavlavuni idi. O, Ani şehrini başarılı ile savunmuş ve Ermeni halkı üzerinde olumlu bir tesir bırakmıştı. Sargis'in Bizans ittifakından kaynaklı olarak Ermeniler üzerinde baskı uygulamasına karşı II. Gagik'in lider olarak tanınmasını istiyordu. Bu sebeple de onu Ani'ye davet etti ve yakınlarıyla birlikte ona biat etti. II. Gagik, halkın da katıldığı muhteşem bir törenle taç giydi. Beyaz bir ata bindirildi ve din adamlarının duaları eşliğinde tahta oturtuldu (1042). Bu dönemde Bizans ordusu dört kez Bagratuni Krallığının topraklarına girdi. Ermeni halkını acımasızca kılıçtan geçiren Bizans, tüm bölgeyi talan etti ve yaktı.²²²

II. Gagik, ilk olarak Sargis'in ortadan kaldırılmasının gereğini düşündü. II. Gagik'in Sargis'e karşı düşüncesi oldukça isabetliydi çünkü o, II. Gagik'in alıkonulması ve Bagratuni Krallığının ilhaki amacıyla İmparator ile mektuplaşıyordu. Fakat bu planın detaylarından II. Gagik haberdar değildi. Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakos, II. Gagik'in İstanbul'a gelişini garanti edebilmek adına teminat mektubunun yanında İncil ve Haç da gönderdi. Bu dini bakımdan da bir teyit sayılıyordu.²²³ II. Gagik'in İstanbul'a gelişinin garanti altına alınabilmesi için krallığının tanınacağı ve ülkesinin yönetimine izin verileceği ifade edildi. II. Gagik her ne kadar bu davete icabet etmek istemese de kendisine sadık olmayan devlet yöneticileri tarafından gitmesi yönünde teşvik edildi. Bu kişilerin arasında Sargis'in taraftarları da vardı. II. Gagik, kendisinin tahta çıkmasında birinci derecede önemli rol oynayan Vahram Pavlavuni'nin sözlerine kulak asmadı. Onun ve taraflarının kendisine yaptığı iyiliği kolayca unuttu.²²⁴ Ermeni Katolikos Bedros'un da İstanbul'a gitmesi yönünde

²²¹ Smbat Sparapet, a.g.e. s. 36-37. Aristakes Lastivertsi, a.g.e. s. 31-34. Urfalı Mateos, a.g.e. s. 74.

²²² Aristakes Lastivertsi, a.g.e. s. 31-33.

²²³ Urfalı Mateos, a.g.e. s. 78-81.

²²⁴ Aristakes Lastivertsi, a.g.e. s. 35-37.

fikir beyan etmesi ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin de bu durumu desteklemeleriyle II. Gagik ikna edildi. II. Gagik, İstanbul'a gidişinde kral olarak azametli bir şekilde karşılandı ve ağırlandı. Onu gitmesi yönünde teşvik eden ve ikna olmasını sağlayan başta Ermeni reislerinden Sargis'in taraftarları ve diğer ileri gelenler Ani şehrinin kırk anahtarını Bizans'a gönderdiler. Yazdıkları mektupla da Ani şehrini ve tüm doğu topraklarını Bizans İmparatoruna verdiklerini söylediler. İmparator II. Gagik'i yanına çağırarak kendisine gönderilen anahtarları ve mektubu gösterdi. Artık topraklarının kendisinin olduğunu belirtti. II. Gagik, kendisine karşı kurulan bu komplo karşısında ağladı ve *"Benimle, bana karşı ihanet edenlerin arasında Hz. İsa hakem olsun. Ermenistan'ın sahibi ve hükümdarı benim. Ben Ermenistan'ı size vermiyorum çünkü sen beni hilekarlıkla İstanbul'a getirdin"* dedi. II. Gagik bu görüşünü umudu sönene değin savundu fakat otuz gün sonrasında kaderine razı gelerek topraklarını İmparatora verdi. Çünkü kendi yöneticileri ve yakınları ona ihanet etmişti. II. Gagik'in tekrar Ani'ye dönüşüne izin verilmedi. Kendisinden alınan topraklara karşılık ise Galonbağat ve Bizu gibi Kappadokia themasında bulunan mevkiler verildi. O, böylelikle Ani'ye tekrar gitmeye muvaffak olamadı ve kendisine verilen topraklarda ikamet etmeye başladı (1043-1044).²²⁵

II. Gagik'in kandırılarak topraklarının elinden alınması sonrasında ne onun destekçileri nede Bizans işbirlikçileri rahat nefes alamadılar. İlk olarak II. Gagik'in en büyük taraftarlarından ve tahta çıkarılmasından birinci derece önemli rol oynayan Vahran Pavlavuni ve yanındakiler Bizans eliyle öldürüldüler. Daha sonra II. Gagik'in Bizans'a gönderilmesinde ve Ani şehrinin Bizans yönetimi altına girmesinde etkili isimlerden olan Katolikos Bedros öldürüldü. Görüleceği üzere, Bagratuni Krallığının

²²⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 78-81. Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2006, s. 8. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 175. Müverrih Vardan, bu bölgelere ek olarak Kayseri'nin güneybatısında bulunan Zamantı, Tokat'ın güneyinde bulunan Gümenek ve Amasya vilayetini de zikreder. Bkz. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 178.

ister Bizans taraftarı olsun isterse aleyhtarı olsun tüm ileri gelenleri kısa süre içerisinde ortadan kaldırıldılar çünkü bu Bizans'ın yönetsel bir politikasıydı. Lider kadronun ortadan kalkması ve kendi eliyle yöneticiler atanması bölgenin kontrolünün hızla Bizans eline geçmesini sağlayacak ve ortaya çıkabilecek isyan hareketlerinin önüne geçecekti.²²⁶ Ermeni askerleri II. Gagik'in ve yöneticilerinin başına gelenler sebebiyle çok kederlendiler ve ağladılar.²²⁷ Bizans, II. Gagik ile akdettikleri anlaşma gereğince Ani'yi yönetmek ve kontrol altına almak amacıyla ordu sevk etti. Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakos'un sevk ettiği ordunun başında Baragamos bulunuyordu. Hadımağası olan Baragamos ve Bizans ordusu Ani surlarının önüne gelerek şehrin teslim edilmesini talep ettiler. Ermeni askerleri şehrin teslim edilmeyeceğini bildirdiler ve savaşa hazırlandılar. Grek nefreti içlerine kazınan Ermeniler, onlara hakaret ederek şehirlerinden gitmeleri yönünde uyardılar. Bizans ordusu kararlı şekilde isteğini yenileyince aralarında savaş vuku buldu. Ermeni askerleri Bizans ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattılar ve Ani'ye döndüler. Ani'de II. Gagik'in dönüşünü umutla beklediler. Kış mevsiminin gelmesi nedeniyle Baragamos da Uğtik'e (Oltu) çekildi. Ermeniler kış mevsiminin geçmesine kadar bekledikleri halde II. Gagik geri dönmedi. Ermeniler; Krallarının gelmeyeceğini ve şehri Bizans'a teslim etmekten başka çareleri kalmadığını anladılar. Ani'de bulunan krallar mezarına giderek uzun süre ağladılar ve dua ettiler. Tüm ümitlerinin bitmesinden sonra da Bizans ile uzun süre mücadele edemeyecekleri anladılar ve şehri teslim etmeye karar verdiler. Baragamos'a yeminli bir mektup yazdılar ve Ani'ye davet ettiler. Baragamos mektup sonrasında gelerek şehri teslim aldı ve Bagratuni Krallığı böylelikle son buldu (1045).²²⁸ Bagratuni Krallığı

²²⁶ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 35-38. Urfalı Mateos, Bedros'un ölümünün eceliyle mi yoksa Bizans tarafından mı olduğu hususunda sessiz kalır. Yalnız onun ölümünün ardından Sivas'a defnedildiğini bildirir. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 107.

²²⁷ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 42.

²²⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 80-81. Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 190-191. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 18-19.

Bizans hakimiyeti sebebiyle son bulsa da bazı kısımları Bizans hegemonyasını kabul ederek bir süre daha hayatta kalmayı başardılar. Bilindiği üzere Bagratuni Krallığı dört yönetim merkezinden meydana geliyordu. Van merkezli olarak kurulan Ardzruni Bagratlıları (908-1021) hepsinden önce yıkıldı. İlk ve merkez olarak kabul edilen Ani Bagratuni Krallığı idi ki bu II. Gagik'in sürgünü sonrasında Bizans hakimiyetini girerek siyasi tarih sahnesinden çekildi (885-1045). Merkez üs olarak kabul ettiğimiz Ani Bagratuni Krallığının yıkılışı sonrasında ise; Kars Bagratlıları (962-1064) ve Lori merkezli olarak yönetilen Taşrik Bagratlıları (982-1064) Selçukluların Anadolu sahasına hâkim olmalarına değin ayakta kalmaya devam ettiler.²²⁹

Ani'nin ele geçirilmesi ve bölgesel Ermeni katliamı sonrasında Bizans'ın başkenti İstanbul'da birtakım ayaklanmalar meydana geldi. Bu isyan tarihinin Bagratuni Krallığının ele geçirilmesi ile eşzamanlı oluşu ve Ermeniler tarafından gerçekleştirilmesi enteresan bir durumdur. Kaynakta detaylı bilgi verilmese de bu iki durum arasında ilişki muhtemeldir. Çünkü bu isyanın çıkması ve Ermenilerin galeyana gelmesi, Bizans İmparatoruna yönelik *“Hükümdarlarımızdan ikisini öldürdü”* suçlaması ile başlar. İsyan kısa sürede bastırılmasa da Bizans İmparatorluğu yönetimi bunun peşini bırakmaz. Çıkarılan bir emirle şehirde bulunan ve “yabancı” olarak adlandırılan yüz bin kişi sürgün edilir. Bunların içerisinde Ermeniler yüzde kaçlık bir kesimi oluşturuyordu bilemiyoruz lakin ağırlıklı olarak Ermenilerin sürgün edildiği muhakkaktır. Sürgün emrine uymayan kişilerin gözlerinin çıkarılacağı duyurulur. Bu sebeple kısa süre içerisinde İstanbul'dan büyük bir göç harekâtı başlar fakat bu kalabalık kitlenin nereye yerleştirildiğini belli değildir (1044).²³⁰ Yine IX. Konstantinos Monomakos'un saltanatı devrinde Ermenilerin isyan çıkarabileceği şüphesiyle Bağın Kalesi'ne (Tunceli/Mazgirt/Dedebağ Köyü) sefer kararı alındı (1051-1052). Beros adlı

²²⁹ Gurban Hüseyinov, a.g.m, s. 115.

²³⁰ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 301-302.

Bizans kumandanı da ordunun başına geçti. Beros, bölgeye gelişinin ardından büyük tahribatta bulundu. Bizans İmparatoruna haber vererek bu katliamın durdurulmasını talep etmek isteyen Ermeni liderleri bir plan hazırladılar. Bölgedeki en etkin isimler Habel'in oğulları olan; Harbig, Davit, Leon ve Konstantin idi. Onlar ilk önce kalelerine kapanma kararı aldılar. Böylece kurtuluş ümitleri olan İmparator'dan haber alabilecekler ve canlarını koruyacaklardı. Fakat bu durum istedikleri gibi gelişmedi. İttifak içerisinde oldukları Torosag isimli Ermeni lideri Bizans kumandanı Beros ile ittifak kurdu. Harbig, bu kişiler arasında hayatını kaybeden ilk kişi oldu. O, Bizans ordusuna karşı kalesinde savunma harekâtı düzenliyordu fakat yakınlarından olan bir kişi, para ve servet uğruna Bizans kumandanı Beros ile anlaştı. Üç gündür savaştan ve hiç uyumamış olan Harbig, bu kişinin sözlerine aldanarak uykuya çekildi. Aynı kişi onu uyurken öldürdü ve başını keserek Beros'a götürdü. Fakat yaptığı bu ihanet sebebiyle beklediği mükafatı alamadı. Bizans kumandanı Beros, Harbig'in başını bir mızrağa geçirerek teşhir etti. Harbig'in öldürüldüğünü ve başının teşhir edildiğini gören kardeşleri feryat ederek kalenin kapılarını açtılar ve teslim oldular. Davit, Leon ve Konstantin isimli üç kardeş İstanbul'a götürüldüler. Bizans İmparatoru bu üç kardeşin dış görünümüne ve heybetlerine hayran kaldı. Çünkü onlar Rumlara nazaran çok uzun boylu ve gösterişli idiler. Muhtemelen bu kardeşlerin isyan etmek niyetinde olmadıklarının da anlaşılması üzerine öldürülmelerinden vazgeçildi, yalnızca hapse atıldılar. Yaklaşık üç yıl hapis yatmalarının ardından serbest bırakılarak Bağın kalesine (Tunceli-Mazgirt-Dedebağ Köyü) tekrar gönderildiler (1055-1056).²³¹

Bagratuni Krallığı, Hovhannes (III. Smbat) ve IV. Aşot'un ölümleri ile ilk darbeyi aldı. II. Gagik'in Bizans eliyle zorunlu göçe tabi tutulması da bu durumu katlayarak devam etti. Bizans, Ermenilerin asırlar boyunca kurdukları düzeni ve istikrarı bozdu. Ermenilere ait mimari eserler ve dini yapıları yıkıldı. İnsanların yoğun olarak

²³¹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 103.

yaşadığı yerleşim yerleri viraneye döndü. Ayin törenleri düzenlenen manastırlar hırsızların yurtları haline geldi. Kısa süre içerisinde bölgede bulunan nüfus hızlı bir şekilde eridi.²³² II. Gagik, Bizans tarafından sürgün edildiği bölgede Bizans aleyhine propaganda yapmaya devam etti. Bizans'ın tahtını zorla gasp ettiğini ve Ani topraklarının kendi mülkü olduğunu dile getiriyordu. Yaptığı bu hakaretimiz açıklamalar, İmparatora değin uzanıyordu. Tahtını ve ülkesini kaybetmesi sonrasında yaptığı bu sözlü girişimler pek bir anlam taşımıyordu çünkü kazanamayan tarafta bulunan bir komutana tarihin hiçbir devrinde itibar edilmezdi.²³³ II. Gagik'in ülkesinden ve topraklarından sürülmesinden sonra Bagratuni Krallığının soylularına yönelik yaptırımlar devam etti. Sürgün bölgelerinde yaşayan Ermeni prensleri baskı yolu ile dinlerinden döndürülmek ve Bizans içinde eritilerek soylarının unutturulması düşünülüyordu. Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas (1059-1067), bu fikir gereğince din adamlarını bir araya topladı. Onlarla Ermeni kilisesinin kapatılması ve Gregoryen mezhebinin ortadan kaldırılmasına yönelik istişarelerde bulundu. Yapılan plan çerçevesinde daha önce Sivas'a sürgün edilmiş bulunan Hovhannes'in (Senekerim) çocukları İstanbul'a davet edildi. Vaspurakan eski kralı Hovhannes'in neslinden gelen Atom ve Apusahl, mecbur olmaları nedeniyle bu davete icabet ettiler ve İstanbul'a gittiler. Başlarına gelecek durumdan pek de haberdar olmayan Ermeni prensleri, Bizans İmparatorunun "*İmparator olarak emrediyorum siz ve diğer tüm Ermeniler Grek mezhebine göre vaftiz olmalısınız*" sözleriyle şaşkına döndüler. Bizans İmparatorunun emrini kabul etmedikleri taktirde başlarına geleceklerden endişe duyan Ermeni prensleri, bu durumu başka bir şekilde atlatmanın planını yaptılar. Bu sebeple Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'a; Ermeni Kralı olarak kabul ettikleri II. Gagik'in bu

²³² Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 30-32. Bu erimeye rağmen, Doğu Anadolu bölgesindeki ağırlıklı nüfus Ermenilerden ve Süryanilerden oluşmaktaydı. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 7.

²³³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 80-81

durumdan haberdar olmadığını, vaftiz olmaları halinde onun tarafından cezalandırılacaklarını ve bu durumun onunla görüşülerek halledilmesi gerektiğine dair açıklamalarda bulundular. Böylelikle hem II. Gagik'i meseleye dahil edecekler hem de Bizans İmparatorunun zulmünden kendilerini kurtaracaklardı. Onlar aynı zamanda II. Gagik ile de irtibatlılardı. İvedilikle İmparatorun teklifinden II. Gagik'i haberdar ettiler. Ermeni prensleri ile gelen Ermeni din adamları Bizanslı din adamları ve İmparator ile dini konularda her ne kadar fikir ayrılıklarına düşseler de onların görüşlerini kabul etmek zorunda kaldılar. Bizans İmparatoru süratli bir şekilde Bizans ve Ermeni kiliselerinin birleştirildiğine dair kararı Ayasofya Kilisesine gönderdi. Bu esnada II. Gagik'in İstanbul'a geldiği haberi alındı.²³⁴ II. Gagik, din ve felsefe konusunda oldukça âlim bir şahsiyetti. Bu sebeple Bizans İmparatoruna ve din adamlarına karşı mezhebini savunmakta cesaretiydi. Bu durumun farkında olan Bizans yöneticileri onun gelişine pek de iyi gözle bakmadılar. II. Gagik, Ermeni ve Bizanslı din adamları arasındaki dini tartışmadan ve Ayasofya Kilisesine gönderilen metinden haberdar edildi. O da bu sözleşmeyi kontrol etmek ve fikirlerini beyan etmek istedi. Sözleşme metni II. Gagik'e getirildi. O, metni okumasında sonra bu durumu kabul etmediğini açıklayarak kâğıdı yırtıp attı. Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'a hitaben, Ermeni din adamı kastederek *"Bu adam tek ruhanidir. Ermenistan'da bunun gibi o kadar çok ruhani vardır ki onlar bu yazıyı kabul ve tasdik etmiyorlar. Biz de tam salâhiyetle rahipler gibi bunu kabul etmiyoruz"* dedi. Ermeni din adamına da *"Sen bir rahip olup ruhâni ittifaka mensup olduğun halde bu işi yapmaya ve şarlattanlık içine düşmeye nasıl cesaret ettin"* dedi. Sonrasında ise *"Ben bir kral ve Ermeni kralının oğluyum. Bütün Ermeniler bana biat ediyorlar. Ben aynı zamanda eski ve yeni ahitlere vakıf bulunuyorum. Bütün Ermeniler buna şahadet ediyorlar ve beni rahiplere müsavi bir adam olarak kabul görüyorlar. Bugün ben Romalılara Ermeni inancını izhar edeceğim"* ifadelerinde

²³⁴ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 60-64.

bulundu. Ermeni din adamları tarafından kabul edilen görüşleri reddeden II. Gagik, Bizans kilisesi ile Ermeni kilisenin inançsal özelliklerine dair bir metin hazırladı. Kendi inançlarının doğruluğuna ve Bizans'ın inancının yanlışlığına değindi. Bu durum Bizanslı din adamları tarafından her ne kadar reddedilse de ilmi bakımdan II. Gagik'i alt etmeye muvaffak olamadılar. Bu durumu büyük bir dikkatle takip eden Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas, II. Gagik ile birlikte Ermeni prensleri Atom ve Apusahl'ı İstanbul'dan ayrılmak konusunda serbest bıraktı.²³⁵

II. Gagik, Bizans'ın Ermenilere ve şahsına yönelik uyguladığı bu baskı politikasından oldukça sıkıldı. Bir daha ne İstanbul'a ne de Bizans İmparatorunun yanına gitmek niyetinde değildi. Bu sebeple İstanbul'dan ayrılmasından sonra geçtiği güzergahlarda Rum halkına hakaretler yağdırmaya ve kötülükler yapmaya başladı. Bu kişiler arasında Rum kadınları ve kızları da vardı. II. Gagik'in emriyle Ermeni askerler buldukları tüm Rum kadınlarına ve kızlarına tecavüz ettiler. Bu hareketlerinin dönüşü olmadığını bilen II. Gagik, Anadolu'da hakimiyet kurma aşamasında olan Alp Arslan'a güveniyordu. Çünkü Selçuklu Sultanı onu yanına davet etmiş, Bizans'a karşı kendisi ile ittifak kurması halinde Bagratuni Krallığının topraklarını vaat etmişti.²³⁶ II. Gagik, güzergahı takip ederek Kayseri şehrine geldi. Orada Bizans metropoliti Markos ikamet ediyor ve şehri yönetiyordu. II. Gagik, metropolite karşı oldukça öfkeliydi. Çünkü duyduğu kadarıyla o, köpeğine Armen adını vermişti. II. Gagik bu sebeple onu cezalandırmak istiyordu. Ona bir haberci göndererek evinde misafir olmak istediğini söyledi. II. Gagik'in kendisine karşı duyduğu öfkeden haberdar olmayan metropolit, onu iyi bir şekilde ağırlayabilmek amacıyla sofralar kurdurdu ve onu karşılamaya çıktı.

²³⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 130-133. X. Konstantinos Dukas'ın İmparatorluğu devrinde, İstanbul'da ikamet eden birçok Süryani kontrollü olarak Malatya'ya yerleştirilmiştir. Süryaniler, inşaat işlerinde zanaatkar kişilerdi. Malatya'ya da bu sebeple gönderilmişler ve şehrin surlarını güçlendirmişlerdir. Böylece şehir, gerçekleştirilecek saldırılara karşı daha korunaklı hale getirilmiştir. Süryani Mihail, a.g.e, s. 23.

²³⁶ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 65-67. Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 80-81.

II. Gagik, yanındakilerle birlikte metropolitin evine geldi. Ermeniler metropolite karşı her ne kadar öfkeli olsalar da bunu başlangıçta pek belli etmediler. Bizans metropoliti Kir Markos ile birlikte II. Gagik şarap içmeye ve sohbet etmeye başladılar. II. Gagik metropolite, “*İşittiğime göre güzel bir köpeğin varmış onu görmeyi arzu ediyoruz*” dedi. Metropolit Markos, II. Gagik’in sözlerini duymamazlıktan geldi fakat II. Gagik’in ısrarı üzerine köpeği çağırdılar. Köpeğe ne kadar seslendilerse de gelmedi. II. Gagik, “*Onu adıyla çağırın ki gelsin*” dedi. Şarabın tesiri altında kalan Bizans metropoliti Kir Markos “*Armen, Armen*” diye seslenerek köpeği çağırdı. II. Gagik, “*Köpeğin adını Armen mi koydunuz?*” dedi. Şarabın tesiri ile kendini kaybetmiş bulunan Kir Markos “*Çok kuvvetli olduğundan dolayı ona Armen adını verdik*” dedi. II. Gagik önceden hazırladığı plan gereği köpeği bir çuvalın içine koydurdu. Kir Markos köpeğini alacaklarını düşünerek sinirlendi fakat daha sonra onu da köpekle aynı çuvala koydular ve bağladılar. Kir Markos ve Armen isimli köpek aynı çuvalın içerisinde sopa darbelerine maruz kaldılar. Köpek, acının da verdiği tesirle Kir Markos’u ısırma ve sonrasında parçalamaya başladı. Metropolitin acı sesleri ve çığlıkları çevreye yayılıyordu. Uzun bir süre geçtikten sonra Kir Markos, aldığı ısırtıklar neticesinde parçalanarak hayatını kaybetti. Daha sonra Bizans Metropolitinin evi II. Gagik’in emriyle yağma edildi. O, şehrin en zengin insanlarından biriydi. Altın ve gümüşten müteşekkil hazinesi, bin koyunu, kırk çift mandası, yirmi çift öküzü, sayısız at ve katırı Ermeniler tarafından çalındı. Böylelikle II. Gagik, yaptıkları sebebiyle bir daha İstanbul’a gitmeye cesaret edemedi. II. Gagik’den sonra da hiçbir Ermeni ileri geleni böylesine bir teşebbüste bulunamadı.²³⁷

²³⁷ Vahram’s Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilicia, *During the Time of the Crusades*, Trans. C. F. Neumann, London 1831, s. 25-28. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 66-69. Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 80-81. Urfalı Mateos, köpeğin isim koyma bahsinde farklı bir bilgi verir. II. Gagik’in sinirlenerek köpeğin adını sorduğunda, Bizans Metropoliti Kir Markos’un “*Çocuk olduğu için Armen diyoruz*” cevabını verdiğini ifade eder. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 130-133.

II. Gagik, metropolite karşı uyguladığı bu acımasız faaliyet sonrasında kendisine verilen Kappadokia mevkisine döndü. Ermeni soylu ailelerinden olan Artzruni hanedanının daveti üzerine Tarsus'a gitmeye karar verdi. II. Gagik, evlilik yolu ile de bu aile ile akrabaydı. Bu davetin sebebi II. Gagik'in oğlu Davit ile Artzruni hanedanının lideri Aplgarib'in sürtüşmesiydi. Davit, Ablgarib'in kızı ile evliydi. Tam olarak nedeninin bilmediğimiz bir durumdan ötürü Ablgarib, Davit'i tutuklatarak hapsedtirmişti. Muhtemelen II. Gagik oğlunun hapis hayatına son verilmesini ve serbest bırakılmasını talep etti. Bu istek Ablgarib tarafından kabul görmedi ve II. Gagik ile aralarında münakaşa meydana geldi. II. Gagik, isteğini gerçekleştirememiş bir vaziyette hakimiyet bölgesine geri döndü. Dönüş yolunda Maraş'ın kuzeyinde bulunan Gzistre (Kendrosk) kalesine uğradı. Burası Bizans kaleleri içerisinde bulunuyordu ve yöneticileri Rumlardan müteşekkildi. Kale yöneticileri onu hile yolu ile ele geçirerek hapsedtiler. Sekiz gün süren hapis hayatından sonra onu öldürmeye karar verdiler. Atom ve Apusahl gibi Ermeni ileri gelenleri her ne kadar onu serbest bırakmaları yönünde fikir beyan etseler de bunda başarılı olamadılar. II. Gagik'in öldürülmesine karşı çıkan ve serbest bırakılması yönünde Rum komutanlara haber gönderenler arasında ileride de hayatını anlatacağımız Philaretos da vardı. Philaretos, II. Gagik'in durumu sebebiyle Rum komutanlara haber gönderdi ve *"Kral olan bir adama karşı ne cesaretle bu harekette bulundunuz. Onu serbest bıraksanız da bırakmasanız da bundan dolayı mahvedileceksiniz"* dedi. Rum komutanlar tüm isteklere rağmen II. Gagik'i boğdular ve kale surlarından aşağıya sallandırmak suretiyle teşhir ettiler. Teşhir edilmesi sonrasında II. Gagik'in cesedi kalenin dışına defnedildi. Aradan altı ay geçmesinden sonra II. Gagik'in cesedi bir Ermeni tarafından defnedildiği yerden çıkarılarak Kappadokia themasında Bizu'ya götürüldü ve ayinler eşliğinde defnedildi. Böylelikle Bagratuni Krallığının son lideri de hayatını kaybetmiş oldu.²³⁸ Doğu Anadolu bölgesinde hüküm

²³⁸ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 87-88. Urfalı Vahram Rabuni-Hetum, a.g.e, s. 89. Urfalı Mateos, a.g.e, s.

süren Ermeni liderlerin tek tek ortadan kaldırılması ve tehcire maruz bırakılması sonrasında, bölge büyük ölçüde nüfus kaybına uğradı. Bizans politikası gereğince tehcire tâbi tutulan Ermenilerin sayısı kırk bine yakındı ki bu orta çağ devri bakımında inanılmaz bir sayıya tekabül etmekteydi.²³⁹

155-158. Vahram's Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilicia, a.g.e, s. 28. II. Gagik'i katleden Rum kale sahipleri, I.Haçlı seferleri sonrasında kurulacak olan Kilikya Ermeni Baronluğunun liderlerinden I. Toros (1100-1129) tarafından öldürülmüşlerdir. II. Gagik'in kalede bulunan kılıcı ve eşyaları da onun tarafından alınmıştır. Kaynağa göre I. Toros, böylelikle Ermenilerin öcünü almıştır. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 244-245.

²³⁹ Ali Sevim tarafından ifade edilen bu nüfus sayısı bizim tarafımızdan herhangi bir kaynakta tespit edilememiştir. Dönem müellifleri, büyük bir tehcir politikasının yaşandığını söylemekle birlikte sayı bildirmezler. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 10.

2. BÖLÜM: SELÇUKLULARIN ANADOLUYU FETHİ SÜRECİ VE ERMENİLER

2.1. Tanıma Evresi: *Selçukluların İlk Anadolu Akınları ve Ermeniler*

Selçuklular olarak adlandırılan ve asırlar boyunca tarih sahnesinde kalmayı başaran kitle, soylu bir yönetici şeceresine sahiptir. Onların soyu Oğuzhan'a kadar götürülür. Oğuz Kağan destanına göre Oğuzhan'ın; Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han isimlerinde altı oğlu vardı. Kendi içinde Bozoklar ve Üçoklar olarak iki gruba ayrılan bu altı erkek evlattan, dörder erkek çocuğu daha dünyaya geldi. Böylece, Oğuzların yönetici hanedan sülalesini meydana getiren yirmi dört boy ortaya çıktı. Selçuklu ailesinin dip ataları ise, bu yirmi dört boydan birisi olan ve Üçokların Denizhan şeceresine dahil edilen Kınık (her yerde aziz olan) boyu idi.²⁴⁰ Selçuklular, onuncu yüzyılın sonlarında Oğuz Yabgu Devleti içerisinde hayatlarını sürdürüyorlardı. Tarihi kayıtlarda onların bilinen ilk ataları Dukak idi. Dukak, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde yönetici bir pozisyonda bulunuyor ve ordu kumandanlığı vazifesini ifa ediyordu. Oğuz Yabgu Devletinin Yabgusu ile Dukak'ın arası otorite anlaşmazlığı sebebiyle açıldı. Birbirlerine karşı sözlü ve fiziki saldırıya değin uzanan bu durum devlet ricalinin araya girmesi sonrasında sükunete kavuştu. Hayatı hakkında yok denecek kadar az bilgiye sahip olduğumuz Dukak, bu gelişmelerden kısa süre sonra vefat etti. Dukak'ın Selçuk adındaki oğlu, babasının makamına getirildi ve kumandanlık vazifesini ifa etti. Lakin Oğuz Yabgu Devleti'nin yöneticileri ve yabgunun eşi, onun öldürülmesi veya sürülmesinin devlet menfaatine olduğunu savunarak Yabguyu doldurdular. Selçuk Bey, kendisine karşı duyulan olumsuz düşüncelerden ve yapılan planlardan haberdardı. Bu planlara karşı direnemeyeceğini anlayarak kendi taraftarları

²⁴⁰ Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 55.

ve ailesi ile birlikte Cend şehrine göç etti. Selçuklu Devleti'nin temelleri de böylelikle atılmış oldu. Selçuk Bey döneminde yakın aile fertlerinden oluşan bu grup, kısa süre içerisinde bölgede etkin bir siyasi tablo çizdi. İlk olarak; bölgede kabul edilmek, genişlemek ve uyumlu olmak amacıyla İslamiyet'i kabul ettiler. Yeni mevkilerinin ana güç dengeleri Gazneliler ve Karahanlılardan meydana geliyordu. Bu iki devlete karşı mücadele etmek yerine başlangıç evresinde olumlu bir siyasi çizgi takip ettiler. Zaman zaman müttefik oldukları bu devletlerle çatışmalar da yaşadılar. Bu devir, Selçukluların bölgede kabul görmesi ve güçlenmesi aşaması olarak kabul edilebilir. Etkin siyaset yoluyla yeni komşularının devlet dinamizmini ve güçlerini ölçerek gelecekte girişecekleri toprak mücadelesine zemin hazırladılar.²⁴¹

Tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Selçuk Bey'in; Yusuf, Mikail, Arslan (İsrail) ve Musa isimlerinde dört oğlu olduğunu anlayabiliyoruz. Yusuf, çok genç sayılabilecek bir yaşta hayatını kaybetti. Mikail de Yusuf gibi uzun bir hayat sürmedi, bir kuşatma esnasında aldığı ölümcül ok darbesi sonucunda vefat etti. Erkek evlatlar içerisinde en uzun yaşayanlardan biri olan Arslan (İsrail), Gazneliler tarafından kandırılmak suretiyle ele geçirildi ve hapis hayatı sonrasında öldü. Musa ise Selçuklu devletinin kuruluşu sürecinde etkin mücadeleler verdi, kendisine tahsis edilen Büst (بست), Herat (هراة), Sicistan (سجستان), Kabulistan (کابلستان) ve Esfezar (اسفزار) gibi

²⁴¹ Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), *Nihâyetü'l Ereğ fî Fünûni'l Edeb*, C. 26-27, Tahkik: Doktor Müfid Kameyhe, Dârü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut 2004, s. 154. Gerdîzî, *Zeynü'l Ahbar*, tahkik Rahim Rezazade Malek, Müessesesi-i Çap ve İntişârât-ı Danîşgâh-i Tahran, Tahran 1384, s. 273-293. İbn Funduk, *Târih-i Beyhâk*, Tashih Muhammed Kazvini, Kitabfuruşî Feruğî, Tahran 1361, s. 71. Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, telif Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseynî, Çap-ı Çaharom Cildi Devvom, İntişârât-ı Heyyam, Tahran 1380, s. 470. Hândmîr, *Düstûrü'l Vüzerâ*, s. 147 vd. Şerafeddin Yaltkaya, a.g.e, s. 88. Fahreddin er-Râzî, *Câmi'u'l-'Ulûm*, Tashih Seyyid Ali el-Davud, İntişârât-ı Serya, Tahran 1388, s. 179. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, *Tarih-i Cihân-ı Âra*, Çap: Seyyid Abdulkasım Meraşi, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1396, s. 107. Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, *Tecârib'ül Selef*, Tashih: Abbas İkbâl, Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1344, s. 209. Azîmî, a.g.e, s. 3. Detaylı Bilgi İçin Bkz. Oğuzhan Çakır, “Selçuklu Ailesinin Bilinen İlk Atası: Demir Yaylı Dukak”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. 14, Konya 2021, s. 83-108.

mevkileri yönetti. Selçuklu devlet teşekkülünün kurulması ve genişlemesi, Mikail'in oğlu Tuğrul ve Çağrı Bey eliyle gerçekleşti. Onlar babaları Mikail'in ölümü sonrasında, dedeleri Selçuk Bey tarafından itina ile büyütüldüler ve onun tecrübelerinden faydalanarak kendilerini geliştirdiler. Her ne kadar iç ve dış güçlerle mücadele hali onları yıpratmış olsa da yıllar içerisinde güçlenmeyi başardılar. Gaznelilerle yapılan Dandanakan Savaşı sonrasında Büyük Selçuklu Devleti olarak anılan teşekkülü kurmaya muvaffak oldular (1040). Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin önderliğini yaptığı devletin sultanlığı Tuğrul Bey'e verildi. Tuğrul Bey, kısa sürede elde ettiği bu başarıları sebebiyle “*Her şeye egemen hükümdar*” unvanları ile anıldı. O, etkin siyasi ve askeri dehası sayesinde kısa sürede topraklarını genişletti ve Anadolu'yu kendisine hedef olarak tayin etti. Bu hedefinde pek tabi yaklaşık yirmi yıldır Anadolu üzerine gerçekleştirilen Türkmen akınlarının etkisi de vardı. Tuğrul Bey, gelecekte gerçekleşecek olan çarpışmalarda nüfus yoğunluğunun önemli olduğunu farkındaydı ve bu sebeple dağınık halde bulunan tüm Türkmenleri bir araya getirerek etrafında topladı.²⁴² Türkmen desteğinin önemli olduğunu bilen Tuğrul Bey, başarılı bir siyaset takip etti. Tuğrul Bey'e sadakat ve aidiyet duygusu besleyen Türkmenler de gördükleri

²⁴² Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Meeddürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târihi Dımaşk*, Matbaatü'l Abâü'l Yesûiyyûn, Beyrut, 1908, s. 83-84. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 130-139. Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 42. Zahîrüddîn-i Mar'asî, *Tarih-i Taberistan Ruyan ve Mâzenderan*, Tashih Abbas Şayan, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1395, s. 184-185. Curfâdakânî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, İhtimam: Cafer Şuar, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1345, s. 423-427. İbn Funduk, a.g.e, s. 71-72. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 171-172. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 179. Tuğrul adının anlamı ve tarihi temeli için bkz. İbn Hallikân, *Selçuklu Biyografileri ve Çağdaş Simalar*, çev. Halil İbrahim Gökbörü, Altınordu Yayınları, Ankara 2022, s. 45. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târih*, C.9, s. 336 vd. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 155. Zehebî (Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî), *Târihu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm*, C. 42, tahkik: Ömer Abdusselam Tedmürî, Darü'l Kitabü'l-Arabî, Beyrut 1993, s. 42-43. Detaylı Bilgi İçin Bkz. Oğuzhan Çakır, “*Kaynaklar Işığında Selçuk Bey'in Çocukları*”, Tarih Araştırmaları Dergisi 40/70, Ankara 2021, 105-128.

saygı karşısında Tuğrul Bey'in seferlerine destek oldular ve onun için çeşitli zamanlarda ordu teşkil ettiler.²⁴³

Bizans, Anadolu'ya akınlar düzenleyen bu Türkmen kitlelerine hoş gözle bakmıyor ve onları barbar olarak tanımlıyordu. Dönem kaynaklarında Türklerin; tarım bilmedikleri, et ve süt ile beslendikleri, açık arazide öbek öbek oturdukları ve bu suretle kendilerine yapılacak saldırılara karşı açık hedef oldukları vurgulanır. Hatta bu gruplardan bazılarının yıllar içerisinde vaftiz oldukları ve Hristiyanlık inancını benimsedikleri ifade edilir.²⁴⁴ Bizans yalnızca siyasi bakımdan Türklerden nefret etmiyor, İslam inancını da sapkın ve saçma olarak görüyordu. Bu durum ayin törenlerine de yansıyor, Hz. Muhammed'e ve İslam inancındaki Tanrı'ya lanet ediyorlardı. Bu durumun önüne geçilmek ve dini inançlara saygı duyulmasını sağlamak amacıyla çeşitli toplantılar düzenlense de Hristiyan din adamları uygulamalarının doğru olduğunu ve Müslüman inanç kaidelerinin sapkın olduğunu savunmaya devam ettiler. Nefret duygusu pek tabi sadece Müslüman Türklere özel bir durum değildi. Uzun yıllardır bölgede devam eden Müslüman-Hristiyan çatışmasının mevcut duruma tesiri büyüktü.²⁴⁵ Bizans'ın sınır hattında gerçekleştirilen Türkmen akınları Bizans'ı rahatsız ediyor, Türkmenlerin atı profesyonel şekilde kullanmasıyla ciddi bir çarpışmaya girilemiyordu. Onlar, bölgede keşif harekâtı yaparak düşmanlarını tanıma ve ordularının gücünü saptama hedefiyle hareket ediyorlardı. Genel ölçüde Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kontrolünde gerçekleştirilen bu hareketler sebebiyle Tuğrul Bey, "Baş ihlalci" olarak tanımlanıyordu.²⁴⁶ Haçlı kaynakları da Bizans kaynaklarına benzer

²⁴³ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 8.

²⁴⁴ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1186)*, s. 9.

²⁴⁵ *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s. 149-150.

²⁴⁶ *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014, s. 228. Türklerin kullandığı atların özelliği ve binicilikteki maharetleri "*Türkün uzun yürüyüşlerinde ancak en soylu olanları kendisiyle kalır. Diğerleri yolun uzunluğundan ölürler. Bununla birlikte Türkün*

ifadelerle Selçuklu Türklerini tahkir ederler. Ayrıca, Türkmenlerin Selçuklu tabiiyeti altında toplanması ve tek yumruk halinde Gaznelilere karşı savunma hattı oluşturmalarını efsanevi şekilde naklederler. Kaynağa göre Türkmenler, Selçuklu şemsiyesi altında toplanmadan evvel sürekli göç hayatı yaşarlar ve belli mevkilerde uzun süreli konaklamazlardı. Boylar kendi teşekkülü altında yönetilir ve savaş durumu haricinde diğer boylarla bir araya gelmezlerdi. Olağanüstü haller altında bir araya gelen Türkmenler, kurultay sonucunda belirledikleri liderlerine sadık bir hayat sürerlerdi. Selçukluların kuruluşu sürecinde, İran coğrafyasında çok büyük Türkmen nüfusu barınıyordu. Bu nüfusun kontrolü ve yönetimi oldukça zor olmasıyla birlikte, Selçuklular açısından avantajlı bir konum elde edilmişti. Savaş tecrübesi yüksek ve yeni topraklar arayışında olan bu kitleler, Anadolu'nun fethi ve kontrolünde avantaj sağlamışlardı. Gaznelilere ve Karahanlılara ait topraklarda ikamet eden Türkmenler, kendilerinden alınan ağır vergiler altında eziliyorlar, bu sebeple yeni otlak ve mera arazileri arıyorlardı. Tuğrul Bey, bulunmaz bu fırsatı kendi lehine çevirmeyi ve kullanmayı bildi. Kalabalık Türkmen kitlelerine Anadolu topraklarını işaret ederek, gelecekte uygulayacağı fetih harekâtına hazırlık yaptı. Böylece, devlet menfaatini koruyacak ve Türkmen savaşçılarından istifade edebilecekti.²⁴⁷ Gregory Abu'l Farac, Tuğrul Bey'in komutası altında bulunan ve nüfus bakımından devrine nazaran oldukça kalabalık olan kitleyle alakalı bilgiler verir. Devrin Abbasî Halifesi Kâim-biemrillâh ile

altında ölenlerin çektiği meşakatlere ne haricinin hayvanı ne buhara atları kesinlikle tahammül edebilir. Türk ve harici yarış edecek olurlarsa harici kendisi toplayıncaya kadar Türk menzilini alıp geçer gider. Türk hem râi (çoban), hem seyis, hem hayvan terbiyecisi, hem cambaz (hayvan alıp satıcı), hem baytar, hem süvaridir. Bir Türk başlı başına bir ümmettir” sözleriyle açıklanır. Şerafeddin Yaltkaya, a.g.e, s. 26. Türk atı orta boylu, uzun ince bacaklı, ufak yapılı ve kaba kıllıydılar. Bu atlarda Arap atlarının zarafet ve gösterişi yoktu, fakat son derece dayanıklı ve hızlıydılar. Göğsü, sağrısı ve arka bacakları çok kuvvetliydi. Genellikle dörtmala koşmakta, nadiren yatmaktaydılar. Daha çok ayakta uyumakta ve dinlenmekteydiler. İklim şartlarına karşı ise dirençliydi. Bkz. Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 129.

²⁴⁷ Willermus Tyrennis'in Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar), çev. Ergin Ayan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 35-37.

Tuğrul Bey arasındaki mektuplaşmalarda, Tuğrul Bey “*Benim askerlerim pek çoktur ve memleketler onlara kâfi gelmemektedir*” sözlerini iletir. Görüleceği üzere, Selçukluların kısa sürede eriştikleri siyasi ve nüfussal güç Abbasi Halifeliğini de rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık, Tuğrul Bey’e yöneltilen “*Bunun sebebi sizin bu memleketleri tahrip etmenizdir. Bütün dünyayı alsanız ve bu şekilde tahrip etseniz size ve milletinize yetmez*” sözleriyle anlaşılabilir.²⁴⁸

Anadolu üzerine gerçekleştirilen Türkmen akınlarının başlangıç tarihi kaynaklarda farklı olarak verilir. Bazı kaynaklar 1016-1017, bazılarında ise 1018-1019 tarihi işaret ederler. Bu akınlar Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan çok önce gerçekleştirilmesi sebebiyle önem arz eder. Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluş süreci öncesinde bu topraklar hedef olarak seçilmiş ve devletleşme sonrasındaki ilk hedefler arasında kabul edilmiştir.²⁴⁹ Anadolu üzerine gerçekleştirilen seferler ana sebeplerinden biri, Gazneliler ve Karahanlılar gibi bölgenin güçlü devletleri arasında sıkışan Selçuklu Türkmenlerine yeni bir alan açma isteğiydi. Başlangıç evresinde Gazneliler ve Karahanlılar ile uyum içinde çalışan Selçuklular, talep ettikleri yurtluk bölgesinin kendilerine verilmemesi nedeniyle kendi kaderleri belirleme yoluna gitmişlerdir.²⁵⁰

Doğu sınır hattına ilk resmi sefer, Çağrı Bey önderliğinde gerçekleştirildi. Vaspurakan Ermeni Krallığının merkezi konumunda olan, Van Gölünün kuzeyinde, Akdamar kilisesinin karşısında yer alan Vostan şehrinde ikamet etmekte olan Senekerim hızlı bir müdahalenin gerektiğinin farkındaydı. Bu sebeple kendisine bağlı bulunan tüm kuvvetleri topladı ve Başkumandanı Şabuh’un liderliğinde Çağrı Bey’in üzerine sevk

²⁴⁸ Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 302-303.

²⁴⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 23-24. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 48. Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 189. Çağrı Bey’in önderliğinde düzenlenen ilk Anadolu akınlarında, Selçuklu kuvvetlerinin sayısı ile alakalı ihtilaf bulunmaktadır. Genel kanaate göre üç bin kişi olarak kabul edilen bu kuvvetin sayısı hakkında kaynaklar birbiri ile örtüşmemektedir. Bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 31. Zekiye Tunç, a.g.m, s. 309-310.

²⁵⁰ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 12. İbrahim Tellioğlu, *Orta Çağ’da Türkler Ermeniler Gürcüler*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009, s. 140.

etti. Senekerim'in veliahdı Davit de Şabuh'a eşlik edenler arasındaydı. Ermeni birlikleri, Çağrı Bey komutasında bulunan Selçuklulara karşı her ne kadar başarılı bir savunma düzenleseler de Selçuklular, atın hızını ve yayın kendilerine kazandırdığı uzak savaş taktiğini başarılı bir şekilde icra ettiler. Bu sebeple Ermeni kuvvetleri uzun süre direnemediler ve akşama doğru çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Hatta bu çarpışmada Ermeni prensi Davit, canını son anda kurtardı. Böylece Çağrı Bey, Vaspurakan bölgesinde yer alan Van'ın batı kısmını ele geçirdi ve büyük ganimet elde etti.²⁵¹

Çağrı Bey, Vaspurakan bölgesinden Nahcivan havalisine girdi. Gürcü Liparit, Çağrı Bey'in karşısına çıkmaya cesaret edemedi ve tüm bölge Selçuklular tarafından talan edildi. Nahcivan'dan sonra Duvın üzerinden kuzeye doğru ilerleyen Selçuklu kuvvetleri, Nig bölgesine geçtiler. Çağrı Bey, komutası altındaki askerleri toplayarak Nig bölgesinde yer alan Bıçni kalesi yakınlarına geldi.²⁵² Selçuklular, bu bölgede Ermeni Vasak'ın direnişi ile karşılaştılar. Bizans tarafından henüz ilhak edilmemiş bulunan Bagratuni Krallığı ve çevre Ermeni kuvvetleri Selçuklulara karşı direnebiliyor ve bölge savunması gerçekleştirebiliyorlardı. Çağrı Bey ve emrindeki askerlerin hedefi fetih değil keşif hareketiydi. Bu sebeple vur-kaç taktiği yaparak bölge güçlerini yıldırma ve yıpratma hedefi ile hareket ettiler.²⁵³ Vasak ise bunun aksine kendini kanıtlamak ve düşman kuvvetlerini bölgeden sürmek arzusuyla hareket etti. Karşısındaki kuvvetin tam olarak kaç kişiden meydana geldiğinden haberdar olmayan Vasak, kısa sürede beş yüz kişiden oluşan bir güçle harekete geçti. Ermeni kuvvetlerinin içerisinde tanınmış süvariler olan Filipe, Gork ve Emran gibi askerler de vardı. Ermeni kuvvetleri ilerledikleri esnada bir köy kilisesini kuşatmış bulunan Selçukluların öncü birlikleri ile karşılaştılar. Az sayıda askerden oluşan Selçuklu öncü birliğine Ermeniler tarafından

²⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, s. 268.

²⁵² Bıçni kalesi, Gökçay eyaletindeki Taraççek kazasında yer alır. İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, s. 269.

²⁵³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 15-18.

büyük bir darbe vuruldu. Aldığı galibiyet sonrasında özgüveni daha da artan Vasak, çarpışmada canını kurtarabilen Selçuklu askerlerini takibe başladı. Halbuki bu geri çekilme, Vasak’a karşı düzenlenmiş bir tuzaktı. Çağrı Bey’in yönettiği asıl ordu ile karşılaşan Vasak, az sayıdaki kuvveti ile çaresizce mücadeleye başladı. Kısa süren mücadele sonrasında kuvvetlerinin büyük bölümünü kaybetti ve kaçmaya başladı. Kaçış güzergahında Sergevil isimli bölgede istirahat ederken Türkmenler tarafından tanındı ve başına taş vurulmak suretiyle öldürüldü.²⁵⁴ Bu dönemde, Ermenilerle Selçuklular arasında bölgesel olarak çarpışmalar yaşansa da topyekûn bir mücadele görülmez. Daha çok düşman kuvvetlerinin birbirini tanıma ve güçlerini tanımlama esasına göre hareket edilir.²⁵⁵ Bu harekatta, Bıçni kalesi kumandanı Ermeni Vasak’a Vaspurakan bölge kuvvetlerinden de destek gelmiştir. Bu yönüyle, ilk Anadolu akınları evresinde bölgedeki Ermeni güçlerinin -kısmen- birlikte hareket ettikleri ifade edebilir.²⁵⁶

Çağrı Bey, savaş stratejisine uygun hareket ederek bölgedeki güç odaklarını Tuğrul Bey’e aktardı. O, bu aktarımı ile tarihî vazifesini tam anlamıyla yerine getirdi ve Selçuklu Türklüğüne yeni bir kapı açacak olan “*Keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya’ya gidebiliriz çünkü buralarda bize karşı gelebilecek kimse yoktur*” sözünü Tuğrul Bey’e ileterek onu yönlendirdi. Tuğrul Bey, bu sözlerinde ardından sınır boylarına değin batı topraklarına saldırılar düzenledi. Selçuklu ordusu Ceyhun’u aşarak Damgan, Semnan, Rey ve Kazvin üzerinden saldırılarda bulundular. Yalnızca Kazvin’i ele geçiremediler ve vergiye bağladılar. Gregory Abu’l-Farac’ın naklettiği bu pasajda

²⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, “*Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti*”, s. 270.

²⁵⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 15-18. Hândmîr, *Târih-i Habîbü’s-Siyer*, s. 471. Ahmed Kesrevî, a.g.e, s. 184. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 172-173. Müverrih Vardan, eserinin farklı bir pasajında bu çarpışmaya atıfta bulunarak Selçukluların liderlerinden birinin esir edildiğini söyler. Bu bilginin diğer kaynaklarda bulunmaması ve Müverrih Vardan’ın esir edilen kişinin adını vermemesi nedeniyle bu kişinin kim olduğunu tam olarak bilememekteyiz. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 74.

²⁵⁶ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, s 20.

Selçuklu ordusuna bir kurdun yol gösterdiği vurgulanarak Ergenekon destanına atıfta bulunulması da oldukça şaşırtıcıdır.²⁵⁷

2.2. *Tarihî Seyirde Önemli Aktörler: Türkmen Beyleri ve Ermeniler*

Selçukluların sınır hattına düzenledikleri seferler, Türkmen liderler tarafından devam ettirildi. Uzun yıllar boyunca farklı şehirlere ve güçlere karşı uygulanan bu saldırılarda Türkmen liderlerin payı büyüktü. Onlar, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bağlı olmakla birlikte kendi emri altındaki askerlere hükmediyorlar ve yerleşmeyi düşündükleri coğrafyada keşif harekâtları yapıyorlardı. Urfalı Mateos'un aktarımına göre, ilk Türkmen akınlarında üç komutanın adı geçer. Bu komutanların Tuğrul Bey'in divanında oldukları vurgulanır; Boği, Bugi ve Anazuğli isimleriyle zikredilirler.²⁵⁸ Kaynağımız üç komutanın aynı birliğe mi yoksa farklı birliklere mi hükmettiği hakkında detaylı malumat vermez. Muhtemelen onlar, kendi ailelerinden ve yakın efradından oluşturdukları düzensiz kuvvetlere liderlik ettiler. 1045 yılında bu üç komutan tarafından düzenlenen seferlerde, İç Doğu Anadolu toprakları içerisinde yer alan Palu'ya ve Tilkhum'a (Ergani) kadar girilip talan harekâtı düzenlendi. Bölgede

²⁵⁷ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 293.

²⁵⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 82-84. Azîmî, bu komutanların isimlerini Buka (Boğa), Anasioğlu, Bektaş ve Mansur olarak verir. İlk Anadolu akınları çerçevesinde isimleri verilen bu komutanların faaliyetleri detaylı olarak anlatılmasa da tarihi seyirde önem arz ettikleri muhakkaktır. Onlar Azerbaycan ve Anadolu sahasında faaliyet yürütmüşlerdir. Bkz. Azîmî, a.g.e, s. 6. İbnü'l-Esîr; Anasioğlu, Boğa, Göktaş, Kızıl ve Yağmur isimlerini zikreder. Onların, Selçuklu devletinin kuruluşu öncesindeki faaliyetleri hakkında bilgi verir. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, C.9, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 293. Zahîrüddîn-i Mar'âşî de Yağmur ve Boğa'nın Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sürecinde Çağrı Bey ile birlikte hareket ettiklerini ifade eder. bkz. Zahîrüddîn-i Mar'âşî, a.g.e, s. 143. Güncel araştırmalarda mezkûr komutanlar ilave olarak Dana ismi de verilmektedir. Ergin Ayan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler*, "Yeni Türkiye, S. 60, 2014, s. 248. Bu devirde Azerbaycan, Türkmenlerin toplanma merkezleri arasında yer alıyordu ve yoğun bir askeri nüfusu barındırıyordu. Bu sebeple, Selçuklular açısından önemli güç merkezlerinden biri olarak görülmekteydi. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 73.

karşılaştıkları halktan esirleri de yanlarına alarak Büyük Selçuklu topraklarına geri döndüler. Dönüş güzergahında Erciş'ten geçen Selçuklu komutanları, Ermeni yönetimine yakın zamanda son vererek topraklarını ilhak etmiş bulunan Bizans kumandanından geçiş için müsaade istediler. Bizans kumandanı Stefan (İstafan), Bizans'ın kendine verdiği yetkiye ve emrindeki askerlerin mevcudiyetine güvenip böbürlenerek Selçuklu Türkmenlerine saldırdı. Düşüncesinin aksine ağır bir mağlubiyete uğradı. Öyle ki kendisi bile Selçukluların eline geçerek esir edildi ve Büyük Selçuklu Devleti topraklarına götürüldü. Muhtemelen bu esaretinde ondan Bizans ordusu ve kuvvetleriyle alakalı bilgiler alındı. Daha sonra işkenceye maruz bırakılarak öldürüldü. Bizans kumandanının naaşını almak isteyen akrabaları, Selçuklulara on bin dahekan teklif ettiler. Teklifin kabul edilmesinden sonra Bizans kumandanının naaşı teslim edildi ve akrabaları tarafından götürüldü.²⁵⁹ Selçuklu askerlerinden oldukça çekinen Bizanslılar, onların kullandıkları savaş araç gereçlerine de ilk defa şahit oluyorlardı. Selçuklular; kurt motifli kalkan, miğfer, kılıç ve hançer taşıyorlardı. Onlar, profesyonel ordu ve tecrübeli asker portresi çiziyorlar, girdikleri mücadelelerde ezici bir üstünlük sağlıyorlardı.²⁶⁰

Selçuklu Türkmenlerini diğer saldırı hattı Muradiye (Bargiri) idi. Bu şehir, Bizans garnizonunun bulunduğu ve zengin kaynakların yer aldığı bir bölgedeydi.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, C.9, s. 296. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 82-84. Urfalı Mateos'un aksine İbnü'l-Ezrak, Buğa ve Nasıgı isimlerini verir. İki Türkmen kumandan tarafından gerçekleştirilen saldırı hareketinin aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle sekteye uğradığını, küfürleştiklerini ve sonrasında birbirlerini bıçakladıklarını aktarır. İki liderin de yaralanarak hayatlarını kaybetmesi sonrasında seferin başarısızlıkla sonuçlandığını ifade eder. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 153.

²⁶⁰ Anonim *Târih-i Sistân*, Tashih Melik'ül Şuara-i Behar, Tahran 1381, s. 433-434. Dokuzuncu yüzyıl Arap müellifi Câhiz, Türklerin harp sanatında ve askerlikte olan üstünlüklerini bizlere nakletmiştir. Onun, “Ben bilakis yüz Türk ile değil yüz harici ile karşılaşmayı isterim. Çünkü Türklerin diğer askerlere üstünlüğü ve tekaddümünü temin eden hasletleri ve sebepleri haricilerde tamamlanmamış ve eksik, Türklerde ise mükemmel ve tam buldum. Türkün hariciye tekaddüm derecesi haricinin diğer askerler tekaddümü derecesindedir” ifadeleri Türklerin profesyonel yetkinliğini açıklar niteliktedir. Bkz. Şerafeddin Yaltkaya, a.g.e, s. 21.

Ayrıca, sınır hattında bulunması nedeniyle zaman zaman saldırılara maruz kalmasıyla birlikte ele geçirilmemişti. IV. Mihail Paflagonyalı (1034-1041) devrinde Bizans komutanı tarafından yönetilen şehir, çok iyi korunuyordu. Şehrin gıda ve diğer ihtiyaçları oldukça fazlaydı. İhtiyaçların karşılanamaması nedeniyle şehrin Bizanslı yöneticisi çevre vilayetlerden erzak temin etmek amacıyla bölgesinden ayrıldı. Bizanslı yöneticinin şehirden ayrıldığı bilgisi, kaynakta şehrin eski yöneticisi olarak ifade edilen fakat kimliğini tam olarak bilmediğimiz Hetrik tarafından Selçuklulara bildirildi. Alınan bu bilgi ışığında Selçuklular hızlı bir hazırlık sürecinden sonra şehrin önüne geldiler. Şehrin etrafına siperler kazarak kuşatma altına aldılar. Bizanslı askerler şarap içmek ve eğlence düzenlemekle meşgullerdi, şehrin önüne gelen ve kuşatma başlatan düşman kuvvetlerine karşı gerekli mukavemeti göstermek istemediler. Ermeni kaynağı, abartılı bir rakam olmakla birlikte şehirde yirmi dört bin kişinin öldürüldüğünü zikreder. Ayrıca bu durumun halkın ve askerlerin dinsizliklerinden kaynaklandığını vurgular. Fetih harekâtından çok ganimet arzusıyla hareket eden Selçuklular, şehirde bulunan kıymetli eşyaları da alarak ülkelerine geri döndüler. Geri dönüş yolunda, Selçuklulara haber göndererek şehrin savunmasız olduğunu bildiren Hetrik de Türkmenlere eşlik etti. Selçuklular, yanlarında gereğinden fazla esir olması nedeniyle sıkıntı içine düşmüşlerdi. Hetrik, insan bedeninin sığabileceği kadar çukur açılmasını ve esirlerin öldürülerek çukurlara gömülmesini teklif etti. Bizanslılardan nefret eden Hetrik, öldürülen esirlerin kanlarıyla yıkandı ve öfkesini dindirmeye çalıştı. Zamanlama ve olayların örgü ağı gereğince ismi geçen Hetrik, muhtemelen Ermeni liderlerindendi. Çünkü Bizans, yakın dönemde Bagratuni Krallığını ve diğer Ermeni topraklarını ilhak ederek liderlerini öldürmüştü. Ermenilerin Bizans'a karşı düşmanlığı da hesap edilince, çaresiz kalan Ermenilerin Selçuklulardan yardım isteyerek Bizans garnizonlarını topraklarından söküp atma fikrini benimsedikleri düşünülebilir. Öyle ki Selçukluların şehre düzenledikleri seferden kısa süre sonra Bizans ordusu savaş aletleri ile birlikte şehre

tekrar geldiler. Ellerinde bulunan profesyonel kuşatma araçları ile şehrin surlarını dövmeye başladılar. Şehir halkı çaresizce canlarının bağışlanması için Bizans ordusuna yalvardılar. Onlar, canlarına dokunulmaması ve istedikleri yerlere gidebilme serbestliğinin verilmesi karşılığında şehri teslim ettiler. Böylece Bizans, tam anlamıyla şehre hâkim olabildi.²⁶¹

Tuğrul Bey devrinde, doğu Anadolu bölgesini hakimiyeti altına alan güçler arasında denge politikası ve stratejik menfaate dayalı birliktelikler de görülür. Topraksız Davit isimli soylu komutan ile kayınbiraderi Ebu'l Esvar (Abusuvar) arasında menfaat çatışmasından kaynaklı meydana gelen anlaşmazlıkta, Tuğrul Bey Ebu'l Esvar'a yakın bir tutum izledi. Etkin güçlerin bölünerek daha kolay kontrol edilebileceğinin farkında olan Tuğrul Bey, Ebu'l Esvar'a yüz elli bin kişilik bir ordu sağlayarak Topraksız Davit ile çarpışmaya yolladı. Urfalı Mateos'un aktardığı bilgiler ışığında Ebu'l Esvar, Selçuklulara yakın bir siyaset takip etmekteydi. Bu sebeple de desteklenmesi normaldi. Ebu'l Esvar, kendisine sağlanan orduyu da alarak doğu hattına geldi. Topraksız Davit, karşılaşmaya çekineceği derecede bir orduyu kontrol eden Ebu'l Esvar'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Ebu'l Esvar bir yıl gibi kısa bir sürede dört yüz mevki ve kaleyi zapt etti. Topraksız Davit, hem kontrolü altındaki bölgelerin elinden çıkmasından hem de Ebu'l Esvar'a karşı mücadele verememesinden dolayı kederlendi. Bu sebeple yıkılmaya yüz tutmuş bulunan Bagratuni Krallığına elçi göndererek yardım talep etti. Bu talep, hoşgörü altında değil tehditkâr bir dille gerçekleştirildi. Çünkü Topraksız Davit, kendi mülklerinin elinden alınmasından sonra sıranın Bagratuni Krallığının topraklarına geleceğini ifade ediyordu. Hovhannes (III. Smbat), kendi topraklarının da yukarıda ifade ettiğimiz gibi Bizans tarafından desteklenen kardeşi IV. Aşot tarafından elinden alınması sonrasında eskisi gibi pek de güçlü değildi. Her halükârda gelecekte Bagratuni Krallığının topraklarının yönetiminin kendisine kalacağını düşünerek

²⁶¹ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 23-24. Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 197.

Topraksız Davit'e üç bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Topraksız Davit, çevre bölgelerden de aldığı yardımlar sonrasında on bin kişilik bir kuvveti etrafında toplamayı başardı. Bu kuvvetlerin kendisine kâfi gelmeyeceğini tahmin eden Topraksız Davit, Ağüvan bölgesindeki Ermeni piskoposlara ve din adamlarına elçiler gönderdi. Girmek üzere olduğu mücadelenin Müslümanlara karşı Hristiyanların din savaşı olduğunu, onu destekledikleri takdirde dinlerinin devamlılığını sağlayacaklarını vurguladı. Ermeni piskoposların da ona desteği ile birlikte eli silah tutan halktan da ordusuna katılımlar gerçekleşti. Ayrıca iki yüz kadar Ermeni din adamı onun yanına geldi. Son katılımlarla birlikte Topraksız Davit'in ordusu yirmi bin kişiye ulaştı. Ebu'l Esvar yönetiminde bulunan Selçuklu destekli ordu ile Topraksız Davit'in oluşturduğu Hristiyan ordusu karşı karşıya geldi. Ebu'l Esvar'ın komutanlığını yaptığı ordu Topraksız Davit karşısında bozguna uğradı. Müslüman askerlerden meydana gelen birlikler, kısa süre içerisinde bozguna uğrayarak kaçmaya başladılar. Topraksız Davit ve ordusu beş gün boyunca bu orduyu takip ederek büyük bir kıyım harekâtı düzenlediler. Mücadelenin kazanılması sonrasında Topraksız Davit kendisini destekleyen askerlerle ele geçirdiği ganimetleri paylaştı. Elinden çıkan toprakların yönetimi tekrar kendisine geçti. Böylece, Selçukluların da iç işlerine müdahalede bulunduğu çarpışmadan galip olarak çıktı (1040-1041).²⁶²

2.3. İlk Ciddi Karşılaşma: Pasinler Savaşı ve Ermeniler (Eylül 1048)

Ermeni Bagratuni Krallığının Bizans tarafından ilhak edilmesi sonrasında (1043-1044), Bizans tam anlamıyla doğu topraklarının güvenliğini sağladı. Merkezden ve taşra eyaletlerinden bölgeye gönderilen Bizans garnizonları ile bölgenin kontrolünü elde eden Bizans, kısa süre de olsa başarılı bir yönetim sergiledi. Tuğrul Bey'in nezdinde, Büyük Selçuklu Devleti'nin genişleme ve yeni topraklar elde etme fikri gereğince Doğu

²⁶² Urfalı Mateos, a.g.e, s. 68-71.

Anadolu sınır hattına zaman zaman gerçekleştirdiği saldırı hareketlerinin tam anlamıyla başarıya ulaşması bekleniyordu. Bu sebeple Tuğrul Bey, öncelikle ülke içi fetih harekâtı yaparak iç işlerinde meydana gelebilecek karışıklıkların önüne geçmeyi hedefledi. Kendisinin en büyük destekçileri olarak Selçuklu hanedan üyelerini farklı coğrafyaların fethi için görevlendirdi. Hemedan ve İsfahan'ı üvey kardeşi İbrahim Yinal'e, amcazadesi Kutalmış ve Resul Tekin'i Hazar sahillerine, amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı ve kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan bölgesine sevk etti. İlk ciddi çarpışma Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın, Bizans ile Tuğrul Bey arasında yapılan anlaşmayı önemsemeyerek Vaspurakan bölgesine saldırı düzenlemesi sonrasında gerçekleşti.²⁶³ Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Tebriz ve Tiflis üzerinden geçerek Vaspurakan bölgesine ulaştı. Bölgenin hâkimi, Bizans'a tabi olan Vestes Aaron'du. O, Ioannes Vladisthlav'ın oğlu Prousianus'un kardeşiydi ve bir Bulgar prensiydi. Hasan'ın komuta ettiği kalabalık Selçuklu ordusuna karşı başarı kazanma ihtimalini oldukça az olduğu bilen Vestes Aaron, Katakalon Kekaumenos başta olmak üzere çevre vilayetlerden askeri yardım talep etti. Yardım taleplerinin karşılanması sonrası

²⁶³ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.1, haz. Refet Yinanç, TTK Yayınevi, Ankara 2020, s. 40. Nikephoros Bryennios, pasajda ifade ettiğimiz bilginin aksi bir nakil yapar. Onun ifadesine göre Tuğrul Bey'in yeğeni bu seferi merkezi otoritenin kontrolü dışında gerçekleştirmemiş aksine Tuğrul Bey'in gözetiminde ve desteğinde hareket etmiştir. Kaynaktaki ifadeye göre, Kutalmış'ın Araplar ile girdiği çatışmalarda başarısızlığa uğraması sonrasında ordusunu dinlendirmek ve Selçuklu topraklarına geçmek amacıyla Vaspurakan olarak adlandırılan bölgeyi kullanmak istemiş, bölgenin Bizans valisi Patrik Stephanos'dan izin istemiştir. Kendisine ve emrinde bulunan kuvvetlere izin verilmesi halinde kimseye zarar vermeksizin ülkelerine döneceklerinin sözünü veren Kutalmış'ın isteği başlangıçta Patrik Stephanos tarafından kabul edilse de sonrasında Selçuklu ordusuna tuzak kurularak saldırı düzenlenmiştir. Bu çatışma, Selçuklular tarafından kazanılmış ve Patrik Stephanos esir alınarak Kutalmış tarafından Tebriz esir pazarında satılmıştır. Selçuklulara karşı uygulanan bu ikili siyaseti öğrenen Tuğrul Bey, yeğeni Hasan'ı yirmi bin kişilik kuvvet ile Anadolu'nun fethi amacıyla görevlendirmiştir. Bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 43-44. Arap müellifler, bölgeye sevk edilen komutanların adını anmayarak bu saldırıları Tuğrul Bey'e mal ederler. Bkz. Zehebî, a.g.e, C. 44, s. 19. Yakut el-Hamevî, Azerbaycan adını açıklarken farklı anlatılara yer verir. İfadesine göre Pehlevi dilinde Azer (آذر) ateş, baycan (بايگان) ise koruyan, muhafaza eden anlamına gelerek ateşi koruyan anlamının çıkarıldığı Azerbaycan dizilimini meydana getirir. Bkz. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 160.

güçlenen Bizans ordusu, Selçuklularla çarpışma planları hazırlamaya başladılar. Yapılan görüşmeler sonucunda, tuzak kurmanın en başarılı yol olacağına karar verdiler. Bu karar sonrasında, ordu karargahında kıymetli eşyaları bırakarak pusuya çekildiler ve Selçuklu ordusunun gelişini beklediler. Şafak vaktinde gelen Selçuklu ordusu, Bizans kuvvetlerinin korkarak kaçtığını ve kıymetli eşyalarını götüremediklerini düşünerek yağma yapmaya başladılar. Bu esnada pusuda bekleyen Bizans ordusu akşam karanlığına değin olan biteni izledi. Selçuklu ordusunun kendi aralarında irtibatının zayıfladığından ve dikkatlerinin dağıldığından emin olan Bizans ordusu, akşam karanlığında umulmadık bir şekilde saldırıya başladılar. Dağılan ve birçok zayıat veren Selçuklu ordusunun askerleri kaçmaya başladılar. Çarpışmanın ilk anında hayatını kaybedenlerden biri de Tuğrul Bey'in yeğeni Hasan oldu. Tuğrul Bey, Hasan'ın ölümünü ve Selçuklu ordusunun mağlubiyete uğramasını öğrendikten sonra derin bir kedere büründü. Böylece, tüm gücüyle Anadolu üzerine saldırmak ve bölge güçlerini etkisiz hale getirmek niyetini edindi.²⁶⁴

Bu sebeple, devlet bürokrasisinde ve ordu kumandanlığında tecrübeli iki hanedan üyesi fetih harekâtı üzerine görevlendirildi. Bunlardan ilki Tuğrul Bey'in anne bir baba ayrı olan kardeşi İbrahim Yinal idi.²⁶⁵ İkicisi ise yukarıda da değindiğimiz, Gazneliler tarafından Kalincar kalesine hapsedilerek hayatını kaybeden Tuğrul Bey'in amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış idi.²⁶⁶ İbrahim Yinal, kendisine bağlı kuvvetler ile hareket etmekte ve Tuğrul Bey'in naibi olarak anılmaktaydı.²⁶⁷ Anadolu'nun fethi sürecinde birinci derecede önemli rol oynayan bu hanedan üyeleri, yıllar içerisinde

²⁶⁴ Hatice Bolat, a.g.e, s. 175-176.

²⁶⁵ İbn Funduk, a.g.e, s. 72. Hâdmîr, *Târih-i Ḥabîbü's-Siyer*, s. 485. V. Vardanyan, a.g.m, s. 7. Ergin Ayan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler*, s. 247-248.

²⁶⁶ Oğuzhan Çakır, *“Kaynaklar Işığında Selçuk Bey'in Çocukları”*, s. 113 vd. Azîmî, a.g.e, s. 9. Kutalmış, Dandanakan Muharebesi sonrasında Herat'ın yönetimini elde etmiştir. Fahreddin er-Râzî, onun ikinci adının Hasan olduğunu zikreder. Bu, diğer kaynaklarda karşılaşmadığımız bir bilgidir. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 179-180.

²⁶⁷ Melihe Setarzade, *Selcukiyan*, Merkez-i Tahkik ve Tovse-i Ulum-u İnsani, Tahran 1395, s. 47.

edindikleri tecrübelerden de istifade ederek gerçekleştirilecek fetih sürecinde öncelikli liderler haline aldılar. Tuğrul Bey'in kontrolünde hareket eden İbrahim Yinal ve Kutalmış, Urfalı Mateos'un ifadesine göre Doğu Anadolu'nun baskı uygulanarak Ermenilerin elinden Bizans tarafından alınması sonrasında sahipsiz ve savunmasız olduğu biliyorlardı. Kutalmış, Anadolu'ya yaptığı zamansız ve plansız hareketler esnasında bölge coğrafyası ve halkı hakkında geniş bilgi sahibi olmuştu. Burada şahit olduğu bilgileri Tuğrul Bey ile paylaşarak yapılacak olan seferin kapsamını hazırladı. Anadolu halkını *"Herhangi bir kişinin oraları fethetmesi kolaydır çünkü oranın halkı kadınlardan ibarettir (erkekleri dahi kadın gibidir)"* sözleriyle tanımladı ve Anadolu topraklarının verimliliği hususunda görüşlerini paylaştı.²⁶⁸ Dönemin Ermeni kaynakları, Selçuklular tarafından gerçekleştirilen seferlere karşı güçlü bir direniş olmamasını tamamiyle Bizans'ın yanlış politikasından kaynaklı olduğunu aktarırlar. Smbat Sparapet bu hususa detaylı olarak değinerek doğu topraklarının kolaylıkla ele geçirilmesini, Bizans öncesinde cesur Ermeni askerlerinin topraklarını başarılı bir şekilde savunmasına rağmen Bizans tarafından onlara baskı uygulanarak vazifelerinden el çektirilmelerine, sonrasında bu vazifenin hadımağası olan Grek milletine tevdi edilmesine bağlar. Böylece savunmasız olarak kalan sınır boyları, Greklerin (Rum) elinde fethedilebilecek alanlara dönüşür. Ermeni askerlerinin savaş tecrübesi ve kabiliyeti, Bizans askerlerinden çok daha iyi olarak kabul edilir.²⁶⁹

Ermeni egemenliğine son veren Bizans, bölge kontrolünün sağlanması adına bölgeye "hadım ağalarını" atadı ve onlar eliyle kontrolü yürüttü. İbrahim Yinal ve Kutalmış, Selçuklu ordusunu toplayarak Anadolu seferini başlattılar.²⁷⁰ Devrin

²⁶⁸ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 44. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 89.

²⁶⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 45-46. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 180.

²⁷⁰ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 46-47. Güncel araştırmalarda Bizans'ın bu politikasının, Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırdığı, Ermeniler üzerinde uygulanan tehcir politikasına rağmen doğu bölgesindeki Ermenilerin büyük oranda yaşadıkları topraklarını terk etmedikleri ifade edilir. V. Vardanyan, a.g.m, s. 6.

kaynakları, Oğuzların kalabalık oluşuna ve devlet mekanizması için ağırlık teşkil ettiklerine “Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle sizin bizlerle birlikte Anadolu’ya gidip orada cihat yapmanız en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur” sözleriyle işaret ederler. İbrahim Yinal’in bu talebi üzerine, Büyük Selçuklu Devletinde bulunan ve bağımsız şekilde hayatlarını devam ettiren Oğuz kütlelerinin birçoğu Anadolu Seferlerine katıldılar ve başarıya ulaşılmasının yegâne destekçileri haline geldiler.²⁷¹ Selçukluların sefer hazırlığı kısa sürede Bizans tarafından öğrenildi. Bizans’ın bölge yöneticileri ve kumandanları arasında gerçekleştirilen istişareler sonucunda, Selçuklu kuvvetlerinin sınır hattında değil iç bölgede karşılanması gerektiği kararını aldılar. Çünkü Selçuklu ordusunun atlarının sayısı yetersizdi ve toynakları uzun süredir bölgeye sefer düzenlemeleri nedeniyle yıpranmıştı. Diğer taraftan, Musa Yabgu’nun oğlu Hasan ile giriştikleri mücadeleyi kazanmaları nedeniyle Bizans kuvvetlerinin morali oldukça yüksekti ve gerçekleşecek olan çarpışmadan galip ayrılacaklarından emindiler. Bizans’ın bölge yöneticisi olan Vestes Aaron, saldırı değil savunma harekâtı düzenlemenin kendileri için daha doğru olduğunu savundu çünkü Selçuklu orduları karşısında Bizans kuvvetlerinin sayısı her halükârda azdı. Ayrıca, surların kendilerine sağladı avantajı da kullanarak Selçuklu ordusunu yıpratabileceklerini ve uzun süreli savunmaya dayanabileceklerini düşünüyordu. Vestes Aaron’un düşünceleri tüm Bizans komutanları tarafından onaylandı. Bizans yöneticileri savaş planlarının belirlenmesi sonrasında bölgede bulunan kadın, çocuk ve yaşlıları surların içerisine göndererek güvenliklerini sağladılar. Daha sonra Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakos’a mektup yazarak durumlarından haberdar ettiler ve savaş stratejileri ile

²⁷¹ Abdurrahman İbnü’l-Cevzi, *El-Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem’de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 11. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C.9, s. 415. Seyyid Abulkasım Firuzani, *Selcukiyân*, Merkez-i Tahkik ve Tovse-i Ulum-u İnsani, Tahran 1396, s. 72.

alakalı fikrini sordular. Bizans İmparatoru, öncelikle Liparit'e bir mektup yazarak Selçuklulara karşı Vestes Aaron ile birlikte savunma harekâtına katılmasını talep etti. Vestes Aaron ve kuvvetlerine de Liparit'in gelişine değin herhangi bir harekatta bulunmamalarını ve beklemelerini emretti. Liparit, Bizans İmparatorundan gelen talepten sonra hızlıca savaş hazırlıklarına başladı.²⁷²

Selçukluların Anadolu hattında bu denli rahat hareket etmesinin sebebi, Bizans yönetiminin bölgeye gerekli önemi vermemesi ve Selçukluların sınır hareketlerini kayda değer görmemesinden ileri geliyordu. Ayrıca, doğu hattında konuşlandırılan Bizans askerlerinin büyük bölümü paralı askerlerden müteşekkildi. Bu sebeple de çarpışmalar esnasında gönülden savunma yapmıyorlar, menfaatleri gereğince zor duruma düştüklerinde kaçmayı tercih ediyorlardı. Bizans'ın bir diğer stratejik hatası, Bagratuni Krallığını ilhak ettiği devirde Gürcüleri de kendine düşman etmesi ve onların ülke topraklarını talan etmesiydi. Böylece, görünüşte Bizans'a bağlı fakat içten içe düşmanlık besleyen ana müttefiklerinden biri olan Gürcüleri kısmen kaybetmişlerdi.²⁷³ Geçmiş yıllarda yaşanan bu büyük hayal kırıklıklarına rağmen Gürcüler, Selçuklulara karşı topyekûn bölge savunmasının oldukça önemli olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple Gürcü Liparit, İbrahim Yinal ve Kutalmış'ı durdurmak, Selçuklu kuvvetlerinin belini tam anlamıyla kırmak üzere hareket etti. Liparit, harekâtı öncesinde yanında savaştacak askerlere ziyafet düzenleyerek onların çarpışmada verimliliğini arttırmaya ve psikolojilerinin kuvvetlendirmeye gayret etti. Gürcü Liparit'in kendi kuvvetleri ve aldığı destekle birlikte ordusunun sayısı kırk bini buluyordu. Bizans askerleri de ona destek veriyordu. Liparit'in ordusu her ne kadar kalabalık olarak görülse de Selçuklu ordusu karşısında cılız ve güçsüz idi. Stepanos Orbelyan'ın ifadesine göre Haçlı kuvvetleri Selçuklu kuvvetleri karşısında “*silah toplayıcılar ve sakiler*” kadar azlardı.

²⁷² İoannes Zonaras, a.g.e, s. 90. Hatice Bolat, a.g.e, s. 176-177.

²⁷³ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 55-56.

Durumun farkında olan Liparit, kendisine destek veren Ermeni-Gürcü-Rum ve Abhaz askerlerini şevklendirerek savaş esnasındaki verimliliklerini arttırmak istiyordu. Bu sebeple onlara “*Korkmayın yalnızca Mesih (Hz. İsa) adıyla kuşanın ve takdis ile kendinizden geçin, zafer bizim olacak*” diyerek inanmışlık ruhunu ortaya çıkarmaya gayret etti.²⁷⁴

Liparit, Bizans ordusu ile birleşene değin Vestes Aaron ve kuvvetleri beklemeye devam ettiler. Liparit’in gecikmesinden dolayı korkuya kapılan Bizans ordusu, Selçuklularla karşılaşılması halinde zor durumda kalacaklarının farkındaydılar. Liparit ve Bizans ordusu birleşene kadar Selçuklular Vaspurakan’a girdiler. Karşılarına Bizans ordusunun çıkmaması nedeniyle de korkarak kaçtıklarını düşündüler. Normal şartlarda ganimet arzusıyla hareket eden Selçuklular, bu seferde tam anlamıyla galibiyeti hedeflemekteydiler. Tüm Selçuklu askerleri de bu galibiyet hedefini içselleştirmişlerdi ve biran evvel düşman askerleri ile karşılaşmayı düşünüyorlardı. Düşüncelerinin temel nedenlerinden birisi de haçlı ittifakının kurulmasından ve destek kuvvetlerinin bölgeye erişmesinden önce başarıyı elde etmektir.²⁷⁵ Selçukluların saldırı harekâtında başarı elde etmelerinin birkaç temel nedeni vardı. Onlar, kullandıkları atlara profesyonel şekilde hâkim olabiliyorlar ve yayın kendilerine sağladığı uzak mesafe çarpışmasından üst düzeyde istifade edebiliyorlardı. Anadolu topraklarına uzun yıllardır saldırılar düzenlemeleri nedeniyle de orduda yer alan en küçük yaştaki askerler dahi profesyonelleşmişti. Erzurum’da meydana gelen Pasinler savaşından önce yirmi dört merkez üssünü talan eden Selçuklular, tabiri caizse Bizans’ın savunma hattının belini

²⁷⁴ Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 305. Aristakes Lastivertsi, doğu sınırını koruyan Bizans ordusunun sayısını atmış bin olarak verir. Muhtemelen bu birliklerin hepsi, Selçuklulara karşı savaşmamış, bağlı bulundukları şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla bir kısmı kalelerin içerisinde kalmıştır. Bkz. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 51.

²⁷⁵ Hatice Bolat, a.g.e, s. 177.

kırmayı başarmışlardı.²⁷⁶ Yolları üzerindeki birçok mevkiyi tarumar eden Selçuklular, Bizans ordusunun çekildiği Erzurum şehrine kısa süre içerisinde ulaştılar. Erzurum bu dönemde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerin başında geliyordu. Öyle ki şehirde sekiz yüz kilise bulunuyordu ve Anadolu'nun en zengin şehirlerinden biri olarak kabul ediliyordu.²⁷⁷ Devrin Ermeni kaynakları Erzurum'u Kudüs ile kıyaslayarak; istenilen her şeyin içinde bulunduğu, büyüleyici güzellikte, dürüst ticaretin yapıldığı, dini yaşantı açısından çevre şehirlere örnek ve göz alıcı bir mücevher olarak tanımlarlar.²⁷⁸

Selçuklu ordusunun Erzurum'a ulaşması sonrasında paniğe kapılan Bizans ordusu, Liparit'e haber göndererek acele etmesini ve destekte bulunmasını talep ettiler. Liparit'in gelişinden evvel, Selçuklular ve Erzurum surları içerisinde bulunan Bizans askerleri arasında çatışmalar başladı. Erzurum, surlarla çevrili ve devrine göre oldukça kalabalık bir nüfusu içinde barındırıyordu. Şehirde birçok etnik mensubiyette insan barınıyor, bölge ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı. Ermeniler, şehirde ağırlıklı kısmı oluşturuyor, ticaret ve zanaatla uğraşıyorlardı. Selçukluların saldırıları karşısında direnmek niyetinde olan şehir halkı, öncelikle yolları kapattılar. Daha sonra surlar

²⁷⁶ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 38-39. Pasinler Savaşı, literatürde Hasankale savaşı olarak da anılmaktadır. 15. yüzyıl seyyahı, eserinde bu bölgenin Ermenilerle meskûn olduğunu ifade eder. Aradan geçen yaklaşık dört asra rağmen Ermenilerin bu bölgede mevcudiyetlerini korumaları Türklerin hoşgörû politikasından ileri gelmektedir. Aksi taktirde bu kadar uzun zaman içerisinde Ermenilerin bölgede tutunması mümkün değildir. Ruy Gonzâlez de Clavijo, a.g.e, s. 101.

²⁷⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 85-87. Smbat Sparapet'e göre bu dönemde Erzurum'da yedi yüz kilise bulunuyordu. Bkz. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 46. 13. yüzyıl devri müellifleri aynı bilgileri vererek Erzurum'daki kilise sayısının çok oluşuna atıfta bulunurlar. Görülmektedir ki Selçuklu egemenliği sonrasında şehirdeki gayrimüslim nüfusa dokunulmamış, inanç ve ibadetlerine karışılmamıştır. Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 146.

²⁷⁸ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 46-47. Zekerîya el-Kazvinî, geç dönem müellifleri arasında yer almasına rağmen, Erzurum şehrinin görkemine ve şehirde yer alan binaların oldukça eski oluşuna dikkat çeker. Anlaşılabacağı üzere Erzurum, Selçuklular tarafından ele geçirilmesi sonrasında mimari yapıları korunmuş, şehir dokusuna zarar verilmesinin önüne geçilmiştir. Zekerîya el-Kazvinî, a.g.e, C.2, s. 308. 14 yüzyıl müellifi Ebû'l-Fidâ, Erzurum'u Anadolu'nun sınır şehri olarak ifade eder ve onu Ermenistan coğrafyası içerisinde kabul eder. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 441.

üzerinden taş, sopa ve oklarla Selçuklu ordusuna karşı yıldırma ve yıpratma savunmasına geçtiler. Sur arkasında düzenlenen savunma savaşı altı gün boyunca devam etti. Liparit'in ve Vestes Aaron'un yardımından ümidi kesen Erzurum halkı, şehirden çıkarak savaşmak istediler. İbrahim Yinal ve Kutalmış, Erzurum'u bu savaş stratejisi ile alamayacaklarını anladılar ve şehrin tüm zenginliğine rağmen yakılmasını emrettiler. Bu sayede şehre girebilecekler ve yüz yüze savaşabileceklerdi. Selçuklu ordusu ok ve meşalelerle tüm şehri ateşe verdiler. Şehrin alev alması sonrasında uzun süre direnemeyen halk, kapıları açarak surun dışına kaçmaya çalıştılar. Bunun sonucunda Selçuklu ordusu şehre girmeyi başardı ve tarif edilemez ganimetler ele geçirdiler.²⁷⁹

Selçuklular, Erzurum'u ele geçirmelerinin ardından Liparit ve Vestes Aaron'a bağlı kuvvetler kalabalık bir orduyla şehre ulaştılar. İbrahim Yinal ve Kutalmış'a karşı kurulan Hristiyan ittifakının sayısı elli bine yakın bir sayıya ulaşmıştı fakat Ermeni ve Rumların arasında öteden beri meydana gelen siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle ordu içerisinde güçlü bir ittifak yoktu. Bizans'ın Gürcülere yönelik baskıcı politikası da bu duruma eklenince, haçlı kuvvetleri arasında tam anlamıyla bir birlik ruhu oluşturulamadı.²⁸⁰ Buna karşılık Selçuklu ordusunu yöneten İbrahim Yinal'e Oğuz kütlelerinin büyük desteği vardı. Mâverâünnehr bölgesinde yanına gelen Türkmenleri, *"Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip*

²⁷⁹ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 90-91. Hatice Bolat, a.g.e, s. 178. Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 50-51. Azîmî, a.g.e, s. 10. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 49. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 73. Zehebî, a.g.e, C. 43, s. 337-338. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre ele geçirilen ganimetler on bin araba ile taşınmış, yüz binden fazla esir alınmıştır. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi t-Târîh*, C.9, s. 415.

²⁸⁰ Münecçimbaşı, *Cami'ud-Düvel*, C.1, çev. Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İzmir 2000, s. 16-17.

yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım” sözleriyle yönlendiren İbrahim Yinal, büyük bir gücün desteğini almaya muvaffak olmuştu.²⁸¹

Liparit, gerçekleştirmeye çalıştığı savunma ruhunu askerlere aşılammakta başarısız oldu. Henüz çarpışmanın başlamasında, kendisine bağlı askerlerden bir kısmı firar ederek kaçmıştı.²⁸² Bizans’ın çeşitli milletlerden meydana getirdiği ordu, Selçuklular ile girişecekleri savaş nedeniyle kederleniyorlar ve bunun kendi dinsizliklerinden kaynaklandığını düşünüyorlardı. Bu sebeple de Selçuklular aracılığıyla tanrının kendilerini cezalandırdığına inanıyorlardı.²⁸³ Öyle ki Selçuklular, savaş esnasında düşman kuvvetlerine karşı gaddar bir siyaset takip ediyorlardı. Bu hususta kaynaklarda, *“Türk askerlerinden bir zümre ki bunların saldırımları gök gürlemelerinin korkunç seslerini unutturdu ve o seslerin hiçbir ehemmiyeti kalmadı. Bunlar öyle kavimdirler ki kendileriyle konuşulurken güzellik ve iyilikte melekler gibidirler fakat savaş vakitlerinde bu melekler birer ifrit olurlar”* ifadeleri yer alır.²⁸⁴

Gürcüleri komuta eden Liparit, oldukça isteksiz ve gönülsüz şekilde bu orduya katılmıştı. Savaşın gerçekleşeceği cumartesi gününü de uğursuz sayıyor ve çarpışmaya girmekten kaçınıyordu. Ordu içerisindeki anlaşmazlık ve Liparit’in savaşmaktan kaçınmasına rağmen Selçuklu ve Bizans kuvvetleri Erzurum ovasında karşı karşıya geldiler. Bizans yöneticisi Aaron sol kanadı, Kekaumenos sağ kanadı, Liparit ise merkez kuvvetleri kontrol ediyordu. İki ordu hazırlıklarını tamamlayıp karşılaşana kadar hava kararmaya başladı ve akşam oldu. Aaron ve Liparit, başarılı bir saldırı düzeniyle Selçuklu ordusuna karşı direnmeyi başardılar. Selçuklu ve Bizans ordusu arasında çatışma gün doğumuna kadar devam etti. Savaş tam anlamıyla bitmeden Bizans ordusu sevinç naraları atmaya başladı. İbrahim Yinal ve Kutalmış komutasındaki Selçuklu

²⁸¹ Ergin Ayan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler*, s. 251.

²⁸² Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 51-52.

²⁸³ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 45-46.

²⁸⁴ Şerafeddin Yaltkaya, a.g.e, s. 111.

ordusu yavaş yavaş geri çekilmeye başladı ve Bizans ordusu ile aralarını açtılar. Liparit, merkez kuvvetleri yönetmesi sebebiyle çarpışmaya her ne kadar devam ediyor olsa da Bizans ordusu çatışmaları genel anlamda sonlandırmış ve “*hangi tanrı bizim tanrımız kadar kuvvetlidir*” diyerek galibiyetlerini kutlamaya başlamışlardı. Ayrıca, savaş alanında Selçuklulardan geriye kalan ganimetleri elde etmek tüm Bizans askerlerinin iştahını kabartıyordu. Böylece Bizans ordusu erken kabul edilebilecek bir zamanda saldırıyı durdurdu. Yalnızca Liparit ve ona bağlı askerler saldırı harekâtına devam ettiler.²⁸⁵

Çarpışmanın başladığı gece karanlığında; Gürcü, Ermeni ve Rum askerler arasında da anlaşmazlık peyda olmuştu. Bu durum ordunun tek elden yönetimini zorlaştırdı. Gürcü prensi Liparit, emrinde bulunan Çortuanel'i Selçuklulara karşı saldırması için sevk etti. Çortuanel her ne kadar başarılı mücadele etse ağzından aldığı okun ensesinden çıkması sonrasında hayatını kaybetti. Savaşa devam eden Liparit, olağanüstü bir gayretle çarpışmayı sürdürdü. Onun harp sanatındaki kabiliyetini kıskanan Bizanslı askerler, çarpışma esnasında savaş alanını birer birer terk etmeye başladılar.²⁸⁶ Liparit, merkez kuvvetlerinin başında bulunmasıyla birlikte tüm Bizans ordusunu kontrol ediyor ve zafere olan inançlarını sözleriyle kuvvetlendiriyordu. Savaşa devam eden Liparit'in; gün doğumu ile birlikte altın zırhı, miğferi ve kalkanı parlıyor Selçuklu kuvvetlerinin dikkatini çekiyordu. Bizans ordusunun büyük bölümü savaşı sonlandırmıştı, yalnızca Liparit'e bağlı kuvvetler çatışmaya devam ediyorlardı. Kaynaklarda, Liparit'in Gürcü askerlerinin ve Rum askerlerinin ihaneti sonrasında Selçuklular tarafından ele geçirildiği zikredilir. Bu durum, savaşa devam eden Liparit'in atının ayak sinirlerinin kesilmesi sonrasında gerçekleşir. Stepanos Orbelyan, Gürcülerin Liparit'i kışkandıklarını ve soylu komutanlara danışmaları sonrasında ona komplo

²⁸⁵ Hatice Bolat, a.g.e, s. 179.

²⁸⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 88-89.

hazırladıklarını ifade eder.²⁸⁷ Urfalı Mateos da bu saldırının Gürcü askerler tarafından yapıldığını söyler.²⁸⁸ Muhtemelen kaynaklarda ifade edildiği gibi Liparit'in Selçuklular tarafından ele geçirilmesi bölgedeki Bizanslı yöneticilerin menfaatinin gereğiydi. Liparit'in kendi birlikleri ile yalnız bırakılması ve Gürcü askeri tarafından esir edilmesine ortam hazırlanması pekte beklenen bir durum değildi. Netice itibarıyla ordunun merkez kuvvetlerini yöneten Gürcü asilzadesi Liparit, Selçukluların eline geçti ve esir edildi. Selçuklular, istedikleri neticeyi elde ettiler. Hem bir lider ele geçirdiler hem de on bin araba yükü ganimetle zenginleştirdiler. Dönüş güzergahında da Anadolu şehirlerine girerek yağma harekâtında bulunmaya devam ettiler.²⁸⁹ Müellifin abartması ile birlikte Selçuklular, Pasinler ve sonrasında düzenledikleri hareketler neticesinde; dört bin zırh, on bin sığır, yüz binden fazla tutsak ve koyun ele geçirmişlerdir.²⁹⁰

Liparit, esir edilmesi sonrasında Büyük Selçuklu Devletinin başkenti Rey'e götürüldü. Müverrih Vardan'ın nakline göre Liparit'e Müslüman olması teklif edildi. Liparit ise Tuğrul Bey ile yüz yüze görüşmek istediğini sonrasında Müslümanlığı kabul edeceğini söyledi. Tuğrul Bey'in huzuruna çıkarılan Liparit, *"Seni görmeye layık olduktan sonra emrini ifa etmeyeceğim ve ölümden korkmayacağım"* dedi. Tuğrul Bey bu sözleri işitmesinden sonra *"ne istersiniz"* diyerek karşılık verdi. Liparit kurnaz bir hamle ile *"Eğer tacirsen beni sat, cellatsan beni öldür ve eğer bir padişahsan beni bedelime mukabil serbest bırak"* dedi. Tuğrul Bey de *"Ben ne seni satın alacak tacir ne de senin celladın olmak isterim. Ben bir padişahım, istediğin yere gitmekte serbestsin"*

²⁸⁷ Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 306-307.

²⁸⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 89-90.

²⁸⁹ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 52-53. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 184-185. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 16-17.

²⁹⁰ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 11. İbrahim Yinal, 1060 tarihinde Tuğrul Bey'in emri doğrultusunda yay kırıışı ile boğdurulmak suretiyle öldürtülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C.9, s. 489. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 82-84. Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, s. 485. O, Selçuklu devletinin kuruluşu ve yükselmesi devrinde büyük hizmeti olan Selçuklu hanedan mensuplarından biriydi. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 162-163.

dedi ve Liparit'i serbest bıraktı.²⁹¹ Mihail Psellos ve Skylitzes, Liparit'in esir edilmesi sonrasında Bizans İmparatorunun elçilerinin Tuğrul Bey'e gönderildiğini ve anlaşma teklif ettiklerini aktarırlar.²⁹² Urfalı Mateos'un, Liparit'in iki yıl boyunca Tuğrul Bey'in gözetiminde Selçuklu topraklarında kaldığını ifade eder.²⁹³

Mikhail Attaleiates, Tuğrul Bey ile Liparit arasında dostluk peyda olduğunu aktarır. Tuğrul Bey'in Liparit'e "*hükümdara yakışır biçimde*" davrandığını zikreden müellif, serbest bırakılmasının da aralarında meydana gelen dostluk sebebiyle olduğunu ifade eder. Liparit'in karakterine ve kahramanlığına hayran olan Tuğrul Bey, elçilik heyetlerinin tekliflerini ve fidyeyi reddederek Liparit'i serbest bıraktı. Hükümdarlığını ve yüce gönüllülüğünü göstermek amacıyla da Liparit'e çok kıymetli hediyeler verdi. Çünkü yaşayan bir dost, ölü bir düşmandan daha kıymetliydi.²⁹⁴ Bizans İmparatoru'nun Tuğrul Bey'e gönderdiği elçilik heyetleri sonrasında, Tuğrul Bey de Bizans

²⁹¹ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 175. Mezkûr kaynakta, Tuğrul Bey'in devleti kurma sürecinde Rey'i tercih ettiğini ve buraya gelmesinden sonra altınla dolu iki mahzen bulduğu efsanesi aktarılır. Hatta bulunan bu altınlar, Tuğrul Bey'in emriyle Abbasi halifesine gönderilmiş ve taksimatı onun uhdesine verilmiştir. Ayrıca Bkz. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 171-172. Rey, günümüzde bir kasaba görüntüsü çizse de Selçuklularla birlikte gelişim seyri izlemişti. Kuruluş sürecinden sonrasında da önemi koruyan Rey şehri, Selçukluların yıkılışı sonrasında yavaş yavaş önemini yitirmeye başlamıştır. Müntecebüddîn Bedî, *Atebetü'l-Ketebe*, Tashih Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl Âştiyânî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1384, s. 42-69. Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, TTK Basımevi, Ankara 2020.

²⁹² Mikhail Psellos, a.g.e, s. 177. Hatice Bolat, a.g.e, s. 180.

²⁹³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 90. Azîmî, bu bilginin aksini iddia ederek Liparit'in İstanbul'a elçilik heyeti ile birlikte götürüldüğünü aktarır. Pek tabi gayrimüslim kaynakların nakilleri bu hususta daha tutarlıdır. Bkz. Azîmî, a.g.e, s. 11.

²⁹⁴ Mikhail Attaleiates, a.g.e, s. 57. Urfalı Mateos, Liparit'in serbest bırakılması bahsinde farklı ve anlamsız bilgiler verir. Ona göre, Tuğrul Bey'in huzurunda bir zenci ile dövüştürülen Liparit galip gelmiş, bu sebeple de serbest bırakılmıştır. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 90. İbn Kesîr, Liparit'in ismini vermeksizin bu hususa değinir. Onun ifadesine göre, Bizans İmparatoru Liparit'in salıverilmesi için yüklü miktarda altın göndermiş, Tuğrul Bey bu altınları kabul etmeyerek dostluk akdetmek amacıyla Liparit'i serbest bırakmıştır. Bunun karşılığında Bizans İmparatoru, İstanbul'da bulunan bir mescidin tamir edilmesi emrini vererek, orada beş vakit namaz kılınmasına ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade etmiştir. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 156.

İmparatoruna Şerif Nâsır b. İsmail'i elçi olarak gönderdi.²⁹⁵ Liparit'in serbest bırakılmasından sonra yumuşayan ikili ilişkiler, elçilik heyetinin İstanbul'a varması sonrasında tekrar gerginleşti. Bizans İmparatorunun yanında bulunan Tuğrul Bey'in elçisi, devlet yöneticilerinin ve kalabalık bir kitlenin bulunduğu ortamda Bizans'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olduğunu ve vergi vermesi gerektiğini dile getirdi. Bu sözleri sonrasında Tuğrul Bey'in elçisi İstanbul'dan kovuldu.²⁹⁶ Tuğrul Bey'in buradaki niyeti muhtemelen psikolojik harpti. Bizans gibi köklü bir devletin kolaylıkla Selçuklulara bağlanmayacağını veya vergi vermeyeceğini biliyordu. Tuğrul Bey, savaştan istediği neticeyi aldı, bölgenin önemli figürlerinden biri olan Liparit ile dostluk kurdu ve şimdiye kadar dile getirilmeye cesaret edilemeyen sözleri elçisi aracılığıyla Bizans yöneticileri önünde ilan ettirdi. Netice itibarıyla Pasinler Savaşı; Bizans açısından yıkımın, Selçuklular açısından da hakimiyetin başlangıcı oldu.

2.4. Tuğrul Bey'in Malazgirt Kuşatması ve Ermeni Vasil (1054)

Pasinler savaşında ağır bir mağlubiyet alan ve doğu topraklarını kontrol etmekten aciz kalan Bizans, açık bir hedef haline geldiğini gösterdi. Anadolu'nun fethedilmeye müsait olduğunun anlaşılması nedeniyle de Selçuklular tarafından gerçekleştirilen Türkmen akınları devam ettirildi.²⁹⁷ Yıllardır devam eden Türkmen akınlarına ve Selçuklulara karşı kesin sonuçlar elde etmek isteyen Bizans yöneticileri, Peçenekleri kendi saflarına çekmeyi uygun gördüler. Savaş kabiliyeti yüksek olan

²⁹⁵ Azîmî, a.g.e, s. 11. Sıbt İbnü'l Cevzî, Tuğrul Bey'in elçisi olarak gönderilen kişinin Ebu'l-Fazl Nasır b. İsmail el-Alevî olduğunu aktarır. Ayrıca bu elçilik heyetinin, Bizans'ın Mervanoğullarını aracı tutması ve barış talep etmesi sonrasında gönderildiğini zikreder. Bkz. Sıbt İbnü'l Cevzî, *Miratü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2011, s. 35. Ayrıca bkz. Bilal Gök, *BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİN'DE ERMENİLER: Başlangıcından Melikşah'ın Ölümüne Kadar (1018-1092)*" Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 3 (7), 2015, s. 178-179.

²⁹⁶ Ioannes Zonaras, a.g.e, s. 92. Hatice Bolat, a.g.e, s. 180.

²⁹⁷ Ioannes Zonaras, a.g.e, s. 94. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, C.9, s. 415.

Peçenekleri, kendi ırktaşlarına karşı kullanacak ve böylelikle iki düşman gücünü birbirine kırdıracaklardı. Bu amaç için öncelikle Peçeneklerle ortak bir inanç sisteminin oluşturulması gerekiyordu. Böylece Peçenekler, kendi gibi Türk olan Selçuklulara karşı dinsel bir savaş adı altında bölgeye sürülebilecekti. Bizans stratejisinin üstün siyasi yetenekleri icra edilerek Peçenek liderleri İstanbul'a davet edildi. Nüfus bakımından oldukça kalabalık olan kitlenin Hristiyanlığı kabul etmesi şart koşularak farklı menfaat teminleri ile ikna edildiler. Öncelikle Peçenek liderlerinin büyük çoğunluğu vaftiz edildi ve Hristiyanlığı kabul ettiler. Hristiyanlığı kabulleri sonrasında doğu bölgesine giderek güvenliği sağlamaları ve Bizans menfaatine hizmet etmeleri istendi. Peçenekler ise Bizans tarafından kullanılacaklarının farkında olarak kısa süreli menfaat temini yoluna gittiler. Masa başında her ne kadar Bizans lehine hareket edeceklerinin taahhüdünü verseler de açık arazide bu sözleri yerine getirmediler. Hristiyanlığı kabulleri ve vaftiz edilişleri de aynı şekilde oldu. Kısa sürede Hristiyanlık inancını terk ettiler. Peçeneklerin, Bizans ile yaptıkları anlaşma sonucunda ordularının at ve silah dahil olmak üzere tüm ihtiyaçlarını sağladılar. İsteklerinin yerine getirilmesi sonrasında doğu topraklarının güvenliğini sağlayacaklarının sözünü vererek Üsküdar önlerine geldiler. Devrine göre oldukça kalabalık olarak kabul edilebilecek on beş bin kişi gibi bir kuvvete ulaştılar. Üsküdar Çamlıca mevkinde toplanan Peçenek ordusu, hızlı bir vazgeçiş sonrasında Trakya'ya çıkarma yaptılar. Bu bölgede birçok yeri talan ederek ganimet arzularını tatmin ettiler. Makedonya'ya kadar uzanan bu harekâtı engellemekte güçlük çeken, bir yandan da Türkmenlerle meşgul olan Bizans, mecburi şartlar altında Peçeneklerle anlaşma yoluna girdi. Böylece, Selçuklu akınlarına karşı uygulamaya çalıştıkları plan kısa sürede hüsrana son buldu ve kendi kurdukları tuzağa kendileri düştüler.²⁹⁸

²⁹⁸ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 44-45. Ioannes Zonaras, a.g.e, s. 94.

Selçuklu cephesinde ise Tuğrul Bey önderliğinde vurucu bir ordu ile Anadolu'nun tam anlamıyla ele geçirilmesinin planları hazırlandı. Bu planlar hazırlanmaya devam ederken Türkmen akıncıların Anadolu seferleri de devam ettirildi. Tuğrul Bey'in hedefi, Pasinler Savaşı sonrasında Bizans'ın tam anlamıyla belini bükerek Anadolu sahasında söz sahibi olmaktı. Dinamik Selçuklu ordusu kısa süre içerisinde hazırlanarak ilk önce Bergri bölgesine geldi. Burayı kolaylıkla elde eden Selçuklular, Erciş havalisine geçerek bölgenin etkin ulaşım noktalarını kontrol altına almak istemekteydiler. Bergri gibi Erciş de sekiz gün gibi kısa bir sürede ele geçirildi. Erciş halkı, Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklulara kıymetli hediyeler vererek itaatlerini bildirdiler. Böylece canlarını kurtarmayı başardılar.²⁹⁹ Urfalı Mateos'un ifadesine göre, Tuğrul Bey'i Malazgirt kuşatmasına sevk edenler de Ercişliler oldu. Kaynağa göre, Tuğrul Bey'in Erciş'i ele geçirmesi sonrasında şehrin ileri gelenleri “*Ey cihangir sultan, git Malazgirt'i zapt et. Biz ve bütün Ermenistan sana tâbi olalım*” diyerek Tuğrul Beyi ve Selçuklu ordusunu Malazgirt'e yönlendirdiler.³⁰⁰ Selçuklu ordusu, Erciş'ten Malazgirt'e değin geçiş güzergahlarında bulunan tüm ekili-dikili alanı tahrip ettiler. Buradaki amaç, düşman güçlerinin beslenme düzenini kırmak ve gerçekleştirilecek saldırı harekâtında erzak yardımının gelmesinin önüne geçmekten

²⁹⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 51-52. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 100-101. Bergri, İslâmî müelliflerce Bergeri olarak zikredilir. Buranın Ahlat'a bir günlük mesafede küçük bir belde olduğunu aktarılır. Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 311. Hamdullah Müstevfi, şehrin kendi devrinde yani on üçüncü yüzyılda küçük olduğunu belirtir ancak kendinden önceki dönemlerde kalabalık ve popüler bir belde olduğunu atıfta bulunur. Ayrıca şehirde bağların bulunduğunu ve meyve üretiminin yapıldığını da ekler. Şehrin Arap alfabesi ile birkaç çeşit yazımını bulunmaktadır. Bu sebeple de her araştırmacı bunlardan birini kendince tercih eder. Bkz. (بهر گری بارکری-بیرکری) Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 154. 12. Yüzyıl müelliflerden olan Yakut el-Hamevî, Erciş'in eski yerleşim beldelerinden biri olduğuna atıfta bulunur ve halkının Ermeni olduğunu ifade eder. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 181. Kale ile alakalı detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târih*, C.9, s. 335.

³⁰⁰ Bu durum pek tabi mantıklı değildir çünkü uzun yıllardır siyasi ve askeri tecrübe edinen Selçuklular, düşman kuvvetlerin yönlendirmesi sonrasında bir savaşın başlatılması veya bitirilmesine karar vermezlerdi. Muhtemelen bu bilgi Urfalı Mateos'un abartmasından ibarettir. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 100-101. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 51-52.

ileri geliyordu.³⁰¹ Ermeni kaynağının ifadesine göre, Selçukluların yaptığı saldırı harekâtı sebebiyle zor duruma düşen bölge halkının Akdamar Kilisesinden başka sığınacağı ve korunacağı bir yer yoktu.³⁰²

Selçuklular, Malazgirt şehri yakınlarında Taşbaşı denilen mevkide karargâh kurdular. Malazgirt şehri, oldukça kalabalık Hristiyan nüfusu içinde barındırıyordu. Şehrin komutanı da Ermeni Vasil idi. Şehrin komutanından anlaşıldığı üzere şehrin ağırlıklı nüfusu Ermenilerden müteşekkildi. Çünkü Bizans yönetimindeki şehirlerde ki özellikle doğu Anadolu coğrafyasında, Ermeni nüfusunun yüksek olduğu şehirlere Ermeni kumandanlar atanırdı. Bu yöntemle Ermenilerin itaati ve kontrolü daha rahat sağlanırdı.³⁰³ Tuğrul Bey'in hedef olarak seçtiği Malazgirt şehri, alınması oldukça güç bir yapıya sahipti. Etrafını üç katlı surlarla çevrili, yeterli miktarda kaynak suyuna sahip ve içerisinde bol miktarda erzak barındırıyordu. Bu durumun farkında olan ve kendine güvenen Tuğrul Bey, etrafı çitlerle çevrili ve korunaklı bir alana Selçuklu ordusunu oturttu.³⁰⁴ Malazgirt surları içerisinde yalnızca orada yaşayan halk yoktu, çevre yerleşkelerden can korkusu ile Malazgirt'e sığınan halk da kalabalık bir kitle oluşturuyordu.³⁰⁵ Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Tuğrul Bey'in emriyle şafak vaktinde hücum boruları çalındı. Hücum borularının çalınmasıyla Malazgirt kale surlarının arkasında bulunan şehir ahalisi büyük bir korku yaşadı. Türk orduları tarafından uygulanan bu strateji, düşman kuvvetlerini yıldırma ve yıpratma için kullanılan psikolojik harplerden biriydi.³⁰⁶ Şehre şiddetli hücumlar gerçekleştiren Selçuklu ordusu, kale surlarını bir türlü aşamamaları sebebiyle farklı bir plan devreye soktular ve sur içine sızmayı hedeflediler. Bu plan, düşman kuvvetlerinin dikkatini

³⁰¹ Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 54-56.

³⁰² Tovma Artzruni Yev Ananun, a.g.e, s. 311.

³⁰³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 51-52. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 100-101.

³⁰⁴ Hatice Bolat, a.g.e, s. 187. Azîmî, a.g.e, s. 15.

³⁰⁵ Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 56-57.

³⁰⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 101-102.

çekmeksizin toprak üstünde çatışmalara devam ederken bir yandan da yer altında tüneller kazmak suretiyle sur arkasına geçilmesi idi. Selçuklu askerleri bu planı icra ettikleri sırada kendilerini fark ettirdiler. Malazgirt'i savunan Hristiyan askerleri, Selçuklu askerleri gibi karşı tüneller kazarak onların yerini tespit ettiler. Selçuklu askerlerinden bazıları oracıkta öldürüldü, bazıları ise esir alındı. Mantıklı ve başarı olasılığı yüksek bu plan uygulama esnasında hüsrarla sonuçlandı.³⁰⁷ Başarısız bu sonucun sebebi, Tuğrul Bey'in ihanete uğramasından kaynaklandı. Ermeni kaynaklarından Aristakes'in bildirdiğine göre, Selçuklu ordusunun ertesi gün uygulayacağı savaş taktiği, ordu içerisinden bildiriliyordu. Bu bilgi, kâğıt parçasına yazılıyor, ok yardımı ile surdan içeri atılıyordu. Bu sebeple Malazgirt halkı tüm savunma harekâtını yerinde ve zamanında gerçekleştirerek Selçuklu ordusuna karşı başarı elde ediyordu.³⁰⁸

Malazgirt şehir komutanı Vasil, Selçuklulara karşı şehirde bulunan erkeklerle beraber kadınlardan da yardım aldı ve onlardan çatışma sırasından faydalanmayı bildi. Hristiyan ahali eliyle, Selçuklulara karşı topyekûn bir müdafaa gerçekleştirildi. Malazgirt halkının savunmadaki bu samimiyeti, Vasil'in vaatlerinden ileri geliyordu. Savunmanın başarılı olması halinde, şehir müdafaasında görev alan ve hizmet eden herkese Bizans İmparatoru adına mevki ve makam sözü vermişti. Selçukluların uyguladığı psikolojik savaşı Vasil de uyguladı. Tünellerde yakaladığı ve esir ettiği Selçuklu askerlerini Malazgirt kale burcuna çıkardı. Selçuklu ordusunun saldırı gücünü kırmak ve Malazgirt halkının direnişini kuvvetlendirmek amacıyla esir alınan askerleri kale burcunda öldürttü. Öldürülen kişiler arasında Tuğrul Bey'in kaynatası da bulunuyordu.³⁰⁹ Ermeni komutan Vasil'in Selçuklu esirlerini öldürtmesi sonrasında halkın direniş gücünü arttı. Bunun yanında, şehirde bulunan din adamlarından da

³⁰⁷ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 52.

³⁰⁸ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 60-62.

³⁰⁹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 101-102.

istifade edildi. Selçuklu kuşatması boyunca Hristiyan din adamları İncil'den pasajlar okuyarak halkın uhrevi yanını güçlendirildiler. Malazgirt'te bulunan çanlar da kuşatma sürecinde çalınmaya devam etti. Bu yöntemle, Hristiyanların ruhen diri olarak savunma yapması hedeflendi. Bu dini ritüellerle birlikte Selçuklu ordusunun saldırısı günde iki kere olmak üzere devam etti. Biri gün doğumunda biri gün batımında olmak üzere gerçekleştirilen bu saldırılardaki hedef, Malazgirt halkının ve askerlerinin psikolojilerini yıpratarak dinlenmelerine fırsat tanımamak amacından ileri geliyordu.³¹⁰

Bizans kaynaklarında da savunma sanatı taktir edilen Ermeni Vasil, Selçuklulara karşı direniş sembollerinden biri oldu ve kısa sürede Hristiyan tebaanın gözünde karizmatik bir lidere dönüştü.³¹¹ Kuşatma yöntemiyle Malazgirt'e giremeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, devrin teknolojik savaş gereçlerinden istifade etmenin doğru olacağını düşündü. Bu sebeple, Anadolu kalelerinin fethedilmesi amacıyla hazırlattığı ve Bitlis'te bulundurduğu mancınının getirilmesini emretti. Bu mancınık, on beş çemberli idi ve devrine nazaran oldukça büyüktü. Kalın surları yıpratabilecek ve şehir kuşatmalarında Selçuklulara avantaj sağlayacak güçteydi.³¹² Orta çağ devrine göre güçlü kalelerden kabul edilen Malazgirt surları, bu mancınının gücüne dayanamayacak şekildeydi. Mikhael Attaleiates'in bildirdiği üzere, bu mancınıkta kullanılan taşlar olağanüstü büyüklükteydi ve ondan kurtulmanın imkânı yoktu.³¹³ Bununla birlikte, Tuğrul Bey'in ordusunda önceden beri marangozlar ve mancınık ustaları bulunmaktaydı.³¹⁴

Bitlis'ten getirtilen özel hazırlanmış bu mancınıktan önce, küçük ebatlı mancınıklar da kullanılmıştı. Ermeni kaynağı bu hususta detaylı bilgiler verir. Kaynağa göre, Malazgirt şehri içerisinde bulunan ve kuşatma aletlerinin hazırlanmasında

³¹⁰ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 60-64.

³¹¹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 57-58.

³¹² Smbat Sparapet, a.g.e, s. 52-53.

³¹³ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 58.

³¹⁴ Abdurrahman İbnü'l Cevzî, a.g.e, s. 30.

maharetli olan yaşlı bir Hristiyan adam kendi eliyle mancınık inşa etti. İnşa edilen bu savaş gereci, Selçuklular tarafından şehir surlarına ve sur içlerine atılan büyük kaya parçalarına karşı oluşturdu. Öyle ki, Selçuklu askerleri mancınıktan kaya parçasını fırlattıklarında karşılık olarak aynı şekilde kaya parçası Malazgirt'ten atılıyordu. Böylece iki düşman kuvvet tarafından atılan kaya parçaları birbirleri ile çarpışıyor ve Malazgirt'e zarar veremiyordu. Bu yöntemin başarısız olması sonucunda, yukarıda bahsettiğimiz devasa boyuttaki mancınık Malazgirt surları önüne getirildi.³¹⁵ Büyük mancınıktan atılan kaya parçalarına karşı şehir surları pek de dayanıklı değildi ve her an şehrin düşme ihtimali vardı. Zor şartlarla karşı karşıya kalan Hristiyan ahali, Selçuklu ordusundan çok, getirilen bu mancınının hedef alınmasının gerekliliğinin farkındaydılar. Bu sebeple kurdukları küçük mancınıklar vasıtasıyla, şehir surlarını döven Selçuklu mancınını hedef alarak kaya parçaları fırlatmaya başladılar. Şansları yaver giden Hristiyanlar, attıkları kaya parçası ile Selçuklu mancınının namlusunu kırmayı ve zarar vermeyi başardılar. Böylece Hristiyanlar, birkaç gün savunması hazırlıkları yapmak için fırsat buldular. Bu esnada Selçuklular, kırılan mancınının tamiri ile meşgul oldular.³¹⁶ Tekrar aynı şekilde zarar görmemesi için mancınının önüne pamuktan ve çeşitli gereçlerden bir duvar inşa ettiler. Böylece, Malazgirt'ten atılacak kaya parçaları tekrar mancınığa zarar vermeyecek ve kuşatmanın aksamasına neden olmayacaktı.³¹⁷

Kendilerini koruyan ve savaşta üstün hale getiren Malazgirt surlarının önemini bilen Vasil, en önemli tehdit olarak kurulan bu devasa mancınığı görüyordu. Bu savaş aletinin kullanılamaz hale getirmenin avantajının farkında olarak *“Mancınığı yakmaya muktedir olan herhangi bir adama birçok altın, gümüş, at ve katır vereceğim. İmparator tarafından da ona rütbe ve mevki verilecektir. Şayet bu adam Müslümanlardan tarafından öldürülürse mükafat onun oğullarına ve akrabalarına verilecektir”*

³¹⁵ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 60-64.

³¹⁶ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 52-53.

³¹⁷ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 60-64.

çağrısında bulundu. Çağrıyla işiten şehrin askerlerinden biri ileri atılarak *“Ben dışarı çıkıp o mancınığı yakacağım. Bugün ben, kanımı bütün Hristiyanların uğrunda dökeceğim. Çünkü yalnızım, benim için ağlayacak ne karım ne de çocuklarım vardır”* dedi.³¹⁸ Gönüllü olan Hristiyan askere, vazifesini başarılı ile tamamlayabilmesi adına hızlı bir at verildi. Mancınığı tutuşturmak için koynuna üç şişe yanıcı madde³¹⁹ alan asker hızlıca surların dışına çıktı. Onu gören Selçuklu askerleri, elçi olduğunu düşünerek saldırmadılar. Çünkü o, mızrağının ucuna bir kâğıt parçası geçirerek kendini kamufle etmişti. Malazgirt şehrine gün doğumunda ve gün batımında saldırı düzenleyen Selçuklu askerleri, öğle sığağı olması ve çatışmanın başlamasına henüz süre bulunması nedeniyle çadırlarına çekilmiş dinleniyorlardı. Karargâha gelecek saldırılara karşı gözetlemede bulunan Selçuklu askerleri de tek başına atıyla hareket eden Hristiyan askere müdahale etmediler ve umursamadılar. O, Selçuklular tarafından inşa ettirilen devasa mancınığın yanına geldi. Onun bu hareketini mancınığın büyüklüğünden ve hayranlığından kaynaklandığını, bakmak için geldiğini düşündüler. Hristiyan asker hiç beklenmedik bir anda içerisinde yanıcı madde bulunan şişeyi mancınığa vurarak kırdı. Daha sonra atıyla mancınığın etrafından gezerek ikinci ve üçüncü şişeleri de fırlattı ve tüm madde mancınığa yayıldı.³²⁰ Mancınığın kısa sürede alev almasından nedenlerinden biri de -yukarıda değindiğimiz gibi- kırılmasına karşı önüne koyulan pamuktan ve diğer gereçlerden oluşturulan duvardı. Bunun yanı sıra zarar gelmemesi adına üstüne örtülen bez de kısa sürede tutuşabilecek yapıdaydı. Mancınığı tutuşturan Hristiyan asker süratli bir şekilde Malazgirt’e kaçmaya başladı. Tüm müdahalelere rağmen yakalanamadı ve surdan içeri girmeyi başardı. Tuğrul Bey gördüğü bu manzara karşısında şaşkınlığa

³¹⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 100-101.

³¹⁹ Aristakes Lastivertsı, şişenin içindeki bu maddenin kükürt ve yağ karışımından oluştuğunu nakleder. Bkz. Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 112-113.

³²⁰ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 52-53. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 102-103.

uğrayarak Selçuklu askerlerini azarladı.³²¹ Mancınığı korumakla görevli Selçuklu askerleri, görevlerini layıkıyla yerine getirmemeleri nedeniyle idam edildiler. Hristiyan askerler, elde ettikleri bu avantaj sebebiyle sevinç çılgınlıkları attılar ve Tuğrul Bey'e surlar üzerinden hakaret ettiler. Bu yöntemle, Selçuklu sultanının saldırı azmini kırmayı hedeflediler.³²² Elde ettikleri avantaj ile çılgına dönen Hristiyanlar, mancınığa ölü bir domuz koyarak Tuğrul Bey'e doğru fırlattılar. Daha sonra Tuğrul Bey'e, domuzla evlenmesi karşılığında Malazgirt'i çeyiz olarak vereceklerini söylediler.³²³ Yaşanan bu gelişmeler sonrasında Malazgirt'i ele geçirme gayretleri tükenen Tuğrul Bey, geri çekilmenin mantıklı olduğuna karar verdi. Fakat bu düşünce Selçuklu komutanı Alkan tarafından uygun bulunmadı. Alkan, Tuğrul Bey'e saldırı harekâtına devam etmesi yönünde telkinlerde bulunarak kalması yönünde onu ikna etti. Tuğrul Bey'den şehir saldırısı için müsaade alan Alkan, kendine bağlı kuvvetler ile şehrin en kolay girilebileceğini düşündüğü kapının önüne geldi. Onun saldırı stratejisini Tuğrul Bey tepelik bir bölgeden izliyordu. Alkan'ın yönetimindeki askerlerin konuşlandığı mevki oldukça avantajlıydı. Öyle ki bulundukları mevkiden şehir içerisine mancınık yardımıyla atışlar gerçekleştirebiliyorlar, aynı zamanda kendilerini koruyabiliyorlardı. Kuvvetlerini iki kısma ayıran Alkan, birinci kısmı şehir içine atış yapmak üzere geride bıraktı. İkinci kısmı da kendi yanında tuttu. Kendi kuvvetlerinin başarıya ulaşması adına hasırdan yapılmış ve öküz postuyla örtülü tekerlekli bir sistem kurdurdu. Bu çadır görünümündeki korunaklı dizayn, atlar vasıtası ile çekiliyor ve içerisinde bulunan askerlere en az zararla görevlerini yerine getirme imkânı tanıyordu. Alkan'ın düşüncesine göre birinci gruptaki askerler ok ve mancınık darbeleri ile şehirdeki Hristiyan askerlerinin sur üzerinden savunma yapmasına engel olacak, kendisi ve

³²¹ Mikhail Attaleiates, a.g.e, s. 58. Urfalı Mateos'dan öğrendiğimiz kadarıyla, mancınığı yakmayı başaran Hristiyan asker gerçekten de ödüllendirilmiştir. Kuşatma sonrası İstanbul'a davet edilmiş ve bizzat Bizans İmparatoru ile görüşmüştür. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 103.

³²² Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 112-114.

³²³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 52-53.

yanında bulunan askerler de kurmuş olduğu düzenek sayesinde rahatlıkla surları kazmak suretiyle şehre gireceklerdi. Alkan'ın kurduğu bu plana karşı, Ermeni Vasil de kendi stratejisini geliştirdi. Kendine bağlı askerlere surlardan uzak durmalarını ve beklemelerini emretti. Bekleme süresi içerisinde; sivriltilmiş kirişler ve taşlar hazırlattı. Bir süre bekledikten sonra toplu halde taşları aşağı yuvarladılar ve kirişleri çadırların üzerine attılar. Surların dibinde bulunan çadırların büyük kısmı zarar gördü. Özellikle saldırıyı düzenleyen Alkan'ın çadırı tepesinden açıldı. Vasil'in ikinci emrinde Selçuklu askerleri yoğun ok darbelerine maruz kaldılar. Birçoğu telef olurken Alkan sağ olarak ele geçirildi. Vasil, Alkan'ın hayatını başını gövdesinden ayırmak suretiyle aldı. Daha sonra surlar üzerinde Alkan'ın kellesini tüm orduya gösterdi ve daha sonra onu Selçuklu ordusuna doğru fırlattı. Selçuklu askerleri gördükleri manzara karşısında dehşete kapıldılar.³²⁴ Tuğrul Bey, son ümidi de kaybetmesi sonrasında kuşatmayı kaldırma kararı aldı. Kış mevsiminin yaklaşmış olmasının da bunda etkisi büyüktü.³²⁵

Ermeni kaynağının nakline göre, kuşatma on gün daha devam etseydi şehir ahalisinin teslim olmaktan başka çaresi kalmayacaktı. Dönüş güzergahında Van gölü civarındaki birçok yerleşkeyi talan eden Selçuklular, Malazgirt kuşatmasında başarıya ulaşamamakla birlikte yüklü ganimet elde ettiler.³²⁶ Malazgirt kuşatmasının başarısızlıkla neticelenmesi sonrasında Tuğrul Bey, kendine bağlı kuvvetleri parçalara ayırarak Anadolu sahasına gönderdi. Buradaki amaç yıldırma ve yıpratma hareketiydi. Tuğrul Bey'in yönlendirmesi sonucunda bir kol, Doğu Karadeniz hattına ilerlediler. İkinci kol ise Trabzon başta olmak üzere çevre vilayetleri ele geçirdiler. Trabzon'a giren ikinci kol, burayı kolaylıkla esaret altına aldılar ve Bayburt'a ilerlediler. Bayburt'ta

³²⁴ Hatice Bolat, a.g.e, s. 187.

³²⁵ Melihe Setarzade, a.g.e, s. 51. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 75. Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Meccürre'sâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 99.

³²⁶ Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 59-64. İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019, s. 28.

Bizans'a bağılı ücretli Frank askerleri ile karşılaşan Selçuklu kuvvetleri mağlubiyete uğradılar. Selçukluları mağlup eden ücretli askerler, Ermeni esirleri de kurtarmayı başardılar. Tuğrul'un emrindeki üçüncü kol, Kars hükümdarı II. Gagik'in mukavemeti ile karşılaştılar. Yorgun Selçuklu ordusu, bölge coğrafyasına hâkim olan ve dinlenmiş vaziyette bulunan Ermenilere karşı pek bir başarı elde edemedi. Böylece Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılan Selçuklu kuvvetleri, istediklerini elde edemeyerek güç bir durumla karşı karşıya kaldılar.³²⁷ Tuğrul Bey'in liderliğindeki ordu ise Rey'e dönerek gelecekte gerçekleştirilecek saldırı hareketlerine hazırlık yapmaya başladılar.³²⁸

2.5. Sarsıcı Dönem: Selçukluların Anadolu Şehirleri Üzerine Yıldırma ve Yıpratma Harekâtları (1054-1064)

1054 yılında gerçekleştirilen Malazgirt kuşatmasında istenilen başarının elde edilememesi, Selçukluların fetih motivasyonunu düşürdü. Anlaşıldığı kadarıyla yalnızca harp değil, siyasi stratejinin de uygulanması gerekiyordu. Tuğrul Bey, bölge siyasetinde etkin bir tutum izleyerek güç dengelerinin arasında kendini hissettirmek ve bu yöntemle kuracağı siyasi düzenin temellerini daha sağlam bir zemine oturtmak niyetindeydi. Bu sebeple, Anadolu hattının güney kısmına hâkim olan ve kendisi gibi Müslümanlığı benimseyen Abbasi Halifeliği ile ilişkilerini kuvvetlendirmek istedi. Bu yöntemle hem bölgede güçlü bir müttefik edinecek hem de Müslüman halkların desteğini kendisine celp edebilecekti. Süryani Mihail, Türkler ve Müslümanların kısa sürede ortak paydada buluşabilmelerini detaylı olarak açıklar. Düşünceleri oldukça isabetli ve önemlidir. Türkler, İslamiyet veyahut Hristiyanlık gibi dinlere geçişlerinden evvel Gök Tanrı

³²⁷ Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 164-165. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2020, s. 318-319. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.9, s. 254. V. Vardanyan, a.g.m, s. 11. Zehebî, a.g.e, C. 43, s. 337-338.

³²⁸ Münecimbaşı, a.g.e, s. 18-19. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.9, s. 255. V. Vardanyan, a.g.m, s. 11.

inancını benimsemişlerdi. Bu inanç sistemindeki en önemli vurgu tek Tanrı inancıydı. Toplulukların dini inanç sisteminin değişiminde pek tabi en önemli durum, coğrafi ve kültürel etkenlerdir. Selçuklular da diğer Türklerde olduğu gibi bulundukları coğrafyanın inanç sistemi olan İslamiyet'i, Selçuk Bey'in Cend'e gelişinden kısa süre sonra kabul ettiler. Buradaki kabulleniş süreci dini inanç kaidelerinden çok siyasi ağırlık merkezinin İslami topluluklarının elinde bulunmasıydı. Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilerin kısa sürede gelişmesinin bir diğer nedeni, Selçuklular öncesinde birçok Türk topluluğunun Arap devletlerinin ordusunu teşkil etmesi ve Arap coğrafyasında yaşamasından ileri geldi. Türklerin askeri güçlerinin ve yeteneklerinin farkında olan Araplar, ücret karşılığında onlardan istifade etmeyi bildiler. Bunun en çarpıcı örneği, Abbasilerin kuruluş devri olan 9. Yüzyılda, ülke siyasetinde önemli rol oynayan Türk komutanların varlıklarıdır. Görüleceği üzere Araplar ve Türkler, uzun yıllar bir arada yaşayarak birbirlerini tanıma fırsatı buldular. İki taraflı menfaat ilişkisi olarak görebileceğimiz bu durumda, Türkler maddi kazanç elde etmişler Araplar da ülkelerinin ordu teşekkülünü oluşturmak ve Bizans gibi Hristiyan tebaanın oluşturduğu devletlere karşı Türkleri savaş alanına sürmüşlerdir. Bu yöntemle Türkler de Anadolu coğrafyasını tanıma fırsatı bularak Selçukluların gelişinden birkaç asır önce kendilerini geliştirme ve yetiştirme fırsatı edinmişlerdir.³²⁹

Bu dönemde Abbasi Halifelik makamında Kaim Biemirillah oturuyordu. O, anne tarafından Ermeni soy şeceresine sahipti. Müslim-gayrimüslim evlilikleri orta çağ döneminde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden birisi de Kaim Biemirillah'tır. Bu evlilik durumları, paydaş coğrafyanın kitleler arasında birleştirici unsur olması, zaman içerisinde farklı etnik ve dinsel temelli grupların kaynaşması neticesinde ortaya çıktı. Özellikle Ortadoğu coğrafyası, Selçuklu devrine değin birçok

³²⁹ Süryani Mihail, a.g.e, s. 11-12. Mehmet Emin Şen, “*Selçuklu Öncesi Hilafet Merkezinde Türk Askeri Varlığı*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 1 (47), 2019, s. 221-237.

medeniyete ev sahipliği yapması sebebiyle kozmopolit bir tabloyu gözler önüne sermektedir.³³⁰ Tuğrul Bey, Abbasi Halifesine gönderdiği elçilik heyetine aracılığı ile “*Peygambere hizmetle şeref kazanmak için gelmek istiyorum ve Mekke’ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden göçebeleri ortadan kaldıracam. Sonra Suriyeli asilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla harp edeceğim*” sözlerini ilettiler. Halife de dahil olmak üzere devlet otoritesi tarafından pek de gönüllü olmayarak bu istek kabul edildi. 1055 yılında Tuğrul Bey ordusu ile birlikte Bağdat’a ulaştı. Selçuklu ordusunun Bağdat’a girmesinden sonra hissedilen huzursuzluk katlanarak arttı. Selçuklu askerleri ile şehir halkı arasında başlayan küçük anlaşmazlıklar büyüyerek birçok insanın ölümü ile sonuçlandı. Tuğrul Bey’in kontrolü dışında gerçekleştirilen bu hareketler Abbasi Halifesinin de şikayetiyle ağır bir şekilde bastırıldı. Selçuklulara karşı direnenler yakalanarak zincire vuruldu ve Dicle’de boğuldular. Bazıları ise fillere çiğnetilmek suretiyle canlarından oldular. Çıkan arbedeler nedeniyle şehir kargaşa hâkim oldu ve ekonomik durum da bundan etkilendi. Tuğrul Bey, her ne kadar caydırıcı ve sert tedbir alma yolunda hareket ederse etsin, Halifeye karşı olan saygısını yitirmedi. Çıkan bu anlaşmazlıklar nedeniyle aralarına giren soğukluk durumu evlilikle giderildi. Anlaşmaya göre Tuğrul Bey’in yeğeni, yani Çağrı Bey’in kızı Arslan Hatun, Abbasi Halifesi ile evlendirildi.³³¹ Halifenin kızı Seyide Hatun ile de Tuğrul Bey evlendi.³³² Tuğrul ile

³³⁰ Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 314. Sıbt İbnü’l Cevzî, a.g.e, s. 60. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 112. Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2014, s. 211. Abdurrahman İbnü’l-Cevzi, a.g.e, s. 47. İbnü’l-Esîr, aynı konuya temas ederek, Abbasi Halifesinin annesinin adının Katrû’n-Nedâ, Bedrû’d-Dücâ veya Alem olabileceğini ifade eder. İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil fi’t-Târih*, C.10, s. 31. Kaim Biemirillah’ın; dini ve sosyal hayatı ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Gerdîzî, *Zeynü’l Ahbar*, s. 155.

³³¹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, haz. Abdülhay Habîbî, Çaphane-i Duhezâr, Tahran 1363, s. 201-202. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 180. Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’üt-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014, s. 72. Bundari, *Zübdetü’n Nusra Nuhbetü’l Usra (Irak Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s. 8. İbnü’l-Ezrak, a.g.e, s. 151. Abdurrahman İbnü’l-Cevzi, a.g.e, s. 13-14. Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 306-308. Ebû

Abbasi Halifesi arasındaki ilişkiler, Dandanakan zaferine değin uzanır. Bu ilişkilerin gelişme evresine girmesinin nedeni, Şii'lik inancına mensup olan ve Fâtımîler tarafından desteklenen Büveyhilerin Türk kumandanlarından Besasiri'nin, Abbasiler üzerinde uyguladığı baskı politikasından kaynaklıdır.³³³ Tuğrul Bey, Fatımi Devletinden destek alan ve Abbasi hilafetini ortadan kaldırmak arzusunda olan Arslan Besasiri'ye karşı halifenin yanında yer aldı ve onu korudu. Halife bu tutumu sebebiyle Tuğrul Bey'i kendi tahtına oturttu ve ona bağlılığını bildirdi. Büveyhi tehlikesinin bertaraf edilmesi sonrasında Tuğrul Bey, Bağdat'a kendisine bağlı bir vali atayarak iç denetimi kontrol

Ya'lâ er-Reisülecel Meccdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 83-89. Hâfız Ebru, *Coğrafiyâ-yi Hâfız-ı Ebrû*, tarihsiz. (C.2, s. 166) Arslan Hatun, anlaşmaya göre halifenin oğlu Zâhîretüddin ile evlendirilecekti fakat onun hayatını kaybetmesi sonrasında nikah akdi halife ile gerçekleştirildi. Bkz. Sıbt İbnü'l Cevzî, a.g.e, s. 14. Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat Seferinde yanına Kutalmış da bulunuyordu. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde olduğu gibi, Anadolu seferlerinde ve Bağdat Seferinde Kutalmış'ın etkin rolü vardı. Tuğrul Bey, 1055 Bağdat Seferi sonrasında Kutalmış'ı Abbasi topraklarında etkin şekilde kullandı. Kutalmış, kendisine bağlı bulunan askerlerle birlikte Büveyhi lideri Arslan Besasiri ile Sincar bölgesinde çarpıştı lakin ezici bir mağlubiyete uğradı (1057). Kutalmış, öldürülüşüne değin Selçuklular adına hizmette bulundu ve büyük katkılar yaptı. Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 342. Azîmî, a.g.e, s. 14. Arslan Besasiri, Ebû Mansur el- Besasiri ve Ebu'l-Hâris Arslan et-Türkî olarak da anılır. O, Şiraz'ın güneydoğusunda bulunan Besâ şehrinde olması hasebiyle Besasiri olarak isimlendirilir. Müelliflerin ifadelerine göre, devrinin Türk önderlerinden ve ileri gelenlerinden biridir. Bkz. İbn Hallikân, *Veşeyâtü 'l-a'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'î 'z-Zamân*, C.1, s. 157. İbnü'l Adîm, *Bugyetü 't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 1. Zehebî, a.g.e, C. 44, s. 30-31. Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ile Abbasi Halifesinin nikah akdi ile ilgili bkz. Abdurrahman İbnü'l Cevzî, a.g.e, s. 27-28. İbnü'l Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, çev. Hasan Aydın, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 19. İbnü'l-Esîr, Arslan Hatun'un asıl adının Hatice olduğunu zikreder. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî 't-Târih*, C.9, s. 468.

³³² Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 344. Azîmî, a.g.e, s. 16-17. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 180. Hândmîr, *Târih-i Hâbibü 's-Siyer*, s. 476. Zehebî, a.g.e, C. 45, s. 278.

³³³ Fatimiler, 909-1171 yılları arasında Mısır'da hüküm süren ve Şii mezhebini kendilerine yol edinen devrin kuvvetli devletlerinden biridir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Fâtımî devlet bürokrasisi içerisinde Ermeniler oldukça kuvvetliydi. Hatta Fâtımî Halifesi, Ebû'l-Meymûn Hâfız-Lidînillâh Abdülmecîd b. Muhammed b. el-Müstansır-Billâh (1131-1149) hizmetinde bulunan on gulamın saldırısı sonrasında hayatını kaybetmiştir. Suikastı gerçekleştiren gulamların liderliğini yapan kişi Ermeni idi. Bu Ermeni gulam, suikast sonrasında Kahire'de yağma harekâtı yapmış, elde ettiği kıymetli eşyaları askerlerle paylaşarak yardımlarını talep etmiştir. Fakat devlet büyüklerinin aldığı karar sonrası canını kurtaramamıştır. Bkz. Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü 'ş-Şefîk (C.1)*, çev. Ali Ertuğrul, TTK Basımevi, Ankara 2015, s. 394.

altına aldı. Abbasi Halifesi tarafından “*Doğunun ve batının sultanı*” unvanını alan Tuğrul Bey, halifenin isteği ile siyasi olarak da Abbasi Devleti’nin yönetimini ele geçirdi. Böylece din işlerinde halife, siyasi işlerde ise Tuğrul Bey söz sahibi oldu. 1060 yılına değin süren bu meselede, Selçuklular ekonomik ve siyasi kayıplar verseler de bölgede müttefik edinerek Anadolu sahasında etkinliklerini güçlendirdiler. Böylece Selçuklular, Irak coğrafyasında hareket kabiliyetlerini arttırarak tüm güçlerini Anadolu üzerine yoğunlaştırdılar.³³⁴

Abbasi Devleti ile Selçuklular arasında bu gelişmeler yaşanırken, Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakos’un ölüm haberi duyuldu. İmparatorun ölümünün ardından eşi Theodora yönetimi ele geçirdi (1056). Bizans’ın doğu cephesinde en büyük tehdidi olan Selçuklulara karşı kesin ve barışçıl bir çözüm bulunmasının gerekliliğinin farkında olan Theodora, devlet yöneticileri ile birlikte plan hazırlamaya başladı. Uzun süre geçmeden Tuğrul Bey’in elçileri İmparatoriçe ile görüşmek üzere İstanbul’a geldiler. Tuğrul Bey, yönetimin el değiştirmesi nedeniyle Bizans’ın içerisine düştüğü geçici otorite zafiyetinden faydalanmak ve bu yöntemle maddi menfaatler elde etmek niyetindeydi. Selçuklu elçileri, İmparatoriçe Theodora’dan Selçukluların hakkı olarak gördükleri toprakların kendilerine iade edilmesini istediler. Bunu kabul etmeyen Theodora; beyaz atlar, elbiseler, katırlar ve yüklü miktarda hazineyi Tuğrul Bey’e teslim edilmek üzere elçilere verdi. Alınan bu hediyeler sonrasında kısa süreli de olsa iki devlet arasında sükûnet yaşandı. Bir süre sonra Selçuklu askerleri tekrar saldırı harekâtına girişerek Gence ve Duvın bölgelerini geldiler. Bölgede bulunan Bizans’a bağlı Ermeniler kendilerini savunarak Selçukluları

³³⁴ Tuğrul Bey’in Bağdat Seferi meselesi araştırma başlığımıza girmemesi nedeniyle derinlemesine incelenmemiştir. Bu konuda şimdiye kadar pek çok araştırma kaleme alınmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Edip Akyol, “*Selçukluların Hilafette İlk Teması ve Büveyhilerle İlişkiler*”, İSTEM 19 (2012), s. 237-252. Emre Ömür, IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, s. 448-494. Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, a.g.e, s. 260. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 167.

püskürtmeye çalıştılar. Çevre yerleşim yerlerinde bulunan halk ise canlarını kurtarmak arzusu ile Ani'ye sığındılar.³³⁵

Ani, asırlardan beri önemli ticari ve dini merkezlerinden biri olma özelliğini koruyordu. Ermeni kaynakları şehrin ismini Kınamk olarak anmakla birlikte, iç kalesinin adını Ani olarak naklederler. Şehrin kuruluş devrini de M.S. 5. yüzyıla kadar götürürler.³³⁶ Ticari ve dini merkezlerden biri olan Ani, etrafındaki surlar sebebiyle oldukça korunaklıydı. Ani'nin Selçuklu kuşatmalarına değin ayakta kalan surları iki aşamalı olarak inşa edildi. Küçük sur olarak tabir edilen kısım Bagratuni Kralı III. Aşot devrinde yapıldı (953). Surların yanı sıra Ani'de bulunan kiliseler ve gözlem kuleleri de aynı yıl onarımdan geçirildi. Ani'nin ana surlarının inşası, II. Smbat devrine tesadüf eder. (977) Şehrin korunaklı yapısını sağlayan ve işgal edilmesini güçleştiren surlar da bunlardır. II. Smbat, sur imarının dışında bir de katedral inşa ettirdi. Böylelikle Ani, içinde yaşayan halk için güvenli merkezlerden biri haline geldi.³³⁷

Bizans, Bagratuni topraklarını ilhak etmesi sonrasında Ani'ye askeri garnizon yerleştirerek sınır hattının güvenliğini sağladı ve doğudan gelecek tehlikelere karşı bölge savunmasını buradan kontrol etti (1044). IX. Konstantinos Monomakos'un Bizans İmparatorluğu devrinde (1042-1055), doğu topraklarının kontrolü amacıyla doğru bir siyaset benimsenerek takip edilse de imparatorluğunun son senelerinde bu durum

³³⁵ Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 84-85.

³³⁶ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 159.

³³⁷ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 164. 13. Yüzyıl seyyahlarından Rubruk da Ani'nin surlarına ve korunaklı oluşuna atıfta bulunarak içinde bin kilise olduğunu nakleder. Görüldüğü üzere Ani, uzun yıllar bölgenin etkin yerleşimlerinden biri olma özelliğini korudu. Ayrıca, Selçukluların hakimiyetinde uzun süre kalmasına rağmen içerisinde yaşayan Ermeniler ile olumlu bir diyalog takip edildi ve şehrin mimari eserlerine zarar verilmedi. Willem Van Ruysbroeck, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255), çev. Zülal Kılıç, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022, s. 306-307. Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019, s. 189-190. Selçuklular tarafından korunan ve zarar verilmeyen Ani şehri, Moğol istilası döneminde yerle bir edilmiştir. Kirakos'un ifadesine göre, Moğol istilası döneminde şehir, diğer Anadolu vilayetlerine nazaran oldukça zengindi. İçerisinde bin bir kilise bulunuyor, nüfusu ve ihtişamı ile düşman güçlerinin dikkatini çekiyordu. Bu sebeple de açık hedeflerden biri haline geldi. Bkz. Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 186-188.

tersine döndü. IX. Konstantinos Monomakos, hakimiyeti altında bulunan topraklardan alınan vergileri ordunun güçlendirilmesi ve düşman kuvvetlerinin bu sayede püskürtülmesi amacıyla kullanmak yerine zevk ve sefa aleminde harcamayı tercih etti. Bu durum o kadar abartılı bir hal aldı ki İmparatorun gönlünü eylemesi amacıyla ülke dışından hayat kadınları getirtilmeye başlandı. İmparatora bağlı olan devlet yöneticileri tarafından da pek beğenilmeyen bu duruma karşı açık bir eleştiri getirilemedi. Ermeni kaynakları onun devlet yönetimini ciddi şekilde eleştirerek, ülkenin fethedilmesine karşı işlevsel bir tutum belirlememesi nedeniyle kızgınlıkla anarlar.³³⁸ Bizans'ın bu tutumu, doğu topraklarında yaşayan Ermeniler tarafından da takip edildi. Savaşçılık yetenekleri bakımından kabiliyetli olan bu halk, Bizans hegemonyası altında öz benliğini yıllar içerisinde yavaş yavaş yitirdi. Topraklarının Bizans tarafından ilhak edilmesi nedeniyle de zaman zaman Selçuklular ve Türkmenler tarafından gerçekleştirilen saldırı hareketlerine karşı gönülsüz şekilde savunmada bulundular.³³⁹

Tuğrul Bey ile Theodora arasında gerçekleştirilen geçici anlaşma sonrasında Ani'de saldırıya maruz kalan halk, büyük bir darbe aldı. Selçuklu birlikleri Ani'den Ahlat ve Muş'a yöneldiler. Burada da saldırı hareketlerine devam ettiler. Saldırı harekâtı sonrasında elde ettikleri ganimetleri de alarak Büyük Selçuklu Devleti topraklarına geri döndüler. Bu saldırıda elde edilen en önemli sonuç, Ahlat ve Muş bölgesinin Bizans yöneticisi Theodoros'un Selçuklular tarafından öldürülmesi oldu. Selçuklu Türkmenlerinin bir diğer kolu Erzurum hattına değin çıktılar. Orada tahıl maddeleri başta olmak üzere binek hayvanları ele geçirdiler. Bölgede yaşayan halk kalelere çekilmek suretiyle canlarını kurtarabildiler. Kale dışında kalanlar ise canlarını kurtaramadılar. Saldırının düzenlendiği yıl yaşanan olağanüstü soğuk hava nedeniyle Selçuklu askerleri bölgedeki tarlaları ve değerlendirilebilecek diğer gereçleri

³³⁸ Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 84-85.

³³⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 33-34.

tutuşturmak suretiyle hayatta kalabildiler. Müellifin ifadesine göre gece karanlığında atlarını bu ateşle ısıttılar ve yaşanan olumsuz şartlara rağmen ateşin aydınlığında savaşmaya devam ettiler (1056).³⁴⁰

Ani ve Erzurum sonrasında, en büyük darbelerden biri de Malatya şehrinde gerçekleştirildi. Malatya, ticari ve askeri bakımdan en gelişmiş şehirlerden biriydi ve içerisinde Ermeni nüfusu yoğundu. Selçuklular, 1057-1058 yılında üç bin kişilik bir kuvvetle Malatya'ya gelerek büyük bir kırım harekâtı icra ettiler. şehrin surlarının bulunmaması nedeniyle, halk dağlık bölgelere kaçmak suretiyle canlarını kurtarmaya çalıştılar. Selçuklular, şehrin dış kısmında bulunan yüksek bir mevkiye kurdukları ordugâh vasıtasıyla, giriş-çıkış noktalarını rahat bir şekilde kontrol ediyorlardı. On gün süren kuşatma sonrasında şehir ahalisi büyük kayıplar verdi. Selçuklular arzu ettikleri gibi yüklü bir ganimet elde ettiler fakat dönüş güzergahında yollarını kaybettiler. Yoğun kar yağışı nedeniyle ilerlemekte güçlük çeken ordu, kalabalık Ermeni nüfusunu barındıran Sason'da baskına uğradılar. Bölge coğrafyasını çok iyi bilmemelerine ve stratejik hatalarına, açlık ve susuzluk da eklenince oldukça zor bir vaziyetle karşı karşıya kaldılar. Açlık ve susuzluk çeken Selçuklu askerleri, Sason halkının saldırılarına karşı yeterli savunmayı gerekleştiremeyerek büyük kayıp verdiler.³⁴¹ Aristakes Lastivertsı, Malatya halkının başına gelen bu durumun kibirliliklerinden kaynaklandığını ve bu sebeple Tanrı tarafından cezalandırıldıklarını ifade eder.

³⁴⁰ Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 70-71; 85-86.

³⁴¹ Süryani Mihail gibi Malatyalı olan Gregory Abul Farac, bu çarpışmanın tarihini 1058 olarak kaydetmektedir. Kuşatma süresinin yirmi gün olduğunu ve Sason'da Selçuklu ordusuna saldıranların yalnızca Ermenilerden müteşekkil halktan meydana geldiğini ifade eden müellif, detaylı bir anlatım ortaya koymaz. Bkz. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 312-313. Gregory Abul'l-Farac'ın ile aynı doğrultuda bilgilendirme yapan Süryani Mihail, bu hareketin 1050 yılında gerçekleştiğini ifade eder. Ayrıca, yollarını kaybeden Selçuklu askerlerine Ermenileri pusu kurduğunu vurgulayarak esir edilen Malatya halkının onlara yardım ettiğini aktarır. Ayrıca Süryani Mihail bu kuşatmanın on gün sürdüğünü söylemektedir. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 16-18. Aristakes Lastivertsı'ye göre bu kuşatma on iki gün sürmüştür. Aristakes Lastivertsı, a.g.e, s. 84-84. 14. yüzyıl müelliflerinden Ebü'l-Fidâ Malatya'nın; sulak, ağaçlık ve meyve üretiminin bulunduğu bir şehir olarak ifade eder. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l Büldân*, s. 439.

Selçukluların yollarını kaybetmesi hadisesini de farklı bir sebebe bağlar. Kaynağa göre, Selçukluların Malatya'yı kuşatması haberini alan çevre vilayetler onların geçişlerine ve saldırılarına karşı önlem aldılar. Selçuklu kuvvetleri, kış ayının oldukça sert olması nedeniyle yanlarında bulunan at ve eşekleri önden göndererek karlı yollarda birkaç atının geçebileceği kadar bir geçiş alanı açarak ilerlediler. At ve eşeklerden sonra esirler ve ganimetler sıraya koyuldu. Sason bölgesine ulaşan Selçuklular, burada bulunan bir kalenin önüne geldiler. İsmi bilmediğimiz kale yöneticisi Selçukluların geleceğini haber alması sebebiyle hazırlıklıydı. Kendilerini soğuktan korumak isteyen Selçuklular, karlar üzerine çadırlarını kurmuşlardı. Bizans'a bağlı kale yöneticisi, pazarlık yapmak amacıyla gelen Türkmen liderini tuzağa düşürerek okla boynundan vurdurdu. Aldığı darbe sonucunda Selçuklu lideri hayatını kaybetti. Burada meydana gelen çatışmalar sonrasında geri çekilmek zorunda kalan Selçuklu kuvvetleri, kısa süren bir ilerleyiş sonrasında Ermenilerin oluşturduğu kuvvetle çarpışarak ağır kayıplar verdiler. Az sayıdaki Selçuklu askeri hayatlarını kurtararak Büyük Selçuklu topraklarına ulaşmayı başardılar.³⁴² Sultan Tuğrul'a bağlı olarak hareket eden Dinar Bey, stratejisinin eksiklikleri ve kuşatmadaki planının aksaması nedeniyle birliklerinin birçoğunu kaybetti. Fakat bu kuşatma, oldukça erken olarak kabul edilebilecek dönemlerde dahi, Selçuklu Türklerinin Anadolu'nun içlerine değin girebildiğini ve rahatlıkla hareket edebildiklerinin göstergelerinden biridir.³⁴³

Ermeni müellifin nakilleri, Tuğrul Bey devrinin Anadolu'sunun portresini oldukça başarılı şekilde bizlere yansıtır. Bizans yönetiminin başarısız tutumu ve Selçuklu akınlarının yarattığı karmaşa nedeniyle topraklar işlenemiyordu. Toprak işleyecek kimsenin bulunmaması ve Bizans iç işlerinde isyan hareketlerinin meydana gelmesi, Bizans otoritesinin doğu hattında hissedilememesine ve Selçuklulara karşı

³⁴² Aristakes Lastivertsi, a.g.e, s. 83-86.

³⁴³ Murat Zengin, *Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstilasına Kadar Malatya*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 17-18.

programlı bir direnişin gösterilememesi ile sonuçlandı. Politik eksiklikler halkın fakirleşmesine ve gıda maddelerinden yoksunluğuna neden oldu. Buğday ve arpa üretiminin yoğun olarak yapıldığı doğu topraklarında tarlalarda dikenler bitiyor, şehirler enkaz görüntüsü çiziyordu. Toprak yaratılıştaki olduğu gibi sadeydi ve üzerinden ekili bir nebat yoktu. Çiftçilikle meşgul olan halk, güvensiz ortamda topraklarını işlemeyerek boş bırakıyorlardı. Açık araziler o kadar ıssız bir görüntü çiziyordu ki göçmen kuşlar bu bölgede konaklamayı bırakmıştı. Ayrıca insanlar, Selçuklu saldırıları nedeniyle daha güvenli buldukları şehirlere giderek ailelerini ve kendilerini korumaya çalışıyorlardı. Bunun sonucunda; Anadolu şehirleri arasında nüfus değişimleri gerçekleşiyor, suru bulunan ve korunaklı olarak görülen şehirlerde kabalık bir halk kitlesi meydana gelirken korunaksız bölgelerde hızlı bir erime süreci yaşanıyor. Ekonomik durumun böylesine fenalaştığı bir ortama, Bizans'ın politik meselelere çözüm bulamaması ve yönetim içerisinde meydana gelen iç karışıklıklar da eklenince, Gürcü Liparit'in oğlu İvan bulduğu ilk fırsatla birlikte isyana teşebbüs etti. Liparit'in Bizans'a hizmetleri nedeniyle oğlu İvan'a Bizans topraklarının Taron eyaletinin bir kısmı yönetmesi amacıyla verilmişti. İvan, doğu Anadolu bölgesinde saldırı hareketleri düzenledi ve Bizans'a sadakatinden emin olduğu kişilerin tutuklanması emrini verdi. Bu kişileri tutuklamakla kalmayan İvan, onların tüm hazinelerine ve hayvanlarına da el koydu. Daha sonra elde etmek isteği Erzurum'a gitti. Erzurum şehri, surlarla kaplıydı ve ele geçirilmesi oldukça zordu. Ayrıca Bizans askerleri tarafından başarılı ile korunuyordu. İvan, bu durumun farkındaydı ve onları Bizans İmparatorunun kendisine şehri armağan ettiğini artık yönetimin kendisinde olduğu yalanını söyledi. Söylediği sözler, Erzurum'da bulunan Bizans yöneticileri tarafından şüphle karşılandı ve Ani'de bulunan Bizans kumandanına haber gönderildi. İvan'ın gerçek dışı bir iddia ile Erzurum'u elde etmek istediğine kanaat getiren Ani'nin Bizanslı komutanı, İvan'ın üzerine bir birlik gönderdi. Bu haberi alan İvan hızlıca Erzurum'dan çıkarak kaçtı. Erzurum'u alamaması ve Bizans

yöneticileri ile ters düşmesi sonrasında İvan, Selçuklular ile irtibata geçerek onları Anadolu'ya davet etti. Daveti kabul eden Selçuklu Türkmenleri, İvan'ın hayretle karşıladığı kalabalık bir kuvvet ile Anadolu'ya geldiler. İvan, Selçuklulara yol göstermesi ve rehberlik yapması amacıyla adamlarından birini yanlarına verdi. Rehberi yanlarına alan Selçuklu Türkmenleri, Anadolu vilayetlerine girerek saldırılarda bulundular. Şehirlerde bulunan hazinelere ve kıymetli eşyalarına el koyarak bir süre hareketlerine devam ettiler. Harekatın bitmesinden sonra İvan ile yaptıkları anlaşma gereğince ganimetin bir kısmını onunla paylaştılar. Böylece İvan, Selçuklularla ittifakı sonrasında maddi kazanç elde etmekle birlikte Bizans askerlerini ve şehirlerini yıpratmayı başardı. Yaptırdığı bu intikam anlaşması sonrasında Selçuklular, Anadolu'nun kolaylıkla elde edilebileceğini bir kez daha gördüler. Ermeni müellif, Erzincan ve Erzurum başta olmak üzere çeşitli şehirlere saldırılar düzenleyen Selçukluların, öldürdükleri kişilerin kanları ile şehirlerin kırmızıya boyandığını nakleder. Şehirde bulunan halk, Selçuklu saldırılarına direnç gösteremediler. İlk saldırı anında bazıları surlardan atlayarak, bazıları tüneller kazıp saklanarak, bazıları da itaat ederek canlarını kurtarmaya çalıştılar. Selçuklu Türkmenlerinin gerçekleştirdiği bu seferde, Ermeni kaynağının nakline göre yedi bin kişi ve altmış din adamı esir edildi (1057).³⁴⁴

Erzurum ve Erzincan başta olmak üzere, Selçukluların Anadolu vilayetlerine vurdukları ezici darbeler kısa süre sonra yeniden başladı. 1059-1060 yıllarında, Urfalı Mateos'un nakillerine göre deniz kumu kadar kalabalık Selçuklu Türkmenleri, yüzlerini tekrar Anadolu'ya çevirdiler. Türkmenlerin liderliğini üç Selçuklu komutanı (Samukh-Amurkafr-Kicacici) yürütüyordu. Selçukluların ilk hedefi, mamur ve zengin bir şehir olan Sivas'tı. Burayı öncelikli olarak kabul etmelerinin bir nedeni de -yukarıda da

³⁴⁴ Aristakes Lastivertsî, a.g.e, s. 71-79. 12. Yüzyıl müelliflerden olan Yakut el-Hamevî, Erzincan ve Erzurum nüfusunun ağırlıklı kısmının Ermenilerden müteşekkil olduğunu ifade eder. Dönemi sebebiyle bu durum oldukça dikkat çekicidir. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 188-189.

anlattığımız- Bagratuni Krallığının Bizans eliyle ilhak edilmesi sonrasında soylu Ermenilerin Sivas'a zorunlu göçe tabi tutularak yerleştirilmesiydi. Selçukluların Sivas kuşatması programından, gelişlerinin öncesinde Ermeni prensler (Atom-Apusahl) haberdardı. Bu sebeple şehirden ayrılarak güvenli bir bölgeye çekildiler. Sivas şehri, surdan mahrumdu ve ele geçirilmesi Selçuklular açısından oldukça kolaydı. Selçuklular, Sivas önlerine geldiklerinde şehrin içindeki beyaz kubbeli altı yüz kiliseyi gördüler ve onları çadır zannettiler. Bu sebeple temkinli olarak hareket etmek istediler. Kiliselerin kubbelerinin çadır olmadığı ve şehre bir yardım gelmediğini anlaşılmasından sonra saldırı harekâtına başladılar. Sekiz gün boyunca saldırılarına devam eden Selçuklular; birçok insanı esir olarak aldılar, şehirdeki önemli mimari eserleri yaktılar ve yüklü ganimet elde ettiler. Hristiyan müellif Urfalı Mateos, yaşanan bu sürecin tek suçlusu olarak Bizans'ı görür. Bizans'ı kötü Grek milleti olarak ifade eden müellif, Selçukluların Anadolu içlerine kolay şekilde ilerleyerek hareket etmesinin nedeninin, Bagratuni Krallığının Bizans eliyle ilhak edilerek Ermeni şehirlerinde mevcut olan surların yıktırılmasına, kabiliyetli Ermeni kumandan ve yöneticilerin farklı şehirlere tehcir edilmesine bağlar. Selçukluların uzun yıllardır yaptığı saldırı hareketlerinde Bizans'ın verimli olarak savunma yapmamasını ve kazanılan kısmi zaferlerin yine kendileri tarafından kendilerine mâl edilmesini eleştiren müellif, haremağası olarak ifade ettiği Bizans kumandanlarının kabiliyetsiz oluşuna atıfta bulunur. Ermeniler üzerinde Bizans'ın uyguladığı yanlış ve haksız siyasi harekât sebebiyle Anadolu toprakları Selçuklular eliyle kısa sürede tarumar edildiğini, toprakları korumakla vazifeli Bizanslı yöneticiler ve kumandanlar ise canlarını korumak amacıyla İstanbul gibi uç bölgelere kaçtığını aktarır. Askeri hareketlerinde genel anlamda başarısız olan Bizans, topraklarının ellerinden aldığı ve tehcire tâbi tuttuğu Ermenilere karşı mücadeleleri hep sürdürdü. Anadolu şehirleri her bakımdan yozlaşmanın eşiğindeyken Bizans, Ermeni mezhebini aşağılayıcı ve eleştirici toplantılar yapmaktan geri kalmadı.

Kendilerine karşı oluşturulacak konsorsiyum hareketlerini itinayla takip eden Bizanslı yöneticiler, cesur ve kuvvetli gördükleri kişilerin gözlerini çıkarıyorlar, ondan doğan çocukları da hadım bırakarak neslini kurutuyorlardı. Urfalı Mateos'un nakline göre Bizanslı yöneticiler Ermenilere, *“Kahramanlara yakışan zırh yerine geniş ve uzun entariler giydiler. Onların başlarına çelik miğfer yerine belevtarlar geçirdiler ve onların omuzlarına demir muhafazalar yerine gevşek boyun bağı taktılar. Onlar kadın gibi yavaş ve gizli konuşuyorlar. Onlar; daima cesur adamları mahvetmeyi düşünüyorlardı. Böylelikle bütün Hristiyanlar, esir ve köle olarak İran memleketlerine götürülmesine sebep oldular”* şeklinde siyaset uyguladılar. Böylelikle Anadolu'nun, Selçuklular tarafından ele geçirilmesinin kolaylaştırdılar.³⁴⁵

1061-1062 yılında, Anadolu hattı üzerine düzenlenen sefer hareketlerine bir yenisi eklendi. Tuğrul Bey'e bağlı üç kumandan (Salar-ı Horasan-Micmic-İsulv), Bağın (günümüz Tunceli-Mazgirt-Dedeabağ Köyü) bölgesine kalabalık bir kuvvetle geldiler. Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu bölge, Bagratuni Krallığının ilhak edilmesi sonrasında Ermenilerin yoğun yerleşim yerlerinden biri haline gelmişti. Buraya gelen Selçuklular, bölgedeki yoğun Hristiyan yerleşimini dağıttılar ve bir kısmını esir aldılar. Buradan Tilkhum Arğın (Ergani) bölgesine geçtiler. Burası, Anadolu'nun refah seviyesi bakımından en nadide ve zengin yerleşim bölgelerindendi. Bu sebeple de kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmaktaydı. Şehrin ileri gelenleri arasında din adamı Kristofor, oğulları Toros ve Stepanos da bulunuyordu. Selçuklu kuşatmasının başlamasından sonra, Kristofor'un isteği üzerine kilisede ayin düzenlendi ve dua edildi. Bu esnada Selçuklu askerleri kilisenin etrafını kuşatmış bulunuyorlardı. Ayin töreninin bitmesinin ardından Kristofor ve oğullarını da öldürdüler. Bu durumdan haberdar olan Diyarbakır hâkimi, Mervânîlerin lideri Saidüddeve Selçukluların esir ettiği tüm insanların kendisine satılmasını istedi. Bu sebeple de Salar-ı Horasan'a bir mektup gönderdi.

³⁴⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 110-112.

Kaynağın ifadesine göre Saidüddeve Hristiyan milletlere merhamet duyuyordu. Saidüddeve, bölgesi genelinde bir ferman çıkartarak Selçuklular tarafından esir edilen tüm insanların satın alınarak kurtarılması emrini verdi. Urfalı Mateos, bu ifadeleri naklettikten sonra esirlerin Diyarbakır'a getirildiğini ve hepsinin öldürüldüğünü yazar. Öldürülmesinin müsebbibini ise aktarmaz.³⁴⁶

Başlarına gelen bu hallerin imansızlıklarından dolayı olduğunu ve Selçuklular eliyle cezalandırıldıklarını düşünen Hristiyanların imdadına Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas (1059-1067) yetişti. Bizans İmparatoru, Frankapol (Normandiyalı Herve) ismiyle anılan kumandanın yanına Bizans birliği vererek Tilkhum (Ergani) bölgesine sevk etti. Urfa'nın Bizans dükü olan Tavadanos da hakimiyet bölgesinden, Gargar'dan (Adıyaman-Gerger) ve Hısn-ı Mansur'dan (Adıyaman)³⁴⁷ topladığı

³⁴⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 113-117. İbnü'l Ezrak, aynı konuya farklı şekilde temas eder. O, Salar-ı Horasan isimli Türkmen liderinin Meyyâfârîkîn bölgesine gelmesi sonrasında şehre girmeye muvaffak olmadığını, Mervani liderinin vezirinin onu ganimet ödemek amacıyla şehre davet ettiğini bildirir. Salar-ı Horasan'ın can güvenliği amacıyla şehre korumasız olarak girmek istememesi üzerine Mervani liderinin oğlu Hasan, kardeşleri Emir Fadlun ve Emir Namık Selçuklu karargahına rehine olarak gönderilir. Mervani liderlerinin ailesinin rehine olarak gönderilmiş olmasına rağmen Salar-ı Horasan öldürülür. Buna karşılık olarak Hasan ve Emir Namık da boyunları kesilmek suretiyle hayatlarına son verilir. İbnü'l-Ezrak, a.g.e, s. 171-172. Yakut el-Hamevî, Amîd başlığı altında Diyarbakır ile alakalı detaylı bilgiler verir. Diyarbakır, müellifin devrinde en zengin ve en mamur Anadolu şehirleri arasında kabul edilir. Ayrıca şehrin kuruluşunun çok eski olmasına ve surlarının siyah taşlardan oluşturulmasına atıfta bulunulur. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 61. Hâfız Ebru da bu taşlara değinir ve dış müdahalelerle zarar verilmesinin çok zor olduğunu ifade eder. Hâfız Ebru, *Coğrâfyâ-yi Hâfız-ı Ebrû*, tarihsiz. (C.2), s. 39. Zekeriya el-Kazvinî de Yakut el-Hamevî gibi şehrin zengin ve mamur oluşuna atıfta bulunur. Fırat ve Dicle nehirlerinin avantajı sebebiyle çevresine nazaran bol su kaynaklarına sahip olduğuna dikkat çeker. Zekeriya el-Kazvinî, a.g.e, C.2, s. 125.

³⁴⁷ Günümüz Adıyaman Gerger'de, on birinci yüzyılın başında yoğun Ermeni nüfusu yaşamaktaydı. Yukarıda ifade edilen Hristiyan tebaa çok yüksek ihtimalle Ermenilerden müteşekkildi. Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun, s. 46. Gerger kalesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafiyası*, s. 225. Gerger'de olduğu gibi Urfa'da da Ermeniler iskân ediyor, şehrin önde gelen yöneticilerinin içerisinde yer alıyorlardı. İoannes Zonaras'ın nakline göre Malazgirt Savaşı öncesinde şehir güçsüz ve kolay ele geçirilebilecek düzeydeydi. Müellif, tam tarihi ve olayların detaylarını vermemekle birlikte gerçekleştirilen bir saldırı harekâtını bizlere nakleder. Araplar olarak tanımladığı bir gurubun -ki Bizans kaynaklarında Türklerden de Araplar olarak bahsedilir- on iki emir ve beş yüz deveyle Urfa'ya geldiğini,

askerlerden bir kuvvet oluşturarak Selçukluların üzerine yürüdü. Tavadanos'un gelişini haber alan Selçuklular kaçmaya başladılar. Tilkhum (Ergani) bölgesinde karargâh kuran Tavadanos, Diyarbakır'a yöneldi. Çünkü Nasrüddevle'nin oğlu Said, Müslümanlar eliyle zehirlenerek öldürülmüştü. Bu suikastı yapmalarından sonra Bizans askerlerinin şehre geldiğini duymuşlar ve Frankapol'e on bin dahekan rüşvet vererek susturmuşlardı. Şehrin Bizans Kapısı mevkiine gelen Tavadanos, Frankapol tarafından yalnız bırakıldı. Frankapol emrinde bulunan altmış bin askerler birlikte hattın gerisine çekilerek beklemeye başladı. Tavadanos, yalnız kalmasına rağmen kendine bağlı askerlere saldırı emrini verdi. Karşı cephenin liderleri arasında Hedzn-Bışara (Hacı Başara) isimli bir Müslüman bulunuyordu. Savaşın başlamasıyla birlikte Tavadanos'u hedef alarak saldırı gerçekleştirdi. Tavadanos ve Hedzn-Bışara arasında gerçekleşen çarpışmada, Tavadanos başarılı bir hançer darbesiyle Hedzn-Bışara'ya ölümcül bir yara açtı. Savaş meydanında Tavadanos da çok geçmeden atından düşerek öldürüldü. Tavadanos'un ölümünün ardından ona bağlı Tavar isimli kişi, Frankapol'un yanına giderek yaptıklarından dolayı ondan şikayetçi olacağını söyledi. Bu tehditkâr tavır sonrasında Frankapol'de savaş meydanına indi. Gerçekleşen çarpışmada on beş bin kişi hayatını kaybetti. Frankapol, elde ettiği başarı ile geri döndü. Bu başarının ardından çok geçmeyen Frankapol, Erzurum bölgesinde Selçuklulara karşı hareketler yürütmeye devam etti. Burada Yusuf isimli bir Türk emirini öldürdü ve yanındaki esirleri kurtardı. Frankapol, bu başarısının ardından Diyarbakır'da Tavadanos'a karşı uyguladığı ve müttefiklik siyasetine aykırı hali sebebiyle Bizans İmparatoru tarafından İstanbul'a çağırıldı. Suçları sebebiyle

her deveye iki sandık yüklendiğini ve sandıkların içerisine askerlerin saklandığını, bu yolla Urfa'nın ele geçirilmek istendiğini ifade eder. Eğer müellifin nakilleri doğruysa, Malazgirt öncesinde bin asker desteğiyle Urfa ele geçirilebilecek şehirler arasındadır. Pasajda aktarılan bu plan, Urfa'da bulunan ve Arapça bilen bir Ermeni tarafından engellenir. Şehri ele geçirme planı içerisinde olan kişilerin konuşmalarını duyması ve sonrasında Bizans yöneticilerine durumu bildirmesi sonucunda sandıkta saklanan tüm askerler öldürülür. Yalnızca içlerinden bir tanesinin elleri kesilir, konuşabilmesi ve duyabilmesi için ise kulakları ve burnuna dokunulmaz. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 60.

sorgulanması sonrasında boynuna taş bağlanmak suretiyle denize atılarak öldürüldü (1063).³⁴⁸

³⁴⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 113-117. Mezkûr çarpışma, Erdoğan Merçil tarafından özet şeklinde tahlil edilmiştir. Orta çağ kaynaklarında özel isimlerin nakli konusu oldukça problemlidir. Her araştırmacı kendince çıkarımlarda bulunmak yöntemiyle bu problemin önüne geçmeye çalışmaktadır. Erdoğan Merçil'in araştırmasında yukarıda ismi geçen şahıslar; Sâlâr-ı Horasan [Selçuklu soylu ailesinden Yakuti], Frankapol [Normandiyalı Herve], Hedzn-Bışara [Hacı Başara], Micmic [Cemcem] ve İsulv [Anasioğlu] olarak verilmiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleten, S. 203, Ankara 1988, s. 463-464. Sâlâr-ı Horasan'ın Yakuti olması bahsi Cahen tarafından da ifade edilir. Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 20. Seyyah Nâsır-i Hüsrev eserinde, Diyarbakır'ın surları, giriş kapıları ve kiliseleri ile alakalı bilgiler verir. Diyarbakır'ın giriş kapılarından birinin adının Bâbu'l Ermen (Ermeni Kapısı) olarak isimlendirildiğini, diğer şehirle nazaran oldukça zengin olduğunu vurgular. Bkz. "Güneş takvimine göre Dey ayının altıncı günü (27 Aralık 1046) Âmid'e vardık. Şehir yekpare bir taş üstüne inşa edilmiş. Boyu 2000 adım, eni de bir o kadar. Etrafı siyah kesme taşlardan yapılmış bir surla çevrili. Bu taşların her biri 100 batman ile 1000 batman arasında bir ağırlıkta. Bu taşlar öylesine birbirine bağlanmış ki aralarında harç veya kireç yoktur. Surların yüksekliği 20 kulaç, genişliği ise 10 kulaç. Her yüz arşında bir burç yapmışlar. Yarım daire şeklindeki bu burçların yarıçapı 80 arşındır. Kalenin mazgalları da aynı taştan yapılmış. Şehrin içinden surlara çıkabilmek için birçok yerde taş merdivenler var. Her burcun üstünde savaş yapılacak mekânlar yapılmış. Dört şehir kapısı var. Bu kapılar tamamen demirden yapılmış olup, hiç ahşap kullanılmamış. Bu kapıların her biri bir yöne açılmış. Doğuya açılana Bâbu't- Dicle (Dicle kapısı) batıya açılana Bâbu'r-Rûm (Rum kapısı) Kuzeye açılana Bâbu'l-Ermen (Ermeni kapısı), Güneye açılana da Bâbu't-tel (Dağ kapı) adını vermişler. Bu surun dışında bir sur daha var. O da aynı taştan yapılmış olup, yüksekliği 10 arşın. Surların üstüne baştanbaşa mazgallar yapmışlar. Mazgalların iç bölümüne de tam teçhizatlı askerlerin rahatça geçebilecek, durabileceği ve savaş yapabileceği, geçebileceği kadar geniş yollar yapmışlar. Bu dış surun da demir kapıları var. Dış surun kapıları, dış surdan girildiği takdirde hemen iç sura ulaşılmasın diye, arada bir boşluk bırakılarak iç surun kapılarının karşısına gelecek şekilde inşa edilmiş. Dış surla iç sur arasındaki mesafe 15 arşın. Şehrin içinde, bazalt taşlar arasından çıkan bir kaynak suyu var. Beş değirmeni döndürecek kadar gür ve güzel bir suyu var. Bu suyun nereden geldiğini kimse bilmiyor. Bu şehirde bu kaynaktan gelen suyla ağaçlar, bağlar, bahçeler yetiştirmişler. Bu şehrin emîr ve hâkimi, yukarıda zikrettiğimiz Nasru'd-devle'nin oğludur. Ben Arapların, İranlıların, Hintlerin ve Türklerin yaşadığı ülkelerde pek çok şehir ve kale gördüm. Ama Âmid gibi bir şehir daha görmedim. Kimseden de böyle bir şehir gördüm diyene rastlamadım. Ulu cami de bu siyah taşlardan yapılmış. Öyle ki böyle- sine sağlam bir yapı görülmemiştir. Caminin ortasında her biri yekpare taştan yapılmış iki yüz küsur sütun vardır. Sütunlar üzerine ise taştan kemerler yapılmıştır. Bu taş kemerler üzerine daha kısa sütunlar konulmuş ve bu sütunların üstüne de sıra sıra kemerler yapılmıştır. Mescidin damı balıksırtı tonoz kaplama yapılmış. Mescidin içi ahşap süslemeler, nakışlar ve yazılarla bezenmiştir. Mescidin avlusunun ortasına yüksekliği bir adam boyu kadar olan büyük bir taş yerleştirilmiş, bu taşın üstüne dairesinin çevresi iki arşın olan, yuvarlak, kocaman bir havuz yapmışlar. Havuzun ortasında pirinçten yapılmış bir fiskiyeden su fışkırır. Bu suyun

Anadolu’da tüm bu gelişmeler yaşanırken, Bağdat’ta bulunan Tuğrul Bey hastalığa yakalandı. Burnu sürekli kanayan sultanın kanaması durdurulamadı ve hiçbir ilaç buna tesir etmedi. Altı ay hastalığı çekmesinin sonrasında Rey’e getirilen Tuğrul Bey, 4 Eylül 1063’de yetmiş yaşında iken hayatını kaybetti.³⁴⁹ O; sabırlı, yumuşak huylu ve açık sözlü biriydi. İbadetlerini aksatmaksızın yerine getirir genellikle beyaz renkte elbiseler giyinirdi.³⁵⁰

Tuğrul Bey, henüz hayatta iken üvey oğlu Süleyman’ı kendisine veliaht tayin etmişti. Süleyman’ın veliahtlık mertebesine yükselmesindeki birinci etken, Tuğrul Bey’in eşi olan annesinin desteğini almasıydı.³⁵¹ Halbuki Süleyman’ın yerine devlet bürokrasisinde tecrübe edinmiş ve liderlik yönlerini ortaya koymuş; Kutalmış, Alp Arslan ve Kavurd gibi hanedan üyeleri de bulunmaktaydı. Ordu kumandanlarından olan ve askeri hareketlerin yürütülmesinden sorumlu bulunan Erdem ve Erbasgan gibi kişiler Tuğrul Bey’in bu kararına itiraz ederek Alp Arslan’ı desteklediler. Vezir Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin³⁵² başını çektiği bir kısım ise zayıf ve kontrol edilebilir bir Selçuklu

nere-den geldiği ve nereye git- tiği görünmez. Öylesine güzel ve büyük bir abdesthane yapmışlar ki ondan daha iyisi olamaz. Âmid şehrinde binaların hepsi siyah taştan, Meyyâfârikîn'dekiler ise beyaz taştan yapılmıştır. Caminin yakınlarında taştan yapılmış, büyük, gösterişle bir kilise var. Kilisenin zeminine nakışlı mermer döşenmiştir. Kilisenin içinde Hristiyanların ibadet ettikleri yeri ayıran demirden kafes şeklinde bir kapı koymuşlar. Böyle bir kapıyı daha önce hiçbir yerde görmemiştim.” Nâsır-i Hüsrev, Sefernâme, Tashih Doktor Muhammed Debir Siyaki, Kitabfuruşı Zevvar, Tahran 1375, s. 13-15. Nâsır-i Hüsrev, Sefernâme, çev. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020, s. 26-28.

³⁴⁹ Tuğrul Bey’in ölümü sonrasında hayvanlarına varıncaya kadar tüm mülkleri askerlere dağıtılmıştır. Cenaze sebebiyle abartılı üzüntü gösterilmesi ve uşakların elbiselerini yırtarak feveran etmeleri men edilmiştir. Bundari, a.g.e, s. 24. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 516-517. Tuğrul Bey; Felsefe, hitabet, kitap okuma ve edebi ilimlerde üstün meziyetlere sahipti. Bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzi, a.g.e. s. 143. Ayrıca bkz. Zehebî, a.g.e, C. 45, s. 281.

³⁵⁰ İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 201.

³⁵¹ Sıbt İbnü’l Cevzî, a.g.e, s. 122-123. İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil fi’l-Târîh*, C.10, s. 43. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 103. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 172.

³⁵² Amîdü’l-Mülk Kündürî, Büyük Selçuklu Devleti’nin ilk veziridir. Vezirlik süresi boyunca devlet yönetiminde ve bürokrasisinde önemli tesirleri olmuştur. Mezkûr vezirin siyasi ve sosyal hayatı ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Nizamî Aruzî Semerkandî, *Çehar Makale*, Tashih ve İhtimam: Muhammed Kazvini, İntişârât-ı Eşrakî, Tahran 1328, s. 99. Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, a.g.e, s. 261-262-

Sultanının kendilerinin menfaatine uygun olduğunu düşünerek Süleyman'ın yanında yer aldılar. Alp Arslan, uzun yıllardır bu durumun farkındaydı ve hazırlıklarını buna göre dizayn etmişti. Devlet yöneticilerinden, askerlerden ve halktan büyük bir desteği bulunuyordu. Alp Arslan'ın tüm isteğine rağmen Vezir Kündürî'nin oldu bittisi ile Süleyman Rey'de tahta çıkarıldı. Alp Arslan'ın amcazadesi olan ve Türkmenlerin desteğini alan Kutalmış da tahtın kendi hakkı olduğunu ilan ederek isyan teşebbüsünde bulundu. Elli bin kişilik kuvveti arkasına alan Kutalmış, Rey'e gelerek Kündürî ve merkez ordu ile çarpışmaya başladı. Giriştiği bu mücadeleyi kısa sürede kazanan Kutalmış, artık kendisini sultan olarak görmeye başlayacaktı ki Kündürî son bir hamle ile Süleyman'ı tahttan indirerek Alp Arslan'ı tahta davet etti ve adına hutbe okuttu. Alp Arslan aldığı davet sonrasında yirmi bin kişilik ordusu ile Horasan'dan çıkarak yıldırım hızıyla Rey'e ilerlemeye başladı. Kutalmış da bu esnada Alp Arslan ile çarpışmak amacıyla Damgan'a doğru hareket etti. İlk karşılaşma, Alp Arslan'ın sadık kumandanlarından Erdem ile gerçekleşti. Öncü birlikleri yöneten Erdem, Kutalmış'a karşı ezici bir mağlubiyet aldı. Bu durumun kendisine bildirilmesi sonrasında, daha fazla asker toplamaktan vazgeçen Alp Arslan, süratli bir şekilde Kutalmış'a doğru yöneldi. Alp Arslan'ın geldiğinden haberdar olan Kutalmış, Alp Arslan'ı karşılamaya çıktı. Damgan yakınlarında bulunan Milh vadisinde karşı karşıya gelen iki kuvvet, zorlu bir mücadeleye giriştiler. Kutalmış'ın kuvvetleri her ne kadar Alp Arslan'ın kuvvetlerinden kalabalık olsalar da profesyonel askerler değillerdi. Oysaki Alp Arslan'ın yanında bulunan yirmi bin asker, eğitilmiş ve tecrübelilerdi. İki kuvvet arasında yaşanan çarpışmada Kutalmış'ın ordusu kısa süre içerisinde dağıldı. Canını kurtarmak arzusunda olan Kutalmış da atından düşmesi sonucunda hayatını kaybetti. Böylece, Selçuklular dönemini derinden etkileyen ve uzun yıllar boyunca devam eden

263-264. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, C.3, Tashih ve Teligat: Doktor Fatime Müderrisi, İntişarât-ı Danişgâh-i Urmiye, Urmiye 1381.

hanedan mücadelesi de başlamış oldu. Vezir Kündürî'nin desteği, hanedan üyelerinin ortadan kaldırılması ve ordunun isteği sonrasında Alp Arslan Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmayı başardı (1064). Fakat Kündürî de yaptıklarından dolayı Alp Arslan'ın cezalandırmasına tabi tutuldu ve öldürüldü.³⁵³ Böylece, Tuğrul Bey'in zeminini

³⁵³ Sibt İbnü'l Cevzî, a.g.e, s. 91. İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târih, C.10, s. 49. Hindüşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, a.g.e, s. 266. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 204. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 180-181. Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 430. Müneccimbaşî, a.g.e, s. 34. Hândmîr, *Düstûrî'l Vüzerâ*, Tashih ve Mukaddeme Said Nefisi, İntişârât-ı İkbal, Tahran 1317, s. 84. Mükrimin Halil Yinanç, *Düstûrnâme-i Enverî*, Evkaf Matbası, İstanbul 1930, s. 91. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (C.1)*, çev. A. Ateş, TTK Yayınevi. Ankara 1957, s. 114-115. Hândmîr, *Düstûrî'l Vüzerâ*, s. 149 vd. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. 84-85. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 103. Alp Arslan, halk ve devlet yöneticileri tarafından da arzu edilmiş ve desteklenmiştir. Tahtı ele geçirmesinin etkenlerinden birisi de budur. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, a.g.e, s. 107. Bundari'nin nakline göre Kündürî bir yıl tutuklu kalmış, bu esnada sıtma hastalığına yakalanmış, onu cezalandırmak için gönderilen iki Selçuklu askeri vezirin abdest almasına ve tövbe etmesine müsaade etmeleri sonrasında kafasını bedeninden ayırmak suretiyle canını almışlardır. Bkz. Bundari, a.g.e, s. 28. Vezir Kündürî'nin öldürülmesinin emrini Nizamülmülk'ün verdiği de ifade edilir. Bu sebeple Kündürî, Nizamülmülk'e karşı eleştirel sözler söylemiştir. Bkz. Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tashih Mir Hâşim-i Muhaddes, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1363, s. 100-101. Kutalmış-Alp Arslan Mücadelesi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Salim Koca, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", Bilig, S. 3, 1996, s. 80-85. Muharrem Kesik, "Kutalmış Bey'in Anadolu'yu Fetih Çalışmaları ve İsyanı," Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 3, s. 179-192. Geç dönem müelliflerinden Aksarayı, Kutalmış'ın ölümü hadisesini detaylı olarak anlatır ve diğer kaynaklarda pek de tesadüf edemediğimiz bilgiler verir. Müellife göre, Alp Arslan ile mücadelesi sırasında Kutalmış hayatını kaybeder ve ona bağlı bulunan kitleler başsız kalırlar. Alp Arslan, bu topluluğun kendisini tanımayacağını ve isyan edebileceğini düşünerek başta Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah olmak üzere hepsinin öldürülmesi emrini verir. Dönemin veziri Nizamülmülk'ün, sahip olduğu üstün devlet bürokrasisini devreye sokarak, bu hareketin devlete uğursuzluk getireceğini ve devletin yıkılması ile sonuçlanacağını telkin etmesi sonrasında Alp Arslan fikrinden cayar. Fakat her ihtimale karşı, onlardan tüm unvanları alınarak Urfa, Birecik ve Diyarbakır gibi uç bölgelere sürgün edilirler. Bkz. Aksarayı, *Târih-i Selâcîk ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar* (tashih Osman Turan), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1362, s. 15-16. Günümüzde, bilim insanları arasında bu mesele halen çözülebilmemiş değildir. Süleyman Şah, babası Kutalmış'ın ölümü sonrasında Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak mı yoksa ferdi olarak mı fetih hareketlerinde bulunmuştur ortak bir kanaatte buluşulamamıştır. Bkz. Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya 2014, S. 35, s. 545-575. Mezkûr konuda en açık ifadeyi Hândmîr vermektedir. Müellife göre Alp Arslan, Anadolu'yu Süleyman Şah'a bağışlamıştır. Hândmîr, *Târih-i*

hazırladığı Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk vatani haline gelmesi hadisesi, Alp Arslan'ın tahta geçmesi ile birlikte büyük bir ivme kazandı.³⁵⁴ Bu ivmede pek tabi en büyük rollerden biri vezir Nizamülmülk'e aittir.³⁵⁵ O, vezirliği döneminde devlet menfaatlerini düşünerek hareket etmiş ve devlet dinamizminin işleyişine önem vermiştir. Müellifler, Selçukluların güçlenerek topraklarını genişletmesini ve kalıcı düzen teşkil etmelerini Nizamülmülk'ün güçlü siyasi bilgisine dayandırır.³⁵⁶

Mesela Nizamülmülk, Kutalmış'ın hayatını kaybettiği mücadelede ona destek olan tüm kuvvetlerin Alp Arslan'ın emriyle öldürüleceğini işittiğinde buna karşı gelmiş ve Alp Arslan'ı ikna etmeyi başarmıştır. Böylelikle Nizamülmülk, Anadolu'nun fethi arifesinde Selçukluların bölünmesi ve güçten düşmesini önleyerek bu kuvvetleri devlet hizmetine almıştır. Onlar da bu lütfun kıymetini bilerek Alp Arslan'ın yanında Anadolu hareketlerine katılmışlardır. Bu yolla, Kutalmış'ın ailesi kısa süre de olsa devlet merkezinde tutularak isyan etmelerinin önüne geçilmiş, onlara destek olan kalabalık Türkmen kitlesi de Anadolu coğrafyasında kullanılmıştır.³⁵⁷ Henüz Tuğrul Bey'in

Ḥabîbü's-Siyer, s. 491-493. Hüseyini ve Ahmed Bin Mahmud, Kutalmış'ın cenazesinin Tuğrul Bey'in kabrine defnedildiğini ifade ederler. Bkz. Hüseyini, a.g.e, s. 67. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 70.

³⁵⁴ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 316.

³⁵⁵ Nizamülmülk'ün hayatı ile alakalı en detaylı bilgiler, Hândmîr'in *Düstûrû'l Vüzerâ* isimli eserinde yer alır. Müellif eserinde, Nizamülmülk'ün tarihi, edebi ve siyasi yaşantısı hakkında uzun anlatılar sunar. Büyük Selçuklu Devrine damgasını vuran Nizamülmülk hakkında detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Düstûrû'l Vüzerâ*, s.150 vd. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, Kahire 1963, s. 9. Nizamî Aruzî Semerkandî, a.g.e, s. 100-154. Hândmîr, *Târih-i Ḥabîbü's-Siyer*, s. 497-498. İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, İhtimam: Guy Le Strange ve Reynold Alleyne Nicholson, neşr: Dünya-i Kitab, Tahran 1363, s. 131-166. Ahmed Alihan Veziri Kirmânî, *Tarih-i Kirman*, Tashih M. İbrahim Bastani Parizi, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1352, s. 277 vd. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, C.1, s. 377.

³⁵⁶ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, C.1, tahkik: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, s. 98.

³⁵⁷ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e, s. 76-77. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, a.g.e, s. 112-113. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 106. Kutalmış'ın ölümü ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 69-70. Hüseyini, a.g.e, s. 66-67. Her ne kadar devlet menfaatine uygun olarak hareket

yönetimi devrinde Anadolu hareketleri düzenleyen Türkmenler, Bizans kaynağının verdiği bilgilere göre Malazgirt Meydan Muharebesinin öncesinde Galatia'ya (Günümüz Ankara merkez olmak üzere İç Anadolu bölgesi) kadar ilerlemiş, Bizans kuvvetlerini yıldırma ve yıpratma harekâtı ile sindirmeyi başarmışlardı.³⁵⁸

2.6. Büyük Yıkım: Alp Arslan'ın Gürcistan ve Ani Seferi (1064)

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'in, 1064 yılında hayatını kaybetmesinden sonra, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan tahta oturdu. Tuğrul Bey devrinde Alp Arslan; devlet yönetimi, savaş stratejisi ve bürokrasi gibi alanlarda tecrübe sahibi oldu. Tahta oturmasından itibaren de bu tecrübesini yansıttı. Kaynaklar, diğer Selçuklu sultanlarına nazaran onun görünüşü ve karakteri hakkında detaylı bilgiler verirler. Râvendî'nin nakillerine göre Alp Arslan, dış görünüşü bakımından oldukça heybetli ve iri idi. Uzun bir sakalı vardı ve ok atarken sakalını düğümlerdi. Ok atışları öylesine başarılıydı ki hedefini asla şaşmazdı. Uzun bir külah takardı, külahı ile sakalının ucu arasındaki mesafe iki gezdi (90 cm.). Elçi kabullerinde tahtı üzerinde oturur, onu gören elçiler korkuya kapılırdı. Bunun yanında; savaşçı, uyanık ve siyaset sahibiydi.³⁵⁹ Alp Arslan, tahta geçişinin ilk yılında batı seferi planlarını yapmaya başladı. Bizans cephesinde henüz birkaç yıl önce taht el değiştirmiş ve X. Konstantinos Dukas yönetim erkini elini almıştı (1059-1067). X. Konstantinos Dukas'ın saltanatı devri, Bizans İmparatorunun askeri ve mali açıdan çözümlenmesinin, batağa saplanmasının başlangıcını temsil eder. Öyle ki bu dönemde yüksek

edilerek Kutalmışoğlu şeceresinin gücünden istifade edilse de Kutalmış, “*Tuğrul Bey'in Memlûkû Kutalmış*” şeklinde Arap kaynaklarında ifade edilir. Azîmî, a.g.e, s. 9.

³⁵⁸ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 40. Nizamî Aruzî Semerkandî, a.g.e, s. 183.

³⁵⁹ Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme (tashih Mirza İsmâil Afşar-Muhammed Ramazânî)*, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1390, s. 23. Râvendî, a.g.e, s. 114-115. Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, a.g.e, s. 100-101. Reşidü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e, s. 78.

memuriyetler para ile satılmaya başlandı, geleneksel askeri sistem tasarruf tedbirleri kapsamında zayıfladı. Sayısız senatör sınıfını doyurarak memnun etmek, bunun yanı sıra kilisenin baskısını dindirebilmek amacıyla yapılan bağışlar Bizans ekonomisini sarstı.³⁶⁰ Bir yandan da düzenlenen Türkmen hareketleri devam ediyor ve Bizans yönetiminin zor duruma düşmesine neden oluyordu. Devrin müelliflerinden olan Mikhael Attaleiates, Alp Arslan'ın batı seferi öncesindeki Bizans'ın durumunu en açık şekilde açıklayan kaynaklardandır. Onun ifadelerine göre, Bizans ordusuna önem verilmeyerek bir kenara atılması, Selçukluların taciz saldırılarının başarı ile sonuçlanmasına neden olmuştu. Öyle ki Tuğrul devrinde genel olarak sınır hatlarında bulunan ve saldırılar düzenleyen Türkmenler; Trabzon, Malatya ve Şebinkarahisar mevkilerine değin ulaştılar. Müellif, Selçuklu güçlerine karşı başarılı bir mücadele verilmemesi halinde, kısa bir süre içerisinde Kütahya-Eskişehir-Afyon hattına kadar gelebileceklerini ifade etmektedir. Bizans ordusunda vazifeli askerlerin uzun süredir ücret ödenmiyor ve yeterince silahları bulunmuyordu. Siyasi otoritenin tam anlamıyla kendini hissettirememesi de bu duruma eklenince Türkmenlere karşı isteksiz savaşıyorlardı. Hatta orduda bulunan yetenekli askerlerin büyük bölümü, daha iyi kazanç elde edebilmek amacıyla başka işlere yöneldiler. Kabiliyetli ve zeki askerlerini kaybeden Bizans ordusu; isteksiz ve yeteneksiz kişilerin eline kaldı. Uzun yıllardır Selçuklu askerlerine ve Türkmenlere karşı yürütülmekte olan çarpışmaların genel anlamda kaybediliyor olması da Bizans ordusunun psikolojik açıdan yıpranmasına neden oldu. Bu psikolojik yıpranma o seviyeye vardı ki Türkmenlerin sesini duyan Bizans askerleri dehşete kapılıyor ve korkuyorlardı. Bizans ordusunun bu durumda olduğunu bilen, küçük ve büyük olmak üzere birçok çarpışmadan başarı ile ayrılan Türkmenler ise tam tersine böbürlenmeye ve kendilerine daha çok güvenmeye başladılar. Bizans yöneticileri, ülke topraklarını korumak ve kurtarmak ile alakalı bu

³⁶⁰ Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 316-317.

problemler yüzleşirken, devlet yönetimi konusunda da birçok hatalar yaptılar. En büyük hatalarından birisini, Selçukluların ele geçirmek için uzun yıllardır uğraş verdikleri ve Alp Arslan'ın üzerine sefer planları hazırladığı doğu hattında yaptılar. Bizans'ın içine düşmüş bulunduğu ekonomik durumdan ülke genelinde herkes haberdardı. Doğu hattının en önemli şehri ise Ani'ydi. Bagratuni Ermeni Krallığının ilhakından sonra şehre askeri garnizon yerleştiren Bizans, merkezden gönderdiği askerler ve maddi yardımlarla Ani'yi besliyor, gelebilecek Selçuklu saldırılarına karşı tampon bölge olarak burayı kullanıyordu. Son gelişmeler ve mali kriz sebebiyle, Bizans Ani'de bulunan askerlerine karavanalarını dahi göndermekte zorluk çekiyordu. Yapılmakta zorluk çekilen bu yardımların stratejik önemini bir kenara bırakan Bizans, doğu hattına yapılan tüm masrafları devlet kesesine zarar olarak görüyordu. Tüm bunlar yaşanırken Bagrat isimli bir Ermeni, Bizans İmparatorunun huzuruna geldi. İmparatora, hazineden hiçbir katkı almaksızın Bizans adına şehri ve çevresini yönetmek istediğini ifade etti. Yapılan her türlü tasarruf tedbiri Bizans açısından önemliydi. Belki de bu yolla, uzun yıllardır Bizans yönetimine karşı küskün vaziyette olan Ermenileri de devlet otoritesine yaklaştırmayı düşünüyorlardı. Netice itibariyle Bagrat'ın teklifi uygun görülerek Ani ve çevresini yönetmesi için izin verildi, bölge valisi olarak ataması yapıldı. Fakat Ermeni Bagrat'ın yönetsel bir tecrübesi bulunmuyordu. Henüz valiliğinin ilk dönemlerinde, geleneksel olarak devam ettirilen birçok kuralı yıktı. Bunlardan en önemlisi, şehrin saldırıya veya kuşatmaya maruz kaldığı dönemlerde halkın ve askerlerin gıda ihtiyacını sağlamak amacıyla sur içinde yapılan buğday depolanması konusuydu. Bagrat, bu tehlikeleri umursamayarak buğday depolanması işini gerçekleştirmedi, bununla birlikte saldırılara karşı hiçbir tedbir de almadı. Alp Arslan'a bağlı Selçuklu ordusu, bölge hattından Anadolu içlerine geçmekte iken sebepsiz yere şehirde bulunan askerler tarafından saldırıya uğradılar. Selçuklu askerlerinden yorgunluk sebebiyle ana kuvvetten ayrı düşerek geride kalanlar öldürüldü ve cenazeleri soyuldu. Bu haber Alp Arslan'a

kısa sürede bildirildi. Orduda bulunan askerlerin de Alp Arslan'ı tahriki ile Ani seferi kararı alındı.³⁶¹ Sefer kararını vermesindeki bir diğer önemli unsur, uzun yıllardır Anadolu'da keşif hareketleri yapan ve saldırı için uygun zamanlamanın olduğunu bildiren ünlü Selçuklu kumandanı Tuğtekin idi.³⁶²

Alp Arslan, Ani'den evvel bölgede gittikçe kuvvetlenen ve çevre vilayetleri etkisi altına alan Gürcülerin üzerine sefer yapılmasını, sonrasında Ani'ye girilmesi gerektiğini düşündü. Bu sebeple büyük bir ordu hazırlanmasından sonra harekete geçti.³⁶³ Alp Arslan'ın sefer güzergahını değiştirmesinde ve Gürcü topraklarına yönelmesindeki en önemli rol, ünlü komutanlarından Tuğ Tekin'e aitti. Bölge coğrafyasına hâkim olan ve Gürcü beldelerinin ele geçirilmeksizin gerçekleştirilecek Anadolu gazasının bir anlam taşımayacağını bilen Tuğ Tekin, Alp Arslan'ın sefer güzergahını değiştirmesi yönünde ikna etti. Tuğ Tekin, uzun yıllardır Selçukluların batı hattında saldırı hareketleri düzenlemesi nedeniyle tecrübe sahibi olmuştu. Ayrıca kendisine bağlı olan kalabalık bir kitle de bulunuyordu. Tuğ Tekin'in Alp Arslan'a desteğiyle; Arran ve Şirran gibi bölgelerden de Selçuklu ordusuna katılımlar oldu.³⁶⁴ İlk önce Kura Nehri'nin kuzeyinde bulunan; Uti, Artzakh ve Paitagaran gibi yerleşkeleri hedef olarak belirledi. Bölgeye gelen Selçuklu ordusu kısa süre içerisinde buralara hâkim oldu. Hâkim olduğu coğrafyada kalıcı olabilmek ve mevcut güçlerle iyi ilişkiler

³⁶¹ Müellif, bu seferin tarihini 1064 yılı olarak vermekle birlikte metinde Tuğrul Bey'in adını anarak hataya düşmektedir. Çünkü bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti tahtında Alp Arslan oturuyordu ve Tuğrul Bey yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ani'yi almaya muvaffak olamamıştı. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 88-90.

³⁶² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 28-29. Melih Setarzade, a.g.e, s. 61.

³⁶³ Müverrih Vardan, abartılı bir sayı olmakla birlikte Alp Arslan'ın komuta ettiği ordunun yüz bin kişi olduğunu aktarır. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 177.

³⁶⁴ Hüseyini, *Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki*, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Müsehhîh Muhammed Nureddin-Mutercim Ramazan Ali Ruhâli, Tahran 1380, s. 69-70. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C.10, s. 49. Melih Setarzade, a.g.e, s. 62. Münecimbaşı, a.g.e, s. 36. Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Ankara 2011, s. 72. Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 26-27.

kurmak niyetinde olan Alp Arslan, IV. Bagrat'ın oğlu Kral II. Giorgi'nin kızı ile evlenmek istedi. Kral II. Giorgi, Selçuklular ile dostluk kurmak ve sonrasında gelebilecek saldırılara karşı bölgesini korumak amacıyla bu teklifi kabul etti. Alp Arslan ile anlaşma yolunu bulan II. Giorgi, büyük armağanlar eşliğinde Lori'ye geri döndü.³⁶⁵ Lori eyaletinin Ahılkelek mıntıkasına giden II. Giorgi, Alp Arslan'a karşı bir direniş gösterememiş ve Selçuklu ordusunun gelişinden haberdar olmasından sonra halkı güvenli bölgelere çekilmesi yönünde tembihlemişti. O, her ne kadar Alp Arslan ile barış sağlamış olsa da bu durumu tam olarak kabullenemiyordu. Bu sebeple de Bizans ile irtibat kuruyor, Kars Kralı Ermeni Gagik de onunla birlikte hareket ediyordu.³⁶⁶ Alp Arslan bu mıntıkadan sonra Cevaheti'ye hareket etti. Devrin zengin şehirlerinden olan Cevaheti de diğer şehirlerin akıbetini paylaştı ve kısa sürede Selçuklu egemenliğine girdi. Selçuklular, hakimiyet sağladıkları bölgelerden yüklü ganimet ve esir elde ettiler.³⁶⁷ Fetih harekâtını devam ettiren Alp Arslan, Cevaheti'den sonra Trialeti'ye geldi. Ordusunu dağıtan ve çevre bölgelerin fethi için görevlendiren Alp Arslan, Trialeti etrafında bulunan yerleşim bölgelerinde büyük tahribat yarattı. Trialeti sonrasında Kvelis-Tzihe güzergahına yönelen Selçuklu ordusu, Orta Çağ kaynaklarında Tao-Klarceti olarak adlandırılan günümüz Yalnızçam Dağlarından Karadeniz'e kadar uzanan coğrafyaya ulaştılar. Şavşat'dan başlayarak günümüz Erzurum Olur (Panaskert) ilçesine değin indiler. Bölgedeki düşman güçlerini yoğun saldırı altında bırakan Selçuklu

³⁶⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 118-119. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 62. Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 432. Hamdullah Müstevfi, detaylı olarak ifade etmemekle birlikte bu evlilik durumu hakkında bilgi verir. Nakline göre Alp Arslan, II. Grigor'un kızıyla evlenmiş bir süre sonra boşamıştır. Emri üzerine bu kız ile vezir Nizamülmülk nikahlanmıştır. Hatta bu evlilikten Hacı Ahmed dahil olmak üzere çocuklar dünyaya gelmiştir. Bkz. Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 432. Bundari, a.g.e, s. 30. Nizamülmülk'ün dört karısı bulunmaktaydı. Bkz. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 54.

³⁶⁶ Marie Brosset, a.g.e, s. 300. Gürcüler ile Bizans'ın menfaat birliktekileri sebebiyle hanedan üyeleri arasında evlilikler de gerçekleştirildi. Bunun en önemli örneklerinden biri, devrin Bizans İmparator yardımcısı Mihail Doukas ile Gürcü soylusu Maria arasında yaşandı. Böylece iki güç, Selçuklulara karşı ittifak olma yoluna girdiler ve bu durumu perçinlediler. Bkz. Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 159-160.

³⁶⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 118-119. Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 432.

ordusu, bir yay gibi kıvrılarak Samtshe-Cevaheti bölgesinde bulunan Ahılkelek (Ardahan'ın kuzeydoğusunda yer alır-Ardahan ile arası yaklaşık yüz kilometredir) önlerine vardılar. Ahılkelek halkı Selçuklulara karşı direniş göstermek istedilerse de yalnızca üç gün dayanabildiler çünkü şehri çevreleyen surlar oldukça güçsüz vaziyetteydi. Böylece Ahılkelek de kısa süre içerisinde Selçuklulara itaat ederek teslim oldu.³⁶⁸

Alp Arslan'ın batı seferi iki kol üzerinden ilerliyordu. Bir kol Alp Arslan komutasında Gürcistan bölgesine ilerlerken, diğer kol Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün yönetiminde Biurakan (Amberd) mıntikasına geldiler. Buradaki ahali, Hristiyan tebaaya mensuptu ve çevre güzergahlarda yağma saldırıları düzenlemekteydiler. Melikşah, kuşatma esnasında kalenin yöneticisini boynundan vurarak öldürdü.³⁶⁹ Bu durumu gören diğer askerler sarp dağlara kaçmak suretiyle canlarını kurtarmaya çalıştılar. Kaçanlardan büyük kısmı Selçuklu ordusu tarafından yakalanarak öldürüldüler. Melikşah ve Nizamülmülk, bu mevkinden süratle Aras nehri boyunca ilerleyerek Sürmâri'ye (Sürmeli) ulaştılar. Bu kalenin içinde bağ ve bostanlar bulunuyor, dayanıklı ve sağlam surlarla çevirili olması nedeniyle de alınmasının zor olduğu düşünülüyordu. Selçukluların kuşatma sanatında tecrübe edinmesi sayesinde bu kale de kısa sürede ele geçirildi. Sürmâri'ye yakın bir müstahkem kale daha vardı. Melikşah oranın da Selçuklu topraklarına katılmasını ve ele geçirilmesini istedi. Melikşah yönetimindeki ordu bu mevkiyi de ele geçirdi. Melikşah, kalenin sağlam oluşu nedeniyle yıkılmasını emretti fakat Nizamülmülk bunun doğru bir fikir olmadığını, kalenin güçlendirilerek Hristiyanlara karşı bir set olarak kullanılabileceğini söyledi.

³⁶⁸ Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 158-159. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 177.

³⁶⁹ Hüseyini, a.g.e, s. 69-71. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 177. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 73-75. Günümüzde Amberd, Ermenistan'ın Oşakan şehrinin güneybatısında, Türkiye sınırına yakın bir bölgede bulunmaktadır. Iğdır ile karşılıklı olarak konumlanmışlardır. Günümüzde de ayakta olan Amberd Kalesi, muhtemelen restorasyondan geçirilmiştir. Güncel hali, kesme taşlarla inşa edilmiştir ve hâkim bir tepenin üzerinde konumlandırılmıştır.

Melikşah bu sebeple kalenin hasar alan yerlerinin imar edilmesini ve güçlendirilmesini uygun gördü. Bu mevkinin de ele geçirilmesinin ardından Melikşah ve Nizamülmülk, Şirek mintikasında bulunan Meryemnişin'e (Marmaraneşin) geldiler. Burası, devrin en popüler dini merkezlerinden biriydi. Rahip ve keşişler burada oturuyor, tüm Hristiyan liderler burayı ziyarete gelerek maddi yardımlarda bulunuyorlardı. Meryemnişin, Selçuklu askerlerinin şimdiye kadar hiç karşılaşmadıkları sağlamlıkta ve güvenlikte surlarla çevriliydi. Öyle ki şehrin surları yontma taşlarla yapılmış, taşlar demir çiviler ve levhalarla yardımıyla birbirine kenetlenmişti. Dışarıdan bakıldığında demirden bir hisar görüntüsü çiziyordu. Ayrıca şehirde, gözetleme ve kontrol amacıyla çok yüksek kuleler inşa edilmişti. Şehrin surlarının bu derece dirençli olmasının yanında, dış kenar kısmını da "Ceyhun gibi" güçlü bir akıntı çepeçevre sararak hendekleri doldurur, meydana gelebilecek saldırılara karşı şehri korurdu. Şehrin kolay bir saldırı ile ele geçirilemeyeceğini anlayan Melikşah ve Nizamülmülk, gemiler ve kayıklar hazırlatarak bu surları aşmayı düşündüler. Hazırlattırdıkları gemi ve kayıkların verdiği avantajla şehrin surlarına yanaşan Selçuklu askerleri, surlardan tırmanmaya başladılar. Melikşah bizzat kendisi de askerleri ile birlikte surlara tırmananlar arasındaydı. Melikşah ve yanındaki askerler, sur şerefesine ip bağladılar ve tırmanmayı başararak gözetleme kulelerine çıktılar. Bu esnada Melikşah, -muhtemelen Hristiyan askerlerin saldırısı sonucunda- dengesini kaybederek, surdan şehri çevreleyen suyun içine düştü ve orada bulunan kayıklardan birine çıkarak canını kurtardı. Selçuklu askerleri Melikşah'ın bu gayretini görmelerinden sonra daha da hırslı bir şekilde saldırıya geçtiler. Selçuklu askerlerinin gayretleri bir sonuç vermiyor surları aşmayı başaramıyorlardı. Bir yandan petrol kullanılarak şehrin içini yakmaya çalışıyorlar, bir yandan da surların delinmesi amacıyla taşlarla surları dövüyorlar, ellerindeki nacakları vurarak surda gedik açmaya uğraşıyorlardı. Selçuklu askerlerinin azmi ve devrin savaş teknolojisi şehrin surlarını delmeye muvaffak olamadı. Tüm umutların bittiği ve neredeyse kuşatmanın

kaldırılmasının düşünüldüğü bir gece vakti şehirde deprem gerçekleşti. Beklenmedik bu gelişmenin Selçuklular açısından avantajlı tarafı şehri çevreleyen surların doğu kısmının yıkılmış olmasıydı. Bunu gören Selçuklu askerleri, hiç bekleme yapmaksızın yıkılan kısımdan içeri girmeye başladılar. Böylece Melikşah, yaptığı fetih hareketleri sebebiyle devlet bürokrasisinde itibar sahibi oldu ve Selçuklu askerleri nazarında prestij kazandı.³⁷⁰ Arap kaynakları, Alp Arslan komutasında yürütülen Kafkasya seferinde abartılı bir rakam olmakla birlikte otuz bin kişinin öldürüldüğünü ve elli bin kişinin esir edildiğini ifade etmektedirler.³⁷¹

Alp Arslan ve Melikşah'ın ayrı iki ayrı koldan yürüttüğü seferler genel itibariyle başarı ile sonuçlandı. Böylece Selçuklular, Ani'ye yapılacak olan seferde düşman kuvvetlerinin ansızın saldırımlarının ve orduyu yıpratmalarının önüne geçmiş oldular. Alp Arslan, iki ayrı koldan yürütülen fetih harekâtına son vererek Melikşah'a “*Şimdiden geri dönüp geliniz ve kafirler ile savaştan vazgeçiniz*” haberini gönderdi. Melikşah, Nizamülmülk ile gerçekleştirdikleri saldırı hareketlerine son vererek Alp Arslan'ın yanına gitmek amacıyla yola çıktı. Yol üzerinde gördükleri Seyl-vürde ve Nevre gibi küçük birkaç mevkiyi daha ele geçirdiler.³⁷² Alp Arslan'ın yanına ulaşan Melikşah, fethettiği bölgelerin ve kalelerin bilgisini babası ile paylaştı. Bu durumdan, Alp Arslan oldukça memnun oldu. İki kuvvetin birleşmesi sonrasında Meryemnişin (Marmaraneşin) mevkisine beş kilometre uzaklıkta, Kartli ve Kars arasında yer alan Sepid-şehr üzerine saldırı düzenlendi. Mevkinin kolaylıkla ele geçirilmesinden sonra, Borçla nehrinin sol sahilinde yer alan Allaverdi (Lal) mevkisi kuşatıldı. Burada yer alan hisarın uzunluğu yüz arşındı. Doğu, batı ve kuzey kısımları ise dağ ile çevrelenmişti. - Gökyüzüne ulaşan- dağların tepelerinde hisarlar yapılmış, içerisi askerler ve silahlarda

³⁷⁰ Müneccimbaş, a.g.e, s. 36-37. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.10, s. 49-50. Hüseyini, a.g.e, s. 69-72. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 73-75.

³⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 135. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 107.

³⁷² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.10, s. 51. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 74-77. Hüseyini, a.g.e, s. 70-72. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 107.

doldurulmuştu. Büyük bir nehir, güney kısmından bu şehre akıyor, böylelikle halkın su ihtiyacını karşılamakta birlikte tabî bir koruma sağlıyordu. Şehre girişler nehrin üzerine kurulan köprü vasıtası ile sağlanıyor, köprü olmaksızın şehre girmek imkânsız bir hâl alıyordu. Alp Arslan, ordusu ile şehrin önüne geldiğinde, Hristiyan askerler köprüyü kaldırarak Selçuklu askerlerinin girişlerine mâni olmaya çalıştılar. Şehre köprü olmaksızın girişin mümkün olmadığının farkında olan Alp Arslan, askerlerine bir köprü imar etmelerini emretti. Çevre alanlardan toplanan ağaçlarla kısa süre içerisinde tamamlanan köprünün verdiği avantajla Selçuklular, Hristiyan askerler ile çarpışmaya başladılar. Bu esnada gayrimüslim askerler bir plan yaptılar ve Selçuklulardan aman dileyerek tuzak kurmak fikrini benimsediler. Bu görevi, şehirde bulunan iki askerın surların üzerine çıkarak Alp Arslan’a hitaben, *“Bize akıllı ve doğru bir bey gönder, hisarı ona teslim edelim ve sizin ile sulh yapıp murat ne ise onu bildirelim”* sözleriyle yerine getirdiler. Daha önce aynı bölgede fetih hareketları düzenleyen Selçuklular, aman dileyenlere dokunmuyorlar ve savaş stratejisi olarak istekli teslimiyeti kabul ediyorlardı. Bunun da böyle bir durum olduğunu düşünen Alp Arslan, Emir b. Mücâhid ve Ebû Semre’yi hisarın içerisine gönderdi. Alp Arslan’ın iki beyi hisardan içeriye girdiler ve hisarın yöneticileri ile görüştüler. Bu esnada Hristiyan askerler, üzerlerine atılarak iki beyi kılıçla parçaladılar. Selçuklu ordusu uzun süredir devam eden kuşatmalar nedeniyle oldukça yorgun düşmüş, müzakere sebebiyle de istirahate çekilmişlerdi. Hristiyan askerler bu durumu bildiklerinden bir süre beklediler. Selçuklu ordusunun hiç beklemediği bir anda hisardan çıkarak saldırıya geçtiler. Bu esnada Selçuklu askerlerinin bir kısmı uyuyor, bir kısmı dinleniyor, Alp Arslan ise namaz kılıyordu. Mevcut şartlardan yararlanan Hristiyanlar, Selçuklu ordusuna zarar vermeyi başardılar. Alp Arslan, namazını bitirir bitirmez atına binerek Selçuklu ordusunu taarruza hazırladı. Hristiyan askerler, Selçuklu ordusunun topyekûn saldırıya geçmesi nedeniyle canlarını kurtarmak arzusuyla hisara girmeye çalıştılar fakat başarılı olamadılar. Selçuklu

askerleri tarafından birçoğu öldürüldü veya yaralandı. Böylece Selçuklular, hisarın içerisindeki bir kule hariç olmak üzere tüm bölgeyi ele geçirdiler. Selçuklular tarafından ele geçirilemeyen kulede, şehrin ileri gelenleri saklanıyor ve kulenin verdiği avantajla canlarını korumaya çalışıyorlardı. Birkaç deneme sonrasında kulenin ele geçirilemeyeceğini anlayan Alp Arslan, kulenin etrafına odunlar yığılmasını ve ateşe verilmesini emretti. Böylelikle kulenin içinde bulunanların hepsi yanarak can verdiler. Selçuklular, bölgeyi ele geçirmeleri sonrasında büyük ganimet elde ettiler. Alp Arslan da uzun süren çarpışma sonrasında dinlenmek amacıyla çadırına çekildi. Bu esnada güçlü bir rüzgâr esmeye başladı ve kuledeki yangından kalan ateşin kıvılcımlarını çevreye dağıttı. Kısa süre içerisinde büyüyen alevler şehri sardı. Her ne yapıldıysa yangını engellemek mümkün olmadı. Böylece alınması mümkün olmayan beldelerden birisi daha Selçuklular tarafından fethedilmiş oldu.³⁷³ Aristakes Lastiverts, Selçukluların yapmış oldukları bu sefer hareketinin sebebi olarak, sınırlarını büyütme ve Bizans topraklarını erkleri altına almak istemelerini gösterir.³⁷⁴ İslamiyet inancında bu durum, gaza (farz-ı kifaye) olarak adlandırılır.³⁷⁵

Alp Arslan, çevre bölgelerin fethini tamamlamasının ardından ana hedefi olan Ani'ye yöneldi. Ani, coğrafi etkilerin kendine sağladığı avantaj sebebiyle ele geçirilmesi ve kontrol altına alınması en güç şehirlerden biriydi. Şehrin etrafı dağlarla çevriliydi ve bu dağların yüksek kısımlarına hisarlar inşa edilmişti. Hisarlarda bulunan kuleler şimdiye kadar görülmeyen yükseklikteydi. Ani, Bizans İmparatorluğu için oldukça önem arz etmekteydi. Sınır hattında bulunması ve geçiş güzergahı olması nedeniyle devrin ticaret merkezlerinden biri haline gelmişti. Ayrıca Bizans İmparatorluğu, doğu hattının güvenliğini Ani'nin surlarının korunaklı oluşuna güvenerek buradan sağlar,

³⁷³ Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 74-77. Hüseyini, a.g.e, s. 70-72. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 107.

³⁷⁴ Aristakes Lastiverts, a.g.e, s. 99-100.

³⁷⁵ Alimcan Buğda, "İslam Hukukunda Farz-ı Kifâye Kavramının Sosyal Hayattaki İşlevi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 41, 2023, s. 1-30.

kalenin içerisinde de yüklü bir hazineyi muhafaza ederdi. Müellifin ifadesine göre Ani, Bizans için kilit noktası idi.³⁷⁶ Ayrıca, Ani kalesinin üç yanı Aras nehri ile çevriliydi. Bir yanında ise derin çukurlar bulunmaktaydı ve bu çukurlardan da kuvvetli bir akıntı oluşturarak Arpaçay Nehri geçirdi. Böylece hem Arpaçay Nehrinin hem de kalın surların kendilerine sağladığı avantajdan sonuna kadar yararlanmasını bilen Ermeniler, bir köprü vasıtası ile şehre giriş-çıkışlarını yaparlardı.³⁷⁷ Şehrin etrafını kuşatan suyun debisi oldukça yüksekti. Öyle ki bu suyun içerisine büyük bir taş atılsa, akıntının gücü bu taşı paramparça etmeye yeterdi. Ayrıca surlar, sert granit taştan inşa edilmesi nedeniyle dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ciddi bir mukavemet sağlayabiliyordu.³⁷⁸

Ani'nin yönetimi -yukarıda da izah ettiğimiz üzere- ekonomik sebeplerden kaynaklı olarak Bagrat'a verilmişti. Bagrat'ın tecrübesizliği ve umursamazlığı nedeniyle, şehrin askeri gücü ve savunma kabiliyeti oldukça zayıfladı. O, şehrin gelirlerini maruz kalabilecekleri saldırılara karşı hazırlık yapmak yerine farklı kalemlerde kullanmayı tercih etti. Bununla birlikte şehirde yönetsel anlamda da problemler vardı. Şehir içinde bulunan Bizanslı askerler ile Ermeniler çekişmeli bir liderlik süreci icra ediyorlardı. Bagrat'ın şehir savunması amacıyla görevlendirdiği

³⁷⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 120. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 88. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 77-78. Hüseyini, a.g.e, s. 73. Fuad Köprülü tarafından neşredilen Enîsü'l-Kulûb isimli eserde, Ani'nin bu dönemde altmış bin haneli olduğu ifade edilir. Pek tabi bu rakam, devrine göre oldukça abartılıdır. Bkz. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları (Anîs Al-Kulûb)*, TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 475. Aynı şekilde Gregory Abu'l-Farac da Ani'nin yedi yüz bir haneden müteşekkil olduğunu ifade eder. Bkz. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 316-317. Müneccimbaşı, bu devirde Ani'de beş yüz kilise olduğunu ifade eder. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 36-37. Urfalı Mateos ise şehirde bin bir kilise olduğunu ifade eder. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 120. İbnü'l Adîm de Urfalı Mateos gibi abartılı ifadelerle başvurarak Ani'nin yedi yüz bin haneden müteşekkil olduğunu, şehrin ele geçirilmesi sonrasında beş yüz bin kişinin Selçuklular tarafından esir edildiğini aktarır. Bkz. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 23. Sibt İbnü'l- Cevzi de Ani'de yedi yüz bin ev ve bin kilise bulunduğunu yazmıştır. Sibt İbnü'l- Cevzi, a.g.e, s. 135.

³⁷⁷ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 316-317. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 88. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 36-37. İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fî't-Târih, C.10, s. 51.

³⁷⁸ Sibt İbnü'l- Cevzi, a.g.e, s. 135. İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fî't-Târih, C.10, s. 52.

kişiler esnaf ve sanatkâr takımından oluşuyor, savunma aletlerini dahi kullanmayı tam anlamıyla bilmiyorlardı. Bizans İmparatorluk merkezinden ödenek almadan şehri yöneteceğine söz veren Bagrat, askeri anlamda olduğu gibi ekonomik olarak da yönetsel zafiyetlere sebebiyet verdi. Yani Ani’de ne askeri ne idari nede ekonomik bakımdan bir kalkınma söz konusu değildi. Aksine Bizans’ın Ermeni topraklarını ilhakından bu yana kurulan düzen tam anlamıyla çökmüş, Ani başta olmak üzere sınır bölgesinin yönetiminin her kademesinde zafiyetler baş gösteriyordu.³⁷⁹

Alp Arslan tüm ordusunu toplayarak Ani önlerine geldi ve çadırların kurularak kuşatma için hazırlık yapılmasını emretti. Selçuklu ordusu şehri dört bir yandan sarmıştı, bu görüntü sur içinde kalan halkın dehşete kapılmasına neden oldu. Şehir halkı, her ne kadar bu saldırı harekâtından dolayı korkuya kapılmış olsalar da kendilerini savunmaktan ve Selçuklu saldırılarına karşı hazırlık yapmaktan geri durmadılar. Müellifin nakline göre, Selçuklu askerlerinin sayısını görerek dehşete düşen halk ilahi temellere sığınmak yöntemiyle kendilerini rahatlamaya çalıştılar. Öyle ki *“babalar oğulları, anneler oğul ve kızlarını, kızlar anneleri, kardeşler kardeşleri, dostlar da birbirleri için ağlamaya başladılar.”*³⁸⁰ Dönem kaynaklarının ifadesine göre -muhtemelen- ilk olarak öncü birlikler ile karşılaşan şehir halkı, Selçuklu askerlerini tacir topluluğu zannettiler. *“Ne büyük bir kervan ve ne çok tacir geldi”* diyerek şaşırdılar. Şehrin sulama hattının ve tarlalarının güvenliğini sağlayan süvarilerden bir kısmı, tacir zannettikleri Selçuklu askerlerinin yanına gelerek onları bulundukların mevkiden çıkarmak istediler. Çünkü Ani çevresinde; korular, bahçeler, çayırlar, bağlar, bostanlar ve gül bahçeleri vardı. Bu bahçelerin her birinde çeşitli yemişler ve ağaçlarla doluydu. Bölge ekinlerine ve yiyeceklere zarar geleceğini düşünen Hristiyan Ani askerlerinin bu müdahalesi, Selçukluların destek kuvvetleri ile kısa sürede bastırıldı.

³⁷⁹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 90.

³⁸⁰ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 119-120.

Dayak yiyen ve yaralanan Ani askerleri, kaçmak suretiyle canlarını kurtarmaya çalıştılar. Şehre girmelerinin ardından “*Bundan sonra memleket yabancıların eline geçti*” diye bağırarak şehir halkını galeyana getirdiler.³⁸¹

Alp Arslan, hazırlıkların tamamlanmasını ardından saldırı emrini verdi. Şehri kuşatan Selçuklu askerlerine karşı şehirde bulunan Ermeni ve Grek askerleri şiddetli bir mukavemet yürüttüler. Ani, hıncahınç insan doluydu. Fakat profesyonel askerlerin sayısı oldukça azdı. Ayrıca, halkın beklentisinin aksine kuşatma boyunca Ani’ye hiçbir yardım gelmedi. Çünkü Ani öncesinde, yakın coğrafyada bulunan Hristiyan güçlerinin beli kırılmıştı. Bu, Alp Arslan’ın stratejik hareketlerinden biriydi. Durumun vahametinin farkında olan halk, dua etmek ve gözyaşı dökmek suretiyle yaratıcıya sığınarak teselli bulmaya çalıştılar.³⁸² Şehrin nüfusunu gören Selçuklular, tüm Armania bölgesinin Ani’de toplandığını zannettiler. Halk bir yandan dua ediyor bir yandan da saldırılara karşı şehri savunmaya çalışıyordu. Şehrin, bir ok atımı menzilinde alçak bir kısmı vardı. Selçuklular burasının şehre girmek için en doğru nokta olduğunu düşünerek mancınıkla dövmeye başladılar. Günlerce süren mücadele sonrasında suru yıkmayı başarsalar da içeri girmeyi muvaffak olamadılar. Bu sebeple Selçukluların saldırı azmi oldukça kırıldı ve kuşatma gevşetildi. Bu esnada, şehrin yönetimini Bizans onayıyla ele alan Bagrat ve diğer ileri gelenler savunmayı düşünmeksizin iç kaleye çekildiler. Bu durumu öğrenen Ani halkı, paniğe kapılarak ne yapacaklarını bilemediler. Şehrin ileri gelenleri, Ermeni Bagratuni Krallığının yöneticilerinin mezarlarına giderek “*kalkın atalarımızın şehrine bakın*” diyerek haykırdılar ve ağladılar.³⁸³

Ani halkı, şehir yöneticilerinin bu davranışı sonrasında başlarının çaresine bakmak ve canlarını kurtarmak arzusuyla yüksek tepelere çıktılar. Buralarda bulunan kulelerin ve zarar görmemiş surların içerisine giren halk, savunma harekâtı

³⁸¹ Hüseyini, a.g.e, s. 73-74. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 78-79.

³⁸² Smbat Sparapet, a.g.e, s. 59-60.

³⁸³ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 59-60. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 120-121.

düzenlemeye devam ettiler. Sığındıkların mevkilerin kapılarını sağlamlaştırdılar ve hazırlık yaptılar. Ani’de, dağlardan kalelere çıkan her biri doğal hisar görüntüsü çizen sarp yollar vardı. Halk, o yollara ağaçlar bırakıp arkalarını bez, taş ve toprak ile sağlamlaştırdılar. Kalenin geçiş güzergahı olan bu yolun tıkanmak istemesindeki sebep, surlara geçişin zorlaştırılmak istenmesiydi. Bu durumdan haberdar olan Alp Arslan, ağaçların ve bezlerin üzerine nef t dökölerek yakılmasını emretti. Ağaçların yakılması sonrasında hareket kabiliyeti artan Selçuklular, surlara saldırmaya devam ettiler. Devam eden saldırı harekâtına dayanamayacaklarını anlayan şehir halkı, Alp Arslan’dan aman dileyerek teslim olmak istediler. Alp Arslan, her ne kadar bu teklifi kabul etmiş olsa da aman dilemeleri bir kandırmacadan ibaretti. Süre kazanan Hristiyan tebaa, kaleleri ve surları tahkim ettiler, surlara saldırı düzenleyen Selçuklu askerlerinin üzerine kızgın yağ ve ateş atmak suretiyle pek çoğunu yakarak öldürdüler. Buna ilave olarak sur üzerinde taş atıyorlar ve Selçuklu askerlerinin yaralanmalarına neden oluyorlardı. Kuşatmanın zorlu bir yola girdiğini fark eden Alp Arslan; etrafta ne kadar çuval varsa içinin ot, yaprak ve saman ile doldurulmasını emretti. Doldurulan çuvallar birbirine bağlanarak üstü üste dizildi ve bir hisar meydana getirdi. Daha sonra Selçuklu askerleri, bu hisarın üzerinden surlara çıkarak Hristiyan askerlerine taş ve nef t atmak suretiyle daha zorlu bir saldırı harekâtı düzenlemeye başladılar. Yeni bir aldatma düşünen şehir halkı, ne kadar güzel kadın varsa süsleyip hisarın dışına çıkardılar. Buradaki amaçları, Selçuklu askerlerinin bu kişilere meyletmesi esnasında beklenmedik bir saldırı düzenlemektir. Durumun farkına varan Alp Arslan kuvvetlerini ikiye ayırdı. Bir kısmını şehirden çıkartılan kadınların peşine gönderirken diğerlerini saldırı harekâtını devam ettirmek üzere görevlendirdi. Bu yolla hem esirler ele geçirildi hem de kuşatma sekteye uğratılmamış oldu. Alp Arslan, tüm yapılanlara rağmen şehrin ele geçirilememesi nedeniyle yeni bir plan yaptı. Ağaçlardan imal edilmek üzere sağlam bir hisar yapılmasını, ateşten korumak için üzerinin sirke ile ıslatılmış keçe ile kaplanmasını

emretti. Bu yöntem oldukça başarılı oldu ve Selçuklu askerleri kısa süre içerisinde surların üzerine çıkmayı başardılar. Hristiyan askerler ve halk savunmadan dolayı bitkin düşmüştü ve artık direnecek halde değillerdi. Böylece Selçuklular Ani'ye girmeyi başardılar (16 Ağustos 1064).³⁸⁴

Hristiyan askerler hem yöneticilerinin kendilerini terk etmesi hem de savaşacak güçlerinin bulunmaması nedeniyle büyük oranda savunmadan geri çekildiler. Selçuklu askerleri Ani'yi ele geçirdiklerini müjdelemek için kucaklarında bir çocukla birlikte Alp Arslan'ın yanına gittiler. Bunu gören Alp Arslan "*Onların Allah'ı, zapt edilemez şehirleri bugün elime verdi*" diyerek sevindi ve tüm ordunun şehre girmesini emretti. Urfalı Mateos'un nakline göre şehre giren her Selçuklu askerinin iki tane elinde bir de ağzında keskin bıçakları vardı.³⁸⁵ Selçukluların Ani'ye girişi sonrasında halk içerisinde büyük bir kargaşa vuku buldu. Kimi şehir yöneticilerinin saklandığı kuleye giderek sığınmak, kimisi ise Alp Arslan'dan af dilemek yoluyla canlarını kurtarmak yolunu girdiler. Kuşatma sebebiyle halkın büyük kısmı aç ve bitkindi.³⁸⁶ Şehir yönetici olan Bagrat ve diğerleri ise saklandıkları kulede beklemeye devam ediyorlardı. Yiyecekleri bulunmaması nedeniyle Alp Arslan'a anlaşma teklif ettiler ve iç kaleyi de böylelikle teslim ettiler.³⁸⁷ Gerçekleşen savaş sonrasında şehir mimarisinde hasarlar meydana geldi, birçok insan öldü ve köle olarak alındı. Ani'de bulunan katedralde çok kıymetli gümüş bir haç ve avize buluyordu. Avize, Bagratuni Kralı II. Smbat (977-989)

³⁸⁴ Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 79-80. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, C.10, s. 52. Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 90. Hüseyini, a.g.e, s. 74-75. Müneccimbaşı ve Sıbt İbnü'l- Cevzi, Ani surlarının hiç sebep bulunmaksızın Allah'ın yardımı ile yıkıldığını ve Selçukluların şehre buradan giriş yaptığını aktarırlar. Bu durum pek mantıklı değildir. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 36-37. Sıbt İbnü'l- Cevzi, a.g.e, s. 135. Enîsü'l-Kulûb isimli eser ise diğer hiçbir kaynaktan olmayan bilgiler vererek Selçuklu askerlerinin sarhoş edilmesi gibi bir hikâye aktarır. Ani kuşatmasını da Kutalmış'ın yaptığını ifade eder. Fuad Köprülü, a.g.e, s. 476.

³⁸⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 120-122.

³⁸⁶ Aristakes Lastivertsi, a.-g.e, s. 100-101.

³⁸⁷ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 91.

tarafından özel olarak getirtilmişti. Haç yerinden sökülerek Büyük Selçuklu topraklarına götürülmek üzere alındı. On bin dahekan değerinde ve on iki libre ağırlığındaki avize ise yere düşerek parçalandı. Bu durumdan haberdar olan Alp Arslan oldukça üzüldü.³⁸⁸ Ani kuşatması Kirakos Gandzaketsi'nin nakline göre yirmi beş gün sürdü.³⁸⁹ Böylelikle Alp Arslan, dört ay gibi kısa bir sürede, yedi şehir ve yirmi sağlam kaleyi Selçuklu topraklarına katmış oldu.³⁹⁰ Şehir yönetimini ele geçiren Alp Arslan, Ermeni Bagratuni Krallığı tarafından imar edilen en büyük katedrali, geçici bir minber ve mihrapla donatarak camiye çevirtti. İlk cuma namazını da bu camide kıldı (20 Ağustos 1064).³⁹¹

Ani'nin alınmasından sonra Kars hâkimi olan Ermeni Gagik'a bir elçi gönderilerek teslim olunması istendi. Kurnaz bir adam olan Gagik, canını kurtarmak arzusuyla hareket ederek siyah bir elbise giyindi ve siyah bir tahtın üzerine oturdu. Bu duruma şaşırان Alp Arslan'ın elçisi, kral olduğu halde neden siyahlara büründüğünü sordu. Gagik, "*Alp Arslan'ın amcası ve benim de dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu siyah esvapları giymiştim*" dedi. Alp Arslan'ın yanına geri dönen elçi yaşananları ona da anlattı. Gelişmelerden haberdar olan Alp Arslan, kuvvetlerini de yanına alarak Kars'a geldi. Gagik, Alp Arslan'ı çok sıcak ve hürmetkar bir şekilde karşıladı. Tüm Selçuklu askerlerine kuzu pişirilmesini ve iyi ağırlamalarını buyurdu. O, samimiyeti ve şehri teslim etmesi nedeniyle Alp Arslan tarafından övgüyle muamele gördü, hilat giydi. Fakat bu samimiyeti oldukça kısa sürdü ve Bizans ile anlaşarak soylu Ermenilerin daha önce yaptıkları gibi Kayseri'yi de içine alan Kappadokia themasına

³⁸⁸ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 59-60. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 121-122.

³⁸⁹ Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 76.

³⁹⁰ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, (tashih ve teligât Nadir Celali), Miras- Mektub, Tahran 1377, s. 49.

³⁹¹ Ercan Cengiz, "*Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi*", Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar-I, s. 72.

göç etti ve Kars yönetimini Bizans'a bıraktı.³⁹² Alp Arslan, tüm zorlu şartlara rağmen kısa bir süre içerisinde geniş bir toprak parçasını ele geçirdi. Ele geçirilen bölgelerden; Van Gölü havzasına Sakaroğlu Ebû Dülef'i, Ani ve çevresine Manuçerh'i³⁹³, Gürcistan'a Emir Fadlun'u vali olarak atayarak buralarda kalıcı bir Selçuklu hakimiyeti tesis etti.³⁹⁴ Ani'nin fethi İslam dünyasında büyük bir memnuniyete ile karşılandı. Alp Arslan, Ani'nin fethini halifeye de mektupla bildirdi. Bu haber sonrasında Abbasi

³⁹² Urfalı Mateos, a.g.e, s. 122. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 60. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C.10, s. 52. Mehmet Ersan, bu bölgenin Kayseri-Pınarbaşı olduğunu ifade eder. Bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 31.

³⁹³ İslâmî kaynaklarda Manuçerh ismi, Efrasiyab'a kadar dayandırılır ve onun Efrasiyab ile mücadelesi anlatılır. Bkz. Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 60. Aynı isim Şehnâme'de de geçer. Muhammed Kazvinî, *Bist Makale-i Kazvinî*, Mukaddeme Abbas İkbal, Dunya-i Kitab, Tahran 1363, s. 24. Efrasiyab adının tarihi ehemmiyeti için ayrıca bkz. Hâfız Ebru, *Zübdet'ül Tevarih*, Mukaddeme ve Tashih Seyyid Cevâdî, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1311, s. 137-157-535. İbnü'l-Belhî, a.g.e, s. 41 vd. Zahîrüddîn-i Mar'aşî, a.g.e, s. 10-11-12.

³⁹⁴ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanlarından Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, s. 18. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 153. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 62. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 108-109. Kartlis Tskhovreba Ani şehrinin, Ebu'l Esvar oğlu Manuçerh'e teslim edildiğini zikreder fakat Manuçerh'in şehir yönetimine geçişi ona göre Malazgirt sonrasındadır. Bkz. Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 288. Güncel araştırmalarda bunun aksini iddia edilerek, Ani yönetiminin Gence-Dvin emiri Şeddadlı Ebu'l Esvar'a bırakıldığı, Ebu'l Esvar yaşlı olması sebebiyle şehri haremde bulunan IV. Aşot'un kızı Kata Hatun'dan doğan Manuçerh'e temlik ettirdiği bilgisi verilir. Yani Manuçerh, son Bagratuni Kralı II. Gagik'in yeğenidir. Böylece, kız kardeş üzerinden Bagratuni Krallığı Selçuklulara bağlı olarak hayatını bir süre devam ettirebilmiştir. Bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 30-87. Manuçerh ile alakalı bkz. Niğdeli Kadı Ahmed, a.g.e, s. 386-384. Tarihi tam olarak belirtilmemekle birlikte, Ermeniler açısından oldukça önemli olan Akdamar Kilisesine Alp Arslan anısına yazıt kazıldığını bilmekteyiz. Bu durum, Selçukluların adil ve hoşgörülü yönetimine örnek teşkil etmektedir. Muhtemelen bu anıt yazıtı, Alp Arslan henüz hayattayken yapılmıştır. Böylece, Selçuklulara bağlılık ve aidiyet duygusu beslendiği ifade edilmek istenmiştir. Stepanos Orbelyan, a.g.e, s. 299. Akdamar Kilisesi, 915-921 yıllarında inşa edildi. Burası, dini bir kompleks olmasıyla birlikte muhafız birliklerinin sığınma bölgelerindendi. Kilisenin inşasında, devrinin en iyi Ermeni ustaları getirtilerek çalıştırılmış, dönemine nazaran olağanüstü bir sanat işçiliği icra edilmiştir. İnşada kullanılan malzemeler de özel olarak imal edilmiş, dayanıklı olmasına önem verilmiştir. Günümüze değin ayakta kalmayı başaran yapının gerek sanatsal gerekse sağlamlık bakımından kendini ispat ettiğine şüphe yoktur. Akdamar Kilisesi'nin inşası ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Tovma Artzruni Yev Ananun, a.g.e, s. 296-301.

halifesi büyük bir sevinç yaşadı.³⁹⁵ Ani gibi müstahkem bir mevkiyi kaybeden Bizans İmparatorluğu, bu durum karşısında pek bir tepki vermedi. Çünkü onlar; batıda Peçenek ve Oğuzlarla, göç halinde hareket eden Hazarlar ve Kıpçaklarla, Anadolu ise Selçuklularla mücadele etmekten güç bir duruma düşmüşlerdi. Bizans politikası gereği Selçuklularla ilişkileri yumuşatmak ve devlet dinamiklerini kontrol altına aldıktan sonra mücadele etmek namına Ani fethi sonrasında Alp Arslan’a hediyeler göndermekten de geri kalmadılar. Bu, Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas’ın alışıktığı ve başarıya ulaşacağını düşündüğü bir yöntemdi. Fakat Selçuklulara karşı bu politika beklenen işlevselliği sağlayamadı.³⁹⁶

2.7. Son Çırpınlar: Bizans’ın Toparlanma Mücadelesi ve Malazgirt Meydan Muhaberesinin Ayak Sesleri (1064-1070)

Doğu hattında beli kırılan Bizans, Anadolu’nun iç sahasını kaybetmek istemiyor ve stratejisini bunun üzerine geliştiriyordu. Kısa süre içerisinde gerçekleşen Selçuklu akınları; hiç beklemedikleri ağır neticelerle karşılaşmalarına, elde etmek için Ermeniler üzerinde çeşitli baskılar ve yaptırımlar uyguladıkları toprakları kaybetmelerine neden oldu. Devrin önemli kaynaklarından olan Mikhail Psellos, Bizans politikasının sömürgeye ve yağmaya dayalı oluşu ile alakalı detaylı bilgiler vermektedir. Mikhail Psellos’un “*Bariş isteyenlerle bariş yapardı fakat anlaşmanın tek bir maddesine bile karşı çıkıldığı takdirde savaş tehditleri savururdu. İran ve Mısır ile yaptığı anlaşmalar böyleydi. Diğer milletlere gelince, böylesine iyi niyetli değildi. Bazıları birkaç şehri terk edip, ordularını teslim ettikten sonra oturdukları topraklardan ayrılıp göçe bile hazır dılar fakat İsaakios (Bizans İmparatoru I. İsaakios Komnenos 1057-1059) buna*

³⁹⁵ Sibt İbnü’l- Cevzi, a.g.e, s. 135. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 108-109. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 177-178.

³⁹⁶ Sibt İbnü’l- Cevzi, a.g.e, s. 141.

izin vermedi ve oldukları yerde sessizce kalmalarını emretti. Bunu, Roma imparatorluğuna yeni topraklar katmak istemediği için değil, böyle emperyalist bir siyasetin son derece çok para ve insan gücüne ihtiyaç göstereceğini ve eldekileri tüketeceğini bildiği için yaptı. Bu kaynaklar yeterli olmayınca, genişleme politikası sadece bir güç gösterisi şeklinde kalırdı. Pek çok barbar kumandanına hakaretler yağdırdı -bu söylenen şeyleri bizzat kulaklarımla duydum- onları yiğitlikten yoksun olmakla ve subay olarak görevlerini baştan savma yapmakla suçladı. Onların moralleri çok bozulmuştu, ama imparator onları yeniden canlandırdı; çünkü onları daha kuvvetli milletlere karşı bir tampon gibi kullanmak niyetindeydi” pasajı, Bizans’ın Ermenilere yönelik uyguladığı politikanın ne denli menfaatperest olduğunu bizlere ifade eder.³⁹⁷

Görüleceği üzere, Ermeni Bagratuni Krallığının Bizans eliyle ilhak edilmesi sonrasında, devlet aristokrasisinin hemen hemen hepsi Kappadokia themasını zorunlu göçe tabi tutulurken Ermeni halkının bir kısmı olduğu yerde bırakılmıştır. Bunun ana sebebi de gerçekleşebilecek Selçuklu akınlarına karşı Ermenilerin askeri güçlerinin kullanılması ve tampon bölge oluşturulması niyetinden kaynaklıdır.

Bizans devlet yönetiminde meydana gelen çürüme, sosyal hayat içerisine de yayıldı. Bu sebeple, halk nazarında da yaşantısal bazı problemler vukuu buldu. Malazgirt öncesi Anadolu’nun sosyal ve idare durumu hakkında en detaylı bilgilerden birini Wiilermus Tyrennis vermektedir. Onun; “Müminler sadece doğuda değil, batıda ve hemen hemen bütün dünyada kâfirler tarafından baskı altına alındılar. Aslında kendilerini mümin olarak adlandıranların imanları azalmış ve Rab korkusu kaybolmuş, adalet, hak ve hukuk yerine şiddet hâkim olmuştu. İhanet, aldatma ve entrika revaç bulmuş, her yerde doğruluğun yerini kötülüğün gereksiz vasıfları almıştı. Bu dünyaya akşam karanlığı çökmüş ve Mesih’in gelmesi yakın gibiydi, zira kalplerdeki iman zafiyet geçirmişti ve dünyada hiçbir inanç bulmak mümkün değildi. Her şey karışmıştı ve dünya

³⁹⁷ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 222.

eski kaosa sürükleniyor gibi görünüyordu. Tâbilerini barış içinde yaşatmak arzusunda olan büyük prensler; barışı bizzat kendileri bozup, küçük şeyler yüzünden birbirleriyle kavga ederken, her yeri yakıp, yıkıp, soyarak, dinsiz vasalların fakirlerin mallarını ganimet olarak almasına izin verdiler. Bu fiiller sonucunda mal güvenliği kalmadı. Birinin bir şeye sahip olduğu duyulduğunda, makul bir gerekçeyle zindana atılır ve bedeni değersizce taciz edilirdi. Kilise ve manastırlara mal bağışlanmadı, dindar prenslerin ruhanîlere verdiği imtiyazların artık onlara yardımı olmadı, eski özgürlüklerini ve mülklerini artık muhafaza edemiyorlardı. Evet, bütün kutsal şeyler ellerinden alındı. Kiliseleri soyan eller; imanlı imansız ayırt etmeden, eski giysileri, papazların kostümelerini, Mesih'in kaplarını ganimet ettiler. Mesih'in evi yıkılırken, en içteki kutsal mekânda, bazilikanın dış avlusunda, buraya sığınanlar, parçalanarak öldürüldü. Göç edenleri soymak için yollar dinsizler ve silahlı haydutlar tarafından tutuldu ve ne hacılar ne de mümin biraderler kurtulabildi. Kasaba ve köylerde de öyle saçmalıklar hâkimdi ki, eşkıyalar sokaklar ve meydanları masumlar için güvensiz kılmışlardı. Birisi ne kadar suçsuzsa, korkmak için o kadar sebebi var demekti. Ayrıca, her türlü ahlaksızlığın yapılmasına izin vermek, utanmadan sürdürüldü. Hatta arkadaşların ve akrabaların önünde yapılan kutsal evlilikler emniyette değildi. Tanrı aşkına yapılan veda perhizi kıymetsiz bir şey olarak görüldü. İsrafın, işretin, uykusuzluk oyunlarının, girmek için nöbet tuttuğu yerde, tasarruf ve itidale yer yoktu. Din adamları bile halktan daha iyi bir hayat süremiyordu, peygamberin dediği gibi: "Halk nasılsa rahip de öyle." Piskoposlar, aptal, dikkatsiz, havlamaya cesaret gösteremeyen dilsiz köpekler gibi olmuştu. Onlarda hiç kişilik yoktu, günahkârların yağıyla başlarını mesh ettiler ve kurt gelince, ücretli askerler gibi ordularını terk ettiler. Mesih'in sözünü düşünmeden: "Meccanen aldınız, meccanen veriniz," Simeon'un günahları içine düştüler ve satılık ofislerin kırıyla lekelenildiler. Tek kelimeyle: "Ve Allah yeryüzünü gördü, yeryüzünde bütün beşer bozulmuştu." Günahkârlar, yeryüzünde mucizeler yaratan

Tanrı'nın İncil'de yazılı olan tehditlerine aldırmadılar, Çünkü millet millete karşı, ülke ülkeye karşı kalkacaktır; yer yer kıtlıklar zelzeleler olacak."Aksine, onlar günah ve koşturma içinde kaldılar Domuz yıkandıktan sonra, çamurda yuvarlanmaya döndü"ve kendi gübresi içindeki sığır gibi oldular. Onlar için şu söz geçerlidir: Ya Rab, onları vurdun, fakat kederlenmediler; onları bitirdin fakat ders almak istemediler, yüzlerini kayadan daha sert ettiler; dönmek istemediler" ifadeleri bürokraside meydana gelen bozulmaların dalgalar halinde genişleyerek birçok merciyi etkilediği gösterir.³⁹⁸ Bürokratik bozulmaların yanı sıra, Bizans'a bağlı olarak Anadolu vilayetlerinde hayatlarını sürdüren Ermeniler gibi, Süryaniler üzerinde de çeşitli dini baskılar bulunmaktaydı. Bu propaganda, asırlardır Bizans tarafından devlet geleneği haline getirilmiş Ortodokslaştırma ve Grekleştirme temeline dayalıydı. Smbat Sparapet'in nakline göre, 1053-1054 yıllarında Antakya'da kalabalık bir Süryani nüfus bulunmaktaydı. Onlar, ataları gibi ticaret ve zanaatla meşgul olmaları sebebiyle belirli bir ekonomik varlığı ellerinde tutuyorlardı. Bu sebeple de refah seviyeleri oldukça yüksekti. Şehirde yaşayan Grekler, Süryanilerin bu durumunu kıskançlıkla karşılıyorlar, dini ibadetlerini özgürce gerçekleştirmelerinden rahatsızlık duyuyorlardı. Müellifin ifadesine göre, Ortodoks mezhebine bağlı Grek din adamları da bu rahatsızlığı paylaşıyorlardı. Hatta efsanevi bir şekilde anlatılmakla birlikte; Süryani İncili Ortodoks mezhebine mensup Grek din adamları tarafından yakılmış, bu sebeple şehirde sarsıntı meydana gelmiş, gökten bir alev topu Saint Pierre Kilisesine düşerek yanmasına sebep olmuş ve İncil'i yakan din adamları ile birlikte bin kişi sarsıntıdan dolayı meydana gelen çukura düşerek hayatlarını kaybetmişlerdir.³⁹⁹

Bizans, Selçuklu akınlarına ve fetihlerine rağmen kendilerine bağlı tebaa üzerindeki baskılarına devam ederken, Alp Arslan'ın görevlendirdiği Afşin ve

³⁹⁸ Willermus Tyrennis'in Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar), s. 38-39.

³⁹⁹ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 49-50.

Gümüştekin gibi kıymetli komutanlar saldırı hareketlarına devam ettiler. Gümüştekin, Dicle kıyısında bulunan Tilkhum kalesine (Ergani) kalabalık bir kuvvetle geldi. Kaleyi uzun bir süre kuşatma altında tutan Gümüştekin, başarı elde edemedi. Bu sebeple yönünü Severags'a (Siverek) çevirdi. Burada muhafızlık görevi gören iki yüz frank askeri bulunuyordu. Selçuklu saldırılarına karşı bölgeyi savunan Franklar başlangıçta doğru bir strateji takip ederek başarıya ulaşırsalar da Selçuklulara destek kuvvetlerin gelmesiyle beraber firara mecbur oldular. Franklardan on beş kişiyi öldüren ve firara mecbur kılan Selçuklular, Severags (Siverek) ve Nizip bölgesine yayılarak talan harekâtı başlattılar. Bu bölgelerden birçok esir ve ganimet toplamalarının ardından Urfa'ya yöneldiler. Burada devrin meşhur kalelerinden olan Toric'de karargâh kurdular. Selçuklu askerlerinden bir kısmı da yakın güzergahta bulunan Nişenig'e (Enzeli) gelerek saldırı düzenlediler. Bu esnada Bizans'ın Antakya dükü olan Ermeni Bekht'de tesadüfen orada bulunuyordu. Ermeni dük, kendisine bağlı kuvvetleri de yanına alarak Selçuklulara karşı yürüdü. Urfa'nın Bizans yöneticisi olan Bigonid, Bekht'in üne kavuşmasını istemiyor ve kıskanıyordu. Onun Selçuklulara karşı sefere çıktığını işitmesinden hemen sonra kendisine bağlı askerlerle birlikte yardımcısı Proksimos'u, Bekht'in peşinden gönderdi. Bu esnada Selçuklu kuvvetleri Nişenig'de (Enzeli) bulunuyorlardı. Gece karanlığında ateş yakarak ve yemek pişirerek dinlenmeye çekilmiş olan Selçuklu ordusunu pusuya düşürmek isteyen Bekht, onu takip eden Proksimos'dan habersizdi. Bekht'in başarıya ulaşamamasını ve tuzağa düşmesini isteyen Proksimos, hücum borusu çaldırarak Selçuklu askerlerinin uykularından uyanmalarını ve savunmaya geçmelerini sağladı. Bu hareketi sonrasında kendi askerleriyle bölgeden uzaklaşan Proksimos, Bekht'i zor bir durumda bıraktı. Olanlara rağmen Selçuklularla çarpışmaya geçen Bekht, saldırı harekâtında başarılı olarak onları püskürtmeyi başardı. Selçuklu askerlerinin sayısının çoğalması ve destek kuvvet gelmesi sonrasında Dzurman kalesine sığınan Bekht, burada bulunan Frank askerlerinin nerede olduğunu sordu.

Kalede bulunanlar Proksimos ile birlikte senyör Guzman'ın yanına gittiğini söylediler. Kendisine karşı gerçekleştirilen ihanet hareketini anlayan ve emin olan Bekht, “*Ey dinsiz Romalılar, ihanetinizi burada da mı icra ettiniz?*” diyerek bağırdı. Buradan Urfa'ya oradan da Antakya'ya dönen Bekht, yaşadığı hadiselerin tamamını bir mektupla devrin Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'a yazdı. Proksimos'u yanına çağıran İmparator, ihaneti sebebiyle onun derisini yüzdürerek içine saman doldurttu ve Urfa'ya gönderdi. Yaptıklarına rağmen sebebi bilinmeyen bir şekilde Bekht'in de mevkisi düşürüldü (1066).⁴⁰⁰

Gerçekleştirdiği saldırı hareketlerinden isteğini neticeyi elde edemeyen Gümüştekin, aynı yıl tekrar saldırıya geçti. İlk olarak Urfa sınırları içerisinde bulunan Çalap mevkisine geldi. Burada gerçekleştirdiği hareketlerle bölgeyi esaret altına aldı. Oradan Deb Kalesine (Diphisar) karşı yürüdü. Çalap'da uyguladığını saldırıları, burada da devam ettirdi. Deb'den (Diphisar), Ksaus'a (Haliliye) gelerek karargâh kurdu. Bunu haber alan Bizans yöneticileri, dört bin süvari ve piyade askeri Gümüştekin'in kuvvetlerinin üzerine gönderdiler. Bizans kuvvetleri Ksaus (Haliliye) yakınlarında bulunan Tilag'a geldiler. Gümüştekin, Bizans kuvvetleri ile karşılaşmaları sonrasında Selçuklu askerlerine saldırı emri verdi fakat Bizans askerleri çarpışma henüz başlamamışken kaçmayı tercih ettiler. Urfalı Mateos, bu pasajda iki Ermeni askerin köprüyü tuttuklarından ve Selçuklu kuvvetlerinin geçişine mâni olmaya çalıştıklarından bahseder fakat bu kişilerin kim oldukları veya köprünün mevkisinin neresi olduğu konusunda bilgi vermez. Muhtemelen iki Ermeni asker, Bizans kuvvetlerinin kaçıışı esnasında Selçuklu kuvvetlerini yavaşlatmak ve ilerleyişlerine mâni olmak amacıyla geride bırakılan kişilerdi. Müellifin aktarımına göre bunda da başarılı olmuşlar ve bir süre Selçuklu askerlerini oyalamayı başarmışlardı. Fakat onlar, kendi canlarını

⁴⁰⁰ Metinde geçen Bekht'in, Ani'li Haçatur olabileceği tahmin edilmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 125-126.

kurtarmakta bu kadar başarılı olamadılar. Kısa süreli gecikmeden sonra Selçuklular, Bizans askerlerini takibe devam ettiler. Urfalı Mateos burada da yeni bir kahramanlık figürü olarak bir Frank askerini öne sürer. Müellife göre o, geride tek başına kalarak Selçuklular ile çarpışmış ve zayıat vermeyi başarmıştır fakat atının ağır yaralanması nedeniyle uzun süre mücadele edememiş ve hayatını kaybetmiştir. Pek tabi bu durum oldukça efsanevi bir anlatım şekli olarak karşımıza çıkar ki devrin profesyonel Selçuklu kuvvetleri karşısında tek başına bir Frank askerinin bu denli zayıat vermesi mümkün değildir. Müellifin onu kahraman olarak anmasından da abartılı ifadelere başvurduğu anlaşılabilir bir durumdur. Frank askerini öldüren Selçuklular, nihayet Bizans kuvvetlerini yakalamayı başardılar ve birçoğu çarpışma esnasında telef oldu. Bu çarpışma sonrasında Gümüştekin üçüncü defa Urfa'ya geldi ve Gubin olarak tesmiye edilen bölgede saldırılar düzenledi. Gubin'de olanlar hakkında detaylı malumatımız olmasa da Gümüştekin'in sayısız esir ve ganimet elde ederek Büyük Selçuklu Devleti topraklarına döndüğü bilinmektedir (1066).⁴⁰¹

Devrin önemli Selçuklu kumandanlarından Afşin de Gümüştekin gibi Anadolu coğrafyasında saldırı hareketleri düzenliyordu. O, ilk olarak Çukurova bölgesinden bulunan Amanos sırtlarındaki Karadağ mevkiye geldi. Toprak verimliliği nedeniyle yoğun yerleşim alanlarından olan bu bölgeye gerçekleştirdiği akınlarla birçok zayıat verdirdi. Müellif, Afşin'in verdiği zararın neticelerini anlatmanın imkânsız olduğunu ifade etmekte yetinir. Afşin, Çukurova bölgesine girdiği esnada Gümüştekin tekrar saldırıya geçerek Tilkhum'a (Ergani) geldi. Tilkhum sınırları içerisinde bulunan Tletukh kalesini aldı ve halkına ağır bir darbe vurdu. Oradan Nizip'e (Nisebi) geçti. Nizip kalesini kuşatmasına rağmen bir başarı elde edemedi ve Fırat boyunca ilerleyerek Hısn-ı Mansur'a (Adıyaman) geçti. Burada üç gün boyunca saldırılarına devam eden Gümüştekin, halka büyük bir darbe vurdu. Şehrin zengin-fakir ahalisinin hepsi bu

⁴⁰¹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 125-127.

durumdan etkilendi. Kuşatmanın bitmesi sonrasında birçok kadın ve erkek Selçuklular tarafından esir alındı. Gümüştekin'in saldırı harekâtı kısa sürede Bizans'ın Nizip Kale komutanı tarafından *“İran emiri yüz askerle beraber burada Fırat nehri kıyısında bulunuyor. Derhal üzerine yürü ve onu esir et”* sözleriyle Bizans'ın Urfa Dükü Aruandanos'a bildirildi. Aruandanos, durumdan haberdar olmasına rağmen bilinmeyen bir sebeple oldukça ağır bir şekilde hareket etti. Aruandanos'un üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Gümüştekin, kuvvetlerinin tümünü Hısn-ı Mansur'da topladı. Bu esnada Aruandanos, bin beş yüz atlı ve yirmi bin piyade askerle birlikte Oşin kalesine geldi. Selçuklu kuvvetleriyle tesadüfî bir şekilde karşılaşan Aruandanos, cesur bir şekilde saldırıya geçti. Çarpışma oldukça sarp bir mevkide gerçekleşiyor, Selçuklu ordusunun sayısı gelen destek kuvvetleriyle birlikte gitgide artıyordu. Zor bir durumla karşı karşıya kalan Aruandanos, *“Biraz geri çekilelim ki Türkler arkamızdan hücum etsinler. Sonra derhal geri dönüp onlara kaçmaya vakit bırakmayarak hücum edelim”* dedi. Geri çekilmeye başlayan Bizans kuvvetleri Aruandanos'un planına uymayarak kaçmaya devam ettiler. Selçuklular, Bizans askerlerinin dağılması üzerine güçlü bir saldırı düzenlediler ve Aruandanos başta olmak üzere tüm lider kadroyu ele geçirdiler. Müellifin nakline göre bu çarpışmada on bir bin kişi hayatını kaybetti. Gümüştekin, esir olarak ele geçirdiği Aruandanos'un boynuna öküz boyunduruğu geçirerek Urfa kapısının önüne getirdi. Aruandanos, yirmi bin dahekan karşılığında serbest bırakılırken oğlu kırk bin dahekan fide alınması karşılığında serbest bırakılacağı sözüyle Büyük Selçuklu Devleti topraklarına götürüldü. Lider kadrosunda yer alan kişiler ve Bizanslı askerler de aynı şekilde para karşılığında serbest bırakıldı. Köle olarak ele geçirilen kişilerin sayısı iki bin kadardı. Bunlar güzel kızlar ve erkeklerden müteşekkildi. Onlar, Alp Arslan'a takdim edilmesi amacıyla devlet merkezine götürüldüler.⁴⁰² Anadolu sahasında bu gelişmeler yaşanırken, Afşin ve Gümüştekin gibi iki önemli devlet

⁴⁰² Urfalı Mateos, a.g.e, s. 134-136. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 318.

yöneticisinin arasına ayrılık girdi. Kaynaklar bu konuda detaylı bilgi vermemekle birlikte, aralarında sorun yaşanan ve ismi bilinmeyen Afşin'in kardeşinin Gümüştekin tarafından öldürülmesini sebep olarak öne sürerler. Kardeşinin öldürülmesine kinlenen Afşin, Ahlat'da Gümüştekin'in sarhoş bulunduğu bir esnada ona saldırarak canını alır. Bu durum her ne kadar iki bey arasında yaşanan küçük bir sorun olarak gözükse de Anadolu'nun fethi ve Türkleştirilmesi için oldukça ağır sonuçlar doğurdu. Afşin ve Gümüştekin gibi iki önemli komutan arasında yaşanan bu anlaşmazlık, fetih sürecini geciktirdi ve yıprattı. Gümüştekin'i öldüren Afşin, sonrasında Antakya'ya gelerek şehre büyük zararlar verdi ve birçok kişiyi esir olarak aldı.⁴⁰³ Alp Arslan'ın gazabından çekinen Afşin, kuvvetlerinin kendisine sağladığı avantajdan faydalanarak Anadolu içlerine doğru hareketlerine devam etti. Antakya'yı muhasara ettiği esnada kendisine bağlı kuvvetlerin bir kısmını Gaziantep'in kuzeydoğusunda bulunan Dülük şehrine gönderdi ve ele geçirdi. Antakya'ya vurduğu ağır darbe ve kendisine bağlı kuvvetlerin Dülük'deki başarılı saldırıları sonrasında Malatya'ya gelerek şehri ele geçirdi. Malatya'da saldırısının başarılı şekilde sonuçlanmasından sonra Kayseri'ye gitti. Burayı da geçici olarak ele geçirdi ve sonrasında Karaman bölgesine inerek harekâtını devam ettirdi. Bu şehirler boyunca elde ettiği ganimetleri ve köleleri yanına alarak Toros ve Amanos dağları boyunca ilerleyerek Halep'e indi. Burada Anadolu'dan elde ettiği ganimetleri ve köleleri sattı (1067). Halep'te bulunduğu esnada zaman zaman Antakya yöresine yönelik akınlarını devam ettirdi. Afşin Bey, Antakya muhasarası esnasında şehri elde etmek üzereyken Alp Arslan'dan affedildiğine dair özel bir mektup aldı. Mektubu almasından sonra Antakya'nın Bizans valisi ile yüz bin altın, savaş aletleri, değerli giysi ve kumaşlar karşılığında anlaşma yaparak kuşatmayı kaldırdı ve Alp Arslan'ın yanına gitmek üzere Antakya'dan ayrıldı (1068).⁴⁰⁴ Böylelikle, iki kumandan

⁴⁰³ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 318.

⁴⁰⁴ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanlarından Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 19-20. Süryani Mihail, Selçukluların Malatya'ya gelip iç bölgelere ilerlediklerini, hiçbir mukavemet görmeksizin esir ve ganimet

arasında yaşanan ve Gümüştekin'in ölümü ile neticelenen acı hadise, Alp Arslan'ın liderlik vasıflarını kullanması ile sonuçlandırılabilirdi. Aksi takdirde Afşin Bey, kendi başına seferler düzenleyerek kısmi başarılar elde etse de uzun müddetli olarak bunu değerlendirmeye imkân bulamayacak belki de çarpışmalar esnasında hayatını kaybedecekti. Alp Arslan, devlet politikası gereğince onu yanına çekerek hem tecrübesinden hem de ona destek olan kuvvetlerinden yararlanmak yoluyla gerçekleştirilecek Malazgirt Savaşına hazırlık yapmış oldu.

Afşin ve Gümüştekin arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan, kısmi olarak olumsuz neticeler elde edilse de bu durumun olumlu yansımaları da oldu. Bu önemli komutanların yaptığı kuşatmalardan ve saldırılardan cesaret alan bazı Ermeni gruplar isyana varan faaliyetler içerisine giriştiler. Süryani Mihail'in 1066 tarihini vererek aktardığı bilgiler, Selçuklu seferleri ile eş zamanlı olarak ilerlemektedir. Selçuklu seferleri nedeniyle, yönetsel ve güvenlik bakımından en büyük problemlerin yaşandığı şehirlerden olan Malatya'da, Ermeni gruplar isyan faaliyetlerine katıldılar. Müellifin ifadesine göre sayıları üç yüzü bulan Ermeniler, bizzat Bizans İmparatorunun kendisini ve devletini hedef alarak hareket ettiler. "Hristiyanlığı ile övünen" Ermeniler; Calaudia başta olmak üzere Malatya'da bulunan dini merkezlere girdiler. Burada, Ortodoks ve Süryani inancına bağlı dini yapılara girerek kutsal eşyaları yağmaladılar, dini önderlerden kalan kemikleri sopalarla parçalayarak kırdılar. Yaptıkları bu kabul edilemez faaliyetlere rağmen, şehrin valisinin ve Bizans imparatorunun onayıyla dört köyü kendilerine tahsis ettirmeyi başardılar. Selçukluların muhasarası esnasında Malatya'nın dağlık bölgelerine sığınarak kendilerini koruyan Ermeniler, şehirde meydana gelen karışıklıklardan faydalanarak Mor Barsaum Manastırı'nı ele geçirmeyi ve yağmalamayı düşündüler. İçlerinden on kişiyi gözlemci olarak manastıra gönderdiler,

ele geçirdiklerini zikreder. Tarih olarak 1064 yılı verilse de muhtemelen anlatılan bu durum Afşin Bey'in saldırılarıdır. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 22.

geri kalanları da takviye kuvvet olarak dağlık bölgelerde beklediler. Manastır görevlileri onların halinden şüphelendiler ve manastırı korumakla görevli askerlere durumu bildirdiler. Bunun üzerine çıkan arbedede Ermenilerden bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da kayalıklardan aşağıya atıldı. Dağlık bölgede eşkıyalık faaliyeti yürüten ve yaşananlara şahit olan Ermeniler, manastırda görevli din adamlarının öldürülmesi için fırsat kollamaya başladılar. Onların Malatya'dan manastıra geldikleri bir gün saldırı düzenlediler ve din adamlarının çoğunu telef ettiler. Ermeni eşkıyalardan on kişi de bu çarpışmada hayatını kaybetti. Çarpışma sonrasında Ermenilerden yedi kişiyi tutuklayarak şehir merkezine götürdüler, lakin sonrasında bu kişiler serbest bırakıldılar. Onlar, şehrin Bizanslı yöneticisine de suikast düzenledikten sonra şehrin surlarının bulunmamasından da faydalananak tekrar kaçtılar. Yaşanan bu saldırı nedeniyle Mor Barsaum Kilisesi'ne yıllar içerisinde dört kule yapılarak saldırılara karşı korunaklı hale getirildi.⁴⁰⁵

Görüleceği üzere, Selçukluların Anadolu'nun sınır sahasında gerçekleştirdikleri seferler, yarım asırdan bile kısa bir süre içerisinde iç bölgelere kadar ilerdi. Neredeyse hiçbir engelle karşılaşmaksızın saldırılar düzenleyen Selçuklular, bu yöntemle Malazgirt öncesinde bölgeyi tanıma ve kavrama imkânı buldular. Pek tabi bu durum, Selçuklu devlet yönetiminin başarılı stratejisi kadar, Türkmenlerin ve Selçuklu kumandanlarının uzun yıllar süren emeklerinin mahsulüdür. Tuğrul Bey devrinde temelleri atılan Anadolu hakimiyeti düşüncesi, Alp Arslan'ın başarılı ve kabiliyetli devlet yönetimi ile başarıya ulaştı. Bu başarı, Alp Arslan'ın doğru zamanda doğru topraklara sefer düzenlemesi sonucunda elde edildi. Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken, Anadolu'nun fethedilmesi ve kontrol altında tutulabilmesinin en önemli etkenlerinden biri olan Kafkas coğrafyasında kısmi çatlaklar yaşandı. Alp Arslan'ın 1064 yılında gerçekleştirdiği Gürcistan Seferi sonrasında ele geçirilen bölgede, kısa süre içerisinde bağımsız hareket

⁴⁰⁵ Süryani Mihail, a.g.e, s. 19-20. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 317-318.

edilmeye ve Selçuklu otoritesinin reddedilmesine yönelik tavırlar takınıldı.⁴⁰⁶ Bu durum, Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın Berdea bölgesini istilas ve yağması neticesinde ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu. Alp Arslan, bu sebeple kalabalık bir kuvvetle Gürcistan sahasına sefere çıktı. İlk önce Azerbaycan sahasında yer alan Şeki bölgesine geldi. Burada, Ahsartan isimli bir bey bulunuyordu. Selçuklu ordusunun bölgeye geldiğini haber alan Ahsartan, akıllı bir strateji benimseyerek Alp Arslan'ı hediyelerle karşıladı. Alp Arslan'ın otağına kabul edilmesi sonrasında Müslüman olmak istediğini dile getiren Ahsartan, Alp Arslan'ın kılavuzluğu ile kelime-i şahadet getirerek İslamiyet'i benimsedi. Bunun karşılığında bölgesinin yönetimini tekrar elde etti ve Alp Arslan'ın sevgisini kazandı. Onun İslamiyet'i kabulüne memnun olan Alp Arslan, bindiği atını ona vermesinin yanında, başından yakut ve kıymetli taşların saçılmasını emretti.⁴⁰⁷ İtaat öncesinde Ahsartan'a karşı darbe vuran ve bölgede talan harekâtı icra eden Selçuklu ordusu bir süre bölgede dinlendikten sonra Tiflis'e yöneldi.⁴⁰⁸ Bu harekât esnasında Ahsartan da Selçuklu ordusunun yanında yer alarak destekte bulundu. Alp Arslan'ın yanında ünlü komutanlarından Savtekin vardı. Alp Arslan, kış şartlarının çetin olması nedeniyle bir süre ordusuyla Kars'ta dinlendi ve oradan Tiflis'e yöneldi.⁴⁰⁹ Tiflis kalesi devrin en mukavemetli kalelerinden biriydi ve şehirde meşhur hamamlar bulunurdu. Alp Arslan'ın Tiflis'e gelişiyle IV. Bagrat bağlılığını bildirmek üzere Liparit'in oğlu İoane'yi elçi olarak gönderdi.⁴¹⁰ Bunun üzerine iki kuvvet arasında çarpışma yaşanmadı ve sulh akdedildi. Başlangıç aşamasında gerçekleştirilen tabiiyet durumu, kısa süre içerisinde IV. Bagrat tarafından bozuldu. Sonrasında IV. Bagrat her ne

⁴⁰⁶ Ayşe Ayçiçek-Abdurrahman Seçkin, “Gürcü Kaynaklarına Göre Tiflis Emirliği”, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü -Dergisi, S.7, Trabzon 2021, s. 269.

⁴⁰⁷ Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 87-88.

⁴⁰⁸ Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 160-162.

⁴⁰⁹ Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 160-161. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 164.

⁴¹⁰ Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 160-161.

kadar pişman olsa da af talebi kabul edilmedi. Zorlu kış şartları nedeniyle, Selçuklulara karşı IV. Bagrat'ın oluşturduğu ordu büyük zayıat aldı. IV. Bagrat'ın ordusu gibi Selçuklu ordusu da bu zorlu hava koşullarından etkilendi.⁴¹¹ Karahanlı hükümdarının ölüm haberini alan Alp Arslan, iç işlerinde kontrolü sağlamak ve memleketini kontrol altında tutmak amacıyla seferi bitirdi. El ettiği Tiflis ve Rustov gibi şehirleri tabiiyeti altında bulunan Fadlûn'a vererek ülkesine döndü (1067-1068).⁴¹²

Kafkasya harekâtı sonrasında bölgeyi kısa süreli de olsa güven altına alan Alp Arslan, Anadolu sahasındaki faaliyetleri devam ettirdi. Dinar isimli kumandanını, kalabalık bir orduyla beraber Malatya'ya sevk etti. Dinar, Anadolu'da hiçbir vilayete uğramaksızın şehirlerin içerisinde hızlıca hareket ederek Malatya'ya ulaştı. Malatya'nın hedef olarak seçilmesindeki nedenlerden en önemlisi, devrin en zengin ve refah seviyesi en yüksek şehirlerinin başında gelmesiydi. Ayrıca şehrin korunması ve savunulması için gerekli olan sur henüz inşa edilmemişti. Dinar, Malatya'ya ulaşmasından önce ilk olarak şehrin güney bölgesini tahrip etmeye başladı. Dinar'ın harekâtı, eşine pek rastlanmayacak şekilde kış ayında düzenlenmişti. Kısa süre içerisinde Malatya'ya girmeyi başaran Selçuklu ordusu, şehirde pek çok kıymetli eşya ele geçirdiler. Şehir halkı da bu harekattan dolayı oldukça ağır darbeler aldı. Amacına ulaşan Selçuklu ordusu, geri dönüş yoluna koyuldular. Fırat nehrini aşmaları sonrasında güvenli bir bölgede karargâh kurdular. Malatya saldırısını haber alan Bizans, Dinar Bey'e karşı ordu sevk ettiyse de iki kuvvet arasında bir çarpışma yaşanmadı. Müellifin ifadesine göre, Bizans ordusu saldırıya cesaret edemedi ve geri döndü. Selçuklular, ilkbahar döneminde Muş civarına inerek burada saldırı hareketlerine devam ettiler. Özellikle saldırılarını Sason dağı civarına kadar genişlettiler. Bölgenin hakimlerinden olan

⁴¹¹ Hüseyini a.g.e, s. 78-80.

⁴¹² Kartlis Tskhovreba, a.g.e, s. 160-162. Alp Arslan'ın Tiflis seferi, araştırma başlığımıza tam anlamıyla girmediğinden dolayı detaylı olarak işlenmemiş, genel hatları ile ifade edilmiştir. Bu sefer ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 36-40. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 163-165.

Ermeni Tornig, kendisine bağı kuvvetleri ve civar halkı yanına alarak Selçuklularla çarpışmak üzere buraya geldi. Selçuklular ve Tornig arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Bölgede fetih değil, yıldırma ve yıpratma harekâtını benimseyen Selçuklular, zayıf alımsızın geri dönmek niyetindeydiler. Malatya muhasarasında ele geçirdikleri ve köle olarak aldıkları kişiler Tornig tarafından kurtarıldılar. Selçuklular da elde ettikleri ganimet ile Büyük Selçuklu Devleti topraklarına döndüler (1068-1069).⁴¹³

2.8. Romanos Diogenes'in Anadolu Seferlerinde İki Ermeni Figür: Haçatur ve Philaretos

Anadolu topraklarında bu gelişmeler yaşanırken, Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'ın öldüğü (1059-1067) haberi alındı. Bu durum, Bizans devlet bürokrasisi içerisinde ciddi problemleri beraberinde getirdi. Bizans İmparatorunun; Mikhail, Andronikos ve Konstantinos isimlerinde üç oğlu vardı. İmparatorun eşi Eudokia, oğullarının ve evliliğinin kendisine sağladığı avantajla bürokraside etkin bir rol oynadı. İmparatorluğun fiili idaresi Psellos ile X. Konstantinos Dukas'ın kardeşi İonannes Dukas'da gözüke de arka planda her zaman imparatoriçe vardı. Böylece Bizans İmparatorluğunda kısa süreli de olsa çok başlı bir yönetim ortaya çıktı.⁴¹⁴ Dönem müelliflerinden olan Mikhael Attaleiates, meydana gelen bu gelişmeler sonrasında bir kahramanlık portresi çizerek Romanos Diogenes'i işaret eder. Rum soylusu ve esvapçıbaşı olduğu vurgulanan Romanos Diogenes, Anadolu topraklarında Selçukluların başarılı çarpışmalar gerçekleştirmelerini ve Bizans'ın bu duruma karşı gerekli savunmayı ortaya koyamamasına yönelik sert eleştirilerde bulunur. Müellife göre onun bu eleştirinin sebebi, Bizans İmparatorluğunun yönetimi elde ederek güç sahibi olmak istemesi değil aksine devletin içine düşmüş bulunduğu acziyet durumuna

⁴¹³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 107-109. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 312-313.

⁴¹⁴ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 121. Georg Ostrogorsky, a.g.e, s. 318.

özüm bularak, devletin eski gücüne kavuşmasını ve ayağa kalkmasını istemesinden ileri gelmektedir. Romanos Diogenes, uzun yıllar Bizans hizmetinde çeşitli muharebelere girmiş, ordu tarafından taktir edilen bir karaktere dönüşmüştü. Doğal yollarla yönetimi ele geçiremeyeceğini bildiğinden, kendi taraftar kitlesinin de desteğini elde ederek devlet yönetimine karşı darbe gerçekleştirmek üzere planlar hazırlamaya başladı. Romanos Diogenes'in bu düşüncesi X. Konstantinos Dukas'ın hakimiyetinin son dönemlerinde filizlendi. Sofya komutanlığını ifa etmesi nedeniyle, görev yerinde hazırlıklar yapmaya, Macarları ve diğer milletleri kendi safına çekmeye gayret etti. Romanos Diogenes, uygulamak istediği planları faaliyete geçirmeden hemen önce kendi taraftar kitlesinden bazı kişilerin ihanetine uğradı ve ihbar edildi. Bu kişiler, onun tüm planlarına hakimdiler ve planının icra edilmesinde faal olarak çalışmaktaydılar. Romanos Diogenes'in mevcut planlarını açığa çıkaran da yine bu yakın çalışma arkadaşlarından Ermeni kökenli bir kişi idi. İsmi bilmediğimiz bu kişi, Romanos Diogenes'in uygulamak istediği planında başarılı olamayacağını anlayarak Bizans devlet bürokrasisine yaranmak, belki de menfaat elde etmek amacıyla yol arkadaşını ihbar etti. Romanos Diogenes, planlarının açığa çıkması sonrasında tutuklandı ve yargılanmaya başladı. Mikhael Attaleiates ondan; yakışıklı, geniş omuzlu, uzun boylu, güzel gözlü, pembe tenli, aristokrat duruşlu ve tatlı mizaçlı bir kişi olarak bahseder. Romanos Diogenes, bu olumlu tavırları ve geçmişi sebebiyle halk kitlesinden ve İmparatoriçe Eudokia'dan destek bulmayı başardı. Yargılanması esnasında İmparatoriçe göz yaşlarını tutamadı. Devlet yönetiminden destek bulması ile birlikte idam edilmekten kurtuldu ve kısa süre sonra Bizans İmparatoru olarak taç giydi (1068).⁴¹⁵

⁴¹⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 105-107. Mikhail Psellos, a.g.e, s. 261-262. Romanos Diogenes'in tahta çıkışı ve faaliyetleri ile alakalı geniş bilgi için bkz. Murat Keçiş, "İhanetten İmparatorluğa: IV. Romanos Diogenes", Belleten 86/305, Ankara 2022, s. 89-118. Ömer Faruk Uyanık, *Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri (1068-1071)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 20.

Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'ın ölüm döşegindeyken, Eudokia'nın tekrar evlenmesine karşı çıkan vasiyetinin çiğnendiği bu karar, İmparatorluğun iç işlerinin düzene koyulması ve uzun yıllardır devam eden Selçuklu saldırılarının önlenmesi mazereti ile önemsenmedi. “Kıskanç Hükümdar” olarak anılan X. Konstantinos Dukas'ın ölümü sonrasında, devlet yöneticilerinin tam desteği ile Romanos Diogenes üzerinde karar kılındı. Çünkü onun fikirleri realist ve uygulanabilir olarak görülüyor, genç ve atılgan bir kişilik olması nedeniyle sözleri önemseniyordu. Ayrıca Romanos Diogenes; Bizans aristokrasisinin gözünde Selçuklular üzerine gönderilmek üzere kullanılacak, kendisini ispat etme gayesinde olan ateşli bir lider olarak görülüyordu.⁴¹⁶ X. Konstantinos Dukas'ın İmparatorluğu devrinde (1059-1067), Selçuklu saldırıları güçlü şekilde devam etmişti. Onun ölümüyle beraber de bu durum kesintiye uğramaksızın artarak daha da ağır neticelere sebebiyet verdi. Bu saldırılar karşısında Bizans kuvvetleri yeterli direnişi ve savunmayı gerçekleştiremediler. Çünkü, Anadolu topraklarında bulunan Bizans askerleri, topraklarını korumak amacıyla savunma harekâtı yapmak şöyle dursun yiyecek ve istihkamdaki yoksunlardı. Bizans İmparatorluk merkezinden zaman zaman çeşitli yardımlar gelse de askerlerin çarpışma azmi geçen yıllar içerisinde çoktan kırılmıştı. Durum böyle olunca, Selçuklular Anadolu içlerine kadar girerek; Malatya, Çukurova, Kappadokia ve Suriye'ye değin akın hareketleri düzenliyorlardı. Selçukluların bölgedeki yaptırımları Bizans İmparatorluğu yöneticileri tarafından yakinen takip ediliyordu. Bunlar arasında en çok tedirgin olan ve bu durumun çözüme kavuşturulmasını isteyen kişi hiç şüphesiz İmparatoriçe Eudokia idi. Romanos Diogenes, isyankâr bir asker olarak kabul edilse de devri için realist ve kararlı bir portre olarak karşımıza çıkmaktadır. O, ülkesinin ve devlet yönetiminin içerisine düştüğü duruma karşı diğer devlet yöneticileri gibi susmayı değil mücadele etmeyi tercih edenlerdendi. Her ne kadar Eudokia'nın ona karşı

⁴¹⁶ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 108-109. Ioannes Zonaras, a.g.e, s. 122.

duyduğu aşk sebebiyle İmparatorluk tahtına oturtulduğu ifade edilse de Eudokia, kendinin ve çocuklarının menfaatini düşünerek bu ünlü kumandanın maharetlerinden faydalanmak istemekteydi. Romanos Diogenes'in İmparatorluk tacını takması önündeki bir diğer engel kilise idi. X. Konstantinos Dukas'ın ölümüyle birlikte Eudokia kiliseye bir teminat mektubu vererek evlenmeyeceğini teyit etmişti. Kurnaz İmparatoriçe bu teminat mektubunun patriğin elinden alınmasının zorunlu bir durum olduğunu bildiğinden bir plan hazırladı. Hadımlarından birini patriğe göndererek, onun yeğeni Bardas ile evlenmek istediğini fakat bu mektup sebebiyle bunu gerçekleştiremediği ilettili. Bardas ile Eudokia'nın evlenmesi halinde kendisinin de Bizans İmparatorluğundaki güç erklerinden biri haline geleceğini bilen patrik, Eudokia'nın lehine çalışmalarına başladı. İmparatorluk yöneticilerini çeşitli görevler, maddi menfaatler ve vaatler karşılığında kandırmayı başardı. Hatta X. Konstantinos Dukas'ın Eudokia'nın evlenmesine karşı çıkmasının kamu yararına olumsuz neticelerinin olduğunu, bu isteğinin tamamen kıskançlıktan meydana geldiğini dahi ifade etti. Ayrıca, Eudokia ve çocuklarının sahipsiz kaldıkları, İmparator olarak güçlü bir kişinin seçilmesi halinde Selçuklu saldırılarının bertaraf edileceğini dile getirdi. Kısa süre içerisinde, mevkisinin de kendisine verdiği yetki ile birçok kişiyi ikna etti. Eudokia'nın kurduğu bu akıllıca plan işe yarayıyordu ve teminat mektubunu patrik aracılığıyla elde etmeye başardı. Sonrasında ise idam kararından son anda kurtarılan ve ordu kumandanlığı vazifesine atanan Romanos Diogenes Bizans İmparatorluğu tahtına oturtulmak üzere davet edildi. Eudokia ve Romanos Diogenes'in nikah merasiminde tüm yöneticiler hazır bulundu. Böylece Eudokia'nın yedi aydan fazla süren bekarlığı son bularak Romanos Diogenes ile nikahlandı. Nikah sonrasında Romanos Diogenes Ayasofya'ya götürüldü ve büyük bir törenle İmparator olarak takdis edildi.⁴¹⁷

⁴¹⁷ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 122-125. Smbat Sparapet, a.g.e, s. 69. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 136-137.

X. Konstantinos Dukas'ın ölümünden, Romanos Diogenes'in İmparatorluğa getirilişine değin geçen sürede Selçuklular saldırılarına devam ettiler. Bizans'ın otorite zafiyetinden yararlanan Selçuklular, Urfa bölgesine gelerek saldırı hareketleri gerçekleştirdiler. Bizans kuvvetleri bu esnada Malatya'da bulunmaktaydılar fakat ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle perişan bir vaziyetteydiler ve Bizans yönetimine karşı kızgın bir tavır takınmaktaydılar. Bu şartlar altında direniş göstermekten geri kalmayan Bizans askerleri, Selçuklulara karşı başarı kazanmak ve püskürtmek şöyle dursun, onların uzak harp taktiğini gereğince yayı profesyonel şekilde kullanmalarıyla büyük zayıat aldılar. Bizans askerlerinin çoğu hayatını kaybederken, bir kısmı esir alındı ve bir kısmı da Malatya'ya kaçarak canını kurtarma telaşına düştü. Malatya'da başarı elde eden Selçuklular, süratli bir şekilde Kayseri'ye geçtiler. Burada onları engelleyecek bir kuvvet bulunmaması nedeniyle çok rahat hareket ederek şehri ve kutsal mekanları yağmaladılar. Şehir halkı bu saldırı neticesinde büyük kayıplar yaşadı. Kayseri sonrasında Selçuklular, Gülek Boğazı üzerinden Kilikya bölgesine indiler. Kayseri'nin aksine burada uzun süre boyunca kaldılar. Kilikya bölgesindeki akın hareketleri sonrasında, Selçuklu kumandanları arasında yer alan fakat sonrasında X. Konstantinos Dukas ile anlaşarak Bizans hizmetine giren Amertikes (Tuğtekin) ile irtibat kurdular. Bu Selçuklu komutanı, Bizans ile iş birliği yapmasına rağmen kendisine vaat edilen ücretin ödenmemesi sebebiyle tek taraflı olarak anlaşmayı feshetti. O, Bizans İmparatorluk merkezinde iken de İmparatora suikast tertip etmesi suçlamasıyla bu bölgeye sürgün edilmişti. Düşmana karşı düşmanı kullanma fikri ile hareket eden Bizans'ın bu projesi, dönem müelliflerinden Mikhael Attaleiates tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilir. Amertikas (Tuğtekin) ile birleşen Selçuklu kuvvetleri, Kilikya bölgesinden Halep'e indiler. Burada kısa süre dinlendikten sonra Antakya'ya girdiler. Kayseri'de gerçekleştirilen talan harekâtına burada da devam eden Selçuklulara karşı Bizans yöneticileri ordu sevk etmeye çalıştılar. Selçuklular üzerine gönderilecek orduyu

toplamayı başaran Bizans, onların ücretlerini ödemek konusunda başarısız oldular çünkü mali bakımdan bunu sağlayacak kuvvetleri yoktu. Ayrıca, Bizans ordusunda görev alan askerlerin birçoğunun geçmiş ücretleri de henüz verilmiş değildi. Bu sebeple askerler sefere çıkmak ve savunma harekâtına katılmak istemiyorlardı. İşin içinden çıkamayan Bizans yöneticileri, gönüllülük esasına dayalı olarak yeni bir ordu kurmayı başardılar fakat bu orduda yer alan askerlerin savaş gereçleri dahi sağlanmamıştı. Antakya'nın Bizans valisinin emrine verilen askerler cesurca savunma yapsalar da bir netice elde edemediler. Böylece Selçuklular, kısa süre içerisinde Anadolu topraklarının önemli şehirlerini ve mevkilleri sarsmayı başardılar.⁴¹⁸

Bütün dış tehditlere ve iç işlerinde meydana gelen çekişmelere rağmen İmparator olarak takdis edilmeyi başaran Romanos Diogenes, liderlik vasıflarını ispat etmeye ve bu yolla mevkisini korumaya ihtiyaç duyuyordu. Eudokia'nın onu tahta oturtmasının en temel nedenlerinden birisi de Anadolu'da meydana gelen saldırılara karşı Bizans'ın gücünü göstermesi ve topraklarının güvenliğini sağlamasıydı. Bu sebeplerle Romanos Diogenes, Selçukluları Anadolu topraklarından atmak ve Bizans'ın sınır bölgelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla doğu seferi kararı aldı. Yaradılışından kaynaklanan asi ve boyun eğmez bir tabiata sahip bulunan Romanos Diogenes, İmparatorluk tahtına çıkmasından sonra Eudokia'ya bağlı ve onun kontrolünde bir İmparator olmayacağını gösterdi. O, Eudokia'nın kendisi üzerinde kurduğu hegemonyadan memnun değildi, yapacağı doğu seferinde kazanacağı itibarla da bu durumun önüne geçeceğini düşünüyordu. Amacı uğruna hızlı bir sefer kararı alan Romanos Diogenes, yıllardır ihmal edilmiş Bizans ordusunun durumunu pek de önemsemedi. Öyle ki Bizans ordusunda yer alan askerler en temel ihtiyaçlarından olan;

⁴¹⁸ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 100-103. Amertikas ismi, kaynağın mütercimi tarafından Tuğtekin olarak verilmiştir. Bu kuşatma harekâtına başka bir kaynakta tesadüf edemememiz sebebiyle karşılaştırma imkânımız bulunmamaktadır. Bkz. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 102. Tuğtekin ile alakalı bkz. Ali Sevim, "Tuğtekin", İ.A., C. 41, İstanbul 2012, s. 347-349.

at, savaş aletleri ve savaş gereçlerinden dahi yoksundular. Bizans ordusunun içine düşmüş olduğu vaziyet Selçuklular tarafından bilinmekle birlikte, bu kadarı onlar için de hayal edilebilir değildi.⁴¹⁹ Aslına bakılırsa Romanos Diogenes de tam olarak ne yapacağını bilmiyordu, sadece doğu seferinin kendisi için de elzem bir durum olduğunun farkındaydı.⁴²⁰

Hazırlıksız ve şöhrat sevdası ile hareket eden Romanos Diogenes'e karşı Alp Arslan, ordusunu iki bölüme ayırarak Anadolu içlerine gönderdi. Burada Selçuklu askerlerine verilen emir, karşılaştıkları her birlikle ve güçle çarpışmaları, Anadolu sahasını yıldırma ve yıpratma harekâtı ile zor bir durumla baş başa bırakmaktı. Süvari olmalarının avantajının farkında olan Selçuklular, atın kendilerine sağladığı süratin ve manevra yeteneğinin sayesinde başarıya ulaşacaklarından emindiler. Bu sebeple Selçuklular, Niksar'a kadar geldiler ve bölgede büyük bir kırım harekâtı düzenlediler. Niksar başta olmak üzere çevre vilayetleri kontrol altına aldılar ve yüklü ganimetler elde ettiler. Romanos Diogenes ise ordusunu kuvvetlendirmek ve Selçuklularla

⁴¹⁹ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 125. *“Rum taburlarının artık, yoksunluklar sebebine bitkinleşmiş, zırhı ve savaş atı bulunmayan, yıllardan beri ihmal edilmiş, en az sayıda adamdan oluşturulduğunu saptayabilirdi. Çünkü çok uzun zaman süresi boyunca hükümdar [herhangi bir Rum İmparatoru] Anadolu'ya sefer etmemişti. Keza, miktarında anlaşılmış ücretleri onlara ödenmemişti; yavaş yavaş, düşmanların -çok acılı sonuçlara yol açan- beklenmedik saldırıları, onları eziyordu ve onları kaçışa koyulmak zorunda bırakıyordu. Bu nedenle, olabildiğince sinmişlik hâlinde bulunarak, korkak, erkeklikle ilgisi olmayan ve hiçbir işe yaramaz kişiler izlenimi vermekteydiler. Üstelik sancakları bile, sessizce, onların içinde bulunduğu durumu suçluyor gibiydi; çünkü sanki dumandan tütsülenmişçesine kir pas içindeydiler. Bunların altında yürüyenler ise az sayıda ve düşkün idiler. Yukarıda anlatılan koşullar hüznün veriyordu ve herkes, hangi yöntemle ordu yeniden eski düzenine ve sonuç alıcılığına dönebilir ve bunun için kaç yılın geçmesi gerekir diye düşünmekteydi. Çünkü taburlarda kalanlar az sayıdaydı, silâhtan ve at kullanma olanağından yoksundu. Keza, gençlerde, savaşa ve tehlikeye alışkın düşmanların tersine, savaş deneyimi yoktu. Ne var ki, Diogenes bakıp gördükleri sebebine sarsılmadı [yılmadı]. Tersine, onun birdenbire atılma girişirliği ve saldırcılığı barbarları daha çok tedirginliğe düşürdü. Çünkü, sonradan öğrenmiş bulunduğumuz üzere, bu adamın tehlikeyi hesaplamadığına, tersine savaş düşkünü olmak dolayısıyla Rum devletini yenileyeceğine ve düşmanlardan öç alacağına inanmakta idiler.”* Mihael Attaleiates, a.g.e, s. 111.

⁴²⁰ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 263.

gerçekleştirmek istediği çarpışmada daha avantajlı bir duruma gelmek amacıyla ordu devşirme işiyle meşgul oluyordu. Bizans askeri sisteminin çöküşe geçtiği bu dönemde; çeşitli devlet vazifeleri, maddi kazançlar ve vaatler ile ordu kurulmaya çalışılıyordu. Selçuklu ordusunun Niksar'ı vurduğunu haber alan Romanos Diogenes, yanında bulunan hantal Bizans ordusundan hızlı hareket edebilecek hafif donanımlı askerleri seçti, dağlık ve güç geçilir yolları takip ederek Divriği üzerinden bölgeye geldi. Baskına maruz kalacaklarını bilmeyen Selçuklular, Romanos Diogenes'in bölgeye gelmesi ile şaşkına döndüler. Düzenledikleri bu saldırıların savaş değil, yıpratma harekâtı olduğunu bildiklerinden kaçmaya başladılar. Romanos Diogenes, Selçuklu birliklerine kısmi zararlar vererek aldıkları esirleri kurtarmayı başarsa da tam anlamıyla istediği neticeyi elde edemedi. Bizans ordusunun Selçuklu saldırıları sebebiyle bölgeye gelişi, Romanos Diogenes'in stratejisinin dışında kalıyordu. Oysaki Romanos Diogenes, Sivas üzerinden hareket ederek ordusunun yaz sıcağından ve salgın hastalıklardan etkilenmemesini sağlayarak sonbahar mevsiminde Suriye'ye girmek niyetindeydi.⁴²¹

Selçuklu ordusu ile karşılaşmak ve çarpışmak niyetinden olan Romanos Diogenes, ordusunu Sivas'ta topladı. Ordunun yorulduğunun farkında olduğundan, Sivas'ta üç gün boyunca kaldı. Sonrasında Sivas'tan ayrılarak, Göksun Boğazı üzerinden Maraş'a geldi. Maraş'tan ayrıldıktan sonra kuvvetlerinin bir kısmını Malatya'da bıraktı ve Halep'e hareket etti. Bizans ordusunun Malatya'da kalan kısmının vazifesi, gelebilecek Selçuklu saldırılarını önlemek ve Bizans İmparatorunun geri güvenliğini temin etmektir. Romanos Diogenes, Halep'te birçok esir ve ganimet elde etmesinin ardından Membiç'e geldi. Selçukluların ünlü kumandanlarından Tuğtekin bu esnada Bizans ordusunu takip ediyor, taciz hareketleri düzenleyerek psikolojik harp

⁴²¹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 114. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 126-128. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 137-138. Romanos Diogenes, Membiç'i ele geçirmesinden sonra yöneticiliğine Ermeni kökenli Pharasmanios Apokapes'i atamıştır. Ömer Faruk Uyanık, a.g.e, s. 29-31. Membiç'in asıl adı Menbih idi. Zamanla değişime uğrayarak Membiç şeklinde anılmaya başladı. Bölge verimlidir ve ipek böceği yetiştiriciliği için dut ağaçlarını içinde barındırır. Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 229.

taktiği icra ediyordu. Romanos Diogenes, Membic'in güçlü surlarla çevrili olması nedeniyle mancınklar kurulmasını ve surların dövülmesini emretti. Halk, kuşatma sebebiyle oldukça korkuyor ve ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Mancınk yardımı ile surların yıkılması sonrasında şehir halkı hep birlikte istavroz çıkararak Romanos Diogenes'e biat etmek üzere yanına gittiler. Şehir halkından ileri gelenler İmparatorun ayaklarına kapandılar ve bağışlanmalarını dilediler. Membic'i anlaşıma ile işgal eden Romanos Diogenes, kendisine destek olmak amacıyla yanında bulunan Ermeni askerlerinin şehri yağma etmesine müsaade etti. Romanos Diogenes'in Suriye Seferi devam ederken, hem orduda asker olarak yer alan hem de geri hizmette çalışan Ermenilerin itaatsizliği baş gösterdi. Halep'te bulunan Araplar ve Selçuklular, meydan savaşı niteliğinde veya topyekûn bir saldırı düzeni içerisine girmeseler de Bizans ordusunun rahat hareket etmesine mâni olmaya çalıştılar. Mikhael Attaleiates *“Geceyi hendekle çevrilmiş tahkimli yerlerde geçirmek emrini almış bulunan Ermenilerden oluşan piyade birliği, baş kaldırmaya niyetlendi ve emirlere uymadı. Gece geçişi boyunca Rumlara keyif kaçıracı ve acı düşünceler getirdi”* ifadeleriyle Ermenilerin Bizans ordusuna yönelik yaptırımları aktarır. Ermenilerin, Bizans ordusuna çeşitli zararlar vermiş olmalarına ve itaat zincirine uyumsuz hareket etmelerine rağmen Diogenes tarafından ödüllendirildiklerini görebiliyoruz. Membic'i ele geçiren Bizans ordusu, şehir çok az bir kısmında direnişle karşılaştılar. Burada daha fazla zaman kaybetmek istemeyen Bizans İmparatoru, Esvapçıbaşı rütbeli Ermeni Pharasmanios Apokapes'in yanına Bizans askerlerini vererek şehre kumandan olarak atadı. Mikhael Attaleiates bu durumu, *“Böyle yapmakla düşmanlara, yenilgilerin yol açtığı halleri hafife almak ve bize karşı örgütlemek imkânı vermiş oldu”* sözleriyle eleştirir. Daha sonra Romanos Diogenes, parçalı halde Anadolu'da bulunan Bizans birliklerinin Selçuklu saldırıları sebebiyle büyük zayıflık aldığını işitti. Düşman kuvvetleri ile karşılaşmak üzere hızlı bir şekilde hareket eden Bizans ordusu, Belen Geçici üzerinden

Kilikya bölgesine doğru yürüdü. Yol güzergahında ele geçirilmesi kolay mevkiileri işgal ettiler, korunaklı bölgelerden ise zaman kaybetmemek adına hızlıca geçip gittiler. Bizans ordusu Kilikya bölgesine indiğinde, Afşin komutasındaki Selçuklu kuvvetlerinin büyük bir manevra hareketi düzenleyerek Afyon'a geldiklerini ve şehri kuşattıkları duyuldu.⁴²² Selçukluların Afyon bölgesinde rahat hareket etmesini ve şehri ele geçirmesini sağlayan Hristiyan bir patrikti. Romanos Diogenes, kendisi gibi patrik olan ağabeyini tutuklatmıştı. O da bunun öcünü almak maksadıysa şehrin dışında Afşin'i karşılayarak bu durumu anlatmış ve ittifak kurmak niyetinde olduğunu belirtmiştir. Afşin, menfaatlerine uygun olan bu teklifi kabul ederek ordunun ön kısmına patriği geçirmiş ve programı ona bırakmıştır. Patrik, askerlerin ellerine haç vererek Hristiyan görünümü sağlamış ve Bizans İmparatoru tarafından şehir halkını korumak maksadıyla gönderilen kişiler olduklarını söylemiştir. Böylece Selçuklular, kent kapısında içeri girerek kolaylıkla şehre hâkim olabilmışlerdir.⁴²³

Kış mevsiminin gelmesi nedeniyle orduyu hızlı bir şekilde bölgeye intikal ettiremeyeceğini bilen Romanos Diogenes, Afyon'da meydana gelen kırım harekâtına müdahale edemedi. Çünkü, Suriye'den Toroslara gelen Bizans ordusu buradaki hızlı sıcaklık değişimine uyum sağlayamadılar. Ordunun bir bölümü soğuk ve hastalık nedeniyle kırıldı. Bizans ordusunun saldırı düzenlememesi nedeniyle oldukça rahat hareket eden Selçuklular, Afyon'dan sonra Pınarbaşı'na girdiler. Romanos Diogenes, zorlu kış şartları ve ordunun yorgunluğu sebebiyle Kilikya'da dinlenmeye çekildi. Bir süre sonra orduda yer alan ücretli askerleri dağıttı. Kendisi de özel muhafız birliği eşliğinde İstanbul'a döndü. Romanos Diogenes her ne kadar gerçekleştirdiği bu

⁴²² Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 114-128. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 126-128. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 137-138. Azîmî, a.g.e, s. 22. Bundari, a.g.e, s. 35. İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 33. Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürreâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 99. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 7-8. Membiç'e oldukça yakın bir konumda bulunan Halep'teki Ermeni varlığı için ayrıca bkz. Zehebî, a.g.e, C. 42 s. 9-10.

⁴²³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 161. Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 96.

harekattan gururla bahsetse de devlet bürokrasisinde ve Eudokia'nın gözünde başarısız bir lider portresi çizmiş, kendisinden bekleneni gerçekleştirememişti (1068).⁴²⁴

İstanbul'a dönen ve beklediği prestiji yakalayamayan Romanos Diogenes, baharın gelmesiyle Selçuklular üzerine yeni bir sefer kararı aldı. İstanbul'dan kalabalık bir orduyla çıkan Bizans İmparatoruna, Selçukluların Kayseri'ye geldikleri ve şehri yakıp yıktıkları bilgisi verildi. Tüm kuvvetleri ile Kayseri'ye yönelen Romanos Diogenes, burada bulunan Selçuklu kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı. İlk harekâtında uğradığı hayal kırıklığı nedeniyle de ele geçirdiği hiçbir esire acımadı. Kayseri'den Fırat nehrine doğru yönelen İmparator, burada stratejik bir hamle yaparak bölgenin etkin güçlerinden biri olan Ermeni Brachamios ailesinden Philaretos'u generalliğe atayarak Selçuklulara karşı gönderdi. İoannes Zonaras, Ermeni Philaretos'un savaş konusunda tecrübeli liderlerden olduğunu fakat çirkin bir yaşam sürmesi nedeniyle adına yaraşır bir insan olmadığı vurgular ve onu eleştirir. Mikhael Attaleiates de İoannes Zonaras'ın görüşlerini teyit eder nitelikte *"Bu adam çirkin ve kötü şöhretli olmasına rağmen savaşta edindiği şan dolayısıyla gururlanıyordu. Gerçekten de Türklerle çeşitli savaşlarda çarpışmıştı, ne var ki bunların önemlice olanlarında yenilmişti ve bu nedenle doğal olduğu üzere diğer komutanlar onu küçümsüyorlardı. Ama bundan daha yüksek makamlara geçmekten kaçınmak yerine, mevki kazanmak hirsında ve fırsat gözeticisi olduğu için, ordunun başbuğu olmaya göz dikmişti. İşte olan bitenler böyle gelişti ve İmparator, sıcaktan dolayı sıkıntı çekmekte olduğundan dolayı bunlara gereksinim duyduğu için kar ve soğuk özlemiyle kuzeye doğru yöneldi. Bu nedenle ilerleyişine başka yöne çevirerek o sırada bulunduğu yerde (Ergani) bir muhafız birliği bırakmak zorunda kaldı. Ancak o birliğin düşmanlara direnebileceği*

⁴²⁴ Biz, konumuzun dışına çıkmamak adına bu bahsi detaylı şekilde yazma gereği hissetmedik. Geniş bilgi için bkz. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 114-128. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 126-128. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 137-138. Azîmî, a.g.e, s. 22. Bundari, a.g.e, s. 35.

kanısındaydı. O zaman savaşın yürütülmesini Philaretos'a bıraktı. Kendisi ve adamları ise geçilmez yerlerin kendilerini zorladığı bir savaş ile karşı karşıya idiler."⁴²⁵

Romanos Diogenes, tecrübesine güvendiği Ermeni Philaretos'a ordunun güney kanadını emanet etti ve kendisi yanında kalan orduyla beraber kuzeye yöneldi. Kısa bir süre sonra, Ermeni Philaretos yönetimine bırakılan ordunun güney kanadına Selçuklular saldırı düzenlediler. Philaretos, başarı elde etmek şöyle dursun Romanos Diogenes'in kendisine emanet ettiği ordunun büyük kısmını kısa sürede kaybetti. Kaynak burada açık olarak ifade etmese de Roma ordusunun generalliğe atanan Philaretos'a karşı bir tepkisi mümkün olabilir. Çünkü iki kuvvet arasında öteden beri meydana gelen çarpışmalarda genellikle tam anlamıyla mücadele eden Rumlar, bu çarpışmada kaçmayı tercih ederek kendilerine beklemeleri emredilen mevzileri kolaylıkla terk etmişlerdir. Romanos Diogenes, Philaretos yönetimine bırakılan ordunun savaşmaksızın kaçtığını duyması sonrasında suratı asıldı. Ayrıca Selçuklu ordusunun süratli bir şekilde, devrin en müreffeh ve zengin şehirlerinden olan, içerisinde kalabalık bir nüfusu barındıran Konya'ya yöneldiği haberini aldı.⁴²⁶ Bu dönemde Konya hem nüfus hem de büyüklük bakımından Anadolu'nun en seçkin şehirlerinden biriydi. İçerisinde ihtiyaç duyulan tüm hayvanlar yetiştiriliyordu. Refah seviyesinin yüksekliği de buna eklenince Selçukluların saldırı hedefine koydukları şehirlerden biri haline gelmişti.⁴²⁷

Ordusunu ikiye bölerek kuzey hattına ilerlemiş bulunan Romanos Diogenes, henüz seferinin başlangıcında hataya düşerek kendisine eşlik eden Bizans ordusunu Elâzığ-Tunceli-Erzincan üçgeninde gezdirmişti. Ermeni Philaretos yönetimine bırakılan Bizans kuvvetlerinden geriye kalan bakiyeler Erzincan'a gelerek Romanos Diogenes'in ordusuna katıldılar. Romanos Diogenes, ordusunun Selçuklular tarafından yenilgiye uğratılması sonrasında elinde kalan kuvvetler ile tekrar saldırıya geçmeye niyetlendi.

⁴²⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 138.

⁴²⁶ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 128-129. Ömer Faruk Uyanır, a.g.e, s. 44.

⁴²⁷ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 141.

Niyeti, Malatya üzerinden orta Anadolu'ya inmek ve yer yer çarpışmalara katılmaktı. Lakin onun bu görüşü kurmay ekibi tarafından uygun bulunmadı. Çünkü; ordunun ihtiyacını karşılayacak malzemeler kısıtlıydı, savaş güzergahı seferin başlangıcından itibaren değiştirilerek ordu başıbozuk bir şekilde dolaştırılıyordu ve Philaretos'ın yönetimine bırakılan ordu tarumar olmuştu. Başarı hırsıyla programsız olarak hareket eden Romanos Diogenes, Mikhael Attaleiates başta olmak üzere yakınında bulunan yöneticiler sayesinde bu düşüncesinden vazgeçti. Bizans yöneticilerinin de tavsiyesi ile Amasya üzerinden Sivas'a indi. Bu esnada Selçukluların Konya'ya girdikleri haberi alındı. Romanos Diogenes, hızlı bir şekilde Konya'ya yöneldi ve Selçukluları yakalamaya çalıştı. Onun geldiği haberini alan Selçuklular, İmparatoru peşlerinden sürüklemek amacıyla Konya'dan çıktılar. Selçuklu kuvvetleri, Bizans İmparatoru ve ordusu ile kedinin fare ile oynadığı gibi oynuyorlardı. Romanos Diogenes, Selçukluların Konya'yı terk ettiklerini ve şehre girmesi halinde onları bulamayacağını anlaması sonrasında planını değiştirdi. Yanında bulunan birliklerin bir kısmını, devrin Antakya Valisi Ermeni Haçatur'un emrine girmek üzere Kilikya bölgesine gönderdi. Romanos Diogenes, ileride de hayatını işleyeceğimiz Ermeni Haçatur'a büyük bir görev vermişti. Onun planına göre Selçukluları kendisi kovalayacak, Ermeni Haçatur ise Romanos Diogenes'in önünden kaçan Selçuklu askerlerini geçiş güzergahı olan Yakapınar'da pusuya düşürecek. Ayrıca Romanos Diogenes, Silifke'de ikamet eden Ermenilere de haber gönderdi. Haçatur gibi onların da yardımını talep etti. Onlardan beklentisi tam olarak bir harp düzeni olmasa da geçiş güzergahı olan Göksu Vadisi içerisinde pusu kurarak Selçuklu kuvvetlerini yıpratmaktı. Selçuklular, kendilerine karşı kurulan bu organizasyondan haberdar olarak veya temkinli davranmak niyetiyle dönüş güzergahlarını değiştirdiler. Normal şartlarda dönüş güzergahını Bizans'ın stratejisi gereği Göksu Vadisi içerisinde gerçekleştirmeleri gerekirken tedbir amaçlı Silifke'nin dağlık kesimlerinden Tarsus ovasına indiler. Ermeniler, Romanos Diogenes'in emri

çerçevesinde Selçuklu kuvvetlerine büyük bir darbe vurdular. Öyle ki Selçuklular, elde ettikleri ganimetlerin büyük kısmını bu çarpışma esnasında kaybettiler. Burada bulunan Ermeniler ile çarpışmalar yaşadılar ve Konya’da elde ettikleri ganimetlerden bir kısmını kaybettiler. Bu esnada Romanos Diogenes, kendisinin yanında bulunan kuvvetler ile Ermeni Haçatur’un yönetimine bıraktığı kuvvetleri Misis’de birleştirdi. Roma kuvvetleri, yer yer küçük gruplar halinde Selçuklu askerleri ile karşılaşsalar da müdahale etmeyerek topyekûn bir çarpışma yapmayı hedeflediler. Romanos Diogenes ve Bizans yöneticilerinin oluşturduğu makul strateji, Selçuklu kuvvetlerinin bölgeyi iyi tanınması ve istihbarı bilgileri kolaylıkla edinmeleri sayesinde uygulamaya geçirilemedi. Selçuklular, Anadolu sahasında birçok bölgede etkinlik sağlamaları sonrasında Halep’e inmeyi başardılar. Selçukluların ele geçirilemediğini ve Halep’e indiğini haber alan İmparator, Mut’a kadar gelmişti. Aldığı haber sonrasında derin bir üzüntü yaşadı. Sonbaharın yaklaşması nedeniyle daha fazla ilerleyemeyeceğini bilen Romanos Diogenes, seferi bitirerek İstanbul’a dönme kararı aldı. Tedbir amacıyla da Kilikya bölgesinde kuvvetlerinin bir kısmını bıraktı. Mikhael Attaleiates’in ifadesine göre Selçuklular, *“Boylara ve obalara bölünmüş olarak ülkeyi istila etmişlerdi ve Rum arazisini talan ederek geçişleri sırasında neye rast gelirlerse yakıp yıkıyorlardı.”* Meydan savaşı vermek isteyen Romanos Diogenes, Anadolu’nun çeşitli şehirlerini dolaşmasına ve iş birlikleri oluşturmaya rağmen elle tutulur bir kazanç sağlayamadı. Böylece Bizans İmparatorunun ikinci Anadolu seferi de hüsrarla sonuçlandı (1069).⁴²⁸

Romanos Diogenes, başarısız iki sefer düzenlemiş olmasına rağmen, İstanbul’a döndüğünde farklı bir karaktere büründü. O, Selçuklu kuvvetlerine karşı yaptırım uygulamak şöyle dursun, emri altında bulunan askerlerden azımsanmayacak derecede kayıplar verdi. Mikhail Psellos’un nakline göre bunun karşılığında yalnızca bir avuç esir

⁴²⁸ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 141- 144. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 128-129. Ömer Faruk Uyanır, a.g.e, s. 44. V. Vardanyan, a.g.m, s. 14.

ele geçirebildi. Fakat Romanos Diogenes, yaşananlara rağmen böbürleniyor, Selçuklu kuvvetlerinin üzerine yürüdüğü için kendisini kahraman olarak görüyordu. Onun bu durumundan devlet yöneticileri ve eşi Eudokia da payını aldı. İlk tahta çıktığı dönemde istişare usulü ile ilerleyen Romanos Diogenes, tüm devlet yöneticileri ve Eudokia'yı, küçük görmeye ve aşağılamaya başladı. Aldığı kararları da bu şekilde uygulamaya koyarak kendisine sunulan fikirleri reddediyor, yalnızca kendi görüşünün doğruluğunu savunuyordu. Onun bu durumundan en çok etkilenen eşi Eudokia idi. Romanos Diogenes'in idam cezasından kurtulmasını ve İmparator olarak takdis edilmesini sağlayan Eudokia, bu süreçte korku ve panik içerisinde bir hayat geçirdi. O, kendi sarayında esir muamelesi görüyor, sürgün cezasına çarptırılacağından korkuyordu.⁴²⁹ Bizans sarayı içerisinde bürokrasi dengelerinin bozulduğu bu dönemde hem devlet yöneticileri hem de İmparator için umut verici bir haber ulaştı. Bizans'ın aristokrasi sınıfı içerisinde yer alan ve Romanos Diogenes'in tasarrufu ile başkomutanlık mevkisine getirilen Manuel Komnenos, Trabzon ve Gümüşhane bölgesinde mevzilenerek Selçuklu saldırılarına karşı önlem alıyordu. O, genç yaşına rağmen olgun ve devlet dinamizmine yaraşır bir tutum içindeydi. Manuel Komnenos, Alp Arslan'ın eniştesi olan devrin önemli Selçuklu kumandanlarından Erbasgan'ın, Alp Arslan ile otorite mücadelesine girdiğini ve canını kurtarmak arzusuyla Anadolu topraklarına girdiği işitti. Çünkü Erbasgan, Alp Arslan'ın emrindeki Selçuklu kuvvetleri tarafından kovalanıyordu. Bunun kendisini ispatlamak için bir fırsat olduğunu düşünen Manuel Komnenos, emrinde bulunan kuvvetleri hazırlayarak Erbasgan'ın üzerine yürüdü. Erbasgan'a bağlı askerler dağınık haldelerdi ve yağma harekâtı düzenliyorlardı. Manuel Komnenos, dağınık halde yakaladığı askerlere karşı başarılı bir mücadele verdi ve birçoğunu kaçmak zorunda bıraktı. Kaçan Selçuklu askerlerini takip ettiği esnada

⁴²⁹ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 263-264. Romanos Diogenes, Bizans İmparatoru olarak takdis edilmesinin ilk dönemlerinde, istişare sonucunda kararlarını alır, devlet bürokrasisinde yer alan tecrübeli yöneticilerin fikirlerini önemserdi. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 109-110.

pusuya düşürüldü. Romalı askerlerin kendisine ihanet ederek kaçması sonucunda Erbasgan'ın askerleri tarafından iki eniştesiyle birlikte esir edildi. Manuel Komnenos, Erbasgan ile gerçekleşen görüşmesinde onun Alp Arslan'a karşı baş kaldırdığını ve bu sebeple çok korktuğunu anladı. Bizans siyasetinin en büyük örneklerinden birini burada sergileyen Manuel Komnenos, giriştiği taht mücadelesinde elinde bulunan kuvvetlerle başarılı olamayacağını bilen Erbasgan'a Bizans ordusundan destek alacağına dair söz verdi. Kısa süre içerisinde Erbasgan'ı kandırmayı başararak, İmparator'un emrine girmesi yönündeki fikrini kabul ettirdi. Böylece Manuel Komnenos, savaş alanındaki mücadelesini kaybetse de masada kazanmayı bildi.⁴³⁰ Yaş olarak genç olan fakat birçok tecrübeli generali komuta eden Manuel Komnenos, belki de bu başarısı ile devlet bürokrasisinde hayatının prestijini yakalamıştı. Erbasgan ve Manuel Komnenos arasında Sivas'ta yaşanan bu çarpışma, Romanos Diogenes tarafından haber alınmıştı. Romanos Diogenes her ne kadar esir edilen Manuel Komnenos'u kurtarmak amacıyla Erbasgan üzerine hareket etmek istese de yanında bulunan devlet yöneticileri kış şartları nedeniyle bunun doğru olmayacağı yönünde onu ikna etmişlerdi. Manuel Komnenos'tan umudunu kaybederek İstanbul'a dönen Romanos Diogenes, çok geçmeden kalabalık bir Selçuklu birliğinin İstanbul'a geldiği işitti. Selçuklu kuvvetlerinin yanında Manuel Komnenos da bulunuyordu. Kısa süre sonra, Erbasgan'ın Bizans'a iltica etmek istediği anlaşıldı. Bu durumdan memnun olan Bizans İmparatoru; İoannes Zonaras'ın ve Mikhael Attaleiates'in nakline göre cüce sayılabilecek seviyede kısa boylu ve çirkin bir Selçuklu kumandanı olan Erbasgan'a Proedros (Başkan) unvanı vererek yanına çekmeyi başardı. Bu yönüyle Erbasgan, Bizans'a sığınan ilk Selçuklu yöneticisi oldu. Romanos Diogenes'in Erbasgan'a unvan vererek yanına almasındaki başlıca neden, Selçuklulara karşı düzenleyeceği son Anadolu seferinde onun tecrübelerinden faydalanmaktı.

⁴³⁰ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 146-147. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 44-46. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 137-138.

Erbasgan, Selçuklular içerisinde uzun yıllar bulunmuş olması ve hizmet etmesi nedeniyle Romanos Diogenes için biçilmiş kaftandı. Bu durumun farkında olan İmparator, menfaati çerçevesinde onu kullanmayı düşünüyordu.⁴³¹ Alp Arslan, Erbasgan'ın yakalanarak getirilmesi amacıyla ünlü kumandanlarından Afşin Bey'i Anadolu'ya göndermişti. Afşin Bey, Bizans ordusuna iltica eden Erbasgan'ın kendisine teslim edilmesi için İstanbul'a kadar gitmiş, Marmara sahilinde çadırlarını kurmuştur. Romanos Diogenes'ten Erbasgan'ı istemiş fakat bu istek kabul görmemiştir. Bu yönüyle Erbasgan, Bizans İmparatorluğu için elde tutulan büyük bir koz olarak görülmüştür.⁴³² Romanos Diogenes'in takındığı bu tutum meyvelerini Malazgirt Meydan Muharebesinde vermiş, Erbasgan'ın Bizans saflarında yer almasını sağlamıştır.⁴³³

2.9. Yeni Bir Dönem: Malazgirt Meydan Muharebesi ve Ermeniler

Gerçekleştirdiği iki Anadolu seferinde de istediği neticeyi elde edemeyen Romanos Diogenes için bürokratik baskı gittikçe arttı. O, söz verdiği gibi Selçukluları

⁴³¹ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 130-131. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 147. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 137-138. Erbasgan sonrasında Bizans hizmetine giren ve unvan alan başka Türk soylu kişiler de olmuştur. Bunlar arasında en önemlilerinden biri de Aleksios Aksukhos'tur. Detaylı bilgi için bkz. *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s. 244-245. Anna Komnena, a.g.e, s. 160. Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Belleten*, 60(227), Ankara 1996, s. 59-72. Erbasgan, Tuğrul Bey devrinden itibaren merkezi otoriteyi ve emirleri tanımaz halde hareket etmiştir. Tuğrul Bey'in yönetim anlayışına rağmen askerlerine Vâsıt'ı yağmalama izni vermiş, bu hareketi sebebiyle Tuğrul Bey'den azar işitmiştir. Bkz. Sıbt İbnü'l Cevzi, a.g.e, s. 81.

⁴³² Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 320-321. Afşin, Bizans İmparatoruna "Aramızda barış olduğu için memleketinize girdiğim zaman hiçbir kimseye saldırmadım. Bu Türkmenler, sultanın düşmanları olup ülkeni yağmalayarak tahrip ettiler. Onları bize teslim etmen gerekir, yoksa memleketinizi tahrip edeceğim. Böylece aramızdaki barış da bozulmuş olacaktır" haberini gönderdi. Bizans İmparatoru buna cevaben, "Söylediklerin doğrudur fakat bize sığınanları teslim etmemek, bizim geleneklerimizdendir" dedi. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 169.

⁴³³ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 46. Erbasgan, Romanos Diogenes'in Bizans tahtını kaybetmesi sonrasında, merkezi yönetime biat etmeyerek Nikephoros Botaneiates ile hareket etmiştir. Böylece Erbasgan, Selçuklulardan sonra Bizans'a da ihanet etmiştir. Bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 133.

Anadolu topraklarından atmak şöyle dursun, yanlış stratejileri sebebiyle Bizans ordusunun daha da yıpranmasına neden oldu. Aldığı yenilgilere rağmen, kendini ispatlamak ve karizmatik bir lider olmak çabasıyla hareket eden Romanos Diogenes, 1071 baharında Selçuklular üzerine yeni bir sefer kararı aldı. İmparator, seferin başlangıcından itibaren hatalarla dolu bir harekât yönetti. Romanos Diogenes, henüz Bizans ordusu Sakarya'da bulunuyorken yanlış mevkilerde mola vererek ve yol güzergahlarını değiştirerek askerlerin yorulmasına sebep oldu. Ayrıca, Selçuklu saldırıları nedeniyle Bizans ordusuna bağlı askerler kendilerini korumak amacıyla dağlık ve tepelik bölgelere çekilmişlerdi. İmparator dağınık halde bulunan bu kişileri bir araya getirmek ve güçlü bir ordu kurmak amacıyla hareket etti. Sakarya'dan hareket eden ordu, Kızılırmak hattını takip ederek Sivas'a geldi. Çünkü bu bölgede askerlerin ve ordunun savaş gereçlerinin taşınması için kullanılan hayvanların en temel ihtiyacı olan temiz su bol miktarda bulunuyordu. Bununla birlikte, gece soğukunda yakılabilecek odun ile hayvanların besin zincirinde yer alan çeşitli bitkiler yine bu coğrafyada idi. Romanos Diogenes hem ordusunu dinlendirmek hem de ücretli askerlerin kendilerine katılmasını beklemek amacıyla bir süre şehirde kaldı. Mikhael Attaleiates'in nakline göre Sarmatlar olarak adlandırılan ücretli askerler, şehirde bulunan ekinlere zarar vermeye ve hayvanları kaçırmaya başladılar. Onların haddi öylesine yükselmişti ki Romanos Diogenes'in çadırına yönelik saldırı düzenlemek fikrini dahi düşünmüşlerdi. Romanos Diogenes, bu haberi almasıyla birlikte ordunun toplanmasını ve saldırı pozisyonuna geçmesini emretti. Emirleri hiçe sayarak hareket eden bu grup, kısa süre sonra İmparatora bağlılıklarını bildirerek isyandan vazgeçtiler. Normal şartlarda sefer halinde itaatsizlik eden askerlere büyük cezalar verilmesi gerekirken, onlar sadece ordunun en arkasından hareket etmek gibi küçük bir yaptırımla

karşılaştılar. Çünkü Romanos Diogenes'in her bir askere hayati derecede ihtiyacı vardı, başarılı olamaması halinde bu seferin son seferi olacağının farkındaydı.⁴³⁴

Romanos Diogenes'in Malazgirt seferinde, Ermeniler içerisinde yer aldığı ilk hadise Sivas'ta yaşandı. İzah ettiğimiz üzere Bizans, Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Ermeni krallıklarını ilhak ederek kendisine bağlamış, yöneticilerini ve halkını da tehcire zorlamıştı. İç Anadolu bölgesinin çeşitli vilayetlerine yerleştirilen ve toplumsal birliktelikten ayrılması sağlanan Ermeniler, Malazgirt Meydan Muharebesine değin yaklaşık otuz yıl bu coğrafyada hayatlarını sürdürmüşlerdi. Bu süreçte, Ermenilerin ve soylu şecereye sahip bulunan yönetici ailelerin, siyasi ve sosyal hayatları hakkında maalesef kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bulunan bilgiler ise oldukça kısıtlı bir vaziyette, bazı dönem kaynaklarında birkaç satırdan ibarettir. Bu kaynaklardan biri olan Urfalı Mateos, soylu Ermeni ailesine mensup olan eski Vaspurakan Ermeni Kralı Senekerim'in oğulları Atom ve Apusahl hakkında bilgi verir. Bu iki kardeş, göçe tabi tutulmaları sonrasında Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkiler gütmeye çalışmışlar, kendilerine tahsis edilen bölgede yaşamaya devam etmişlerdi. Onlar, yukarıda ifade ettiğimiz üzere küçük sayılabilecek birkaç siyasi ve dini meselede karşımıza çıkarlar. Onlar için en önemli ve hassas durum ise Romanos Diogenes'in Malazgirt Meydan Muharebesine hazırlık sürecinde Sivas'ta yaşanır. Romanos Diogenes, Bizans ordusu ile Sivas'a yönelmesi sonrasında Atom ve Apusahl büyük bir tören düzenleyerek İmparatoru karşılamaya çıktılar. Devlet dinamizmi bakımından bağlılık ve aidiyet bildiren bu tavra rağmen, ismi kaynaklara yansımayan bazı Bizans yöneticileri tarafından Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e şikâyet edildiler. Şikâyetlerinin nedeni, Erbasgan ile Manuel Komnenos arasında bir yıl önce gerçekleşen çarpışmadan kaynaklıydı. İfade ettiğimiz üzere bu çarpışmada Manuel Komnenos'a bağlı kuvvetler yenilmiş ve Bizans'ın ileri gelenleri Erbasgan tarafından esir edilmişti. Manuel

⁴³⁴ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 152.

Kommenos'un siyasi zekâsı ve Erbasgan'ın Alp Arslan ile girdiği otorite anlaşmazlığından kaynaklı Büyük Selçuklu Devleti topraklarına dönecek ihtimalinin bulunmaması nedeniyle, Erbasgan Bizans'a sığınmış ve unvan almıştı. Malazgirt Seferi esnasında bir yıl önce yaşanan bu olaylar Romanos Diogenes'a detaylı bir şekilde anlatıldı ve Erbasgan'dan çok Ermenilerin Bizans ordusuna zarar verdiğini ifade edildi. Romanos Diogenes, kendisine verilen bilgiler sebebiyle hiddetlenerek Malazgirt Seferinden dönüşünce Ermeni mezhebini ortadan kaldıracağına dair tehditler savurdu ve yemin etti. Ayrıca, Bizans askerlerine Sivas şehrini talan etmek emrini verdi. İmparatorun emri çerçevesinde Sivas'ta büyük bir katliam yaşandı ve Bizans askerleri tarafından birçok Ermeni öldürüldü. Bu durumdan Ermeni kral zadelere olan Atom ve Apusahl da payını aldı. Onlar da müellifin ifadesine göre "gözden düşürüldüler". Yaşanan olaylar sebebiyle Sivas'ta matem havası yaşandı. Bizans yöneticileri, sefer esnasında kendine tabi olan halkı katliama tabi tutmak gibi stratejik bir hata yapan Romanos Diogenes'e müdahale etmekte her ne kadar geç kalsalar da yaptığının yanlış olduğunu dile getirebildiler. Bununla birlikte kendisine verilen bilginin yanlış olduğunu, geçen yıl yaşanan çarpışmada Ermenilerin Türklere karşı Bizans askerlerine yardımcı olduklarını ifade ettiler. Romanos Diogenes, bu haberlerden sonra her ne kadar sakinleşse de Malazgirt Seferi dönüşünde Ermeni mezhebini ortadan kaldıracağı fikrini tekrar beyan etti. Bu haber sonrası şehirde bulunan rahipler (muhtemelen Ermeni) Romanos Diogenes'e lanet okuyarak; onun gittiği yoldan bir daha dönmemesini ve mahvolmasını dilediler.⁴³⁵ Müverrih Vardan, Sivas'ta yaşanan gelişmeleri

⁴³⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 140-141. Vaspurakan Ermeni Prenslere Atom ve Apusahl, son Ermeni kralı II. Gagik'in ölümünden evvel en yakın adamlarındanlardı. II. Gagik'in Bizans İmparatorluğuna karşı isyan tertip etmesi sonrasında muhtemelen onunla birlikte hareket ettiler ve bölgede meydana gelen başkaldırı harekâtında yöneticilik yaptılar. Fakat onlar, görüldüğü üzere II. Gagik gibi hayatlarını kaybetmemişler ve Sivas havalisinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 156-158. Ermeni prensleri Atom ve Apusahl, 1080-1081 yıllarına değin Zamantı (Pınarbaşı) bölgesinden hayatlarını devam ettirmişlerdir. Güncel araştırmalara göre onlar, Bizans eliyle karanlık bir şekilde öldürülmüşlerdir. Bkz.

zikretmemekle birlikte, Romanos Diogenes'in bütün Ermenileri Rum olmaları yönünde tehdit ettiğini ifade eder. Bu yönüyle o, Sivas'ta yaşananlara atıfta bulunur. "Rum olmak" ibaresi ile de Ermenilerin mezheplerinden dönmeleri ifade edilir.⁴³⁶

Sivas'ta Ermenilere karşı uygulanan bu kırım politikasına rağmen, kaynaklara yansıdığı kadarıyla Ermeniler Bizans ordusunda yer almaya devam ettiler. Kaynak yetersizliği sebebiyle Ermenilerin tam olarak kaç kişiyle orduya destek verdiklerini ve hangi şehirlerden Bizans ordusuna katıldıklarını tespit edemememize rağmen, savaşın seyrinde önemli rol oynadıklarını ilerideki pasajlardan anlayabilmekteyiz.⁴³⁷ Sivas'ta yaşanan bu hadise dönem açısından oldukça önemlidir. Romanos Diogenes'in fikri yönlendirmelere oldukça müsait olduğunu ve kendisine aktarılan bilgileri tam olarak tetkik ettirmeksizin yanlış kararlar alabildiğini göstermektedir. Muhtemelen Sivas Ermenileri, Romanos Diogenes'e yakın devlet adamları tarafından iftiraya uğradılar.⁴³⁸

Mehmet Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, s. 105. Geç dönem müelliflerinden Zekeriya el-Kazvinî, Sivas şehir halkının Müslüman ve Hristiyanlardan oluştuğu ifade eder. Muhtemeldir ki burada ifade edilen Hristiyan grubun büyük kısmı Ermenilerdir. Çünkü Zekeriya el-Kazvinî'nin yaşadığı dönem olan 13. yüzyılda, Rum olarak addedilen halkın büyük kısmı İstanbul'a sıkışmış vaziyetteydi. Geri kalanlar ise ege bölgesinde ve parçalı olarak küçük Anadolu vilayetlerinde bulunmaktaydılar. Sivas'ın Bagratuni Ermeni krallığının göç merkezi olması hasebiyle burada ifade edilen Hristiyan grubun Ermenilerden oluştuğu görüşünü savunmak yanlış bir görüş olmayacaktır. Zekeriya el-Kazvinî, a.g.e, C.2, s. 368-369. 14. yüzyıl müellifi Ebü'l-Fidâ Sivas şehrinin; büyük, pazarlarının meşhur, iklimin ise sert olduğunu ifade eder. Ebü'l-Fidâ, *Taḳvîmü'l Büldân*, s. 439.

⁴³⁶ Müellif aynı pasajda, Romanos Diogenes'in Kars'a gelerek Ermenilere ait ahşap kiliseyi yaktırdığını aktarır. Fakat bilindiği üzere Bizans İmparatoru, Malazgirt Meydan Muharebesi öncesinde Kars'a değil Erzurum'a gitmiştir. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 178.

⁴³⁷ Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 19.

⁴³⁸ Romanos Diogenes, her ne kadar Bizans İmparatoru olarak takdis edilmiş olsa da devlet bürokrasisinde yer alan pek çok kişi için tehdit unsuru olarak kabul ediliyor ve makamından uzaklaştırılmak isteniyordu. Bizans İmparatorluğunun ileri gelenlerinin oluşturduğu bu konsorsiyum, Romanos Diogenes'in Malazgirt Meydan Muharebesinde başarıya ulaşmasına çeşitli yöntemlerle mâni olmaya çalıştılar. Detaylı bilgi için bkz. Georgios Akropolites, a.g.e, s. 46-47. Mikhail Attaleiates, a.g.e, s. 162. Bu durumun en güzel örneklerinden biri Nikephoros Bryennios tarafından kaydedilir. Sefer güzergahına ve stratejisine karar veremeyen Romanos Diogenes, ne yapması gerektiği konusunda kurmay ekibine danışır. Onlardan bir kısmı Hemedan'a girilmesini, bir kısmı bölgedeki tüm ekili-dikili araziye

Çünkü Ermenilere yönelik suçlamalar, diğer Bizans yöneticileri tarafından yalanlandı ve onların Bizans ordusuna destek oldukları söylendi. Şaşırtıcı olan durum, Romanos Diogenes'in gerçekleri öğrenmesine rağmen sefer sonrasında Ermeni mezhebini ortadan kaldıracığına dair sözlerini yinelemesidir. Belki de İmparator, Ermenilere yönelik mezhepsel veyahut siyasi bir anlaşmazlık içerisindeydi. Kendisine söylenen sözleri de kullanarak Ermenilerin Anadolu'daki gücünü kırmak fırsatı elde etmişti. Bu konuda Bizans bürokrasisi de ikili bir tavır takınarak, bir kısmı Ermenilere yönelik suçlamalar yöneltirken bir kısmı onları savunmayı tercih etmişlerdir. Tıpkı Malazgirt Meydan Muharebesinde olduğu gibi anlaşmazlık içerisine düşmüşler, tek taraflı görüşü benimseyememişlerdir. Şartlar ne olursa olsun, liderlik vasıflarından azade olan Romanos Diogenes, hayatı ve devleti açısından oldukça kritik bir muharebede kendisine bağlı olan Ermenileri büyük bir kırıma tabi tutmuştur. Belki de bu sebeple, Ermenilerin tüm gücüyle Bizans ordusuna destek vermelerinin önüne geçmiştir.

Sivas'ta bir süre kalan Romanos Diogenes, orduyu iki kısma ayırdı ve bir kısmını Şebinkarahisar'a yönlendirdi. Kendisi de yanında bulunan birliklerle beraber Erzurum güzergahına doğru hareket etti. Erzurum, bu devirde Anadolu'nun refah seviyesi bakımından en gelişmiş şehirleri arasında yer alıyordu. Geçiş güzergahı olması nedeniyle içerisinde ordunun ihtiyacı olan birçok madde temin edilebiliyor, ayrıca kenti çevreleyen surlar ordunun güvenliğini sağlıyordu. Romanos Diogenes, şehre gelmesi sonrasında orduda bulunan askerlerin iki aylık ihtiyacının temin edilmesi emrini verdi. Selçuklular, Romanos Diogenes'in hazırlık yaptığı esnada Ahlat ve Malazgirt gibi

zarar vererek Selçukluların gıda temininden azade bırakılmasını ve çevreden Bizans ordusuna katılacak kuvvetlerin beklenmesini, bir kısmı da Erzurum'a çekilerek Selçukluları orada karşılamının gerekliliğini savundular. Romanos Diogenes ise, müellif tarafından ifade edilen *“Yaltakçıların görüşü üstünlük kazandı ve değerlerini kanıtlamış adamların görüşü kabul edilmesi gerekir iken İmparator kendisine doğru yolu öğütleyenlerin değil daha önceki başarılarından dolayı kibirlenen ve bunları pek fazla önemsemeyen yaltakçıların söylediklerine daha çok önem verdi”* görüşü benimsedi. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 48-49.

müstahkem mevkileri ele geçirerek buralara birlikler yerleştirmişlerdi. Bölgenin önemini bilen İmparator, Frank şövalye Roussel gibi tecrübeli komutanların yanlarına Bizans birlikleri vererek Ahlat üzerine sevk etti. Onun amacı, ordu devşirdiği esnada Selçukluların bölgedeki etkinliğinin kuvvetlenmesinin önüne geçmek ve Bizans ordusunun ihtiyacı sebebiyle bölgede bulunan ekili-dikili arazinin zarar görmesine mâni olmaktı. Ahlat ve Malazgirt mevkilerini koruma atlında tutmak için gönderilen Bizans birlikleri, hiç beklemedikleri bir anda Selçuklu saldırıları ile karşılaşarak büyük bir darbe aldılar.⁴³⁹ Ahlat'da bulunan Bizans ordusunun başında Magistros unvanına sahip olan Tarkhaneiotes vardı. Ahlat'ta Selçukluları saldırıları sonucunda Bizans birliklerinin zarar gördüğü haberini alan Romanos Diogenes, bu durumun detayları hakkında Tarkhaneiotes'den bilgi istedi. Tarkhaneiotes, gerekli tahkikatı yaptırmaya gerek görmeden umursamaz bir tavırla, saldırıyı yağma yapmak amacıyla bölgeye gelen Türklerin gerçekleştirdiğini söyledi. Romanos Diogenes, verilen bu bilgi nedeniyle Selçukluların Bizans ordugahına yaklaştığını ve kuvvetlerini toplamaya başladığı anlayamadı.⁴⁴⁰ Oysaki Selçuklu birliklerinin başında meşhur kumandanlardan Sanduk vardı. O, meydan muharebesi öncesinde Bizans ordusuna karşı yıldırma ve yıpratma harekâtı düzenlemekteydi.⁴⁴¹ Müellifin ifadesine göre Selçuklular, *“Atlarını dört nala sürerek oklarını fırlatıyorlar, anlaşılmaz bağırma ve köpek havlayışına benzer nara atmaları Rum askerlerinin aklını başından alıyordu.”*⁴⁴²

⁴³⁹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 156-157. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 20. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 132-133. Anna Komnena'nın aktardığı uzun ve detaylı pasajda, Roussel'in Bizans İmparatorluğuna karşı baş kaldırıda bulunduğu ifade edilir. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında gerçekleştirdiği bu ayaklanmada, Selçuklular ile iş birliği yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Anna Komnena, a.g.e, s. 15-17.

⁴⁴⁰ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 49-50. İoannes Zonaras, Ahlat'da bulunan Roma ordusunun başında Magistros unvanı ile Nikephoros Bryennios'un bulunduğunu ifade eder. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 133.

⁴⁴¹ Bundari, a.g.e, s. 38. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, C.10, s. 71.

⁴⁴² İoannes Zonaras, a.g.e, s. 134.

Romanos Diogenes, ordunun parçalara ayrılması ve Ahlat üzerine sevk edilmesi nedeniyle eleştirilere maruz kaldı. Daha fazla beklemek istememesi nedeniyle tüm kuvvetlerini toplayarak Malazgirt'e geldi. Gerçekleşecek olan büyük çarpışmaya hazırlık amacıyla Bizans ordugahı kuruldu ve etrafı hendeklerle çevrelendi. Malazgirt kuşatmasında ve sonrasında gerçekleştirilecek olan savaşta kullanılmak üzere bin arabanın taşıdığı çeşitli gereçler hazırlandı. Romanos Diogenes, ilk olarak Malazgirt'i almak ve bu sayede surların kendisine sağladığı avantajdan istifade etmek niyetini taşımaktaydı. Malazgirt'e gelmesinin ardından atıyla kalenin etrafını dolaşarak plan hazırlamaya başladı. Bu esnada piyade Ermeniler, tüm güçleriyle iç kalenin dış surlarına saldırarak güneşin batışına yakın burayı ele geçirmeyi başardılar ve Romanos Diogenes'e bu sevindirici haberi ulaştırdılar. Bu beklenmedik haberle Bizans ordusu moral buldu ve savaşma azimleri yükseldi. Malazgirt'e hâkim olan Türkler, iç kalenin Ermeniler tarafından ele geçirilmesi sonrasında daha fazla dayanamayacaklarını anladılar. Kaleni teslimi için Bizans İmparatorunun ordu sevk ederek borazanları çaldırması ile de korkuya kapıldılar. Selçuklular, kaleyi teslim etmeleri halinde öldürüleceklerini düşünüyorlar ve gündüz saatlerinde pazarlık yapmak istiyorlardı. İmparatorun baskıları sonrasında böyle bir fırsatı elde edemeyeceklerini anlamaları sonrasında kalenin dışına çıkarak İmparator ile pazarlık yaptılar. Bu esnada ellerinde kılıçları duruyordu ve dönem müellifi Mikhael Attaleiates'in nakline göre üzerinde zırhı dahi bulunmayan Bizans İmparatorunu öldürmemeleri için hiçbir sebepleri yoktu. Ayrıca Selçuklular, Bizans askerlerinden birini elleri bağlı şekilde İmparatorun yanına getirdiler. Onu, yük hayvanı çalmış olması nedeniyle hırsızlıkla suçladılar. Normal şartlarda kaybının maddi karşılığını vererek serbest bırakılması gereken Bizans askerinin İmparatorun emri ile burnu kesildi. Bu uygulama her ne kadar karşımıza çıkmasa da muhtemelen Bizans İmparatorunun kendini kabul ettirmek ve bu durumunu hem kendi askerleri hem de düşman kuvvetleri nezdinde caydırıcı bir unsur olarak

kullanmak istemekteydi. Yapılan anlaşma sonrasında özgüveni daha da yükselen Romanos Diogenes, zafer türküleri ve alkışlar eşliğinde Bizans ordugahına döndü.⁴⁴³ Bilindiği üzere Malazgirt, geçmişte Tuğrul Bey tarafından da kuşatılmış fakat ele geçirilmemişti. Malazgirt'te Tuğrul Beye karşı sergilenen küçük düşürücü hareketler nedeniyle Alp Arslan oldukça öfkeliydi ve şehir halkına kin duyuyordu.⁴⁴⁴ O dönemde dahi Ermeniler şehrin yönetiminde söz sahipleriydi ve nüfus bakımından ağırlıklı oran kendilerinden oluşmaktaydı. Muhtemelen burada şehrin ele geçirilmesinde etkili olan Ermeniler, Romanos Diogenes'in ordusunda yer almayan fakat Bizans ordusunu destekleyen Malazgirt Ermenileriydi.

Bu esnada Alp Arslan Halep'te bulunuyor, Fatımiler üzerine gerçekleştireceği seferin hazırlıkları ile meşgul oluyordu. Bizans İmparatorunun kalabalık bir ordu ile kendisine doğru gelmekte olduğunu öğrenmesiyle şaşkınlığa uğradı çünkü bu beklediği bir teşebbüs değildi.⁴⁴⁵ Kısa süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayarak kuvvetlerini toplayan Alp Arslan, Urfa'ya geldi.⁴⁴⁶ Halep kuşatmasında istediği neticeyi elde edemeyen Alp Arslan, ordusunu dinlendirmek ve yiyecek ikmalinde bulunmak istedi. Planı dışında bir muharebenin vukuu bulması Alp Arslan'ın arzu ettiği bir durum değildi. Ermeniler, Sivas'ta Romanos Diogenes'in zulmüne maruz kalmalarına rağmen şaşırtıcı biçimde Bizans saflarında yer aldılar. Hatta Urfalı Mateos'un nakline göre Malazgirt Meydan Muharebesinde Ermeniler ordunun komuta edilmesi vazifesini üstelendiler. Öyle ki Romanos Diogenes'in isteği doğrultusunda, Bizans ordusunun kontrolü ve komutası Ermeni Khatap ve Vasilag isimli kişilere verildi. Bu iki kumandan

⁴⁴³ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 156-157. Malazgirt, her ne kadar Erzurum kadar refah seviyesi yüksek olmasa da jeopolitik bakımdan oldukça önemliydi. Bu önem, dönem kaynaklarına da yansır ve Malazgirt sınır karakolu olarak ifade edilir. *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 102. Romanos Diogenes'e ihanet edenlerin arasında Frank Şövalye Roussel de bulunmaktaydı. O, Malazgirt Meydan Muharebesinin başladığı anda yardıma gitmek yerine kaçmayı tercih etmişti. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 52-53.

⁴⁴⁴ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 69-70.

⁴⁴⁵ Melihe Setarzade, a.g.e, s. 65.

⁴⁴⁶ İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 12.

savaşın seyrinde önemli rol oynamışlar, takip edebildiğimiz kadarıyla da Malazgirt Meydan Muharebesinde hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴⁴⁷ Romanos Diogenes'in son ümidi, Selçuklulara karşı kazanacağı parlak bir zaferdi. Onun aksine Alp Arslan savaşa girmek istemiyor, anlaşma yolunu teklif ederek Romanos Diogenes'in geri dönmesini istiyordu. Bu durum dönem kaynaklarına da yansır. Romanos'un Malazgirt'e gelmesi sonrasında Alp Arslan adına Savtekin elçi olarak gönderilir. Barış teklifine rağmen kibirli Bizans İmparatoru "*Ben hazinemde ne varsa hepsini sarfederek bu askerleri topladığım ve zafer kazandığım halde geri mi döneceğim? Size karşı kılıçtan başka bir şey yok*" sözleri ile karşılık verir.⁴⁴⁸ Ayrıca, anlaşmanın Rey'de olacağını vurgulayarak Büyük Selçuklu Devletine ait tüm toprakları ele geçirmek niyetinde olduğunu aşikâr eder.⁴⁴⁹ Selçuklu-Bizans mücadelesi yalnızca iki devlet adına değil İslam dünyası için

⁴⁴⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 143. Urfalı Mateos, Khatap ve Vasilag'ın ordu kumandanlığına atandığını ifade etmesine rağmen, Nikepheros Bryennios onunla aynı bilgileri paylaşmaz. Nikepheros Bryennios Malazgirt Meydan Muharebesinde; sol kanadı Kappadokialı olan ve Romanos Diogenes ile yakın dostluğu bulunan Alyates'in, sol kanadı Bryennios'un, merkezin de Bizans İmparatorunun kendisi tarafından yönetildiğini aktarır. Nikepheros Bryennios, a.g.e, s. 52-53.

⁴⁴⁸ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 321. Ahmed Bin Mahmud, Bizans ordusunda iki bin dört yüz araba, o arabaları çeken dört bin sekiz yüz manda bulunduğunu, bu arabaların üzerinde ise mancınıkların taşındığını aktarır. On kantar taş atabilen bir mancının çekilmesi için iki yüz asker görevlendirilmiş, sefer için Bizans ordusunun hazinesinden bir milyon dinar harcanmıştı. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 99-100. Bundari de "*Rumların yüklerini ağırlıklarını taşıyan üç bin arabaları vardı. Bu arabalara yükletilen mancınıklar içinde bir tanesi vardı ki en büyüğü ve en ağır olup sekiz oku vardı. Atarken bu mancınığı bin iki yüz adam çeker ve yürürken yüz araba taşırdı. Bu mancınık büyük halat ölçüsüyle bir kantar ağırlığında taş atardı. Bu mancınık göğe çıkmış dağ gibi idi*" sözleriyle Gregory Abu'l-Farac'ın ifadelerini destekler. Bkz. Bundari, a.g.e, s. 40. Mikhael Attaleiates, Alp Arslan'ın barış görüşmelerini zaman kazanmak adına gerçekleştirdiğini, bu yöntemle ordusuna katılacak Selçuklu birliklerinin Malazgirt'e ulaşmasını hedeflediğini ifade eder. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 164. Ahmed Bin Mahmud'un nakline göre Savtegin, Alp Arslan devrinde Selçuklu hizmetine giren hadım ağalardandı. Ayrıca eserde Savtegin'in Hâkister köyünde (İran'ın kuzeydoğusu) doğup yaşadığı ifade edilir. Bkz. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 67-68.

⁴⁴⁹ Bundari, a.g.e, s. 39. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 20. Reşidü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e, s. 80. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 64. Bu diyalogun farklı bir anlatımı daha bulunmaktadır. Romanos Diogenes elçiye, "*İsfahan mı daha güzel yoksa Hemedan mı?*" diye sorar. İsfahan'ın güzel olduğunu öğrenince, "*Hemendan'ın çok soğuk olduğunu duydum*" der. Elçi bunun doğru olduğunu söyleyince de "*Öyleyse biz kendimiz*

de önem arz ediyordu. Bu sebeple, Abbasi Halifeliği başta olmak üzere Alp Arslan'ın başarı elde etmesi adına dualar edilerek manevi bir destekte bulunuluyordu.⁴⁵⁰ Alparslan, manevi desteğin yanında devrin ünlü kumandanları olan Artuk, Saltuk, Mengücek, Dânişment, Çavlı ve Çavuldur gibi liderlerden de büyük askeri güç ve strateji elde ediyordu.⁴⁵¹

Dönem kaynakları, Ermenilerin savaş esnasında gösterdikleri tutumla alakalı çelişkili ifadeler vermektedirler. Süryani Mihail, aktardığı pasajda *“Romalıların ileri gelenleri ile imparator arasında ayrılık zuhur etti. Bunların mezhebini kabul etmek istemeyen Ermeni askerleri, ilk olarak muharebeyi terk edip kaçtılar. Bunun üzerine Türkler sağlam birlikleri sayesinde Romalıları mağlup ettiler”* ifadelerine yer verir. Onun zikrettiği Ermeniler kaç kişiden müteşekkildir veya küçük bir ayrılıkçı grup

İsfahan'da kışı geçireceğiz. Atlar, katılar ve eşekler de Hemedan'da kalacaklar” diyerek hedefinin tüm Selçuklu toprakları olduğunu ifade eder. Bkz. İbnü'l-Ezrak, a.g.e, s. 176-177.

⁴⁵⁰ *“Tanrım, İslam sancağını yükselt ve İslam'a yardım et. Şirkin boynunu vurmak ve kökünü kazımak suretiyle onu yok et. Sana itaat için canlarını feda edip kanlarını sana bağlayarak akıtan mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlarını esirgeme. Müminlerin emirinin burhanı olan Alp Arslan'ı bayraklarını her yerde dalgalandıran ve zamanın güçlüklerini karşısında kendisini kolayca tutunduran yardımından uzak tutma. Senin dinini, şerefli ve yüce tutabilmek için, onu lütfkar ve her zaman etkili olan desteğinden yoksun bırakma. Onun, kafirlerin karşısındaki bugünkü günü, yarın da yetsin. Ordusunu meleklerle güçlendir, niyet ve azmini hayır ve başarı ile sonuçlandır. Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını terk etti. Malı ve canı ile senin buyruklarına uymak amacıyla senin yoluna düştü. Çünkü sen “Ey iman edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Tanrı ve peygamberine inanıyorsanız onun yolunda can ve malınızla savaşırsınız” diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım, o nasıl senin çağrına uyup şeriatının korunmasında gevşeklik göstermeden buyruğuna uymuş ve düşmanlarına bizzat karı koyarak dinine hizmet için geceyi gündüze katmışsa sen de ona zafer kısmet eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir. Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki düşmanların her türlü hilelerinden beri olsun ve lütfunda bu koruyucu onu güzel sıfatların içinde ve en sağlam ellerde korusun. Yapmak istediği şeyi ona kolay kıl. Ta ki onun düşmana karşı olan kutsal hareketi zaferden ışıksın ve şirk ehlinin hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri yamulsun. Ey İslam cemaati, doğru bir niyet, dürüst bir azim ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve ihlas bahçelerinden kısmet alan inançlarla onun (Alp Arslan) için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız. Onun, şerefli olarak düşmanlarını yok etmesi ve sancağın yükseltip zaferlerin en son derecesine ve amacına nail olması hususunda Tanrı'ya dua ve niyazda bulununuz!”* İbnü'l Adım, a.g.e, s. 19.

⁴⁵¹ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e, s. 81.

olarak mı bu tertibatı gerçekleştirmişlerdir bilememekteyiz. Ayrıca, asırlardır Ermenilerin mezhep değişimi ile alakalı baskı uygulayan fakat başarılı olamayan Bizans yöneticileri, neden ve hangi sebeple böylesine önemli bir savaşta dini anlaşmazlık içerisine girsinler anlaşılabilir değildir. Süryani Mihail bu pasajında, Ermenilerin savaş alanını terk etmeleri sonrasında Selçukluların başarı kazandığını ifade eder. Bu dönemde Ermenilerin nüfuzu ve Bizans ordusundaki ağırlıkları hakkında malumatımız yoktur. Bilindiği üzere Romanos Diogenes; Rum, Rus, Kıpçak, Peçenek, Gürcü, Abhaz, Hazar ve Frenk gibi birçok milleti bir araya getirerek oldukça kalabalık bir ordu oluşturmuştur. Bu kadar kalabalık ve çeşitli milletlerden meydana gelen orduda, Ermenilerin etkinliği söz konusu pasajda ifade edildiği gibi olması pek gerçekçi değildir. Belki ordu kumandanlığına atanan Khatap ve Vasilag gibi kişilerin savaş esnasında kaçması emir-komuta sisteminde tamir edilemez sonuçlara sebebiyet verebilir ve savaşın kaybedilmesine neden olabilirdi fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla onlar da savaş alanında can vermişlerdir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Süryani Mihail'in bu tespiti bizce pek de muteber değildir. Süryani Mihail, bu ifadelerinin üzerine tekrar Ermenileri ele alarak Romanos Diogenes'in kahramanlığına atıfta bulunur ve *“Romanos Diogenes, çok kuvvetli ve cesur bir adam olduğu için büyüklerden birçoğunun Ermenilerle beraber kendisini terk etmiş oldukları halde, şahsen muharebe etmek üzere orada kalmıştı”* pasajı aktarır. Romanos Diogenes'in bu hareketinden sonra da yakalandığı bilgisini verir. Diğer kaynaklar da Bizans İmparatorunun yakalanması hadisesini açık biçimde anlatırlar. Fakat hiçbirisi, Ermenilerin kaçışında Bizans yöneticilerinin onlarla beraber olduğunu ve bu sebeple Romanos Diogenes'in yakalandığını aktarmazlar. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da görüldüğü üzere, Bizans İmparatoru ve yöneticilerinin çeşitli hataları sebebiyle Selçuklular galip gelmiş, İmparator ele geçirilmiştir. Tabi bir süreç gereği, savaşın kaybedilmesi sonrasında ordu dağılmış ve askerler kaçmıştır. Süryani Mihail'in bu

durumu, savaş öncesinde Bizans İmparatorunun yüzüstü bırakılması şeklinde lanse etmesi pek de gerçekçi değildir.⁴⁵²

Dönemin Ermeni müelliflerinden Aristakes Lastivertsı de Malazgirt Meydan Muharebesini işlediği kısımda diğer kaynaklarda karşımıza çıkmayan bilgiler vermektedir. Bilindiği üzere Peçenekler, Malazgirt Meydan Muhaberesinde Bizans İmparatorluğuna bağlı olarak savaştılar fakat savaş esnasında taraf değiştirerek Selçukluları desteklediler.⁴⁵³ Ermeni müellif, “dinden yoksun” olarak adlandırdığı Peçeneklerin Selçuklular tarafına geçmesini, savaşın seyrini değiştiren olağanüstü bir hadise olarak aktarır. Müellif, Bizans safından Selçuklu saflarına geçen Peçenekleri savaş meydanında gören Romanos Diogenes’in şaşkınlığa uğradığını ve durumu

⁴⁵² Süryani Mihail, a.g.e, s. 26. Hüseyini, a.g.e, s. 80-81.

⁴⁵³ Bizans ordusunda yer alan Peçeneklerin tamamının Selçuklular tarafına geçtiği ifade edilse de durum tam olarak böyle değildir. Malazgirt Meydan Muharebesinin görgü tanığı olan Mikhail Attaleiates bu konuda “Aynı gün başında Tanes adlı birinin bulunduğu bir İskit (Peçenek yahut Uz) birliği düşmana katıldı. Bu olay Rumlarda büyük tedirginlik yarattı. Çünkü bundan böyle geriye kalan İskitler de düşmanlarla ortak özelliklere sahip bulundukları (Türk soyundan oldukları) için, onlara katılacak ve onlarla birlikte savaşacak diye inanıyorlardı. Bazı piyadeler yaylarıyla çıkış yaptılar ve birçok Türkü öldürerek onları ordugâhtan uzaklaşmak zorunda bıraktılar. Ama İmparator kesin sonucu almak üzere göğüs göğüse çarpışmaya girişilmesini istiyordu. Ancak, orada olmayıp Ahlat'ta bulunan pek çok sayıdaki, savaşma sanatında deneyimli ve savaşta ilk olarak öne atılmaya alışmış askerlerin geri dönmesini bekleyerek, bu çarpışmayı sonraya bırakmıştı. Bekleye bekleye onların yardımından umudunu kesip de herhalde üstünden gelmez bir güçlük nedeniyle onların gelmesine engel çıktı diye düşününce, ertesi gün yanında ne kadar asker varsa onlarla düş- mana karşı cesaretle saldırıya geçmek kararı verdi. Yine de onların ertesi güne kadar varmış olacaklarını umuyordu, çünkü onların komutanının [lòsèph Trakhaniòtès'in], Sultanın İmparatora karşı yaptığı saldırıyı duyar duymaz bütün askerlerini alıp utanç verici biçimde Mezopotamya üzerinden, zavallı İmparatoru ve kendi görevini hiç mi hiç umursamadan, Rum arazisine vardığını bilmiyordu. Diogenes, [gece vakti] çadırının içinde kalarak, ertesi gün yapılacak savaş için mümkün olduğu kadar hazırlandı sırada bende, İskitlere karşı var olan kuşkuvarı gidermek isteğiyle, İmparatoru, onları yemin ettirmekle taahhüt altına sokmasını öğütledim. O da benim önerimi kabul etti ve beni bu işi gerçekleştirmek ve taahhüdün yerine getirilmesine göz kulak olmak üzere yetkilendirdi. Böylece onlara, İmparatora ve Rumlara sadakatlerini sarsılmaz biçimde koruyacakları yolunda, atalardan kalma geleneklerine göre, yemin ettirdim; bu yolda, [ant içmekle yapılan] anlaşmaya tıpatıp uyulmasını onlara [ant içen beylerine] bıraktım. Ve aldatılmadım; onlardan hiçbirisi, savaş zamanında düşman birliklerine katılmadılar.” sözleriyle Peçeneklerin bir kısmının Selçuklu yanlısı tavır aldıklarını aktarır. Mikhail Attaleiates, a.g.e, s. 162.

anlayamadığını ifade etmesinden sonra onun Ermeni milletine karşı öfkeyle olduğunu ve nefret dolu gözlerle baktığını aktarır. Müellif açık olarak ifade etmese de Peçeneklerin taraf değiştirmesi ile Bizans İmparatorunun Ermenilere nefret dolu gözlerle bakması arasında bir ilişki yoktur. Muhtemelen Romanos Diogenes, Peçeneklerin Bizans ordusundan ayrılmasından sonra tam olarak güvenemediği Ermenilerin de onlarla aynı tutumu sergileyeceğinden çekinerek böyle bir tavır takınmıştır. Ermenilerin, yetenekli Selçuklu askerlerinden korkmaksızın cesur ve fedakâr bir şekilde savaştıklarını, Selçuklu saldırılarına karşı azimli bir biçimde direndiklerini, ölümü göze alarak kendisini terk etmediklerini ve savaş alanından kaçmadıkları anlamasında sonra onlara büyük bir sevgi besleyerek duyulmamış ödüller vaat etti. Malazgirt Meydan Muharebesinin tarihin akışını değiştiren bir mücadele olması nedeniyle birçok kaynakta az da olsa bilgi bulunmaktadır. Bu kaynaklar Bizans ve Selçuklu tarihi açısından her ne kadar önemli olsa da Ermenilerin savaş içerisindeki durumu hakkında pek bilgi vermemektedirler. Görüleceği üzere dönem kaynaklarından olan Aristakes Lastivertsî gibi Ermeni müellifler, birkaç satırdan da ibaret olsa Ermenilerin savaş esnasından durumundan ve gerçekleştirdikleri faaliyetlerden bizleri haberdar edebilmektedirler. Bu yolla Malazgirt Meydan Muharebesi esnasında, Ermenilerin canhıraş bir biçimde Bizans ordusunun yanında yer aldıklarını ve Bizans zulmüne rağmen sadık hallerini koruduklarını tespit edebilmekteyiz.⁴⁵⁴

Selçuklulara karşı başarı elde etmek niyetiyle Bizans İmparatorluğunun tüm gücünü kullanan Romanos Diogenes, her ne kadar Peçeneklerden ve Ermenilerden şüphe etmiş olsa da ona karşı ihanet Bizans aristokrasisinden geldi. Henüz savaşın başlangıcında ordunun dağıldığı ve Romanos Diogenes'in esir edildiği söylentisi duyuruldu. Romanos Diogenes ve yakınları bu haberin doğru olmadığına orduyu ikna

⁴⁵⁴ Aristakes Lastivertsî, a.g.e, s. 103-104. Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, s. 488. Mirhand, Malazgirt Meydan Muharebesinde Bizans tarafında yer alan Ermenileri, "Ermeni Bahadırlar" olarak ifade eder. Faruk Sümer-Ali Sevim, a.g.e, s. 69.

etmek için büyük çaba harcasalar da topluluk psikolojisi gereği askerler kaçmaya devam ettiler. Romanos Diogenes, yanında bulunan kuvvetlerle Selçuklulara karşı çarpışmaya devam etti. Yakın savunma konusunda tecrübeli olması nedeniyle alt edilmesi uzun sürdü. Atının aldığı ok darbeleri ile hareket edemeyecek hale gelmesi, kendisinin de elinden yaralanması sonucunda akşam saatlerinde Selçuklular tarafından ele geçirildi (26 Ağustos 1071).⁴⁵⁵ Daha sonra Romanos Diogenes Alp Arslan'ın karşısına getirildi. Alp Arslan, onun gerçekten Romanos Diogenes olup olmadığı hususunda tetkik yaptırdı. Kimliğinin doğrulanması sonrasında büyük bir saygı ve misafirperverlik gösterilerek ağırlanan Romanos Diogenes, günde iki kez Alp Arslan ile görüşüyor ve çeşitli konularda sohbet ediyordu. Alp Arslan, bu durumun kendi başına da gelebileceğini söyleyerek Bizans İmparatorunu teselli ediyor, hiçbir saygısızlıkla karşılaşmayacağı yönünde ona telkinlerde bulunuyordu. Sekiz gün süren misafirlik sonrasında Romanos Diogenes serbest bırakıldı. Romanos Diogenes ve Alp Arslan birbirlerine sarılarak vedalaştılar. Alp Arslan, Bizans İmparatorunun can güvenliğini sağlayabilmesi için yanına bir muhafız birliği yerleştirdi. Savaş sırasında ele geçirilen esirlerden de istediklerini almasına izin verdi. Romanos Diogenes, Anadolu'da dağılmış vaziyette bulunan birliklerinden bir kısmını toplamayı başardı. Önce Erzurum'a gitti,

⁴⁵⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 167. Mikhail Psellos, a.g.e, s. 265-266. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 143-144. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 135-136. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 16. Bu karşılaşmada, Türklerin meydan savaşlarında sergiledikleri hilal taktığının en güzel örneklerinden biri gerçekleştirilmiştir. Bu taktik, Selçukluların galip gelmesindeki en önemli etkenlerden biridir. Bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 54-55. Romanos Diogenes'in ele geçirilmesi hadisesi ile alakalı çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çeken, çelimsizliği sebebiyle beğenilmeyerek orduya alınmak istemeyen bir kölenin Romanos Diogenes'i yakalaması rivayetidir. Bkz. Hüseyini, a.g.e, s. 83-86. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 12. Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 432-433. *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, s. 30. Râvendî, a.g.e, s. 116-117. Zâhirüddîn Nişâburî, a.g.e, s. 24-25. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 170-171. Malazgirt Meydan Muharebesinin kazanılması sonrasında Mekke ve Medine'de Alp Arslan adına hutbe okutulmuştur. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 181.

üzerinde bulunan Türklere özgü giysileri değiştirdi. Bir süre bu şehirde kalarak dinlendi ve yaralarının iyileşmesini bekledi.⁴⁵⁶

Romanos Diogenes, Erzurum'dan sonra Şebinkarahisar'a geçti. Bu esnada Bizans sarayında entrikalar yaşanıyor, Romanos Diogenes'in yerine tahta kimin geçeceğine karar verilmeye çalışılıyordu. Çünkü Romanos Diogenes'in akıbeti Bizans sarayı tarafından tam olarak bilinmiyordu. Savaşta sağ kurtulan ve İstanbul'a dönen askerlerden bir kısmı onun öldürüldüğünü, bir kısmı esir edildiğini, bir kısmı ise yaralanıp yere yuvarlandığını söylüyordu.⁴⁵⁷ Bizans'ın ileri gelenleri, hiç beklemedikleri anda Romanos Diogenes'ten aldıkları mektupla şaşkınlığa uğradılar. Dedikoduların yanlış olduğunu ve Romanos Diogenes'in yaşadığını anladılar.⁴⁵⁸ Bizans yöneticileri, Eudokia'yı devlet yönetiminden uzaklaştırdılar ve Romanos Diogenes Amasya'da iken VII. Mihail Dukas'ı Bizans İmparatoru olarak takdis ettiler. Romanos Diogenes'e yakın devlet yöneticileri ve kumandanlar ona destek vermeye devam ettiler. Bunlardan birisi de Malazgirt Meydana Muharebesine katılan ve üstün mücadeleler veren Alyates idi. VII. Mihail Dukas, Romanos Diogenes'in ele geçirilmesi ve öldürülmesi yönünde karar vererek kalabalık bir kuvveti Anadolu'ya sevk etti. Bu çarpışmada Romanos Diogenes'in birliklerine kumandanlık eden Alyates ele geçirildi ve öldürüldü. Romanos Diogenes, Alyates'in öldürüldüğünü ve birliklerinin dağıtıldığını öğrenmesi sonrasında

⁴⁵⁶ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 169-172. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 138. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 182. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, a.g.e, s. 162. Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürreâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 99. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 181. Müsfiq C. Bayramov, *The attitude of the Seljuk rulers towards the non-Muslim population in Turkish historiography*, Modern Leisure Studies, 2020, S. 2, s. 58. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 219.

⁴⁵⁷ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 55-56. İbnü'l-Esîr, Şebinkarahisar adını anmayarak Romanos Diogenes'in Tokat'ta bulunduğu esnada İmparatorluk tahtına başkasının geçirildiğini işittiğini nakleder. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.10, s. 73. Zehebî ise şehir ismi belirtmeyerek ülkesinin sınırlarına geldiğinde bu bilgiyi edindiğini nakleder. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 13.

⁴⁵⁸ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 267-269. Romanos Diogenes'in mektubu sonrasında Bizans sarayı içerisinde yaşanan hadiselerle alakalı bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 56-58; 60-62.

Kappadokia bölgesine çekildi. Burada, Romanos Diogenes için oldukça önemli bir gelişme yaşandı. Bizans İmparatoru VII. Mihail Dukas, Romanos Diogenes'in ele geçirilmesi amacıyla Antakya Valisi Ermeni Haçatur'a haber gönderdi. Haçatur, yanına kalabalık bir kuvvet alarak Romanos Diogenes'i aramaya başladı. Onu bulduğunda, birlikleri dağılmış ve oldukça zor bir halde olması nedeniyle ona acıdı. Ayrıca Romanos Diogenes'e karşı minnet borcu vardı. Onu Antakya valiliğine Romanos Diogenes atamıştı. Haçatur, minnet borcunu ödemek ve Romanos Diogenes'in düştüğü bu duruma karşı destek olmak niyetiyle onun yanında yer aldı. Bizans İmparatorluğunun kendisine destek olarak gönderdiği birliklerin atlarını ve eşyalarını alarak yanından kovdu. Ayrıca, Romanos Diogenes'in tahtını tekrar ele geçirebilmesi için ordu kurdu, para yardımı yaptı, silahla donattı ve onun itibarını devam ettirebilmesi için İmparator elbisesi giydirerek canını korumasını sağladı. Mikhail Psellos tarafından "kurnaz serseri" olarak ifade edilen Ermeni Haçatur, Romanos Diogenes'in en zorlu şartlarda yanında kalmayı bildi. Kısa süre sonra kış mevsimi geleceği için Romanos Diogenes'i de yanına alarak Kilikya bölgesindeki Tyropoion kalesine geçti.⁴⁵⁹

Romanos Diogenes, Kilikya bölgesinde kendini korumak ve makamını tekrar ele geçirmek için hazırlık yapmak niyetindeydi. Maddi güçten düşmüş, birlikleri dağılmış ve karizması sarsılmış bir İmparator portesi çizen Romanos Diogenes'in beklentileri hiç de istediği gibi olmadı. Kendisine destek vereceğini umduğu Anadolu birlikleri kısa süre içerisinde merkez teşkilatına bağlılıklarını bildirdiler. Romanos Diogenes'in yerini tespit eden Bizans yönetimi, bölgeye ordu sevk etti. Roma ordusu, engebeli bir coğrafya olması nedeniyle oldukça zorlu şartlar altında yolculuk etmeleri sonrasında Gülek

⁴⁵⁹ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 270-271. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 172-177. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 139-140. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 42. Kirakos Gandzaketsi, a.g.e, s. 83. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 116. Haçatur'un, Romanos Diogenes'i korumak amacıyla götürdüğü Tyropoion Kalesinin yeri hakkında iki farklı görüş vardır. Birinci görüş Malatya civarındaki Karahan Geçidi'ni işaret ederken, ikinci görüş bu yerin Niğde yakınlarında olduğunu savunur. Bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 60.

Boğazı üzerinden Silifke'ye girdiler.⁴⁶⁰ Ermeni Haçatur, Romanos Diogenes'e bağlı olan ve kendi komutasındaki kuvvetleri birleştirerek Bizans ordusunu karşılamaya çıktı. Haçatur'un yanında bulunan askerler, savaşmaya istekli, güçlü ve tecrübeli kişilerdi. O, bölgeye intikal edene değin Bizans kuvvetleri en avantajlı mevziye yerleşmişler, karşılarına çıkacak kuvvetleri beklemeye başlamışlardı. Bizans ordusunun merkez kuvvetlerini Andronikos, sol kanadını Frank Robert Crepin, sağ kanadını ise Abdronikos'a bağlı subaylardan biri kontrol ediyordu. Romanos Diogenes'e önceden kini bulunan Frank Robert Crepin, çarpışmanın başlamasını beklemeden Haçatur'un kuvvetlerine karşı saldırıya geçti. Haçatur'un yanında bulunan birlikler ne nüfus bakımından ne de tecrübe bakımından Roma ordusu ile boy ölçüşebilecek seviyede değildi. Bu sebeple Haçatur'a bağlı kuvvetler kısa sürede darmadağın hale geldiler. Bu görüntü karşısında yapacak bir şey bulamayan Haçatur'da kaçmaya başladı. Haçatur'a bağlı bulunan kuvvetlerin bir kısmı öldürüldü bir kısmı ise esir edildi. Haçatur, kaçıışı esnasında atından düştü ve çalılık bir alanda kendisini gizlemeye gayret etti. Sonrasında, kendisini takip eden Bizans askerleri tarafından saklandığı yerde bulundu. Ağlayarak canına dokunulmamasını istedi. Bizans askerleri onun elbiselerini üzerinden aldılar ve canına dokunmadılar. Bölgede dağınık halde bulunan Bizans birliklerinden birisi daha Haçatur'u çıplak vaziyette çalılık alanda gördü. İlki kadar şanslı olmayacağını düşünen Haçatur, kimliği Bizans askerlerine açıkladıktan sonra canına dokunulmaması karşılığında Andronikos'tan bahşiş alacaklarını söyledi. Bizanslı askerler onun bu teklifini makul görerek öldürmediler ve Haçatur'u Andronikos'a götürdüler. Andronikos, çıplak vaziyette kendisine getirilen Haçatur'u gördüğünde oldukça şaşırdı. Onun çıplaklığının giderilmesi için giydirilmesini istedi. Haçatur, Andronikos'tan gördüğü olumlu tavır sebebiyle, çalılık alanda gizlediği çok kıymetli bir taşı

⁴⁶⁰ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 178-179. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 140. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 116-117.

Andronikos’a vermeyi teklif etti. Belki de bu yolla canını kurtaracağını düşünüyordu. Andronikos’un emriyle yanına bir birlik verilen Ermeni Haçatur tekrar aynı bölgeye gitti ve bahsettiği o kıymetli taşı Andronikos’a getirdi.⁴⁶¹ Haçatur, tüm çabalarına rağmen beklediğini bulamadı ve öldürüldü.⁴⁶² Urfalı Mateos’un nakline göre Antakya Valisi Ermeni Haçatur, hayatını kendi mezhebi olan Gregoryen inancına bağlı olarak geçirmemiş, bizzat Bizans İmparatorunun isteği üzerine Ortodoks inancına göre vaftiz edilmişti. Vaftiz sonrasında Haçatur’un yanına Ortodoks bir din adamı verilmiş, bu yolla hem onun bağlılığı sorgulanmış hem de yeni mezhebinin öğretileri aşılanmıştır. Aynı müellif, onun bu kabulünün gerçekçi olmadığını, Gregoryen mezhebine inanmaya devam ettiğini de aktarır. Buradan anlaşılabileceği üzere Bizans İmparatorluğu, her ne kadar Ermenileri yönetim kademesine getirerek yetkilendirse de mezheplerini değiştirmelerini öncelikli şart olarak sunmuştur.⁴⁶³

Bizans bu politikasını uzun yıllar devam ettirdi. Devletin menfaat sağlayabileceği farklı ırk ve dini inançtan olan kişileri çeşitli şekillerde devşirmekten geri kalmadılar. Pek tabi onların bu durumu kabul etmeleri ve devlet mekanizması içerisinde bu kişilerin barınmasına müsaade etmelerinin öncelikli şartı Ortodoks inancına göre vaftiz olunmasıydı. Ortodoks inancını kabul eden ve vaftiz olan birçok kişi Bizans devlet bürokrasisinde ve askeriyesinde görev alabildiler. Bu yönüyle onlar, vaftiz olan kişileri Bizanslı sayıyorlar, kendilerinden biri olarak görüyorlardı.⁴⁶⁴

Haçatur öldürüldüğü esnada, Romanos Diogenes kalede saklanıyordu. Haçatur’un esir edilmesi sonrasında birliklerin bir kısmı canlarını korumak amacıyla bu

⁴⁶¹ Nikepheros Bryennios, a.g.e, s. 63-65. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 178-179. Mikhail Psellos, a.g.e, s. 272-273.

⁴⁶² İoannes Zonaras, a.g.e, s. 140.

⁴⁶³ Aynı pasajda, Haçatur’un Ortodoks rahip tarafından yastıkla öldürüldüğü söylenir. Diğer kaynaklarla karşılaştığımızda bu mümkün gözükmemektedir. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 153.

⁴⁶⁴ Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 79-80.

kaleye geldiler. Böylece Haçatur'un ele geçirildiği Romanos Diogenes tarafından da öğrenildi. Andronikos, Romanos Diogenes'in saklandığı bölgeyi kısa süre içerisinde tespit ederek onu yakalamak üzere kalenin önüne vardı.⁴⁶⁵ Romanos Diogenes, tüm imkanlarının tükenmiş olmasına rağmen Selçuklulardan yardım geleceğine dair ifadelerde bulunuyor ve yanında kalan bir avuç askerin sadakatini temin etmeye çalışıyordu. Romanos Diogenes'in sığındığı kalede bulunanlar, Andronikos'a bağlı birliklerin bölgeye gelmesi sonrasında can korkusuna kapıldılar. Romanos Diogenes'ten gizli olarak canlarını dokunulmaması karşılığında onu teslim edeceklerini bildirdiler. Anlaşmaya varılması sonrasında kale kapısını açtılar ve Bizans birliklerini içeri aldılar.⁴⁶⁶

Romanos Diogenes ve Andronikos arasında yapılan pazarlık sonrasında, Romanos Diogenes'in tahttan feragat edeceği ve keşiş olarak hayatını idame ettireceği sonucuna varıldı. Andronikos'a teslim edilen Romanos Diogenes'in başına gelenler sebebiyle herkes kederlenmişti ve Bizans'ın eski İmparatorunun düştüğü bu duruma karşı şaşkınlıklarını gizleyemiyorlardı. Romanos Diogenes'e keşiş elbisesi giydirdiler, saçlarını kazıdılar ve onu adi bir binek hayvanına bindirerek yola çıktılar. Bizans ordusu Kütahya'ya geldiğinde Romanos Diogenes midesinden rahatsızlanmaya başlamıştı çünkü ona verdikleri yemeğin içerisine zehir koyuyorlardı. Bu esnada Romanos Diogenes'in kör edilerek öldürülmesi yönünde Bizans İmparatorluk merkezinden emir

⁴⁶⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 179-184. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 140-141. Urfalı Mateos, 141-142.

⁴⁶⁶ Mikhail Psellos, a.g.e, s. 274. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 65-67. İoannes Zonaras, Romanos Diogenes'in Alp Arslan'ın oğlu Tutuş ile irtibatlı olduğunu ifade ederek ondan yardım istediğini zikreder. Müellifin ifadesine göre Tutuş, Romanos Diogenes'e yardımda bulunmamış ve farklı siyasi hamleler içerisine girerek ona ihanet etmiştir. Bkz. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 146. İbnü'l Kalanisi ve Gregory Abu'l-Farac, Alp Arslan'ın Romanos Diogenes'e haber göndererek yanında yer alacağına dair söz verdiğini aktarır fakat onun verdiği bilgiler oldukça çelişkilidir. Mesela Romanos Diogenes'in Ermeni Kral Senekerim'e sığındığını ve ondan yardım aldığını, sonrasında onun ihanetine uğrayarak hayatını kaybettiğini zikreder. Bu durum tarihi gerçeklikten uzaktır. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 324. Faruk Sümer-Ali Sevim, a.g.e, s. 39-40.

geldi. Romanos Diogenes ile anlaşma yapan ve canının korunacağına söz veren birçok yönetici ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Durumdan haberdar edilen Romanos Diogenes, bu emrin icra edilmemesi için çevrede bulunanlara yalvararak ayaklarına kapandı. İmparatorluktan gelen emre itaatsizlik etmekten çekinen kişiler Romanos Diogenes'in yalvarmalarına kulak asmadılar. Onu, ellerinden ve ayaklarından bağladılar, kıpırdayamasın diye göğsünün üzerine kalkan koyarak birini oturtular, kör etme görevini de bir Yahudi'ye tebliğ ettiler. Yahudi, bu görevi gaddar bir şekilde icra etti. Bu esnada Romanos Diogenes hissettiği acı sebebiyle gücü yettiğince bağırdı ve yarı ölü halde yere uzandı. Romanos Diogenes, gözlerinin kör edilmesi sonrasında adi bir binek hayvanı üzerinde Marmara Denizine kadar getirildi. Göz çukurlarından kurtlar çıkıyordu ve kafası şişmişti. Uzun sayılabilecek bir mesafe canlı olarak kalmayı başaran Romanos Diogenes, Kınalıada'da canını teslim etti. Onun için bir cenaze merasimi düzenlendi ve oraya defnedildi (4 Ağustos 1072).⁴⁶⁷

Romanos Diogenes'in ölüm haberini alan Alp Arslan, tüm Selçuklu birliklerine *"Romalıların Allah'ı yoktur. İranlılarla Romalıların arasında akdedilmiş olan dostluk ve ittifak yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra haça tapınan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün Hristiyan milletleri esaret altına alınacaktır. Bundan sonra aslan yavruları gibi olunuz, bütün memleketleri kartal yavruları gibi süratle kat edin, Hristiyanları gece gündüz durmadan kılıçtan geçirin ve Romalıları asla merhamet duymayın"* dedi.⁴⁶⁸ Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında yapılan anlaşmada, Selçuklular açısından bazı kazançlar elde edilmişti. Maddi kazanç olarak, Romanos

⁴⁶⁷ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 179-184. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 65-67. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 140-141. Urfalı Mateos, 141-142. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 117. Mikhail Psellos'un bildirdiğine göre, Romanos Diogenes'in kör edilerek öldürülmesi hadisesinden VII. Mihail Dukas'ın haberi yoktu. Bu uygulama, Bizans aristokrasisi içerisinde yer alan bir grup tarafından gizlice düzenlettirilmişti. Mikhail Psellos, a.g.e, s. 274-275. Andronikos, Romanos Diogenes'in öldürülmesine her ne kadar karşı çıkarak kararın uygulanmaması yönünde çaba harcamış olsa da başarılı olamamıştır. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 66-67.

⁴⁶⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 143-144.

Diogenes her yıl 360 bin dirhem ve kurtulmalık parası olarak da bir milyon dirhem vermeyi taahhüt etmişti. Bununla birlikte; Antakya, Urfa ve Malazgirt gibi şehirler Selçuklu hakimiyeti altında kalacaktı. Romanos Diogenes bu şartları kabul ederek, *“Ben saltanatıma döndükten sonra siz bir ordu gönderin ve bütün buraları işgal edin. Ben de bunların teslim olmaları için haber gönderirim. Çünkü bu haberi şimdiden gönderecek olursam bir kimse beni dinlemez”* demişti. Bununla birlikte, tahtı kaybetmesi sonrasında Bizans İmparatorluğu yönetimine çeşitli mektuplar göndererek *“Bu âna kadar Hristiyanlık ve Hristiyanlar uğrunda dövüşerek zaferler kazandım. Bunlar benim için kafidir. Size gelince krallığınızı tebrik ederim. Siz tahta geçmekle iyi ettiniz çünkü hakkınızdı. Size nasihatim sultanla yapmış olduğum sulhu bozmamaktır. Nasihatimi kabul etmezseniz siz de Hristiyanlar da rahat yüzü görmezler”* diyerek Alp Arslan ile yapılan anlaşmanın bozulmaması konusunda uyarıda bulunmuştur.⁴⁶⁹

Romanos Diogenes’in bu uyarıları Bizans İmparatorluğu tarafından önemsenmedi ve uygulanmadı. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında Anadolu toprakları zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Bu durum haçlı kroniklerince, *“Çıkarlarını engelsiz bir şekilde izleyen adı geçen hükümdar, Suriye'deki Laodikea'dan İstanbul Boğazı'na kadar bütün şehirleri ve köyleri fethedip, halkını esir ederek, topraklarını otuz günlük uzunluğa ve on-on beş günlük genişliğe ulaştırdı. Onları kâfirlerin eline verdi ve onlardan nefret edenler üzerlerine hâkim oldular. Böylece bütün şehirlerin birincisi ve Havarinin ilk ikametgâhı, muhteşem gözdesi kâfirlere vergi yükümlüsü oldu. Kâfirler, Coelesyria, her iki Kilikya, İsaoria, Pamfilya, Likya, Pisidya, Lykaonia, Kapadokya, Galatya, her iki Pontus, Bithynia ve kısa bir süre içinde Anadolu'nun bir parçasını hem de kalabalık Hristiyan nüfus ile meskûn eyaletleri tüm zenginlikleriyle egemenlikleri altına aldılar. O, bu fetih harekâtıyla halkı esir, kiliseleri tahrip ve Hristiyanlık inancını öfkeyle takip ettirdi. Gemileri olsaydı, şüphesiz bizatihi*

⁴⁶⁹ Gregory Abu'l Farac, a.g.e, s. 322-324. Râvendî, a.g.e, s. 116-117.

imparatorluk başkentini de kendisine tâbi kıları. Grekler üzerinde öyle bir korku uyandırdı ki, imparatorluk başkentinin surlarının arkasında bile, kâfirlerle kendileri arasında bulunan denizin dahi onları koruyamayacağına inanıyorlardı. Bunu ve benzerini Kudüs ve çevresinde yaşayan Hristiyan halkı da hissetti ve tam olarak ümitsizlik uçurumu içerisine daldı. İmparatorluk hâlâ sağlam kaldığı müddetçe, ihtiyaçları için genellikle saraydan yardım almışlardı ve imparatorluk iyi durumdayken, komşu şehirlerle özellikle de Antakya ile ilişkilerin olumlu koşullarında, kurtuluş umudu besleyebilmişlerdi. Ama şimdi, kendi kaderleri gittikçe kötüye giderken, son derece korkmuş olarak, sadece ölümü temenni edebilirlerdi. Kendi acıları içinde tükendiler; zira sürekli esaretten başka çareleri yoktu” sözleriyle ifade edilir.⁴⁷⁰

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes’in öldürülmesi sonrasında ikili anlaşmanın kendiliğinden feshedildiğini kabul eden Alp Arslan, Selçukluları Anadolu’ya girmek ve talan harekâtı icra etmek konusunda serbest bıraktı. Dağınık halde bulunan Selçuklu birlikleri Anadolu’nun birçok şehrine girdiler ve büyük zararlar verdiler. Bizans tarafından, onlara karşı durmak ve saldırılarına direnmek amacıyla bölgeye asker sevk edilse de pek bir başarı elde edilemedi.⁴⁷¹ Selçuklular neredeyse Anadolu’nun bütün illeri girdiler ve Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında iyice zayıflayan Bizans’ın savunma gücünü çökertmeyi başardılar.⁴⁷² Anna Komnena, Malazgirt Meydan Muharebesi sonrası süreci anlatır ve bu konuda detaylı bilgiler verir. Bizans aristokrasisinin İstanbul’da hayatlarını devam ettirmeleri ve canlarını korumaları karşısında, Anadolu’da yaşayan ve Bizans’a bağlı olan halk neredeyse hiçbir devlet desteğini görmedi. Bu sebeple; dağlara, mağaralara, ormanlara ve yüksek bölgelere kaçarak canlarını korumaya çalıştılar. Selçuklu saldırıları sonucunda birçok can kaybı yaşayan halkın bir kısmı esir olarak alınarak Büyük Selçuklu Devleti topraklarına

⁴⁷⁰ Willermus Tryennis’in *Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına Kadar)*, s. 41.

⁴⁷¹ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 72-74.

⁴⁷² Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 201-202. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 117.

götürüldüler. Bizans'ın devlet dinamiklerini işletmediği ve halkını unuttuğu bu dönemde, Anadolu'da yaşayan milletler oldukça zor bir durumla karşı karşıya kaldılar. Müellifin ifadesi ile onlar, “*kadınlar gibi sıcak gözyaşı dökerek ağlıyorlardı*”.⁴⁷³

Malazgirt Meydan Muharebesinden bir yıl sonra hem Selçuklular hem de Bizans için önemli gelişmeler meydana geldi. Büyük Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan, Ceyhun nehri kenarında bulunan Berzem isimli bir kaleye gelmişti. Selçuklular kaleyi ele geçirmelerinin ardından, kalenin kumandanı Yusuf'u Alp Arslan'ın karşısına getirdiler. Alp Arslan, Yusuf'un sergilediği çirkin hareketlerden dolayı bağlanmasını ve karşısına dikilmesini emretti. Onun canını ok ile alacaktı. Bu muamele sebebiyle Yusuf itiraz ederek ellerinin çözülmesini, canının alınabiliyorsa öyle alınmasını istedi. Yusuf'un ellerini çözdüren Alp Arslan, bir ok attı fakat ok Yusuf'a isabet etmedi. Bunun üzerine Yusuf, Alp Arslan'ın üzerine yürüdü. Tahtından aşağıya inmek isteyen Alp Arslan dengesini kaybederek yüzüstü aşağıya yuvarlandı. Bu fırsatı kaçırmayan Yusuf, sakladığı bıçağı çıkararak Alp Arslan'ı böğründen yaraladı. Olaya müdahale etmek isteyen Gevherâyin de Yusuf tarafından yaralandı. Alp Arslan'ın saldırıya uğradığını gören temizlik ve çadır kurmakla görevli Ermeni hizmetli, kaçmaya çalışan Yusuf'un kafasına gürz ile vurarak öldürdü (24 Kasım 1072).⁴⁷⁴ Alp Arslan, aldığı yaraların

⁴⁷³ Anna Komnena, a.g.e, s. 515.

⁴⁷⁴ Alp Arslan'ın katili Yusuf'u öldüren Ermeni hizmetlinin adı birçok kaynakta verilmemektedir. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 23. Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, s. 487. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, a.g.e, s. 108. Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 184. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târih*, C.10, s. 78. Bundari, a.g.e, s. 46. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 180. İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, *el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye*, Tashih Meryem Mirşemsi-Naşir Muhammed Afşar, Tahran 1388, s. 43-46. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 115-116. Münecimbaşı, a.g.e, s. 43-44. Hüseyini, a.g.e, s. 86-88. Zâhirüddîn Nişâburi, a.g.e, s. 28. Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 432-433. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 325. İbn Hallikân da bu kişinin Ermeni olduğunu ifade ederek ismini vermez. İbn Hallikân, *Selçuklu Biyografileri ve Çağdaş Simalar*, s. 54. Diğer kaynakların aksine Şebânkâreî, bu kişinin adının Câmi-i Nişâbüri olduğunu ifade eder ve bir hikâyeye paylaşır. Hikâyeye göre, Alp Arslan'dan sonra Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkan Melikşah'ın Bağdat'ta bir gulamı vardı. Bu gulam orada yaşayan Ferraşlardan birinin oğlunu öldürerek halifeye sığınmıştı. Oğlu öldürülen Ferraş Melikşah'ın atının üzengisini tutarak, “*Senin babanın katiline yaptığım şeyi sen de benim oğlumun katiline yap*” dedi. Melikşah'ın emriyle getirtilen

ağırlığı nedeniyle üç gün hayata tutunabildi ve sonrasında vefat etti. Cenazesi Berzem kalesinden Merv'e getirildi ve defnedildi.⁴⁷⁵ Alp Arslan, kendisinden sonra oğulları arasında yaşanabilecek taht kavgalarının önüne geçmek amacıyla 1066 yılında oğlu Melikşah'ı devlet töreni ile Râdgân'da veliaht olarak belirlemişti. Alp Arslan'ın ölümü devrin Selçuklu yönetimi tarafından bir otorite bunalımına sebebiyet verilmemesi adına bir süre gizlendi. Ölümü sonrasında vasiyeti gereğince, henüz on sekiz yaşında bulunan oğlu Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturtuldu.⁴⁷⁶ Alp Arslan'ın en sevilen evladı Melikşah idi. Arap müellifler de bu konuya temas ederek “*Melikşah öyle bir padişah idi ki sireti (zahiri) adaletten ve serireri (içi) insaf ve faziletten ibaret idi. Cesur,*

gulam öldürüldü. Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, a.g.e, s. 100-101. Reşidü'd-dîn Fazlullâh da Şebânkâreî gibi Câmi-i Nişâbü'rî'nin adını verir ve aynı hikâyeyi paylaşır. Reşidü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e, s. 86-87. Nüveyrî ise diğer müelliflerin aksine Yusuf'un adını anmakla birlikte Ermeni olduğunu zikretmez. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 183-184. Alp Arslan'ın ölümü ile alakalı geniş bilgi için bkz. Muharrem Kesik, “*Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?*”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi S. 5, Konya 2016, s. 95-115. Ermenilerin yakın hizmette kullanılması geleneği Selçuklular tarafından uzun yıllar devam ettirildi. Büyük Selçuklu hükümdarlarından Muhammed Tapar devrinde, kritik olaylarda güven duyulan kişiler olarak kabul edildiler. Mesela Muhammed Tapar'ın oğulları arasında meydana gelen iktidar mücadelesinde taraf olan Arap emiri Dübeyş b. Sadaka'ya Merâğa'da suikast tertip edildi. Suikastı gerçekleştirecek kişi haberci kılığındaki Bahtiyar isimli Ermeni idi. Dübeyş B. Sadaka, mektubu açar açmaz Ermeni gizlice yaklaştı, onun boynunu kesti ve öldürdü (1135). Bkz. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 269-270. Abdülkerim Özaydın, “*Dübeyş b. Sadaka*”, İslam Ansiklopedisi, C.10, İstanbul 1994, s. 14. Aynı dönemde Bağdat'ta, Selçuklulara bağlı bulunan birçok Rum ve Ermeni kölenin olduğu bilinmektedir. Bunlar arasından kabiliyetli olanları yöneticilik dahi yapmışlardır. Bkz. Hüseyini, a.g.e, s. 158.

⁴⁷⁵ İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 25. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 181.

⁴⁷⁶ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C.1, İsam Yayınları, İstanbul 2020, s. 163. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, C.10, s. 59. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 182. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 208. Azîmî, a.g.e, s. 24. Alp Arslan'ın Melikşah dışında; Tekiş, Ayaz, Tutuş, Arslan, Argun ve Börîbars isimlerinde oğulları vardı. Bundari, a.g.e, s. 48. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 61. Sara ve Âişe isimlerinde de iki kızı bulunmaktaydı. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, C.10, s. 80. Alp Arslan'ın ölümü öncesinde bıraktığı vasiyette; Nizamülmülk ve Melikşah'a itaat edilmesi, oğlu Ayaz'a Çağrı Bey'e ait olan yerlerin ve beş yüz bin altın verilmesi, kardeşi Kavurt Bey'e Fars, Şiraz ve bunlara bağlı olan yerlerle belli miktar para verilmesi, Cibâl ve Fırat toprakları ile Tuğrul Bey'in kontrolünde olan tüm kalelerin Melikşah'a verilmesi, bu vasiyete karşı çıkanların derhal öldürülmeleri istenmişti. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 184. Ayrıca bkz. Zehebî, a.g.e, C. 45, s. 291. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 17.

mukdim, rey ve tedbirinde isabetli idi. Taç, mühür ve tahta hakkıyla layık idi” sözleriyle onu övmekten kaçınmamışlardır.⁴⁷⁷ Melikşah, edindiği mirasa sahip çıkarak ülkesinin ve devletin gelişimi adına başarılı bir politika izlemiş, halkın rahatının ve refahının artması için çalışmıştır.⁴⁷⁸ Pek tabi onun başarılı oluşunun en temel etkeni, Alp Arslan’ın siyasi kazançları neticesinde edinilmiş bulunulan rahat iklimin Melikşah’a tevarüsü idi.⁴⁷⁹

Görüleceği üzere, Bizans yanlısı tavır alan Ermenilere karşı Selçuklular bir baskı politikası uygulamamışlardır. Hatta Alp Arslan, özel görüşmelerine şahit olabilecek bir Ermeni’yi yakın hizmetine almıştır. Bu yönüyle Selçuklular, barışçıl bir politika izlemişlerdir. Bu politika, ileride de inceleyeceğimiz üzere aynı şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Geç dönem müellifleri, bu barışçıl politikanın temellerini anlatırken Hz. Muhammed’in peygamberliği öncesinde meydana gelen olağanüstü hallere atıfta bulunurlar. Anlatıya göre devrin gayrimüslim tacirleri, Hz. Muhammed’in başının üzerinde gezen bulut sebebiyle onun ilahi bir kudrete sahip olacağını anlarlar. Tacirlerin arasında bulunanlardan birisi “*Sen ilerde büyük bir öğretici olacaksın ve putperestler arasında bir din kurup Hristiyanları emrin altına alacaksın. Soyun da büyük bir kudret sahibi olacak. Senden ricam benim soyumu, Ermenileri sulh içinde bırakman onlara dokunmamandır*” der. Anlatıya göre, Hz. Muhammed de ona söz verir bu teklifi kabul eder. Bu sebeple de Müslümanların Ermenilere yönelik olumlu tutumları bu anlatıya dayandırılır.⁴⁸⁰ Selçukluların da Müslüman olmaları sebebiyle, Hz. Muhammed’in verdiği sözü tatbik ettiklerini düşünürler. Halbuki Selçuklular gibi tüm Türk devletleri,

⁴⁷⁷ Bundari, a.g.e, s. 56.

⁴⁷⁸ Hândmîr, *Düstûrü’l Vüzerâ*, s. 179; 219-220.

⁴⁷⁹ Beyzâvî, *Nizâmü’t-tevârih*, Tahkik: Behmen Mirza Kerim, Kitabhane-i İlmi, Tahran 1313, s. 77.

⁴⁸⁰ Johannes Schiltberger, a.g.e, s. 150-152. Aynı eserde, Hz. Muhammed’in Ermenilere karşı cihat uygulanmamasını emrettiği nakledilir. Yalnızca onlardan, hakimiyetleri altında yaşıyorlarsa daha fazla haraç alınması gerektiğini istediği ifade edilir. Fakat bu anlatının İslami öğretide karşılığı yoktur. Johannes Schiltberger, a.g.e, s. 163.

hakimiyetleri altında bulunan toplumları dil, din ve ırk ayrımı yapmaksızın eşit vatandaşlar olarak kabul ederler ve öyle davranırlardı. Bu yönüyle onlar, devirlerinin en gelişmiş ve en barışçıl devlet mekanizmalarının kurucuları olmuşlardır.

3. BÖLÜM: ANADOLUNUN TÜRKLEŞMESİ VE TÜRK VATANI HALİNE GELMESİ

3.1. *Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Anadolu'yu Yurt Tutma ve Kök Salma*

Evresi

Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında Bizans, topraklarını korumak ve Selçuklu saldırılarını önlemek amacıyla bir dizi önlem aldı. Bunlardan en önemlisi, Selçuklu saldırılarına maruz kalabilecek şehirlerin ve kalelerin tahkim edilerek ele geçirilmesinin önüne geçilmesi oldu. Bu önlemin en geniş hâli, başkente yakın bölgelerde tatbik edildi.⁴⁸¹ Selçukluların bölgede rahat hareket etmesinin sebeplerinden bir diğeri de hiç şüphesiz bölgede bulunan Arapların gün geçtikçe güçsüzleşmeleri ve Selçukluların korumasına ihtiyaç duymalarıydı. Dini temeller üzerinde inşa edilen bu müttefiklik durumundan iki taraf da oldukça memnundu. Selçuklular geri çekilmeleri esnasında Arap topraklarını kullanıyorlar, Abbasi Halifeliği de siyasi bir bunalımda Selçuklulara başvuruyorlardı.⁴⁸² Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında en büyük bunalımlardan biri Ermeni kiliselerinde meydana geldi. Ermeni kiliselerinde ortak tavrı ve veraset usulü ile seçilen din büyükleri, siyasi atmosferin karışıklığının da meydana getirdiği olumsuz şartlar sebebiyle rüşvet ve Bizans aristokrasisinin kayırmaları ile atanmaya başladılar. Kısa süre içerisinde Ermeni piskoposluk makamları; Mısır'da senyör Vahram, Honi'de (Elbistan-Khunu) senyör Teodoros, Ani'de senyör Barseğ ve Maraş'da senyör Boğos yönetiminde dörde bölündü. Bu durum tarihi kaynaklarda Ermeni kilisesinin ayrı ellerde yönetilmesi sebebiyle

⁴⁸¹ *Ioannes Kinnamos (1118-1176)*, s. 34.

⁴⁸² *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, s. 132.

parçalanmasının başlangıcı olarak kabul edilerek “*aynı sürü dört çoban tarafından paylaşılmış bulunuyor*” sözleriyle ifade edilir.⁴⁸³

Bununla birlikte, dönem müelliflerinin en önemlilerinden biri olan Urfalı Mateos ilginç pasajlar aktarır ve Selçukluların Anadolu hakimiyeti hakkında bilgi verir. Onun ifadesine göre Ermeni bir rahip, Selçukluların ilk Anadolu akınları öncesinde kehanette bulunur ve Anadolu’nun Selçuklu hakimiyeti altına gireceğini söyler. Ayrıca, Selçuklu hakimiyeti altında kalan topraklarda çeşitli sıkıntıların ve çaresizliklerin baş göstereceği kehanetinde bulunarak Bizans aristokrasisini uyarır. Mezkûr rahibin sözlerinin doğru olma ihtimali az da olsa vardır lakin eserin kaleme alınış yılı itibari ile bu durumun abartılarak bizlere sunulma ihtimali daha yüksektir. Müellif, olağanüstü ifadelere başvurduğu pasajla, Selçuklu devri egemenliğini anlatarak memnuniyetsizliğini dile getirmiş olabilir. Verdiği tarihlerin ve olayların yıl bazında da doğru olması nedeniyle bu ihtimal oldukça yüksektir. İlk Anadolu akınlarından başlayan ve birinci haçlı seferine değin uzanan bu anlatıda, Selçuklular korkunç bir kuvvet olarak resmedilir. Bu durum, fethedilenlerin gözünden bakıldığında oldukça doğaldır. Çünkü yeni gelen gücü yani Selçukluları kabullenmeleri ve itaat etmeleri kısa süre içerisinde gerçekleşmemiştir.⁴⁸⁴

Bunun aksine, asırlardır baskı politikasına uğramalarına rağmen Bizans hakimiyeti altında kalmaya devam etmişlerdir. Mesela, Selçukluların Anadolu hakimiyeti öncesinde Antakya’da kalabalık bir Süryani nüfusu yaşamaktaydı (1053-1054). Bu kişiler, ticaretle meşgul olmalarından kaynaklı zenginliği ellerinde bulunduruyorlardı. Nüfus bakımından da kalabalık olmalarıyla iç dinamizmleri ve birbirlerine karşı yardımsever tutumları üst düzeydeydi. Bizans’ın otoritesini kabul etmelerine ve vergilendirmelerine karşı çıkmamalarına rağmen çeşitli baskılarla ve yıpratma politikaları maruz kaldılar. Bizans bu tutumunu, yalnızca siyasi olarak değil dini inanç

⁴⁸³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 165-166.

⁴⁸⁴ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 63-65.

bakımından da uyguluyordu. Öyle ki onların dinlerinden dönmelerini ve kendi inanç kaidelerine uygun olarak yaşamalarını talep ediyorlardı. Bunun için de ellerinden bulunan tüm yolları kullanmaktan çekinmiyorlardı.⁴⁸⁵ Bu yaptırımlara rağmen Süryaniler, Bizans hakimiyetine karşı çıkmak veya göç ederek farklı bir coğrafyada yeni bir hayat kurmak gibi bir faaliyet içerisine girmediler. Bu durum, muhtemeldir ki alışılmış efendi ve alışılmış düzen konforundan ileri gelmekteydi. Bundan ötürü Selçuklular uzun yıllar istenmeyen efendiler olarak görüldüler.

Anadolu’da Selçuklu aleyhine tüm tutumlara karşı Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında elde edilen başarı kaçınılmaz bir istilayı beraberinde getirdi. Zikrolunduğu üzere Selçukluların yönetici şeceresinden gelen Kutalmış, girdiği otorite mücadelesi sonrasında hayatın kaybetti. Onun; Süleyman, Mansur, Alp İlek, Alp Yülük ve Devlet isimlerinde beş oğlu vardı. Alp Arslan’ın, Kutalmış’ın çocuklarının ortadan kaldırılması fikrini kabul etmeyen Nizamülmülk, onların devlet hizmetine alınmalarını ve Anadolu’nun fethinde görevlendirilmelerini isteyerek isabetli bir politika izledi. Onlar, babaları Kutalmış gibi Büyük Selçuklu Devleti’nin lehine hizmette bulundular ve kendilerine bağlı kuvvetlerle Anadolu’nun fethine yönelik faaliyetler içerisine girdiler.⁴⁸⁶ Alp Arslan’ın Nizamülmülk tarafından ikna edilerek Kutalmış’ın çocuklarının canı bağışlansa da onlar, “*melik ve sultan evladı mertebesinden emir ve ordu kumandanı mertebesine indirildiler*”.⁴⁸⁷ Müellifler, Kutalmış’ın diğer evlatlarından detaylı olarak bahsetmeseler de Süleyman Şah hakkında bilgi vermektedirler. Onlar, Süleyman Şah’ın Anadolu’ya gelerek fetih harekâtında bulunmasının meşruiyetini Alp Arslan’ın verdiği, onun da bu politika gereği İznik ve İzmit bölgelerini ele geçirerek devletini kurduğunu ifade ederler. Hatta bu fetih sonrasında Abbasi Halifesinin

⁴⁸⁵ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 98-99.

⁴⁸⁶ Mehmet Altay Köymen, “*Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu*”, Belleten 1993, C. 57, s. 71-80. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 62-63.

⁴⁸⁷ Münecimbaş, a.g.e, s. 34-35.

Süleyman Şah'ın meşruiyetini tanıdığını ve ona hükümdarlık alametleri gönderdiğini aktarırlar.⁴⁸⁸ Târihü'l Selcuk Der Anatoli ve Tarih-i Cihân-ı Âra isimli eserlerde Alp

⁴⁸⁸ *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, s. 31. *Dânişmend-nâme*, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 272-273. Süryani Mihail, a.g.e, s. 28-29; 46. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 172. İoannes Zonaras, Süleyman Şah'ın Anadolu gelişi ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması öncesindeki meşruiyet hakkıyla alakalı farklı bilgiler verir. O, aktardığı pasajda “Süleyman Şah sultanın hısımlı olduğu halde bu kişiden (sultandan) erki kendi hakkı olduğu iddiasıyla istemekteydi ve her ikisi şimdiden savaş için hazırlanmaktaydı. Bu haber halifeye ulaşır ulaşmaz halkı arasında belki de iç savaş çıkar diye onu büyük ürküntüye düşürdü. Böylece halifenin evinden çıkmasına ve dışarıda dolmasına izin verilmediği halde, bu kişi töreyi çiğneyerek hemen dışarıya çıktı ve erk üzerindeki hak iddiacıları bulmak (onlarla görüşmek) istedi. Bunları savaştan vazgeçmeye razı etti. Keza sultan, ülkesini bölünmemiş olarak muhafaza edecek ama hısımlının Rum ülkesinden bir bölümünü işgal etmesi ve orada egemenlik sürmesi için her biçimde ona yardımcı olacaktı” der. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 150-151. Niğdeli Kadı Ahmed de Türkiye Selçuklu Devleti'nin Büyük Selçuklu Devletine bağlı biçimde kurulduğunu ifade eden pasajlar nakleder. Pasajda, “Selçuklu sancak ve alemlerinin gönderilmesinin sebebi şu idi: Mezkûr Sultan Melikşah'ın kız kardeşinin oğullarından Dârü'l-feth Kayseriyye ve havalisinin fâtihi, gazi, şehid Melik Muhammed Sedid, son derece güzel bir siret, sûret ve cemâl ve zâhirî ve bâtinî kemâlle tavsif edilmekte idi. Güzel amellere, beğenilir âdâba ve övgüye değer ahlaka sahip olması yönüyle Irak ve Horasan'ın büyüklerini ve emirlerini kendisinin muhibbânı kılmıştı. Sultan Melikşah halkın ona tabi olmasından endişe duymakta ve şeytanî bir hile ile onu helak etme hususunda fırsat kollamaktaydı. Vezir Nizâmülmülk (toprağı bol olsun) doğru tedbirin [nasıl olması gerektiğini] arz ederek Sultan'a şöyle dedi: Bunca yıl iyi bir isim bıraktıktan, halka lütufta bulunduktan, ra'îyyete dostluk ettikten, akrabalık bağlarını gözettikten, samimiyeti sürekli kıldıktan, uzun kıyamlı namazlar ikâme ettikten ve tam bir adaletle davrandıktan sonra, şeytanların vesveseleriyle sultanların temelini tahrip edip onu su ve balçığın aslına döndürmek (öldürmek) reva görülmez. Rum iklimi Şamlıların dârü'l-cihadı (cihad yurdu), Iraklılar ve Horasanlıların da mikdârü'r-ribatı (ribat merkezi)'dir. Bu kapıların fethedilmesini kolaylaştırmak ve kendisiyle güzel bir şekilde kucaklaşarak maslahatı hâsıl etmek şöylece mümkün görünmektedir: Melik Muhammed'i tam teçhizatlı ve levazımlı olarak sancak ve alemlerle Rum ta- rafına gönderelim. Eğer Allahu Teâlâ'nın indinden ona zafer ve yardım nasip olursa, beldelerin fethi, kulların sevindirilmesi ve inat ehlinin susturulması onun çaba ve gayretleri neticesinde meydana gelecektir. Böylece senin kendi etinden olan bir parça, şu muazzam sultanlık adına bir iklimi fethetmiş olacak, Yüce Hazret hem hatiplerin ettikleri dualarda ziyadesiyle yer alacak ve hem de mezkûr kişiyi katletme vebâlinde kurtulmuş olacaktır. O ise, uzaktaki bir nâib olarak, fethedilen değerli iklim sebebiyle ve yüce gaza adına daha da uzağa gidecektir. Eğer kâfirler ona gâlip gelirlerse, bu maceranın aksi tezahür edecek ve o, başka birinin eliyle şahadet balının şerbetini içerek şehitler derecesine vâsıl olacaktır. Her iki takdirde de akrabalık bağı kesme ayıbı sana ait olmayacaktır. Sultan, Vezir'in nasihatini kabule şayan gördü ve her ne gerekiyorsa hürmet ile Rum'a gönderdi. Ondan Kayseriyye ve nahiyelerini [fethe] hâzır kılmasını ve boyunları eğdirmesini istedi. Bu andan itibaren Selçuklu gâzilerinin gözleri tekrar daha parlak bir şekilde aydınlanmış, ehl-i İslâm'ın [Rum] iklimi ve memleketi tarafına tamahları daha muhkem hâle gelmiştir. Uzun bir zaman geçmeden, ileride kendisinden söz edilecek olan Büyük Kılıç Arslan Rum'a teşrif buyurmuş ve tedricen

Arslan'ın emriyle Süleyman Şah'ın önce Şam'a gittiği, yanındaki kalabalık nüfustan dolayı tutunamayarak yüzünü Anadolu'ya çevirdiğini aktarılır. Diğer kaynakların aksine bu eserde, Süleyman Şah'ın Şam sonrasında Antakya'ya geldiği fakat burada bir çarpışmaya girmeden devam ederek Konya'ya ulaştığını zikrolunur. Kaynakta geçen bilgiye göre Kutalmışoğlu Süleyman Şah, kısa süre içerisinde Konya'dan İznik'e değin tüm toprakları elde etmeyi başarmıştır.⁴⁸⁹ Bu fetih harekâtı nedeniyle Büyük Selçuklu Devleti tarafından taktirle karşılanmış ve elde ettiği şehirlerin yönetim iznini almıştır.⁴⁹⁰

Süleyman Şah'ın Bizans sınırında gerçekleştirdiği fetih hareketlerini, Bizans müelliflerinden Anna Komnena bizlere aktarır. Müellifin ifadesine göre Süleyman Şah

Dânişmend Melik evlâdını dışarı sürerek Rum'un tümünü müstakil olarak saltanat kabzası altına almıştır. O, sâlih, nasihat veren, bir saatlik isabetli tefekkürü vasıtasıyla almış olduğu tedbirlerle daha önce benzeri görülmeyen şeyler ortaya koyan, kendi sultanına iki cihan saadetinin yolunu açan vezirinden dâima istifade etmiştir. Bunun neticeleri, tâ saatin kıyamına ve kıyamet saatine kadar tevâtürle ve art arda intikal ederek ehl-i tevhidin umumunun hissesi olarak isimlendirilecektir. Bu tedbir, mezkûr Melikşah'ın babası Sultan Alparslan ile Rum meliki Ermiyanus'un daha önce yâd ettiğimiz karşılaşmasından sonra vaki olmuştur” bilgileri verilir. Niğdeli Kadı Ahmed, a.g.e, s. 432-433. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak hareket edip etmediğini halen tartışmalı vaziyettir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Sefer Solmaz, “*Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi*”, s. 545-575.

⁴⁸⁹ *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 65; 78-89. Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, a.g.e, s. 113. Azîmî, a.g.e, s. 24. Melihe Setarzade, a.g.e, s. 66. Süleyman Şah, Atsız ve Şökli gibi Selçuklulara bağlı olarak Suriye bölgesinde fetih harekâtında bulunan komutanlar arasında yaşanan iktidar mücadelesinde Şökli'nin yanında yer almıştır. Güncel araştırmalara göre bunun neticesinde oğlu Devlet (Dolat) ve Alp Yülük (İlig) Atsız tarafından esir alınmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e, s. 170. Şökli, Süleyman Şah ile kurduğu ittifakla toprak ve para elde etmek istemekteydi. Süleyman Şah da kendine bağlı askerlerle ve ailesiyle yerleşecekleri bir yurt arayışındaydı. Siyaseten kurnaz manevralar yapabilen Şökli, soyunun ululuğuna atıfta bulunarak Süleyman Şah'ı kandırmayı başardı. Atsız'a karşı kurulan bu konsorsiyumda kazanan atsız oldu ve yaşanan çarpışmada Şökli ile oğlunu öldürdü. Süleyman Şah ve tabiiyeti altındaki topluluk bu başarısızlıktan büyük bir zararla kurtuldular. Müellifin ifadesine göre Süleyman Şah, Atsız'ın eline düşmesinden çekindiği için biri gece olmak üzere yedi cariyesini kendi elleriyle öldürdü. Detaylı bilgi için Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 201-202. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, C.1, s. 255 vd.

⁴⁹⁰ Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında Büyük Selçuklulara bağlı olup olmadığı konusu yukarıda da izah ettiğimiz üzere tartışmalıdır. İranlı araştırmacılar bu durumun kesin gözüyle bakarlar ve bağlılık durumunun olduğunu ifade ederler. Bkz. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 132.

Üsküdar'a kadar geldi ve Bizans arazisine atlı birlikler göndererek topraklarını talan ettirdi.⁴⁹¹ Bu yöntemle de pek çok ganimet elde etti. "*Tüm Anadolu'da buyruk yürüten*" Süleyman Şah'a karşı savunma tedbirleri oluşturmaya çalışan Bizans yönetimi bu konuda oldukça çaresiz kaldı. Üstüne üstlük, İznik'i merkez üs edinerek çevre yerleşim yerlerine hâkim olmaya çalışan Süleyman Şah'a karşı yerel halk kitlesinden hiçbir tepki gelmiyordu. Bizans yönetimi, Süleyman Şah idaresinde bulunan Selçuklu birliklerinden ve kalabalık halk kitlesinden oldukça rahatsız olmalarına rağmen topyekûn bir saldırı düzenleyemediler. Bunun sebeplerinden en önemlisi, Selçuklu birliklerinin savaş konusunda oldukça kabiliyetli olmaları ve nüfus bakımından Bizans'ın çarpışmaya yeltenemeyecek kadar kalabalık oluşlarıydı.⁴⁹² Ayrıca Bizans yönetimi, bu dönemde Anadolu ile irtibatlarını kesmiş durumdaydılar. Öyle ki yanı başlarında bulunan İznik'in fethi dahi gereği kadar dikkatlerini çekmedi. Bu durumu, devrin Bizanslı müellifleri de bize yansıtarak İznik'in fethi ile alakalı neredeyse yok denecek kadar az bilgi verirler. Pek tabi bu durum Süleyman Şah açısından oldukça avantajlı bir biçimde sonuçlandı. O, kısa sürede bölgede hakimiyetini kuvvetlendirerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmayı başardı (1075).⁴⁹³ Romanos Diogenes'in öldürülmesinin ardından Bizans imparatoru olarak takdis edilen VII. Mihail Dukas'a karşı olumsuz tavırların bu duruma etkisi büyüktü. O, egemenliği altında bulunan güçleri kontrol edemiyor ve iç karışıklığa zemin hazırlıyordu. Bunun yanı sıra; kıtlık, veba ve ağır vergilendirme nedeniyle Bizans tebaası çok zor şartlar altında hayatlarını devam ettiriyorlardı. Ölümür o dereceye varmıştı ki bir tabutta iki kişi gömölüyor, sağ kalanlar ölülerini defnetmeye yetmiyordu.

⁴⁹¹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 202-203.

⁴⁹² Anna Komnena, a.g.e, s. 124-126. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 202-203.

⁴⁹³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014, s. 84. Melihe Setarade, a.g.e, s. 66.

Kıtlık da bununla yarışır düzeydeydi. Veba salgınından kurtulanlar açlıktan hayatlarını kaybediyorlardı.⁴⁹⁴

Bu durumun farkında olan III. Nikephoros Botaneiates, stratejik ve başarılı bir program sonrası darbe ile VII. Mihail Dukas'ı Bizans tahtından indirmeyi başardı (1078). Onu destekleyen devlet bürokrasisi ve halk kitlesinin beklentisi oldukça büyüktü. Yeni Bizans İmparatorunun devleti eski sınırlarına ulaştıracağını ve Selçukluları Anadolu topraklarından süreceğine emindiler. Kendinden önce gelen Bizans İmparatorlarının akıbetinin farkında olan VII. Mihail Dukas, Süleyman Şah liderliğinde bulunan Selçukluları ve Anadolu topraklarında filizlenmeye başlayan diğer kuvvetleri topraklarından atarak meşruiyet elde etmek, halkın gözünde kahraman olarak anılmak niyetindeydi.⁴⁹⁵ Fakat III. Nikephoros Botaneiates, bu durumu lehine kullanmak gibi bir kurnazlık yaptı. O, Bizans İmparatoru olmak amacıyla İstanbul'a yürürken, İznik'te Süleyman Şah ve kardeşi Mansur'un desteğini talep etti. Müellifler, müstakbel Bizans İmparatorunun Selçuklulara ne vaat ettiğini zikretmeseler de bu iş birliğinin menfaatler çerçevesinde gerçekleştiği muhakkaktır. Bu müttefikliği oldukça abartan ve Selçukluları Bizans bağdaştığı gibi göstermeyi hedefleyen Mikhael Attaleiates, Süleyman Şah'ın III. Nikephoros Botaneiates önünde diz çöktüğünü dahi ifade eder. Selçukluların III. Nikephoros Botaneiates'in tahtı elde etmesi amacıyla birliklerine katıldıkları, Üsküdar ve Kadıköy'e değin geldikleri söyleyebiliriz. Müellif "*Melikşah'a karşıt yeni bir düzen yaratmak isteyen*" ifadeleri ile tanımladığı Süleyman Şah'ın, İstanbul'a değin III. Nikephoros Botaneiates'in yolunu dümdüz ettiğini aktarır.⁴⁹⁶ Süleyman Şah komutasındaki Selçuklular, müstakbel imparatora bu

⁴⁹⁴ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 147-148.

⁴⁹⁵ VII. Mihail Dukas'ın tahttan indirilmesi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 265-269.

⁴⁹⁶ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 259-264; 272-273; 284.

mücadelesinde iki bin süvari ile destek oldular.⁴⁹⁷ İoannes Zonaras'ın ifadesiyle III. Nikephoros Botaneiates, Süleyman Şah komutasındaki bu askerler sayesinde Bizans tahtını elde edebildi.⁴⁹⁸

III. Nikephoros Botaneiates ile Süleyman Şah arasında gerçekleştirilen ittifaktan önce, VII. Mihail Dukas ile Süleyman Şah arasında bir anlaşma gerçekleştirilmişti. Anlaşmaya göre Süleyman Şah, mevcut İmparator VII. Mihail Dukas'ı destekleyecek, İstanbul'a gelmekte olan III. Nikephoros Botaneiates ile çarpışarak şehre yaklaşmasına izin vermeyecekti. Burada Malazgirt Meydan Muharebesinden bu yana tarihi rol oynayan ve Bizans'a sığınan Erbasgan'ın yeniden tarih sahnesine çıktığını görmekteyiz. III. Nikephoros Botaneiates'i destekleyen Erbasgan, aracı olarak Süleyman Şah ile görüşmüş ve yüklü bir para karşılığında onların saldırıdan vazgeçmelerini sağlamıştır.⁴⁹⁹ III. Nikephoros Botaneiates'in tahtı elde etmesi sonrasında Süleyman Şah ve kardeşi Mansur, yüklü bir ganimet elde ettiler. Müellifin ifadesine göre onlar ve yanlarında bulunan Selçuklular, kucak dolusu altın ve değerli kumaşları alarak İznik'e gittiler. Pek tabi bu kısa süreli anlaşma, görüleceği üzere bozulacaktır.⁵⁰⁰

Süleyman Şah'ın İznik'i zaptı, Bizans nezdinde iyi karşılanmıyordu ve bölgeden ilk fırsatta çıkarılmalarının zorunlu olduğu düşünülüyordu. Müellifin ifadesine göre bu dönemde Bizans'ın doğu toprakları Selçukluların egemenliği altındaydı. Bu durum Bizans merkezinde rahatsızlıkla karşılanıyordu.⁵⁰¹ Ayrıca, Selçuklu hakimiyeti bölgesinde ve çevresinde yaşayan Rumların iş birliği de bu rahatsızlıkta etkiliydi. Onlar, Selçuklulara karşı gelmek şöyle dursun, onlarla iş birliği kurarak iyi bir siyasi politika gütmüşlerdi. Düşman kuvvetler olarak görülen Selçuklulara karşı Rumların barışçıl ve

⁴⁹⁷ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 154. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 148.

⁴⁹⁸ İoannes Zonaras, a.g.e, s. 154-155.

⁴⁹⁹ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 133-135. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 148.

⁵⁰⁰ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 259-264; 272-273; 284. Mansur, ileride de görüleceği üzere Porsuk tarafından öldürülmüştür. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 10.

⁵⁰¹ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 151-152.

işbirlikçi bir politika edinmeleri Bizans yöneticilerince tehlike unsuru olarak görüldü. Bu sebeple – eski dost yeni düşman- III. Nikephoros Botaneiates, şimdiye kadar görülmeyen ücretlerle ordu kurdu ve onları savaş gereçleri ile donattı. Verdiği yüklü miktarda ücrete rağmen durum onun isteğinin aksine neticelendi ve bu kuvvetler Üsküdar’a dahi gelmeden daha büyük hazırlıkların gerektiği bahanesiyle ilerlemekten kaçındılar. Bu ordudan umudu kesen Bizans İmparatoru, ölümsüzler olarak tanınan yeni ücretli askerlerden müteşekkil grup ile anlaştı.⁵⁰²

Onların birbirlerine aidiyetleri bulunmuyordu ve menfaatleri söz konusu olduğunda efendi değiştirmekten geri kalmıyorlardı. Bizans İmparatoru bunun farkındaydı fakat çaresizliği sebebiyle onlardan başka seçeneğinin bulunmadığını da biliyordu. Bu grubu kontrol edebilmek ve istediğini yaptırabilmek amacıyla onlara sevgi barındıran sözlerle hitap etti. Bizans İmparatoru her ne kadar başarılı bir politika izleyerek Selçuklular üzerine kuvvet göndermeye niyetlense de Bizans içerisindeki siyasi menfaatler ve şahsına duyulan düşmanlık nedeniyle bir ayaklanma tertip edildi. Uzun süren bu ayaklanma güçlükle bastırıldı ve Süleyman Şah üzerine düzenlenmesi düşünülen ikinci sefer de böylece başlamadan son buldu.⁵⁰³

Bizans yöneticileri bu şartlara rağmen, Selçukluları topraklarının tamamından söküp atamayacaklarını bilseler de iç bölgelere çekilmelerini sağlamak amacıyla saldırı planları hazırladılar. Bizans ordusunda Selçuklular kadar profesyonel askerler bulunmuyordu. Bu sebeple paralı askerlerden yardım alarak bir birlik kuruldu ve bu birliklerin taşınması için kayıklar hazırlandı. Kayıklara bindirilen askerlere kendilerini gizleyerek hareket etmeleri ve kürekleri ses çıkarmadan çekmeleri tembihlendi. Kıyı şeridinde gönderilen bu birliklerden Bizans’ın beklentisi, vur kaç taktiği yaparak Selçuklu birliklerini yıpratmalarıydı. Toplu bir saldırıda bu birliklerin başarı elde

⁵⁰² Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 301-305. Ölümsüzler olarak ifade edilen kuvvetler için bkz. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 150-152. Anna Komnena, a.g.e, s. 28-29.

⁵⁰³ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 301-305.

edemeyeceğini bildiklerinden, yay başta olmak üzere uzak harpte kullanılan gereçlerle Bizans birliklerini donattılar. Onlar kıyı şeridinde bulunan Selçuklu askerleri üzerine saldıracak ve yakalanmadan kayıklara tekrar binerek kaçacaklardı. Birkaç sefer uygulanan bu strateji başarıya ulaştı ve Selçukluların kıyı şeridinden uzaklaşarak iç bölgelere çekilmelerine neden oldu. Başarı elde etmeleri sebebiyle Bizans yönetimi bu sefer saldırıyı bir adım daha ileriye taşıdı. Selçukluların hayvanlarını otlatmak için sabahın erken saatlerinde açık araziye çıktıklarını bildiklerinden, gönderdikleri Bizans askerlerinin bölgede bulunan yapıların içerisinde gizlenmelerini istediler. Bu sefer, Bizans askerleri atlı birliklerden meydana geliyorlardı ve daha donanımlı savaş aletleri kullanıyorlardı. Bizans ile Selçuklu kuvvetleri arasındaki çarpışmalar artık gece karanlığında vur-kaç stratejisi üzerine değil, güpegündüz gerçekleşiyordu. Bu yöntemle Bizans, Süleyman Şah idaresindeki kalabalık kitleyi sahil kıyılarından sürmeyi başarak iç bölgelere çekilmeye zorladı. Bizans'ın mali ve askeri bakımdan zor bir dönemden geçiyor olması, Süleyman Şah'ın da bu çarpışmalar nedeniyle yıpranması nedeniyle iki taraf arasında anlaşma gerçekleştirildi. Süleyman Şah tarafından gelen bu talep Bizans'ın işine geliyor, en azından sahil bölgelerinin güvenliğini sağlamaları nedeniyle avantajlı görünüyordu. Süleyman Şah açısından ise henüz yerleşmiş bulunduğu topraklarda, sahil kıyılarını terk edeceği dair söz verecek olsa da meşruiyet kazanması bakımından önemliydi. İki tarafından da menfaatlerine uygun gelen bu şartlar sebebiyle anlaşma gerçekleştirildi. Anlaşmaya göre Süleyman Şah ile Bizans arasındaki sınır hattı Drakon Deresi (Kırkgeçit Deresi-Dil Deresi) olarak belirlendi. Artık Selçuklular bu sınırı aşmayacak ve sahil bölgelerine gelmeyeceklerdi. Ayrıca Süleyman Şah, anlaşma sebebiyle kendine taktim edilen hediyelerle birlikte yüklü bir ganimet de elde etti ve Bizans tarafından Sultan olarak kabul edildi (1081).⁵⁰⁴

⁵⁰⁴ Anna Komnena, a.g.e, s. 124-126. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 202-203. Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, TTK Yayınevi, Ankara 2015, Anlaşma ve anlaşma kapsamında kabul edilen sınırlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Gülay

Anadolu sahasına ilerleyiş yalnızca Süleyman Şah komutasındaki Selçuklular tarafından gerçekleştirilmiyordu. Selçuklular birçok koldan Anadolu sahasına yayılıyorlardı. Nikephoros Bryennios'un ifadesi ile “*Türkler kısa sürede Asia'nın (Batı Anadolu'nun), Phrygia'nın ve Galatia'nın bütün kentlerine sahip oldular*”.⁵⁰⁵

I. Aleksios Komnenos'un İmparatorluğu döneminde Bizans-Selçuklu ilişkileri değişken bir tutum izler. I. Aleksios Komnenos'un saltanatının ilk yıllarında gerçekleştirdiği batı seferinde, Süleyman Şah yedi bin kişiden müteşekkil bir birlik göndererek Bizans yanlısı tavır takınır. Bu kuvvetlerin başına da hem yaş hem de tecrübe bakımından önde gelen kumandanlardan Kamyres'i getirir.⁵⁰⁶ Bu ittifak durumuna rağmen Bizans'ın değişken siyaseti nedeniyle Selçuklulara yönelik saldırı hareketleri da gerçekleşti. Bu görev İmparator tarafından en tecrübeli ve ünlü kumandanlardan Georgios Paleologos'a verildi. Bizans askerleri Selçuklulara saldırı planlarından haberdar olmalarından itibaren oldukça çekimser bir hale büründüler. Onlarla karşılaşmak ve surlardan dışarı çıkmak istemiyorlardı. Bu saldırı hareketinin birçok ölüme sebebiyet vereceği gibi bahanelerle İznik'e gitmek istemediler. Ordu kumandanı olan Georgios Paleologos'un baskıları neticesinde saldırı gerçekleşse de Bizans kuvvetleri ağır bir yenilgi aldılar. Görüleceği üzere kısa süre içerisinde İznik ve çevresini kontrol altına alan Selçuklular, Bizans'ın surlardan dışarı çıkmalarına dahi müsaade etmez hale geldiler ve bölgede yayıldılar. Bu durumun etkilerinden en

Öğün Bezer, “*Anadolu'nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşması'nın Bu Süreçteki Yeri*”, TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, XII, Ankara (2014), s. 21-36. Nikephoros Bryennios da diğer Bizans kaynaklarına yakın bilgiler verir ve 1078'de III.Nikephoros Botaneiates'in tahta geçişinde yardım eden Süleyman Şah'ı Türklerin önderi olarak ifade eder. Anlaşıyor ki 1081'de yapılan bu anlaşma ile Süleyman Şah sultan unvanını kullanmaya başlamıştır. Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 147.

⁵⁰⁵ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 173-174.

⁵⁰⁶ Anna Komnena, a.g.e, s. 133; 163. Anna Komnena, I. Aleksios Komnenos'a karşı, yakınlarından olan Ermeni Ariebe ve Kelt Humbertopoulos tarafından suikast tertip edildiğini bildirir. Bu tertibat önceden anlaşılmış ve uygulama gerçekleştirilemeden Ermeni Ariebe ve Kelt Humbertopoulos yakalanarak cezalandırılmışlardır. Bizans aristokrasisinde, Ermenilerin önde gelen gruplar arasında yer aldığını anlamamız açısından bu durum önemlidir. Bkz. Anna Komnena, a.g.e, s. 258.

önemlisi, Anadolu coğrafyasına düzenli göçlerin devam etmesiyle Türk nüfusunun giderek artmasıydı. Ayrıca gelen bu grupların büyük kısmı profesyonel askerlerden müteşekkillerdi.⁵⁰⁷

3.2. Anadolu'nun Siyasi Karmaşa Döneminde Yeni Bir Lider Figürü: Ermeni Philaretos

Bizans-Selçuklu sathında kimi zaman iş birliği kimi zaman ise düşmanlıkla ilerleyen siyasi gelişmelerin yaşandığı esnada, Anadolu'da yeni liderler ve oluşumlar meydana geliyordu. Bu liderler arasında en önemlisi hiç şüphesiz Ermeni Philaretos idi. O, -detaylı olarak anlattığımız üzere- son Ermeni Kralı II. Gagik ve Romanos Diogenes ile yakın ilişki içerisindeydi. Öyle ki II. Gagik'in yanında yer aldı ve katillerine karşı gelerek onu savundu. II. Gagik'in ölümünün ardından, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in müttefiki olarak onun yanında ve onun adına Selçuklulara karşı mücadele etti.⁵⁰⁸ Vaspurakan bölgesinde yer alan Varajnovnik'den geldiği ve Ardžruni Ermenilerinden olduğu tahmin edilen Philaretos,⁵⁰⁹ bu iki önemli figürün hayatları kaybetmeleri sonrasında kendi taraftar grubunu oluşturdu ve Anadolu'da etkin rol oynamaya devam etti. Süryani Mihail'e göre Bizans'ın Anadolu bölgesinde güçsüzleşmesi ve Selçuklu akınlarının sebebiyet verdiği kargaşa ortamından yararlanan Philaretos'u başlangıç aşamasında elli kişiden müteşekkil bir grup desteklemekteydi. Müellifler, grup içerisinde liderliğe yükselen Philaretos'un; güçlü, kurnaz, yağmada ve

⁵⁰⁷ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 177-180.

⁵⁰⁸ Smbat Sparapet, a.g.e, s. 87-88. Urfalı Vahram Rabuni-Hetum, a.g.e, s. 89. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 155-158. Vahram's Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilicia, a.g.e, s. 28. İoannes Zonaras, a.g.e, s. 128-129. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 141.

⁵⁰⁹ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 37. Philaretos'un gerçek adının Vahram olduğu, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes devrinde Samusat (Adıyaman) ve Malatya'ya kadar uzanan bölgenin başkomutanlığına getirildiği iddia edilir. Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 21.

öldürmede cesaretli bir adam olduğu ifade ederler.⁵¹⁰ Philaretos'un güçlenmeye ve bağımsız hareket etmeye başladığı dönemdeki en büyük avantajlarından biri, Malazgirt Meydan Savaşı sonrasında ücretli askerlik yapan Franklara Bizans'ın para ödeyememesi, bunun sonucunda başıboş duruma düşmeleri ve sekiz bin kişilik kuvvetle Philaretos'a destek olmalarıydı. Frank askerlerinin kumandanı olarak ifade edilen Raimbaud, Harput'a gelerek bir kaleye yerleşti ve Philaretos'a destek oldu.⁵¹¹

Bölgede etkin bir gücün bulunmaması, yağma ve talan harekâtı icra eden Philaretos yönetimindeki grubun rahat hareket etmesine imkân verdi. Philaretos tarafından yönetilen Ermeniler, bir süre sonra Kilikya mıntıkasında bulunan bir kaleyi ele geçirdiler ve burayı üs olarak belirlediler. Onun başarılı yönetimini ve liderliğini kabul eden birçok Ermeni ve diğer ırka mensup kişiler zaman içerisinde onun grubuna katıldılar. Böylece Philaretos, kısa süre içerisinde kendisine sadık silahlı bir milis gücün liderliğini ele geçirdi.⁵¹² Genç yaşlarda kabul edebileceğimiz Philaretos, Maraş'ın Şirbaz köyündendi.⁵¹³ O, çocukluk dönemini Hısn-ı Mansur'da bulunan manastırda amcasının yanında geçirdi. Philaretos dönem müellifleri tarafından tanımlanırken, anne ve baba tarafından Ermeni, din ve âdet bakımından Romalı olarak ifade edilir. Muhtemelen bu sebeple, *“Ermeniler onu bir Ermeni olarak tanımıyorlar, Romalılar da onun kendilerinden olmasını istemiyorlardı.”*⁵¹⁴

Philaretos'un ele geçirdiği ilk bölgenin tam olarak nerede olduğu hususunda bilimiz bulunmamakla birlikte, onun bu dönemde Selçukluların geçiş güzergahından uzak dağlık ve kolay geçilemez yerlerde yaşadığını bilmekteyiz. Yaşadığı bu dağlık boğazları birçok surla berkiterek geçiş yollarının güvenliğini sağladı ve düşman güçleri tarafından zapt edilemez hale dönüştürdü. Yerel liderler arasında yer alan Philaretos,

⁵¹⁰ Süryani Mihail, a.g.e, s. 30-31. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵¹¹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 22.

⁵¹² Süryani Mihail, a.g.e, s. 30-31. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵¹³ Süryani Mihail, a.g.e, s. 30-31. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵¹⁴ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 147.

başlangıç aşamasında Bizans ile sürtüşmeli bir siyaset benimsedi. Bizans İmparatoru VII. Mihail Dukas (1067-1078), Philaretos'u kendine bağlamak ve kontrol etmek amaçla girişimlerde bulunsa da muvaffak olamadı. Bizans'ın Anadolu hattında zayıflaması ile birlikte Philaretos gittikçe daha da güçlendi ve hakimiyeti altındaki toprakları genişletti. Onun VII. Mihail Dukas'a karşı bağlılık bildirmemesinin muhtemel nedeni, İmparatorun da içerisinde bulunduğu konsorsiyum tarafından Bizans'ın eski İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı komplo kurulması ve sonrasında öldürülmesiydi.⁵¹⁵

Philaretos'un bölgede gerçekleştirmeye çalıştığı siyasi girişimlerden Bizans İmparatorluğu pek tabi haberdardı fakat onun kendileri için bir tehdit olmayacağını düşünüyorlardı. Ayrıca, Anadolu coğrafyasına zorunlu göçe tabi tutulan diğer Ermeni gruplarının bir araya toplanması, birlik içinde hareket etmeleri ve silahlanmaları Bizans yöneticileri tarafından avantaj olarak görülüyordu. Bizans gözüyle Ermeniler, uç bölgelerden gelebilecek saldırılara karşı açık hedef olduklarından ve Bizans İmparatorluğunun ordusunun bölgede bir çarpışmaya girmesine gerek kalmadan hazır bir askeri yapılanmayı zaman içerisinde gerçekleştireceklerinden sınırlarda "limes" olarak yerleştirilme siyasetini benimsediler. Böylece Philaretos'un saldırı ve fetih hareketlerine, Bizans yöneticileri bir süre göz yumdular ve menfaatlerine uygun olduğunu kabul ettiler.⁵¹⁶

Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında gereken önem verilmeyen şehirler, genel itibariyle kendi istekleri ile Philaretos'un yönetimi altına girdiler. Mesela Antakya'da şehrinin hâkimi bulunan Katolikos Vahram'ın kardeşi Ermeni Prensi Vasak, iç karışıklık esnasında Rumlar tarafından şehrin çarşısında öldürülmüştü. Bu suikast tertibatı, iki Rum asker tarafından düzenlendi. Mezkûr kişiler, Antakya çarşısında

⁵¹⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵¹⁶ Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 12.

yürümekte olan Vasak’a saygılarını sunmak amacıyla yaklaştılar. Ellerinden bulunan kâğıdı ona uzattılar ve Vasak’ın kâğıdı almak için eğildiği esnada kafasına çekiçe vurarak öldürdüler. Vasak’a bağlı bulunan askerler, yöneticilerine karşı tertip edilen suikast nedeniyle isyan ettiler ve şehrin kalesinde toplandılar. Daha sonra kendi istekleri ile Antakya’yı Philaretos’a verdiler.⁵¹⁷

Bazı liderler Philaretos’un yönetimine kendi istekleri ile girerken, bazıları da bu duruma karşı çıktılar. Bunun en büyük örneklerinden biri Muş (Taron) ve Siirt (Sasun) yerleşkelerini kontrol altından tutan Ermeni Tornig idi. Philaretos, Malazgirt Meydan Savaşı sonrasında bölgenin etkin gücü haline gelmesiyle birlikte, -yukarıda da değindiğimiz- Ermeni Tornig’e elçi göndererek itaat etmesini ve emri altına girmesi istedi. Tornig aldığı bu haber sonrasında *“Bu nasıl iştir ben onun yüzünü bile görmemişimdir”* diyerek teklifini reddetti. Elçiler bu cevabına karşılık ona *“O, birçok askerle beraber sana karşı yürüyecek ve eyaletini tamamen tahrip edecektir”* dediler. Tornig, *“Philaretos’un askerleri kaç kişidir”* diyerek elçilik heyetine sordu. Onlar da *“Yirmi bin kadardır”* dediler. Tornig, *“Benim de bin altım vardır ki bunlar her gün Allah’ın etini ve kanını (communion) alıyorlar. Benim bildiğime göre Philaretos ile askerlerinin imanı yoktur ve en fena günahlarla doludurlar”* dedi. Elçilik heyeti geri dönerek olanları Philaretos’a anlattılar. Muhtemelen Ermeni Tornig’in Philaretos’u dinsiz olarak tanımlamasının sebebi geçmişte Bizans ile yaptığı iş birliği ve dini inancı konusunda kaynaklara da yansıyan tutum dışı hareketleriydi. Philaretos, Ermeni asıllı olmasıyla birlikte siyasi şartlara göre Ortodoks inancını benimsiyor veya Selçuklularla ilişkilerinin gelişimi evresinde Müslüman oluyordu. Philaretos, Tornig’in elçilik heyetine karşı sarf ettiği sözler sonrasında, Tornig’in kayınbabası senyör Grigoris’i elçi olarak tekrar gönderdi. Grigoris, Philaretos’un zalimane tavrını bildiği için elçilik vazifesini kabul etti ve Tornig’in yanına sığındı. Grigoris’in gidişi sonrasında herhangi

⁵¹⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 152.

bir haber alamayan Philaretos, barışçıl yollarla kendisine itaat etmeyeceğini anladığı Tornig üzerine saldırı hazırlığına girişti. Tornig, Philaretos'un üzerine gelmekte olduğunu işitmesi sonrasında Muş ve Siirt havalisinden kendisine bağlı elli bin piyade ve altı bin atlı (?) asker toplayarak Fırat'ın kuzeyine geçti. Bölgede beklemesi sonrasında Philaretos'un kuvvetleri ile karşılaşmayan Tornig, kendisine gelen haberin doğru olmadığını düşündü ve kuvvetlerini dağıttı. Yalnızca yanında bin atlı ile Arşamunik (Palu) mıntikasına çekildi. Bu esnada yanında sekiz bin kişilik kuvvet bulunan Philaretos ile karşılaştılar. Tornig, topladığı askerleri gönderdiğine pişman bir vaziyette elinde bulunan kuvvetlerin mevzilenmesini emretti. Tornig'in kuvvetleri arasında en güvendiği kumandanlardan biri olan Gabos bulunmaktaydı. Gabos, Tornig'in emri ile yanına aldığı üç yüz askerle Philaretos'un bulunduğu ve yönetim kademesinin yer aldığı kanadın üzerine saldırdı. Bu doğru strateji ile kanadı yarmayı başaran Gabos, Philaretos'un da yer aldığı yönetim kademesini dağıtmayı başardı. Birçok önde gelen kumandan ve Ermeni askeri esir aldı. Uğradığı bu başarısız çarpışma sonucunda Philaretos kaçarak canını kurtardı ve Harput'a çekildi. Çarpışmada başarısız olan Philaretos, Tornig'i suikast tertip ederek ortadan kaldırmak ve kendisine destek olan kuvvetlerden daha fazla kayba uğramamak gibi bir politika geliştirdi. Bu sebeple, kaynakta Amr-Kafr olarak isimlendirilen bir emir ile iş birliği yaptı. Amr-Kafr, Philaretos'tan aldığı haberle birlikte, Tornig'in bir kalede bulunduğunu ve yanında az sayıda asker varlığının olduğunu öğrendi. Tornig ile samimi bir ortam yakalamak amacıyla, Tornig'in yakınında bulunan kişileri hediyeler vererek kendisine celp etti. Tornig ile bir ziyafette bir araya gelmeyi başaran Amr-Kafr, onun beklemediği bir anda öldürmek amacıyla üzerine atladı. Tornig, uğradığı saldırının paniğini atlatarak bir bıçak elde etti ve Amr-Kafr'ın karnına sapladı. Amr-Kafr'ın yanında bulunan kişiler de onunla birlikte öldürüldüler. Urfalı Mateos, Tornig'in saldırıya uğraması sonrasında yakınında bulunan kaleye çekildiğini, kaleye girmek üzereyken orada gizlenmiş bulunan

bir Türk'ün mızrağıyla Tornig'in kalbine vurmak sureti ile öldürdüğünü aktarır. Bu kişinin kimliği veya aidiyeti ile alakalı bilgi vermez. Tornig'i öldürmeyi başaran Türk, onun başını keserek Philaretos'a getirdi. Philaretos, Tornig'in başının üst kısmını çıkartarak kendine şarap kadehi yaptı ve Tornig'in geride kalan cesedini yaktırdı. Tornig'in yanmış kemikleri Muş'ta bulunan Surp Garabed manastırında toprağa verildi. Böylece Philaretos, barışçıl yollarla elde edemediği Tornig'in hükmü altındaki toprakları, suikast sonrasında kontrolüne aldı (1072-1073).⁵¹⁸

Philaretos, komşu vilayetleri ele geçirmesi nedeniyle halk nazarında yeni bir önder olarak görülmekteydi. Bu sebeple de şehir halkı ona güvenerek yönetime geçmesini teklif ettiler. O, Antakya'yı ele geçirmesi sonrasında iç karışıklığa neden olan kişileri söz verdiği gibi cezalandırmaktan geri durmadı. Sefer bahanesiyle Antakya'da bulunan tüm Rum askerleri Afşin denilen köye götürdü. Orada, Vasak'a karşı ihanet girişiminde bulunanlar da dahil olmak üzere tümünü kılıçtan geçirdi. Böylece, şehir halkı tarafından kurtarıcı olarak görüldü ve kendine duyulan güveni perçinledi (1076).⁵¹⁹ Antakya, farklı ırk ve inançlara mensup halkın beraber yaşadığı Anadolu şehirlerinden biriydi. Devrin en gelişmiş ve kalabalık şehirleri arasında yer alan Antakya'da, Anadolu'nun zengin insanları yaşıyor ve ticaretle meşgul oluyorlardı. Frank, Süryani, Yahudi, Ermeni gibi farklı din ve mezhepten kişilerin bir arada yaşadığı bir merkezdi.⁵²⁰ Ermeniler de uzun süredir bu şehirde ikamet ediyorlardı ve kuvvetli gruplar arasında sayılıyorlardı.⁵²¹ Ayrıca şehir, Hristiyanlık açısından önemli bir yerd.

⁵¹⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 147-150.

⁵¹⁹ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 180. Urfalı Mateos, bu olayların Müverrih Vardan'ın aksine 1078-1079 yıllarında yaşandığını ifade eder. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 153.

⁵²⁰ Wilbrand von Oldenburg, a.g.e, s. 24. Antakya'nın kozmopolite durumu uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir. Haçlı devri müellifleri de bu duruma vurgu yaparlar. *Deniz aşırı Ülke'den Havadisler Haçlıların Mektupları (1097-1252)*, çev. Abdurrahman Onur Çalışır, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2018, s. 25.

⁵²¹ Hatice Bolat, a.g.e, s. 75.

İnaniş'a göre Hz. İsa'nın havarileri eliyle Hristiyanlık bu şehirde kabul edilmiş ve yayılmıştır. Pek tabi bu anlatım, olağanüstü vakaları da içerisinde barındırır.⁵²²

Tam olarak tüm şehirlerin ele geçiriliş tarihleri kaynaklara yansımamakla birlikte Philaretos'un; Kilikya, Antakya, Maraş, Khişumi, Raban (Araban), Edessa (Urfa) ve Malatya'ya hâkim olduğunu bilmekteyiz.⁵²³ Bu şehirler arasında yer alan Edessa (Urfa), Urfalı Mateos'un nakline göre 1083 yılında Philaretos'un yönetimi altına girdi. Philaretos'un Urfa'yı ele geçirmesi fetih sonucunda değil Antakya'da olduğu gibi şehir halkının teklifi neticesinde gerçekleşti. Öyle ki Urfa, Vasil isimli bir dük tarafından yönetilmekteydi. O, halk tarafından oldukça sevilen, şehri imar eden, barışı koruyan ve saygı duyulan bir yöneticiydi. Onun ölümü sonrasında uzun süre matem tutan Urfa halkı, Selçuklulara karşı başarılı mücadeleler vererek kendilerini koruyan Ermeni Simbat'ı dük olarak tayin ettiler. Simbat, altı ay bu vazifesini devam ettirmesinden sonra şehrin ileri gelenlerinden İşkhan, onun dukalığını elinden almak istedi ve isyan çıkardı. Şehirde kalabalık bir taraftar kitlesi bulunan İşkhan, dukalığa kendisinin gelemeyeceğini ve Ermeni Simbat'a karşı başarılı olamayacağını anlaması sonrasında Philaretos'un yanına giderek ondan yardım istedi. Philaretos ile görüşen İşkhan, Philaretos'a Urfa'ya gelerek şehri yönetmesini teklif etti. Teklifi makul gören Philaretos Urfa'ya gitti ve şehri yönetmeye başladı fakat kısa bir süre sonra İşkhan ve Simbat'ı taraftarlarıyla beraber tutuklattı. Urfa'da bulunan Ermenilere şehir yönetiminden el çektiren Philaretos, şehirde bulunan Ermenilerin bir kısmını Maraş'a sürgün etti. Sürgün edilen şehir halkı, rahat bir şekilde hayatlarını devam ettiremediler ve Maraş'ta zincire vurularak hapsedildiler. İşkhan'ın ise gözlerini çıkarttırdı. Böylece Philaretos, şehir

⁵²² Nazîr İbrâhîm, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Müjgân Çakır, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2019, s. 141-142.

⁵²³ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 331. Süryani Mihail, Gregory Abu'l-Farac'ın nakline ilave olarak Tarsus, Misis ve Anavarza havalisinin de Philaretos tarafından ele geçirdiğini zikreder. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Başka bir Ermeni kaynağımız ise Philaretos'un; Tarsus, Anavarza, Antakya ve Malatya çevresini hakimiyeti altında tuttuğunu nakleder. *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, a.g.e, s. 31.

halkının kendi iç anlaşmazlıklarından yararlanarak Urfa'yı ele geçirmeyi başardı. Kendisine karşı gelme ihtimali olan şehrin eski yönetimini de ortadan kaldırarak gelecekte karşılaşılabileceği tehlikelerin önüne geçti (1083).⁵²⁴

Philaretos, VII. Mihail Dukas'dan sonra Bizans İmparatoru olarak takdis edilen III. Nikephoros Botaneiates'e (1078-1081) kendi isteği ile bağlılığını açıkladı. Hatta III. Nikephoros Botaneiates'e gönderdiği bir mektupta, VII. Mihail Dukas ve yönetimini eleştirdi ve bir imparatora yakışmayan sözlerle davrandığını iddia etti. Böylece III. Nikephoros Botaneiates'in İmparatorluğu öncesinde Bizans'a bağlanmama sebebini açıkladı ve haklılığını ortaya koydu.⁵²⁵ Dönem müellifleri, -muhtemelen bu mektuplaşmalar sonrasında- Philaretos'un İstanbul'a giderek Sebastos unvanı aldığını, bununla birlikte ona altın ve silah yardımı yapılarak güçlendirildiğini ifade ederler.⁵²⁶ Philaretos için Bizans ile anlaşmak menfaatlerine uygun bir zemindi. Çünkü Bizans ile çatışma ortamından kaçıyor üstelik pek çok avantaj elde ediyordu. Bizans'ın *"bütün buyruklarına itaat eden hizmetkarı"* durumuna gelmesiyle birlikte, Bizans'ın başıboş doğu ordularının emri altına girmesini sağladı. Philaretos bu yöntemle hem Bizans ile çatışma durumunun önüne geçti hem Bizans'ın desteğini aldı hem de aldığı unvan gereğince halk nazarında Bizans'ın politikalarını uygulayan bir yönetici vasfı kazandı. Onun tek dezavantajı dönemselsel olarak Bizans'a ödeyeceği vergi oldu. O, bu politika gereğince tanındı ve bölgesinde etkin bir rol sahibi oldu.⁵²⁷ Dönem müellifleri, Ermeni Philaretos'un yönettiği şehirlerde oldukça acımasız bir şekilde hareket etmesinden dolayı onu kötü şekilde anarlar. Mesela Urfalı Mateos, Philaretos'a *"şeytanın birinci*

⁵²⁴ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 160-161.

⁵²⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵²⁶ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 331. Süryani Mihail'e göre Philaretos, İstanbul ziyaretinde Auguste unvanı aldı. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Mikhael Attaleiates ise bu unvanı Kouropalates olarak ifade eder. Bkz. Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 296.

⁵²⁷ Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 26.

oğlu” yakıştırmasını yapar. Ayrıca, “O, Hristiyanlara karşı harp etmeye başladı çünkü o Hristiyan olmakla beraber imansız bir adamdı” der.⁵²⁸

3.3. İslam Liderleri Anlaşmazlığında Ermeni Philaretos

Arap asıllı Ukâyli handedanının lideri pozisyonunda olan Müslim b. Kureyş, 1061-1085 yılları arasında Musul merkezli olarak Irak’ta hüküm sürdü. O, Tuğrul Bey döneminde Selçuklular ile uyumlu bir ilişki takip etmekle birlikte, Tuğrul Bey’in ölümü sonrasında Musul çevresinde yağma hareketleri düzenledi. Alp Arslan, amcası Tuğrul Bey’in ölümü sonrasında tahta geçmesiyle bölgede huzursuzluğun baş göstermemesi ve Selçuklu idaresinin devamlılığının sağlanması adına Müslim b. Kureyş ile görüşme gerçekleştirdi. Hemedan’da yapılan görüşmede, Müslim b. Kureyş’e Musul’a ek olarak; Hît, Enbâr, Herbâ, es-Sîn, el-Bevâzic gibi yerleşkeler de iktâ olarak tahsis edildi. Alp Arslan, Müslim b. Kureyş ile akrabalık ilişkileri kurmak, bu yolla onun kontrolünün daha rahat sağlanmasını temin etmek istedi. Bu sebeple kardeşi Safiye Hatun ile Müslim b. Kureyş’i evlendirdi. Müslim b. Kureyş, Alp Arslan’ın yönetiminde sadakatini devam ettirerek Irak’ta Selçuklular adına faaliyetler yürüttü. Alp Arslan tarafından Irak’a şıhnelik vazifesi için görevlendirilen Aytekin ve Gevherâyin gibi kumandanlarla irtibatlı olarak hükmünü devam ettirdi.⁵²⁹ Müslim b. Kureyş ile Alp Arslan arasındaki ilk sürtüşme onun Malazgirt Meydan Muharebesine tâbi-metbuu ilişkisi kapsamında beklenen desteği göndermemesi ile başladı. Malazgirt’ten kısa süre sonra hayatını

⁵²⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 147.

⁵²⁹ Emre Ömür, *Büyük Selçuklular Döneminde Musul’un Türk Valileri*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2024, s. 63-64. Mevlüt Günler, “Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 44, Konya 2020, s. 239-240. Safiye Hatun, birden fazla evlilik yapmıştır. Müslim b. Kureyş ile 1070 yılında evlendirilen Safiye Hatun’un evliliği, Müslim b. Kureyş’in ölümüne değin devam etmiştir. Hayatıyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Suat Kaymak, “Bir Selçuklu Hâtûnu’nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, Tarih Dergisi, S. 58, İstanbul 2013, s. 25-42.

kaybeden Alp Arslan'ın yerine Melikşah'ın tahta geçmesi, Müslim b. Kureyş için yeni bir siyasi manevrayı beraberinde getirdi. Melikşah iktidarının ilk yıllarında amcası Kavurt Bey ile taht mücadelesine girdi. Bu mücadelede Müslim b. Kureyş Melikşah'ı destekledi ve eski prestijini yeniden elde etti.⁵³⁰

Müslim b. Kureyş, her ne kadar Melikşah'a bağlı olarak hareket ediyor gibi gözükse de Irak'ta bulunan Arapların desteğiyle zaman zaman kendi menfaatlerine uygun politikalar yürütmekten geri durmadı. O, Irak Selçuklu hükümdarı Tutuş'u karşısına alarak Urfa, Rakka ve Harran'ı ele geçirdi. Bu politikasında Tutuş ile müttefik gibi gözükmeyle birlikte, Melikşah'a tabiiyetini bildiriyor, iki tarafla da iyi geçinmeye çalışıyordu. Uzun süreden beri Tutuş ile Müslim b. Kureyş arasında meydana gelen gerginlik, Müslim b. Kureyş'in Tutuş'un egemenliğinde olan Dımaşk'ı kuşatması ile iyice tırmandı (1083). Selçuklular ile Müslim b. Kureyş arasındaki bu gerginlik, Mervâniler hakimiyetinde bulunan Diyarbakır'ın, Melikşah'ın izni ve talebi doğrultusunda Abbasi Veziri Fahrüddeve b. Cehîr'e ikta etmesi ile patlak verdi.⁵³¹

Diyarbakır Mervani Emiri Nasrüddevle Mansur, bölgede etkin bir siyaset takip ediyor, Büyük Selçuklu Devleti'nin genişleme politikasına karşı ikiyüzlü bir siyaset izliyordu. Melikşah, Suriye'den başlayan ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölge istikrarının sağlanması adına Fahrüddeve Cehîr'i; Artuk, Çubuk Dilmaçoğlu Muhammed ile birlikte Diyarbakır'a sevk etti.⁵³² Melikşah'ın bu desteği Fahrüddeve'nin Müslim b. Kureyş'e karşı başarı elde edemeyeceğini düşünerek yardım talep etmesi sonrasında meydana geldi. Mervani lideri Mansur ise bölgesel dengeleri

⁵³⁰ Mevlüt Günler, a.g.m, s. 241.

⁵³¹ Emre Ömür, *Büyük Selçuklular Döneminde Musul'un Türk Valileri*, s. 70-72.

⁵³² Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e, s. 174. İbnü'l-Ezrak, a.g.e, s. 193. Melikşah, Diyarbakır'ın ikta olarak verilmesi için birkaç şart sundu. Bu şartlar kapsamında Fahrüddeve Cehîr; "*Devlet hazinesine yılda belli miktarda vergi ödeyecek, Diyarbakır'daki kendi sarayının kapısında üç namaz vaktinde (sabah-akşam-yatsı) davul (nevbet) çaldıracak, sultana ait ordugahta namaz vakitlerinde günde beş kez davul çaldıracak, Cuma hutbelerinde sultanın adından sonra kendi adını okutturacak, bastıracağı paralarda da hutbede olduğu gibi sultanın adından sonra kendi adını koyacak*" Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 255.

göz önüne alarak Müslim b. Kureyş'e başvurdu ve müttefiklik teklif etti. Müslim b. Kureyş ve Mansur Diyarbakır'da bekledikleri esnada, Artuk Bey'in de içerisinde bulunduğu Selçuklu destekli Fahrüddeve'nin ordusu görüldü. Fahrüddeve ve Artuk, Müslim b. Kureyş'e geri çekilmesini salık verseler de o *"Siz bir merhale geri çekilin ben de gece memleketime döneyim"* dedi. Buna karşılık Artuk Bey, *"Ben sultanın bayraklarını asla geri çekmem"* diyerek bu teklifi kabul etmedi. Artuk Bey komutasında bulunan Türkmenler müzakere görüşmelerinden haberdar olmaları sonrasında *"Biz uzak memleketlerden yağma amacıyla buraya geldik. Onlar ise barış yapmak için acele ediyorlar"* dediler ve Artuk Bey'e haber vermeksizin Müslim b. Kureyş'e karşı saldırıya geçtiler.⁵³³ Türkmenlerin saldırısı sebebiyle Müslim b. Kureyş Diyarbakır'a sığınmak zorunda kaldı. O, hayatını kurtarmak için Artuk Bey'e *"Seni kalbimde işte böyle bir günde iyilik yaparsın diye sakladım. Elbette sen de bana böyle bir günde iyilik yapmak istersin. Bu nedenle senin bana iyilik yapmanı bekliyorum"* dedi. Bu iyilik karşılığında da yüklü bir ödeme yapacağını sözünü verdi. Bu teklifle Artuk Bey'in yardımını alan Müslim b. Kureyş, şehirden kaçarak Rakka'ya ulaştı ve hayatını kurtardı (1084). Melikşah, Müslim b. Kureyş'i bu hareketinden dolayı cezalandırmak amacıyla bölgeye intikal etse de kardeşi Tekiş'in isyanı nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. Bu fırsatı değerlendiren Müslim b. Kureyş, Melikşah'tan af diledi ve yaptıklarından ötürü pişman olduğunu dile getirdi. Böylece kısa bir süre de olsa hayatta kalmayı başardı.⁵³⁴

Mervani Emiri Mansur, Müslim b. Kureyş'in Melikşah ile anlaşması sonrasında yalnızlaştı. Mecburi bir politika ile Melikşah'a giderek pazarlık yapmak ve hükmü altında bulunan toprakları kurtarmak istedi. Melikşah, Mervani Emirine Diyarbakır ve Silvan'ı vermeyi teklif etse de onun Hristiyan veziri Ebû Sâlim surlarının güvenli

⁵³³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 259.

⁵³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 259-260. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, C.10, s. 125-126. Emre Ömür, *Büyük Selçuklular Döneminde Musul'un Türk Valileri*, s. 71-74.

olduğunu, bu sebeple de Selçuklular tarafından ele geçirilemeyeceğini bildirmesiyle anlaşma sağlanamadı. Kısa süre sonra Diyarbakır'da bir halk ayaklanması vuku buldu ve şehir Selçuklulara teslim oldu. Böylece, Diyarbakır gibi müstahkem bir mevki Selçuklu topraklarına katıldı. Ele geçirilen bölgelerden olan Harput, Türkmen Beylerinden Çubuk'a verildi ve on beş sene sürecek bir beylik ortaya çıktı (1085).⁵³⁵

Antakya hâkimi Ermeni Philaretos'un siyasi zekâsı ve elde ettiği mevkilleri bırakmama azmi oldukça yüksekti. O, dönem şartlarına göre düşmanla dost, dost ile düşman olma yoluna gidebiliyordu. Bunun en güzel örneklerinden biri Müslim b. Kureyş'in Philaretos eliyle güçten düşürülmesi oldu. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Melikşah ve Tutuş ile aralarında yaşanan bu gerginliklere rağmen uzun süre suskun kalamayarak tekrar faaliyete girişti. O, kısa süre içerisinde doğru hamleleri ve başarılı siyaseti sayesinde Philaretos'un hükmü altında bulunan Antakya'ya kadar egemenliğini ulaştırmak ve vergiye bağlamak niyetine girdi. İstedikini elde eden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Antakya'nın vermekle yükümlü olduğu otuz bin altın vergiyi göndermemesi üzerine sefer hazırlığına girişti. Bu haberi alan Antakya halkı, ona mektuplar göndererek şehri almasını, ona destek olacaklarını bildirdiler. Antakya'da bulunan kişiler ile Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in yazışmaları, Hristiyan bir kâtip tarafından yapılıyordu. Müslim b. Kureyş, kâtibine çok güvendiği için mektupları ondan almıyordu. Kâtip, Antakya'nın alınacağını ve şehir içerisinde Philaretos'a karşı bir ihanet programı yürütüldüğünü anlaması sonrasında, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in Halep'te bulunduğu bir esnada kaçarak Antakya'ya geldi ve mektupları Philaretos'a teslim etti. Philaretos mektupları elde etmesinden sonra kendisine ihanet ederek Müslim b. Kureyş ile mektuplaşan üç yüz kişiyi yanına getirterek hepsini öldürttü. Müslim b. Kureyş'in gücünden korkan ve kendisine bir müttefik edinmesinin gerekliliğinin

⁵³⁵ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e, s. 174. Mervaniler, Selçukluların ilk Anadolu akınlarından itibaren Bizans ile iş birliği yapmışlardır. Azîmî, a.g.e, s. 6. Çubuk hakkında detaylı bilgi için bkz. Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 41.

farkında olan Philaretos, Melikşah’a mektup yazarak “*Müslim’in Mısır halifesiyle mektuplaştığını ve kendisine Mısır’dan hilat ve altın gönderildiğini*” bildirdi. Kendi topraklarını kısa bir süre de olsa yönetme garantisini elde eden Philaretos, Melikşah’a çeşitli hediyeler göndererek Müslim b. Kureyş tehlikesinden kurtulmaya çalıştı. Philaretos’un Melikşah’a gönderdiği mektuplardan sonra vezir Nizamülmülk, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş’e mektup yazarak onu yaptıklarından ve tutumlarından dolayı kınadı. Müslim b. Kureyş yaşananlara rağmen yaptıklarının haklılığını savunarak “*Mısır halifesinden bana mektuplar geldiği zaman Mısır halifesinin ilgi duyduğu ben dostunuza sizler sahip çıkıp ilgi gösterin ve beni elinizden kaçırmayın*” dedi. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş’in saldırısından Hristiyan kâtibin desteği ile haberdar olan Philaretos, siyasi zekasını kullanarak kurtulmayı başardı. Böylece Melikşah ve Şerefüddeve Müslim b. Kureyş’i iki düşman kuvveti haline getirerek kendi hakimiyetini kısa süre de olsa garanti altına aldı. Philaretos eliyle Melikşah’a ulaştırılan mektuplar, Müslim b. Kureyş’in hayatının son hatası oldu.⁵³⁶

3.4. Ermeni Philaretos’a Gerçekleştirilen Darbe Harekâtı: Kutalmışoğlu

Süleyman Şah’ın Antakya’ya Davet Edilmesi ve Antakya’yı Fethi (1085)

Halk, Ermeni Philaretos’un kötü davranışlarından ve baskıcı politikasından oldukça rahatsızdı. Onun yönetimine kendi istekleri ile girmelerine rağmen birçok olumsuzluğa şahit oldular ve büyük bir kıyım politikasına maruz kaldılar. Ona karşı ilk ihanet girişimi Antakya’dan geldi. Philaretos’un Urfa’da bulunduğu esnada,⁵³⁷ yerine şehir yönetimini üstlenmesi için vekil olarak bıraktığı kişi Süleyman Şah’a haber

⁵³⁶ Sibt İbnü’l Cevzi, a.g.e, s. 246-247. Antakya, yönetim bölgesi şemasında Halep’e bağlı idi. Bu sebeple vergilerini Halep hakimine ödemek zorundaydı. Ebü’l-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, s. 52.

⁵³⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 161. Aksarayi, Philaretos’un bir düğüne katılmak üzere şehirden ayrıldığını ifade eder. Bkz. Aksarayi, a.g.e, s. 19. Sibt İbnü’l-Cevzi onun bu esnada Antakya’ya bağlı bir yörede olduğunu aktarır. Sibt İbnü’l-Cevzi, a.g.e, s. 261.

gönderdi. O, bu ihaneti Philaretos'un oğlu ile birlikte düzenledi. Çünkü Philaretos, kendi ailesi ve adamları da dahil olmak üzere herkese eziyet etmekteydi. Hatta kendi oğlunu hapse attırmıştı.⁵³⁸ Philaretos'un baskıcı politikasının yanında doğuda yaşayan halk genel anlamda Bizans yönetiminden rahatsızdı. Öyle ki Bizans; kilise vergisi, toplum vergisi, kan vergisi, hasat vergisi, savaflara katılma, asker gönderme, malzeme ve gıda temini gibi isteklerle halkı bunaltmış vaziyetteydi. Bizans tarafından tanınan ve yöneticileri bulunan Philaretos'un tutumsuz tavırları bardağı taşıran son damlaydı.⁵³⁹

Onun yokluğunu fırsat bilen şehir yönetimi ve halkı, Süleyman Şah'a kendi istekleri ile şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Aldığı haber sonrasında hızlı bir şekilde hazırlığını tamamlayan Selçuklu sultanı, üç yüz süvari ve kalabalık bir piyade grubu ile Antakya'ya yola çıktı. Önce deniz yolu ile ilerleyen Süleyman Şah, sonrasında ordusu ile birlikte karaya çıkarak sarp dağlardan ve dar boğazlardan geçti.⁵⁴⁰ Antakya

⁵³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 261. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî'l-Târîh*, C.10, s. 128. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 21. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2023, s. 46. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 5-7.

⁵³⁹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 105.

⁵⁴⁰ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 331. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 21-22. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 5-7. Süryani Mihail, Süleyman Şah komutasındaki kuvvetlerin üç bin kişiden müteşekkil olduğunu ifade eder. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 30. Geç dönem müellifi olan Korykoslu Hayton, Süleyman Şah'ın Antakya muhasarasının talimatını Melikşah'ın verdiğini ifade eder. Bkz. Korykoslu Hayton, a.g.e, s. 64. Hamdullah Müstevfî de onunla aynı bilgileri verir. Hamdullah Müstevfî, a.g.e, s. 434. Süleyman Şah'ın Antakya fethi ve şehir yöneticileri ile iş birliği hakkında en detaylı bilgiyi “*Türkler her gün yöreyi talan ettiğinden ve ona hiç göz açtırmadıklarından, Türklerden yana geçmeye ve onlardaki âdet üzere kendisi de sünnet olmaya niyetlendi. Bu sırada oğlu, onu bu aptalca tasarımıından vazgeçirmek için ısrarla bastırıyordu. Ne var ki yerinde öğütlerine kulak verilmiyordu. Bunun üzerine umutsuzluğa kapılarak sekiz gün yolculuktan sonra İznik'e vardı. O sırada Sultan unvanını takınmış bulunan Emir Süleyman'ı (Kutalmışoğlu Süleyman Şah) buldu. Onu antakya'yı kuşatmaya yönlendirdi ve babası ile savaşa girmeye kışkırttı. Süleyman'ın buna aklı yattı ve Antakya üzerine sefere çıkarken İznik'de yöneticisi (Naip) olarak Ebu'l Kasım'a bıraktı. Onu, tüm komutanlarına buyruk verecek başkomutan olarak atadı. Kendisi ise yanında Philaretos'un oğlu ile görülmek için yalnız geceleri -gündüz olunca dinleniyorlardı- sürdürülen 12 günlük bir yolculuktan sonra Antakya'ya vardı ve ilk saldırıda kenti ele geçirdi”* pasajıyla Anna Komnena verir fakat bu bilgiler diğer kaynaklarca teyit edilemez. Bu sebeple, Philaretos'un oğlunun İznik'e gitme bahsine dikkatli yaklaşmakta fayda vardır. Bkz. Anna Komnena, a.g.e, s. 194.

muhasarası öncesinden de Tarsus'u zapt etti.⁵⁴¹ Anadolu'da bulunan Selçuklu aleyhtarı gruplar, Süleyman Şah'ın gelişi nedeniyle geçitleri kapatmaya ve ilerlemesine mâni olmaya çalıştılar. Selçuklu kuvvetlerinin takip edilmesi için casuslar gönderdiler. Süleyman Şah, Selçuklu harp sanatının en güzel örneklerinden birini vererek atların ters nallanmasını emretti. Böylece onu takip eden casusları atlatmayı başardı ve Antakya önlerine geldi.⁵⁴² Süleyman Şah, Philaretos'un Antakya'da bulunmaması ve şehri korumakla görevli askerlerin de ona refakat etmesi nedeniyle rahat bir saldırı yürüttü. Halep kapısında şehri muhasara altına aldı.⁵⁴³ Bu esnada şehir halkı uyuyordu ve olanların farkında değillerdi.⁵⁴⁴ Süleyman Şah, kendisini davet eden Antakya şihnesi ile görüştü ve onun surlara dayadığı merdivenleri kullanmak suretiyle birkaç adamını içeriye sokmayı başardı.⁵⁴⁵ Mencekoğlu isimli Türkmen beyinin de Süleyman Şah'a süvarileriyle birlikte destek olmasıyla Selçukluların kuvveti daha da arttı.⁵⁴⁶ Antakya'nın surları oldukça kuvvetliydi ve yetmiş burcu bulunuyordu.⁵⁴⁷ Şehre giren Selçuklu askerleri Fâris kapısının sürgüsünü kaldırarak şehre giriş yolunu açtılar.

Philaretos'un oğlunun İznik'e gitme bahsi başka uzmanlar tarafından da yanlış kabul edilmektedir. Bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e, s. 28.

⁵⁴¹ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 331. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 141. Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 261.

⁵⁴² *Târihü'l Selcuk Der Anatoli*, s. 78-79.

⁵⁴³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 161. Bu kapı, muhtemelen şehrin doğu kısmında bulunuyordu. İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 44.

⁵⁴⁴ Aksarayı, a.g.e, s. 19.

⁵⁴⁵ Müneccimbaşı, a.g.e, s. 5-7.

⁵⁴⁶ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 23.

⁵⁴⁷ Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adli Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 51. Antakya şehrindeki burç sayısı, on ikinci yüzyılda artarak üç yüz atmışa ulaşmıştır. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 320. Zekerîya el-Kazvinî, a.g.e, C.1, s. 194. 14. yüzyılın önemli müelliflerinden olan Ebü'l-Fidâ, Antakya ile alakalı detaylı bilgiler verir. Şehirde bağların ve ağaçların geniş yer kapladığını, kalesinin oldukça mukavemetli olduğunu zikreder. Ayrıca, mukavemetli olduğunu ifade ettiği Antakya kalesini, "Rum kalesi" olarak anar. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l Büldân*, s. 435.

Böylece Selçuklular, içeriden aldıkları destekle Antakya'ya girdiler.⁵⁴⁸ Şehir halkının bir kısmı Süleyman Şah'a karşı direnmeyi tercih ettiler.⁵⁴⁹

Süleyman Şah yönetimindeki Selçuklu askerlerinden çekinen ve kendilerini koruyacak ordudan yoksun bulunan halk, iç kaleye sığındı. Süleyman Şah, şehrin teslim edilmesi halinde kimseye zarar gelmeyeceğine dair söz verdi. İç kalede bulunan halk bir süre direnerek dışarı çıkmak istemeseler de kendilerine verilen söz nedeniyle iç kaleyi de açlığın ve susuzluğun verdiği tesirle teslim ettiler.⁵⁵⁰ İç kalede bulunan şehir ahalisinin teslim olması bir aydan uzun sürdü.⁵⁵¹ Süleyman Şah, kendisine karşı direnmelerine rağmen şehir halkına kötülük yapılmamasını, evlere girilmemesini, Hristiyan kadınların nikaha alınmamasını ve çarpışma esnasında zarar gören yerlerin tamir edilmesini emretti (1085).⁵⁵² Bu tavrı nedeniyle Antakyalı Hristiyanlar Süleyman Şah'a karşı sevgi ve saygı beslediler.⁵⁵³

Süleyman Şah, Hristiyan elinde bulunan bir şehrin fethi sonrasında uygulanagelen gelenekleri icra ederek Antakya'daki kiliselerden birinin camiye çevrilmesini buyurdu.⁵⁵⁴ Camiye çevrilen kilisede ilk Cuma namazını yüz on müezzinin okuduğu ezana müteakip kalabalık bir cemaatle birlikte kıldı.⁵⁵⁵ Şehri hakimiyeti altına

⁵⁴⁸ Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 46.

⁵⁴⁹ Müneccimbaşı, a.g.e, s. 5-7.

⁵⁵⁰ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 161. Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 117-118.

⁵⁵¹ Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 47. İbnü'l Kalânîsî, 1091 yılında yaşanan deprem sonucunda Antakya'nın yetmiş kulesinin yıkıldığını ifade eder. Buradan yola çıkarak, Antakya'nın mimari bakımdan gelişmişlik seviyesinin çevre şehirlere nazaran çok daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 48.

⁵⁵² Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 331-332. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târîh*, C.10, s. 128. Müneccimbaşı, a.g.e, s. 5-7.

⁵⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 262.

⁵⁵⁴ Süryani Mihail, a.g.e, s. 30.

⁵⁵⁵ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 23

alan Süleyman Şah yüklü miktarda ganimet elde etti.⁵⁵⁶ Şehir halkına ve ekonomisine zarar vermekten kaçınan Süleyman Şah, muhasara esnasında yağmadan elde edilen malların şehirden çıkarılmamasını ve ucuz da olsa Antakya’da satılmasını uygun gördü. Antakya halkı, Süleyman Şah’ın bu uygulamaları nedeniyle aynı dini paylaştıkları Philaretos’tan çok Süleyman Şah’ın yönetiminden memnun kaldılar.⁵⁵⁷ Antakya’nın ele geçirildiğini öğrenen Philaretos, ah çekerek kederlendi fakat bir şey yapamadı. Antakya’da mevcut bulunan kozmopolite durumu kontrol edilmesinin ve ele geçirilmesinin önündeki en büyük engellerdendi. Halk birbirine iyi gözle bakmıyor, dini inanç yapılarını ve kaidelerini eleştiriyorlardı. Bu anlayıştan en çok yara alanlar da Ermenilerdi. Şehirde bulunan diğer ırka ve mezhebe bağlı kişiler tarafından küçük görülüyorlar, inançlarından kaynaklı sapkın oldukları söyleniyordu. Şehir yöneticiliğine Ermeni Philaretos’un gelmesi de bu durumda bir değişikliğe gidilmesini sağlayamadı.⁵⁵⁸

3.5. Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın ve Ermeni Philaretos’un Hayatını

Kaybetmesi

Süleyman Şah, Antakya’yı ele geçirmesinden sonra Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah’a durumu bildirdi. Melikşah adına sikke kestirdi ve hutbe okuttu.⁵⁵⁹ El-Ebiverdî, “Kırmızı kum tepesinin (sık) çalılıklarında kızıl atın perçemi misali bir ateş parladı. Kaleleri İskender’e karşı direnen Rum (diyarındaki) Antakya’yı fethettin. Küheylanların, o şehrin tepelerini çiğneyip geçti ve dümdüz etti. Rum (diyarının) kızları da (korkudan) çocuklarını düşürdü” diyerek Antakya’nın fethi haberini Melikşah’a

⁵⁵⁶ Aksarayı, a.g.e, s. 19.

⁵⁵⁷ Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 332.

⁵⁵⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 162.

⁵⁵⁹ Aksarayı, a.g.e, s. 19.

verdi ve onu tebrik etti.⁵⁶⁰ Melikşah, aldığı bu haber sonrasında İsfahan'da fetih kutlamaları yaptırdı ve müjde davulları vurdurdu.⁵⁶¹ Süleyman Şah, şehrin yönetimi ile alakalı Melikşah'tan gelecek haberi beklediği esnada, Müslim b. Kureyş'ten elçiler geldi. Şam ve Arap diyarının ıktalarını Müslim b. Kureyş'in aldığı, Antakya'nın da bu bölgeye dahil olduğunu söyleyerek üç yüz bin dinar cizye talep ettiler. Süleyman Şah, Antakya'nın durumu ile alakalı Melikşah'ın haberdar edildiğini, Antakya'nın artık İslam beldesi haline geldiğini, bu sebeple de cizyenin talep edilemeyeceğini söyledi.⁵⁶² Buna karşılık Müslim b. Kureyş, *"Biz başka bir şey tanımayız ve bilmeyiz. Yalnızca para istiyoruz"* dedi.⁵⁶³ Bu sürtüşmedeki asıl sebep, bölge hakimiyeti anlayışının doğurduğu iktidar mücadelesiydi. Hristiyan müelliflerinin bildirdiği üzere Süleyman Şah, kısa süre içerisinde geniş bir coğrafyayı hakimiyeti altına almıştı. İznik, Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak Süleyman Şah'ın yönetimi altında bulunmaktaydı. Buna ilave olarak İzmit ve Konya'da ele geçirilmişti. Süleyman Şah'ın son seferinde

⁵⁶⁰ Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî, *Dîvânü'l-Ebîverdî*, tahkik Abdulbasit el-Ünsî, Matbuatul Osmaniyye, Lübnan 1317, s. 139-141. Fetih haberi, Yakut el-Hamevî'nin eserinde de yer almaktadır. Yakut el-Hamevî, a.g.e, s. 343. Bu eserin elimizde bulunmayan Arapça nüshası göz önünde bulundurularak, *"Alaca kırsağın alnı gibi, kırmızı kum tepesinden bir ateş parladı ve kaleleri İskender'e karşı direnen Rum'un Antakya'sını fethettin. Atların ise omuzlarına bastı ve bu esnada övünerek çiğnemen cesetlerini Rumların kızlarına attın"* şeklinde Türkçe tercümesi gerçekleştirilmiştir. Abdülhalik Bakır, *"Yakut El-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi"*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C. 7(1), Elazığ 2010, s. 10. Biz, Ebîverdî'nin divanında yer alan pasajın daha güvenilir olduğunu düşünerek oradan yararlandık ve mezkûr tercümeyi gerçekleştirdik. Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî, a.g.e, s. 139-141.

⁵⁶¹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 24. Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), a.g.e, C. 26-27, s. 186-187.

⁵⁶² Aksarayı, a.g.e, s. 19. İbnü'l-Esîr, cizye meselesini tafsilatlı olarak aktarır ve Müslim b. Kureyş'in Süleyman Şah'ı Melikşah'a itaat etmemekle suçladığını bildirir. Buna karşılık Süleyman Şah, *"İtaat benim uygulayıp yapageldiğim şeydir. Hutbeyi onun adına okutur, sikkeyi de onun adına kestirim. Sultan'a Allah'ın Antakya ve diğer küffar şehirlerinin fethini ancak kendisinin yüzü suyu hürmetine bana nasip ettiğini bildirdim. Benden önceki Antakya hakiminin gönderdiği haraca gelince; o bir kâfirdi, bu sebeple hem kendisinin ve hem de adamlarının baş vergisini (cizye) gönderiyordu. Ama ben Allah'a şükür Müslümanım, sana hiçbir şey göndermem"* sözlerini iletir. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C.10, s. 129. Seyyid Abulkasım Firuzani, a.g.e, s. 132.

⁵⁶³ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 262.

Tarsus ve Antakya'nın alınmasıyla Kilikya coğrafyasının kontrolü sağlanmıştı. Pek tabi bu durum bölgede etkin rol oynayan diğer güçlerin dikkatinin Anadolu sahasına yönelmesine neden oldu. Müslim b. Kureyş, Halep emiri olmakla birlikte Anadolu sahasında fetih hareketleri düzenliyor, cizye toplayarak maddi kazanç elde ediyordu. Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethi tarihinde o da Samusat'ı ele geçirmişti. Böylece iki güç karşı karşıya geldiler.⁵⁶⁴ İlk olarak Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, emrinde bulunan askerleri göndererek Antakya bölgesinde yağma icra ettirdi. Buna karşılık Süleyman Şah da aynı uygulamayı Halep'de gerçekleştirdi.⁵⁶⁵ Müslim b. Kureyş'in asıl korkusu, Antakya'da uygulanan adil yönetim nedeniyle kendi egemenliği altında bulunan topraklardaki insanların da Süleyman Şah'ın idaresine girmek istemeleri ihtimaliydi. Bu sebeple *“Süleyman'ın Antakya'da halka adil ve insafli davrandığı haberi Halep'te yayılmış durumdadır. Korkarım ki Halep halkının da haber gönderip kentin kendisine teslimi hususunu ona bildirirler”* diyerek kurmay heyetine endişesini bildirdi.⁵⁶⁶ Karşılıklı bu sürtüşmeler sonrasında Müslim b. Kureyş, kendisine bağlı kuvvetlerle hareket ederek Antakya'ya yöneldi. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, kalabalık bir ordu ile hareket etmesine rağmen kendi askerleri tarafından ihanete uğradı. Canını kurtarmak hevesiyle hareket eden Müslim b. Kureyş, Antakya sınırına yakın bölgedeki dağlık bir alana çekildi. Müslim b. Kureyş, her ne kadar kendi askerleri tarafından ihanete uğramış olsa da Sümeysat (Samusat) Ermenileri onun en büyük destekçileri olarak yanında kalmaya devam ettiler. Onların haricinde altı yüz kadar Arap da onunla beraberdi.⁵⁶⁷ Kuvvetlerinin bir kısmının kaçmasından sonra güçsüz bir

⁵⁶⁴ Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 332. Süryani Mihail, a.g.e, s. 30. İbnü'l Verdî de Hristiyan müelliflerin bilgilerini teyit eder. Bkz. İbnü'l Verdî, a.g.e, s. 41. Hüseyini, bu şehirler arasında Aksaray ve Kayseri'yi de zikreder. Hüseyini, a.g.e, s. 102.

⁵⁶⁵ Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adh Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 47.

⁵⁶⁶ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 262.

⁵⁶⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 267-268.

pozisyona düşen Müslim b. Kureyş, Süleyman Şah komutasındaki profesyonel ve aidiyet duygusu kuvvetli ordu karşısında uzun süre direnemedi ve hayatını kaybetti.⁵⁶⁸ Süleyman Şah, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in cenazesini de alarak Halep'e gitti ve onu oraya defnettirdi. Daha sonra Halep'in teslim edilmesini istedi. Onun bu isteği kalede bulunanlar tarafından kabul edilmedi. O, Halep halkına vergi yükümlülüğü getirerek bunun Melikşah tarafından kabul edilmesini talep eden bir mektup gönderdi. Melikşah'tan haber gelene kadar Halep halkını hoş tutmak için gayret gösterdi.⁵⁶⁹ Halep ve çevresinde saldırı hareketleri düzenleyen Süleyman Şah, birçok yeri kuşatmasına rağmen ciddi bir başarı elde edemedi. Halep'te bir birlik bırakarak Antakya'ya döndü ve bölgeyi almak amacıyla hazırlık yapmaya başladı.⁵⁷⁰

Süleyman Şah, tüm bu gelişmelerden Melikşah'tan haber beklemekteydi fakat Suriye hâkimi bulunan Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Süleyman Şah'ın bu fetih harekâtından dolayı oldukça rahatsız oldu. Onun, babası Kutalmış gibi isyankâr ve sınır tanımaz biri olduğunu söyleyerek sefer kararı aldı.⁵⁷¹ Süleyman Şah ve Tutuş'un ordusu Halep ile Antakya arasında yer alan bölgede karşı karşıya geldiler.⁵⁷² Süleyman Şah'ın askerleri her ne kadar cesaretle saldırı harekâtı düzenleseler de Tutuş'un ordusu daha kalabalık ve kuvvetliydi. İki Selçuklu asilzadesi, tıpkı babaları Alp Arslan ve Kutalmış gibi çarpışmaya başladılar. Süleyman Şah çok geçmeden, Tutuş'un kuvvetlerine karşı

⁵⁶⁸ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 163-164. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 22. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 332. Aksarayı, a.g.e, s. 20.

⁵⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 269. Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 118.

⁵⁷⁰ İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 45. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adh Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 48. Hamdullah Müstevfî, a.g.e, s. 473. Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 119.

⁵⁷¹ Aksarayı, a.g.e, s. 20.

⁵⁷² İbnü'l Kalânîsî, bu yerin Halep yakınında bulunan Ayn Seylem olduğunu aktarır. İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 46.

mukavemeti devam ettiremedi ve hayatını kaybetti.⁵⁷³ Tutuş Süleyman Şah'ın cesedini bir kefenin içinde ve katırın üstünde Halep'e gönderdi. Şehrin teslimini isteyerek Süleyman Şah'ı Halep'e defnettirdi (1086).⁵⁷⁴ Süleyman Şah'ın ölümünün ardından Melikşah'ın elçileri gelerek Halep ve Antakya'nın yönetiminin Süleyman Şah'a verildiğini söylediler fakat onun öldüğünden haberdar değillerdi. Tekrar Melikşah'ın yanına giderek gelişmeler hakkında onu haberdar ettiler. Melikşah, Tutuş ile Süleyman Şah arasında gerçekleşen çarpışma sebebiyle oldukça üzüldü.⁵⁷⁵ Habersiz bir saldırı harekâtı düzenleyen kardeşi Tutuş'a hakaret ve tehdit dolu bir mektup yazdı.⁵⁷⁶

Philaretos, Tutuş ile Süleyman Şah arasında gerçekleşen bu muharebeden fırsatla Melikşah'ı ziyaret etmeye karar verdi. O, bu ziyaretinde avantaj elde etmek ve Melikşah'a tâbi olmak niyetindeydi. Çünkü, Kutalmışoğlu Süleyman Şah dışında Danişment Ahmet Gazi'nin de baskısı altındaydı. Antakya dışında; yukarı Ceyhan bölgesi, Elbistan, Keysun (Çakırhüyük), Raban (Araban) gibi şehirleri de Ahmet Gazi

⁵⁷³ İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 124. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 169-170. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 277. Hamdullah Müstevfî, Cenâbî, İbn Kesîr ve Hüseyni, Süleyman Şah'ın hayatına kendisinin son verdiğini ifade ederler. Hamdullah Müstevfî, a.g.e, s. 473. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 48. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 264. Hüseyni, a.g.e, s. 102. Ahmed Bin Mahmud ise bu konuda açık bir bilgi vererek Tutuş'un zalimliğinden ve işkence etmesinden çekinen Süleyman Şah'ın göğsünü hançerle parçalayarak canına kıydığını söyler. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 298. Gregory Abu'l-Farac da Ahmed Bin Mahmud'un verdiği bilgileri tekrar ederek Süleyman Şah'ın cenazesinin bulunduğu karnında bir hançer olduğunu nakleder. Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, s. 333. Aşıkpazade, geç dönem müelliflerinden olmasıyla birlikte Süleyman Şah'ın tam olarak nereye defnedildiğini söyleyen nadir kişilerdendir. Onun ifadesine göre Süleyman Şah, Fırat nehrinde boğularak öldürülmüş ve Caber kalesine defnedilmiştir. Güncel durum ile de benzeşmesi nedeniyle Süleyman Şah'ın Fırat'da boğulmuş olabileceği ihtimal dahilindedir. Aşıkpazade, *Aşıkpazaoğlu Tarihi*, haz. Atsız, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015, s. 16. Sıbt İbnü'l-Cevzi, Süleyman Şah'ın yüzüne ok darbesi alması sonrasında hayatını kaybettiğini ifade eder. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 277.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târîh, C.10, s. 136. Zehebî, a.g.e, C. 47, s. 28. Ebû Ya'lâ er-Reîsülecil Meccürresâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), a.g.e, s. 119-120. Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin El-Aylemüz'z-Zâhir Fî Ahvâli'l- Evâil Ve'l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. 49.

⁵⁷⁵ Hamdullah Müstevfî, a.g.e, s. 473. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 298.

⁵⁷⁶ Aksarayı a.g.e, s. 20.

ele geçirmişti.⁵⁷⁷ Urfalı Mateos ve Gregory Abu'l Farac'ın nakillerine göre Keysun bölgesini bu dönemde Philaretos'a bağlı olarak Ermeni Goğ Vasil (Hırsız Vasil) idare etmekteydi. O, bu görevi 1082 yılından beri Philaretos'a bağlı olarak yürütmekteydi. Philaretos hükmü altındaki toprakları kendine sadık bireyler arasında paylaştırarak yönetsel bir rahatlık amaçlamaktaydı.⁵⁷⁸ Tıpkı Goğ Vasil'in Keysun bölgesini Philaretos'un vekili olarak yönetmesi gibi Malatya'yı da Hetum oğlu Toros idare etmekteydi. Siyasi hayatlarının detaylarına hâkim olmamamızla birlikte Toros sonrasında; Ermeni Hareb, Balatianos ve Gabriel şehri yönetmişlerdir.⁵⁷⁹

Philaretos, hakimiyeti altında bulunan Urfa'ya, Baragamos adında bir hadımağasını vekili olarak bıraktı. Philaretos, âdet olduğu üzere yanında birçok kıymet ziynet eşyaları, kıyafetler, binek hayvanları ve katırlarla yola çıktı. Onun gidişinin ardından şehrin ileri gelenlerinden Barsama adlı kişi, destekçileri ile birlikte Philaretos'un vekili Baragamos'a suikast tertip ettiler. Baragamos'un kilisede dua ettiği esnada ona saldırdılar ve canını aldılar. Onun yerine Barsama şehrin yöneticiliğine getirildi (1085).⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 42.

⁵⁷⁸ Goğ Vasil, Philaretos'un ölümünden sonra kendi hakimiyet sahasını genişleterek bölge yönetiminde söz sahibi olmaya devam etmiştir. O, 1082-1112 tarihleri arasında Keysun merkez olmak üzere bir bölgenin yönetimi yürütmüştür ve haçlı seferleri döneminin etkin simaları arasında yer almıştır. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 221. Gregory Abu'l Farac, a.g.e, s. 342.

⁵⁷⁹ Gabriel de Goğ Vasil gibi Philaretos'un ölümü sonrasında Selçuklulara biat eden tarafta yer almıştır. Böylece şehri elinde tutmayı başarmıştır. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Mezkûr müellifin ifadesi ile Gabriel, Selçukluların Anadolu sahasında etkinliği ve Bizans'a karşı başarılı mücadeleleri sebebiyle karısını Abbasi Halifesine göndermiş ve Malatya'nın yönetim iznini içeren bir menşur elde etmiştir. Pek tabi müellifin bu ifadesi güvenilir değildir. Süryani Mihail, a.g.e, s. 37. Philaretos'un ölümü, Anadolu Ermenileri için yeni bir kapı aralamıştır. Onlar, Haçlı Seferleri ile birlikte yeni müttefikler ve farklı oluşumlar içerisinde yer alacaklardır. Tunay Karakök, *"Malazgirt Sonrası Maraş'ta Bir Ermeni Asillî Bizans Ordu Komutanı, Philaretos Brachamios"*, Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (17-19 Kasım 2016- Kahramanmaraş) Bildiri Kitabı, Kahramanmaraş 2017, s. 144-152.

⁵⁸⁰ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 170-171.

Philaretos, Melikşah ile görüşmesinde ona tâbi olacağını ve adına hutbe okutacağını bildirdi. Ayrıca Müslümanlığı kabul etti ve sünnet oldu. Hatta sünnet olması nedeniyle bir süre hastalığa yakalandı. Din değiştirmek uğruna elindeki bölgeleri kaybetmek istemeyen Philaretos, amacına ulaştı ve Elcezire’de gerçekleşen görüşmede Melikşah’tan bir taahhütname alabildi.⁵⁸¹ Urfa’yı dirlik olarak almayı başaran Philaretos’un projesi, şehrin ileri gelenlerinin ve Barsama’nın Melikşah ile temasa geçerek onun yöneticiliğini istememesi sebebiyle sekteye uğradı.⁵⁸² Bu sebeple Philaretos Maraş’a gitti ve orada hayatını kaybetti (1086-1087). Gregory Abu’l-Farac, Müverrih Vardan ve Süryani Mihail’in nakline göre o, ölmeden evvel tekrar Hristiyanlığı kabul etti.⁵⁸³

Ermeni müellifin nakline göre Philaretos’un dininden dönmesinin ve Melikşah’a tabiiyet bildirmesinin ana motivasyon kaynağı Malatya ve çevresinin yönetiminin kendisine bırakılmasını istemesiydi. Kaynakta geçen bilgilere göre bu istek Melikşah tarafından kabul edilse de uygulamaya geçirilmedi.⁵⁸⁴ Yukarıda da görüleceği üzere Philaretos Maraş’a dönerek hayatını kaybetti. Philaretos’un ölümüyle birlikte, hakimiyeti altında bulunan Ermeni prensliği ortadan kalktı. Ermeniler her ne kadar hayatlarını devam ettirseler de Selçuklu saldırıları nedeniyle ağır kayıplara uğradılar.

⁵⁸¹ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, s. 42. Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 333. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 183.

⁵⁸² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, s. 42.

⁵⁸³ Gregory Abu’l-Farac, a.g.e, s. 333. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Müverrih Vardan, a.g.e, s. 183. Süryani Mihail, Philaretos’un Melikşah’a ve Abbasi Halifesine gittiğini nakleder. Diğer müellifler halife ziyaretinden bahsetmezler. Bkz. Süryani Mihail, a.g.e, s. 31. Urfalı Mateos, Philaretos’un Hristiyanlığa düşman kesildiğini ifade eder ve onun tekrar Hristiyanlığa dönmesi ile alakalı bilgi vermez. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 171. Orta çağ devrinde din değiştirme durumu sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bu teşebbüsler genel itibarıyla siyasi menfaat temin etmek için uygulanır. Bu geçişler sadece Hristiyanlıktan Müslümanlığa değil, Müslümanlıktan Hristiyanlığa şeklinde de gerçekleştirilir. Örneğin Bizans İmparatoru III. İoannis Dukas devrinde, on bin Kuman Türkü Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bkz. Paul Wittek, a.g.e, s. 13. Anadolu genelinde çeşitli dönemlerde yine aynı uygulama görülür. Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, a.g.e, s. 358.

⁵⁸⁴ *Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun*, s. 32.

Philaretos sonrasında Urfa şehir yöneticiliğine getirilen Barsama'nın hüküm süresi pek de uzun olmadı. Melikşah'ın Antakya Seferi sebebiyle Musul'dan ayrılmasından sonra, Urfa ileri gelenlerinden bir grup yanına gelerek şehri teslim etmek istediklerini bildirdiler. Melikşah, bu teklif karşısında şehri yönetmesi amacıyla bir Amîd görevlendirdi. Melikşah tarafından görevlendirilen bu yönetici, şehrin ileri gelenleri ile anlaşmazlık içine girdi. Bu sebeple, Melikşah'a şehri teslim eden Ermeniler halk tarafından tutuklatıldı ve Amîd şehirden kovuldu (1086).⁵⁸⁵ Melikşah, şehirde meydana gelen ayaklanma sebebiyle ünlü kumandanlarından Bozan'ı Urfa'ya sevk etti. Bozan, şehre gelerek üç ay kuşatma harekâtında bulundu. Urfa halkı, kendilerine yardım gelmemesi ve açlık nedeniyle Barsama'ya karşı cephe alarak isyan ettiler. Barsama, yönettiği şehirde kendine karşı başlatılan bu ayaklanmayla başa çıkmadığını anladı ve Bozan'a sığınmaya karar verdi. Müellif tam olarak ifade etmese de Barsama'nın surların üzerinden düştüğünü ve omurga kemiğinin kırıldığını ifade eder. Omurgasının kırılması sonrasında üç gün yaşayan ve Bozan'ın yanına getirilen Barsama daha sonra hayatını kaybetti. Barsama'nın ölümü sonrasında Urfa'nın ileri gelenleri Bozan ile anlaşarak şehri teslim ettiler. Bozan, şehir yönetimine kendisine bağlı Khisulukh isimli birini vali tayin etti. Onun yönetiminde iç kargaşalar devam etti. Askar isimli şehrin ileri gelenlerinden biri, Urfa'da yaşamakta olan Ermeni ileri gelenlerine karşı iftirada bulundu. Onun iftiraları sonucunda on iki zengin Ermeni ileri gelen öldürüldü. Bozan, bu haber nedeniyle üzüntü duydu çünkü kimsenin hayatına kıymayacağına dair söz

⁵⁸⁵ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 274. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 173. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 51. Urfalı Mateos, Melikşah'ın Antakya'da bulunduğu esnada topraklarının babası Alp Arslan'ın hakimiyetinde bulunan topraklardan daha geniş olması nedeniyle şükrettiğini, atını Akdeniz'e sürerek kılıcını üç kez denizin içine daldırdığını, "İşte Allah İran denizinden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir" dediğini nakleder. Melikşah bu sevinç sonrasında, elbisesini çıkararak yere serer ve şükür namazı kılar. Şükür namazının ardından yanında bulunan uşaklarına denizden kum almalarını emreder. Aldırdığı kumları, İran'a döndüğünde babası Alp Arslan'ın kabrine serpererek "Ey babam Alparslan! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun dünyayı baştan başa fethetmiştir" der. Urfalı Mateos, a.g.e, s. 171-172.

vermişti (1087-1088).⁵⁸⁶ Netice itibariyle Selçuklular Anadolu sahasında önemli bir manevra kabiliyeti yakaladılar. Melikşah, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın ölümü sonrasında bölge hattına daha da önem addetti ve yöneticiler atadı. Bu kapsamda; Şam'ı Tutuş'a, Halep'i Aksungur'a, Urfa'yı Bozan'a, Musul'u Çökermiş'e, Kudüs'ü Eksük oğlu Artuk'a ve Süleyman Şah'ın ölümü sonrasında Antakya'yı Yağısıyan'a ikta etti. Böylece, Anadolu'nun güneydoğu bölümü ile sınır hattının büyük kısmı Melikşah'ın kontrolüne girdi (1087).⁵⁸⁷

Önemli Bizans müelliflerinden Anna Komnena, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın ölümünden önceki siyasi atmosfere atıfta bulunarak Selçukluların; Karadeniz kıyılarına, Çanakkale Boğazına, Ege Denizine, Antalya yöresine ve Çukurova'ya yayılmış bulunduklarını ifade eder.⁵⁸⁸ Öyle ki Selçuklular, Anadolu'da bulunan tüm şehirleri fethedememiş olmakla birlikte, surların dışında kalan yerleşkelerde rahatlıkla hayatlarını idame ettiriyorlar ve saldırı hareketleri düzenliyorlardı. Bizans, Anadolu topraklarında yer alan kaleler içerisinde sıkışmış vaziyetteydi ve yerel Ermeni liderlerine pek bir yardım gitmiyordu. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında Selçukluların baskısını arttırdığı Anadolu topraklarında henüz yirmi yıl bile geçmeden

⁵⁸⁶ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 173-174. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 275. Bozan tarafından şehre vali olarak atanan kişinin adı Urfalı Mateos tarafından Khisulukh olarak zikredilir. Mehmet Ersan bu ismin Sâlâr Huluh olduğunu aktarır. Bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 51.

⁵⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 113. Azîmî, Süleyman Şah'ın veziri Hasan'dan Antakya'nın teslim alındığını aktarır. Azîmî, a.g.e, s. 30. İbnü'l Adîm'in, Süleyman Şah'ın veziri olan Hasan b. Tahir ile alakalı detaylı bilgi vermektedir. Hasan b. Tahir, Süleyman Şah'ın Tutuş ile giriştiği ve hayatını kaybettiği mücadelesi esnasında yanındaydı. Süleyman Şah'ın ölümü ile esir edilen Hasan b. Tahir, sonrasında serbest bırakılmış ve Antakya'ya dönmüştür. Melikşah'ın Antakya'yı ele geçirmesiyle de şehirden ayrılmamış ve Melikşah tarafından vergi işlerine bakmakla görevlendirilmiştir. O, Yağısıyan'ın kontrolünde hayatını Antakya'da devam ettirmiştir. Bkz. İbnü'l Adîm, a.g.e, s. 35. Süleyman Şah'ın ölümü sonrasında oğullarının ve karısının hayatının bağışlanmasında yine Hasan b. Tahir etkin rol oynamıştır. Onun sayesinde Süleyman Şah'ın ailesi ölümünden kurtulmuş ve Melikşah tarafından Büyük Selçuklu Devleti topraklarına götürülerek Horasan bölgesinde iktalar elde etmişlerdir. Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 274. Tutuş'un ölümü için ayrıca bkz. Fahreddin er-Râzî, a.g.e, s. 182. Aksungur için ayrıca bkz. Muhammed Kazvinî, a.g.e, s. 346-347.

⁵⁸⁸ Anna Komnena, a.g.e, s. 25.

egemen güçler el değiştirdi.⁵⁸⁹ Nikephoros Bryennios, dönemin Anadolu halkını “yoksun ve ıssız” olarak ifade eder. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde, siyasi baskının ötesinde nüfus bakımından da bir azalmanın ve ekonomik sorunların meydana geldiği aşıkardır.⁵⁹⁰

3.6. Anadolu’nun Batı Ucunda Yaşanan Karmaşa: Ebu’l Kasım’ın Türkiye Selçuklu Devleti’nin Yönetimine Geçmesi

Süleyman Şah, Antakya’ya sefer hazırlıkları yaptığı sırada, vekili olarak yerine Ebul Kasım’ı bırakmıştı. Ebu’l Kasım, onun yokluğunda İznik’i yönetmiş ve siyasi faaliyetleri devam ettirmişti. İznik dışında kalan ve Süleyman Şah tarafından ele geçirilen diğer bölgelerin yönetimine de Hasan Buldacı getirilmişti.⁵⁹¹ Bu kişilerin ve bölgelerin isimleri Anna Komnena tarafından tek tek zikredilmemekle birlikte, muhtemelen yukarıda izahını gerçekleştirdiğimiz ve yeni ele geçirilmiş yerleşkelerdi. Bu yöneticilerden birisi Ebu’l Kasım’ın kardeşi Ebu’l Gazi idi ve Kappadokia bölgesinin yönetimini üstlenmişti.⁵⁹² Süleyman Şah’ın mağlup olması sonrasında hayatını kaybettiği haberi kısa sürede duyuldu. Böylece Ebu’l Kasım, kendisini Türkiye Selçuklu Sultanı olarak ilan etti (1086). Süleyman Şah tarafından atanan ve diğer bölgelerde hüküm süren kişiler de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ebu’l Kasım, Süleyman Şah’ın ölümü sonrasında fetih hareketlerine devam etti. O, Türkiye Selçuklu Devleti topraklarını genişletmek ve bölgede söz sahibi olmak istemekteydi. Anna Komnena’nın, “*becerikli ve gözü pek*” olarak ifade ettiği Ebu’l Kasım, Marmara sahillerine ve Bitinya’ya akıncılar göndermeye başladı. Bizans, Ebu’l Kasım tarafından gönderilen

⁵⁸⁹ Mikhael Attaleiates, a.g.e, s. 187-188.

⁵⁹⁰ Nikephoros Bryennios, a.g.e, s. 108.

⁵⁹¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 11.

⁵⁹² Mehmet Ali Hacıgökmen, “*Türkiye Selçukluları Zamanında Konya’nın Devlet Merkezi Oluşu*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 29, Konya 2011, s. 238.

akıncıları durdurmayı başarsa da aynı saldırılar durmaksızın devam etti. Bizans yöneticileri, içine düştükleri bu zorlu şartlardan kurtulmak adına barış görüşmeleri yapmak isteseler de Ebu'l Kasım'ın kendilerini tuzak kuracağından ve aldatılacaklarından çekinmekteydiler. Bu düşüncelere rağmen başlayan barış görüşmeleri, Ebu'l Kasım'ın stratejisi gereği sürüncemede bırakılıyor ve bir netice elde edilemiyordu. Bu şartlar altında saldırıları kökünden sonlandırmak ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni ağır bir hezimete uğratmak amacıyla ünlü Bizans kumandanlarından Tatikios İznik'e gönderildi. Tatikios, İznik surları önüne geldiğinde iki yüz kişilik Selçuklu birliklerinin saldırına uğradı. Bizans-Selçuklu birlikleri arasında gerçekleşen çarpışmada Tatikios başarı elde etti ve Selçukluları İznik surları ardına çekilmeye mecbur bıraktı. Bizans kuvvetleri, bu çarpışma sonrasında İznik yakınlarına ordugâh kurdu. Bu esnada Tatikios'a, Porsuk yönetiminde elli bin kişilik bir ordunun İznik'e gelmekte olduğu söylendi.⁵⁹³ Melikşah'ın Porsuk yönetimindeki orduyu Anadolu'ya sevkini başlıca nedeni dağınık ve bağımsız halde bulunan Türkleri itaat altına almaktı. Bununla birlikte, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Süleyman Şah sonrasında kontrolünü temin etmek, kendisine olan bağımlılığını devam ettirmek istemekteydi.⁵⁹⁴

Haberin doğruluğunun kontrolü sonrasında, Selçuklu kuvvetlerine direnemeyeceklerini anlayan Tatikios, İzmit üzerinden İstanbul'a geri dönme kararı aldı. Bizans kuvvetlerinin çekildiğini haber alan Ebu'l Kasım, kaleden çıkarak onları takibe başladı ve Karamürsel'de iki kuvvet karşılaştı. Tatikios emrinde hareket eden Bizans askerleri karşısında direnemeyen Ebu'l Kasım, geri çekilmeye mecbur oldu. Ebu'l Kasım, Bizans'ın topraklarını denizden de koruduğunu ve bu sebeple gemiler inşa ettiğini bildiğinden o da aynı yönteme başvurmuştu. Hazırlattığı küçük ebattaki gemiler sayesinde Gemlik bölgesini ele geçirmiş, Bizans'ın topraklarının içine kadar

⁵⁹³ Anna Komnena, a.g.e, s. 196-198.

⁵⁹⁴ Abdülkerim Özaydın, “*Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları*”, Tarih Dergisi, S. 71, İstanbul 2020, s. 95-96. Bundari, a.g.e, s. 69.

girebilmişti. Türkiye Selçuklu Devleti'nin deniz gücünün kırılması gerektiğini düşünen Bizans, küçük fakat hızlı hareket edebilen gemiler inşa ettirdiler ve Ebu'l Kasım'ın gemilerini yaktırdılar. Gemlik'te bulunan ve ordugahını aynı bölgede bulunduran Ebu'l Kasım, karadan da Tatikios yönetiminde bir ordunun geldiğini haber alması sonrasında avantaj kazanmak ve stratejik bir mevzi edinmek amacıyla geri çekildi. Ebu'l Kasım'ın üzerine yürüyen Tatikios, on beş gün süren çarpışma sonrasında bir şey elde edemedi çünkü çarpışmalar vur-kaç şeklinde gerçekleşiyor iki güç de birbirlerine karşı yenilemiyorlardı. Toplu bir çarpışma yapılması gerektiğinin farkında olan Tatikios, tüm güçlerini toplayarak Ebu'l Kasım'a karşı yürüdü ve Selçuklu kuvvetlerine ağır bir mağlubiyet tattırdı. Ebu'l Kasım aldığı bu yenilgi sonrasında İznik'e kaçarak canını kurtardı. Bu esnada Porsuk İznik'e ulaşmış ve şehri kuşatmıştı. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Porsuk'un İznik'i kuşatmasından menfaat temin etmek amacıyla çaresiz kalan Ebu'l Kasım'a bir mektup gönderdi. Onu, İstanbul'a davet ederek barış yapmak istediğini bildirdi. Porsuk ile karşılaşmak istemeyen ve Bizans İmparatorunun teklifini reddetme şansı bulunmayan Ebu'l Kasım İstanbul'a gitti. Bizans İmparatorunun niyeti, Ebu'l Kasım'ı İstanbul'da meşgul etmek ve bu sırada Selçuklu askerlerinin saldırılarından korumak için İzmit'e bir kale inşa etmektir. İznik'te varlıklarını ispatlayan Türkiye Selçukluları, sınır boylarına yaptıkları akınlar sebebiyle Bizans'ın rahatsızlığına sebebiyet vermekteydiler. Onların İzmit bölgesinden çekilmesi ve toprakların korunması bu kale sayesinde gerçekleşecekti. Ebu'l Kasım, İstanbul'da ağırlandığı süre içerisinde çeşitli hediyeler ve eğlencelerle meşgul edildi. İzmit'e yapımı düşünülen kale de bu esnada inşa edilmeye başlandı. Bölgede bulunan ve kale inşasına karşı çıkabilecek Selçuklu askerlerine de Ebu'l Kasım'ın haberi olduğu bilgisi veriliyordu. İstanbul'da bir süre kalan Ebu'l Kasım, dönüşünce kalenin inşa edildiğini işitti fakat artık yapabileceği bir şey yoktu. Porsuk, yanında bulunan kalabalık ordu ile İznik'i üç ay kuşattı. Çaresiz kalan ve Porsuk'a karşı başarı elde etme ihtimali

bulunmayan Ebu'l Kasım, “*Porsuk’a teslim olmaksansa imparatora köle olmayı*” tercih ederek yardım talebinde bulundu. Bizans’ın sınır boylarını taciz eden ve en büyük rahatsızlık kaynaklarından biri olan Türkiye Selçuklu Devleti’nin bu zor durumu onlar açısından avantajlıydı. İmparator I. Aleksios bu şekilde düşünmedi ve iki grubun da daha fazla zarar görmesi için güçsüz taraf olan Ebu'l Kasım’ın desteklenmesi kararını aldı. O, bu yöntemle her iki tarafında da alabileceği en büyük zararla savaştan çıkmasını bekliyordu. Bizans İmparatorluğunun en seçkin birlikleri İznik’e sevk edildi. İznik’e ulaşan Bizans askerleri doğu kapısı üzerindeki surların üzerine çıktılar. Bizans askerlerinin ve sancaklarının İznik’te olduğunu gören Porsuk yönetimindeki Selçuklular şaşkınlığa uğradılar. Onlar, bizzat Bizans İmparatorunun yardım amacıyla İznik’e geldiğini zannettiler. İki kuvvete karşı başarı elde edemeyeceklerini düşündüklerinden kuşatmayı kaldırma kararı aldılar. Böylece, tarihin akışını değiştiren bir hadise yaşanarak Türkiye Selçuklu Devleti’nin varlığı Bizans sayesinde korunmuş oldu.⁵⁹⁵

Melikşah, Porsuk’un Bizans destekli Türkiye Selçuklu Devleti’ne karşı başarısızlığa uğraması neticesinde ikinci bir plan hazırladı. Bu plan çerçevesinde Bizans ile Türkiye Selçuklu Devleti iş birliğini ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi. Melikşah, anne tarafından Gürcü olan Siyavuş’u elçi olarak Bizans İmparatoruna gönderdi. Siyavuş ile gönderdiği mektupta, “*İmparator senin durumunu biliyorum. Tahta çıkar çıkmaz birçok tehlikelere maruz kaldınız. Latinlerle işi bittikten sonra size karşı Peçenekleri nasıl hazırladıklarını, Ebu'l Kasım’ın da Süleyman ile aranızda mevcut bulunan muahedeyi bozarak Kadıköy’e kadar yağma ettiğini öğrendim. Eğer Ebu'l Kasım’ın o bölgeden atılmasını istiyorsan kızını oğluma gönder. Böylece benimle müttefik olacak, hiçbir engel ile karşılaşmayacak ve yalnız Anadolu’da değil Avrupa’da da muvaffakiyete kavuşacaksınız. Bundan sonra göndereceğimiz kuvvetler sayesinde kimse sana karşı koyamayacaktır*” sözlerini ilettiler. Bu teşebbüste başarılı olamadığını

⁵⁹⁵ Anna Komnena, a.g.e, s. 198-202.

anladığımız Melikşah, Bozan yönetiminde bir kuvveti İznik üzerine gönderdi. Bozan İznik kuşatmasında başarılı olamadı ve Ulubat gölü yakınlarına çekildi. Ebu'l Kasım, Bozan yönetimindeki ordunun geri çekilmesi ve İznik'i yönetim hakkının kendisine tanınması için kardeşi Ebu'l Gazi'yi İznik'te bıkarak Melikşah'ın yanına gitti. Ziyaretinde Melikşah'a hediye edilmek üzere on beş katır yükü altını da yanına aldı. Ebu'l Kasım, Melikşah ile görüşmesinde ona tabiiyet bildirdi. Fakat, Melikşah'tan *“Emir Bozan'ı oraya tayin ettikten sonra bir daha geri çekemem. Ona git, bu parayı kendisine ver be talebini ona bildir. Onun rızası benim iradem olacaktır”* cevabını aldı. Aldığı bu cevap sonrasında Bozan ile anlaşmaktan başka çaresi kalmayan Ebu'l Kasım İsfahan'dan ayrıldı. Bu esnada Bozan, gönderdiği adamlarla onu takip ettiriyordu. Bozan'ın adamları tarafından yakalanan Ebu'l Kasım yay kirişi ile boğularak öldürüldü (1091-1092). Ebu'l Kasım'ın ölümü sonrasında; Emir Bozan, Antakya Emiri Yağısıyan ve Halep Emiri Aksungur ile birlikte İznik'e geldiler. İstanbul'u fethetmek niyetiyle hareket etseler de bunun imkânsız olduğunu düşünerek kendi bölgelerine geri döndüler. İznik, Ebu'l Kasım öldürülse de kardeşi Ebu'l Gazi yönetiminde Türkiye Selçuklu Devleti hakimiyetinde kalmaya devam etti.⁵⁹⁶

3.7. Melikşah'ın Barışıl Tutumu: Ermeni Katolikos Barseğ Görüşmesi

Anadolu Ermenilerinin, Süleyman Şah'ın hayatını kaybetmesinden birkaç yıl sonra Melikşah ile siyasi bir irtibat kurmak ve Philaretos'un yaptığı gibi menfaat devşirerek ellerinden bulunan imkanları korumak yoluna gittiklerini görmekteyiz. Bu politikaları, siyasi bir durumdan öte sosyal ve dini bir hareketti. 1090-1091 yıllarında Ermeni Katolikosu Barseğ, Melikşah'ı ziyaret etmek amacıyla İran'a gitti. Bu ziyaretindeki temel hedef, uzun yıllardır savaş ve kargaşa merkezlerinden biri haline

⁵⁹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 116-117.

gelen Anadolu’da yaşayan Ermeni din adamlarının mali bakımdan rahatlatılması ve Ermeni inanç meclislerine ekonomik bir refah ortamının sağlanmasının istenmesiydi.⁵⁹⁷ Ayrıca, Philaretos tarafından dörde çıkarılmış bulunan Ermeni Katolikosluk makamının düzenlenmesini talep etmekteydi.⁵⁹⁸ Ermeni Müverrih Vardan’ın “*Milletimize karşı merhametli ve iyi düşünen zât*” olarak ifade ettiği Melikşah, Barseğ tarafından dini motiflerle süslü şekilde karşılandı. Barseğ’in elinde bir haç bulunuyordu ve onu yukarı doğru kaldırmıştı.⁵⁹⁹

Barseğ, Urfalı Mateos’un ifadesi ile “*âlicenap ve tatlı sultan*” Melikşah’ın huzuruna çıkması sonrasında; Hristiyanların baskı altında tutulduğunu, Ermeni din adamlarından ve kiliselerden vergi istendiğini ifade etti. Barseğ bu ziyaretinde, âdet olduğu üzere Melikşah’a hediye olarak on bin altın ve gümüş, kıymetli eşyalar ve elbiseler takdim etti. Bu ziyarette Ermeni Katolikosuna kalabalık bir ruhban sınıfı da eşlik etti. Barseğ, Melikşah tarafından oldukça itibarlı bir şekilde karşılandı ve iltifatlara mazhar oldu. Melikşah’a iletilen şikayetler ve talepler olumlu şekilde karşılandı. Ermeni kilisesinin ve din adamlarının tamamı vergiden muaf tutuldu. Bunu durumun teyidi amacıyla da Barseğ’e bir ferman verildi. Aldıkları netice karşısında oldukça sevinen Ermeni din adamları, Melikşah tarafından iltifatla uğurlandılar. Barseğ, Anadolu topraklarına dönmesi sonrasında maktul Philaretos tarafından görevlendirilen ve Honi’de katolikosluk yapmakta bulunan Teodoros ile mücadele etmeye başladı. Müellif bu durum hakkında bilgi vermese de Barseğ’in Melikşah ile görüşmesi sonrasında iki Ermeni din adamı arasında mücadelenin başlaması olağan şartlar altında değerlendirilemez. Muhtemeldir ki Melikşah, maktul Philaretos’un siyasi yapılanmasının kırılmasıyla birlikte dini örgütlenmelerinin de çökertilmesi niyetiyle yaşanan mücadeleye icazet vermişti. Barseğ, Teodoros’un gücünü kırarak dini bir

⁵⁹⁷ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 176-177.

⁵⁹⁸ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 19.

⁵⁹⁹ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 180.

sembol olarak nitelenen Bedros'un katolikosluk başörtüsünü ondan aldı. Sonrasında ise Ermeni Katolikosluğunu kendisinde birleştirdi. Barseğ'in Melikşah tarafından tanınması ve ferman alması halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Barseğ, önce Urfa'ya oradan da memleketi olan Kayseri'ye gitti. Bir süre burada kaldıktan sonra Antakya üzerinden Urfa'ya yeniden döndü.⁶⁰⁰ Melikşah, tabiiyeti altında bulunan tüm milletlere eşitlikçi bir tavır sergilemiş, kimseyi kimseden ayırmaksızın bir devlet yönetimi oluşturmuştur. Bu durum, onun emrinde bulunan tüm devlet hizmetlileri tarafından da hassasiyetle uygulanmıştır. Fetih ve saldırı hareketlerinde dahi, Selçuklu ordusunda bulunan hiçbir asker halktan haksız bir şey talep etmemiş veya zorla ele geçirmemiştir.⁶⁰¹

Melikşah, Bağdat yakınlarında avlanmakta iken şüpheli bir şekilde hayatını kaybetti. Zehirlenme sonucunda öldürüldüğü düşünülen Melikşah'ın naaşı İsfahan'da bulunan Medres-i Celâlî'ye defnedildi (1092).⁶⁰² Melikşah'ın ölümü, uyguladığı adil ve eşitlikçi tavır nedeniyle gayrimüslim kaynaklarında teessürle ifade edilir. Urfalı Mateos, Melikşah'ın ölüm haberini aktardığı pasajda onu *"muhterem zât ve en büyük hükümdar"* olarak zikreder. Ayrıca Melikşah'ın ölümü haberi ile tüm dünyanın matem içine düştüğünü aktarır.⁶⁰³ Müverrih Vardan da Urfalı Mateos gibi *"sulhperver ve Hristiyanları seven Sultan"* sözleriyle Melikşah'ı anar.⁶⁰⁴ Aynı ifadeler İslami dönem

⁶⁰⁰ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 176-177. Müsfiq C. Bayramov, a.g.m, s. 59.

⁶⁰¹ Abrurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 170. Müsfiq C. Bayramov, a.g.m, s. 58.

⁶⁰² Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e, s. 190. Bundari, Melikşah'ın yakıcı sıtma sonucunda hayatını kaybettiğini aktarır. Bkz. Bundari, a.g.e, s. 69. Bazı müellifler, Melikşah'ın suikast sonucunda hayatını kaybettiğini ifade ederler. İbnü'l Kalânîsî, a.g.e, s. 49. İbn Hallikân, *Selçuklu Biyografileri ve Çağdaş Simalar*, s. 77. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr ise Melikşah'ın ateşli humma sebebiyle hayatını kaybettiğini aktarır. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C.10, s. 181. İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 285. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1963, s. 10-11.

⁶⁰³ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 178-179.

⁶⁰⁴ Müverrih Vardan, a.g.e, s. 183.

kaynaklarında da yer bulur.⁶⁰⁵ Melikşah'ın ölümü sonrasında birçok devletten taziye amacıyla elçiler gelmiştir. Bunların içerisinde Bizans elçileri de bulunmaktadır.⁶⁰⁶

Melikşah'a karşı gayrimüslim tebaanın sevgi ve hürmetle yaklaşmasının sebeplerinden biri de onlara devlet nizamında yer vermesidir. Selçuklu ordusunda bağlı bölgelerden kaynağını almakla birlikte, Türk milleti dışında kişilerin asker olarak alındıklarına az olmakla birlikte rastlamaktayız. Bundari isimli Arap müellif, bunun en şaşırtıcı örneklerinden biri olan Melikşah'ın ordusundaki Ermeniler hakkında bilgi verir. Melikşah, 1080-1081 yıllarında Rey'de ordusunu teftiş ettiği esnada Türk kıyafetlerini giymiş yedi bin Ermeni'yi hizmetinden çıkarır. Bu kuvvetler, Herat yakınlarında bulunan Buşenc'e (Venec) giderek Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e sığınır. Muhtemelen onların arzusu, askerlik mesleğine devam etmek ve hayat standartlarını korumaktır. Onlar, Tekiş'in hizmetine girerek ona büyük bir güç katarlar ve isyan tertip etmesine olanak sağlarlar. Tekiş, kuvvetlenmesiyle birlikte Tirmiz ve çevre vilayetleri ele geçirir. Sonrasında da Nişabur'a yürür. Bu isyan tertibatı Melikşah tarafından bastırılrsa da dönem açısından oldukça önemlidir. Melikşah'ın Ermeni askerleri hizmetinden hangi sebeple çıkardığı veya bu Ermeni grubun Anadolu'dan mı geldiği hususunda bilginiz bulunmamakla birlikte, vezir Nizamülmülk'ün bu karara karşı çıktığını bilmekteyiz. Nizamülmülk, *"Bunların içinde ne kâtip ne tacir ne terzi ve ne de askerlikten başka diğer bir sanat sahibi yoktur. Bunlar askerlikten çıkarıldıkları taktirde içlerinden birini sultan naspedip işte sultan budur demelerinden emin olunmaz. O halde bunlarla uğraşmaya mecbur kalırız ki onları elde edinceye kadar şimdi onlara sarfettiğimiz birkaç mislini sarfetmeye mecbur oluruz"* sözleriyle onların hizmette tutulmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Melikşah'ı uzun süre meşgul eden ve iç karışıklıkları beraberinde getiren bu isyan harekâtı, Tekiş'in gözüne mil çekilmesi ile son bulur

⁶⁰⁵ Ebû Şâme, a.g.e, C.1, s. 99-100.

⁶⁰⁶ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e, s. 166.

(1085). Kaynakların detaylı ifadeleri bulunmamakla birlikte, Büyük Selçuklu Devleti içerisinde yer alan Ermeni askerlerin devlet dinamizminde işgal ettikleri önemli konum dikkat çeker. Ermeni askerler ister Anadolu'dan isterse diğer komşu coğrafyalardan Selçuklu ordusuna girmiş olsunlar hem onların hem de Selçukluların karşılıklı olarak birbirlerine önyargılarının bulunmadığı anlaşılabılır. Anadolu coğrafyasının büyük kısmının Selçuklu egemenliğinde bulunduğu bu dönemde, Ermenilere kritik mevkileri işgal hakkı verilmesi hoşgörü ve uyum politikasının örnekleri arasındadır. Onların devlet hizmetinden çıkarılma nedenlerini tespit edemememiz nedeniyle bu konuda yorum yapamamaktayız lakin taht karışıklığında taraf tutmaları sebebiyle maddi menfaat ve güç temin etmek niyetinde olduklarını düşünebiliriz.⁶⁰⁷

Melikşah'ın ölümü sonrasında Türkiye Selçuklu Devleti için yeni bir dönem başladı. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın hayatını kaybetmesi sonrasında Kılıç Arslan ve Kulan Arslan isimli iki şehzade, Melikşah tarafından esir edilerek İsfahan'a götürülmüşlerdi. Bu sebeple de 1086 yılından itibaren Süleyman Şah nesli Türkiye Selçuklu tahtında oturamamış, Ebu'l Kasım ve Ebu'l Gazi tarafından geçici süre idare edilmişti. Melikşah'ın ölümü sonrasında Büyük Selçuklu Devleti içerisinde meydana gelen iç karışıklıklardan yararlanan I. Kılıç Arslan, kendisine destek olan Yabgulu Türkmenleri ile birlikte İznik'e ulaştı ve Türkiye Selçuklu tahtına oturdu (1092). Böylece, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın nesli tekrar devleti idare etmeye başladı. Büyük Selçuklu Devleti açısından yıkımın başlangıcı olan Melikşah'ın ölümü, Türkiye Selçukluları açısından dirilişin başlangıcı oldu.⁶⁰⁸

⁶⁰⁷ Bundari, a.g.e, s. 70-71. Zahîrüddîn-i Mar'âşî, a.g.e, s. 151. Melikşah-Tekîş mücadelesi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Ali Öngül, "*Tekîş b. Alp Arslan*", Tarih Dergisi, S. 36, İstanbul 2000, s. 321-334.

⁶⁰⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 125-126. Ahmed Bin Mahmud, a.g.e, s. 149.

SONUÇ

Kendilerini seçilmiş ve kutsanmış bir millet olarak kabul eden Ermeniler, üst soy şecerelerini Hz. Nuh'a kadar bağlarlar. Bu yolla, soyluluklarına ve insanoğlu arasında ileri gelen bir toplum olduklarına işaret etmeye çalışırlar. Ermeniler; en önemli tarihî coğrafya metinlerinde ve bilim dünyası içinde ağırlıklı kabulle Friglerle ilişkilendirilirler ve Balkan kökenli bir kavim olarak anılırlar. Asırlar içerisinde kaleme alınan tarihi kaynaklar zamanın ve siyasi gelişmelerin etkisiyle değişikliğe uğrar. Ermenistan söylemi de buna dahil olan durumlardan biridir. Armania veya Ermenistan olarak anılan bölge, izah ettiğimiz üzere belirli bir toprak parçasını belirtmez, birbiri ardına kaleme alınan metinlerin her birinde farklı bir bölge işaret edilir. Bu durum hem tarihçiler hem de Ermeniler üzerine çalışan uzmanlar için başlıca sorunlardan birini teşkil eder. Günümüzde, tarihî metinlere dayanarak Ermenistan coğrafyasının keskin sınırları belirtmek de bu sebeple oldukça güçtür. Ermenilerin diğer medeniyetlerden ayrılmasının ve ayrışmasının en önemli nedenlerinden biri mezhepsel inanç sistemleridir. Bilim camiası tarafından kabul edildiği üzere, Hristiyanlık inancını kabul eden ilk toplum Ermenilerdir. Onlar, bu kabulleri sebebiyle de başlangıç aşamasında farklı yaptırımlara ve baskılara maruz kaldılar. Bu baskı gruplarının başında günümüz söylemiyle Roma İmparatorluğu, yani Rumlar vardı.

Devlet oluşumunu ve temellerini M.Ö. 8. Yüzyıla değin götüren Roma İmparatorluğu, köklü ve yönetsel olguları oturmuş güçlü bir medeniyetti. Ermenilerin M.S. 301'de Hristiyanlığa geçişleriyle, iki millet arasında asırlarca sürecekt anlaşılmazlıklar başladı. Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu ve diğer birçok toplum tarafından kabulüyle birlikte yeni anlaşmazlık maddesi Hristiyanlığın mezhepleri oldu. Ermeniler Grigor Lusavoriç'in önderliğinde hareket ederek Gregoryen mezhebine inandılar, Roma İmparatorluğu ise Ortodoksluğu tercih etti. Aynı dine ve peygambere

inanılmasıyla birlikte, iki mezhep arasında Hz. İsa'nın tanrı olup olmadığı ile alakalı İznik Konsilinde (M.S. 325) başlayan dini münakaşalar uzun süre devam etti. Bu dini meclisler geniş katılımlı ve birçok toplumun temsil edildiği yerlerdi. Tüm yaşananlara rağmen Ermenilerle Ortodokslar ortak bir paydada buluşmayı başaramadılar. Ermenilerin, Mesrop Maştots eliyle ortaya koyulan Ermenice alfabeyi kullanmaları, dini kitapları Ermenice olarak basmaya başlamaları ve dini ayin törenlerini Ermenice düzenlenmemeleri yaşanan bu gerginliğin daha da tırmanmasına neden oldu. Ermenilerin Hristiyanlık çatısı altından kopuşu M.S. 451'de toplanan Kadıköy Konsili ile ivme kazandı. Altı yüz din adamının katıldığı konsilde çıkan kararlara başlangıçta olumlu tavır takınan Ermeniler, M. S. 506'da Gürcüler ve Süryaniler ile birlikte ayrı bir konsil topladılar. Bu tutum, Roma İmparatorluğu tarafından pek de olumlu şekilde karşılanmadı. Roma İmparatorluğunun hedefi tüm Hristiyan mezheplerin birleştirilmesi ve tek çatı altında toplanmasıydı. Böylelikle, hakimiyeti altında bulunan milletleri daha rahat kontrol edebilecek, ayrışmalarına ve ayrı bir inanç sistemi üzerinde yürümelerine mâni olacaktı. Zaman içerisinde Rumlar ve Ermeniler arasında evlilikler yasaklanmaya, Ermeni ayin törenleri kınanmaya ve Ermeniler sapkın olarak anılmaya başlandı. Dini anma günleri üzerinde dahi anlaşamayan Ermeniler ve Rumlar, ilerleyen süreçte azılı iki düşman medeniyetine dönüştüler. Ermenilere karşı oluşturulan bu tutum, Gürcüler ve Süryaniler tarafından da uygulanmaya başladı. Böylece Ermeniler, yaşadıkları Anadolu coğrafyasında yalnız ve güçsüz bir toplum haline geldiler.

Ermeniler, 9. yüzyılın siyasi atmosferinin kendilerine sağladığı avantajı başarılı bir şekilde kullanarak Doğu Anadolu topraklarında Bagratuni Ermeni Krallığını kurdular. Bu devlet, onların dahada kapalı bir toplum haline gelmesine neden oldu. Ermeniler, dini inançlarını ve kültürlerini özgürce yaşamalarıyla birlikte, -güncel söylemiyle- Bizans'ın artan baskılarına maruz kalmaya devam ettiler. Bizans'ın baskı politikası, başlangıç aşamasında dini temeller üzerine kuruluydu. Hatta Bizans

yöneticileri, siyasi isteklerini yerine getirebilmek adına bazı Ermeni din adamlarını farklı menfaatlerle kendi yanlarına çekmeye çalıştılar. Bu uğraşı, Ermeni krallarının halkın gözünde düşürülerek liderlik vasıflarının sorgulanması amacıyla icra edildi. Bizans'ın Ortodoks din adamları da farklı projeler kapsamında Ermeni din adamlarına karşı yaptırım uygulamak yoluna girdiler. Bizans'ın siyasi gücünü arkalarına alan Ortodoks din adamları, Ermeni Katolikos ve papazlarının itibarlarını düşürmeyi hedeflediler. 11. yüzyılın başında, zorunlu olarak İstanbul'a gelmeleri istenen Ermeni din adamlarının, mezheplerinden dönmeleri ve Bizans hizmetine girmeleri istendi. Bu şekilde, Ermeni din inancını sarsmak ve uzun vadede Ermenilerin Ortodoks inancını kabulü amaçlandı. Ermeni din adamlarını sözlü olarak ikna edemeyen Bizans yöneticileri, Katolikos Haçik de dahil olmak üzere büyük bir kısmını tutukladılar ve İstanbul'da hapsedtiler. Bu hapis düzeninde işkencelere maruz kalan Ermeni din adamları, mezheplerinden dönmeyi reddettiler. Liderleri konumunda olan Katolikos Haçik altı yıl esaret altında yaşaması sonrasında hayatını kaybetti. Ermeniler, Bizans ile yaşadıkları sorunlarla birlikte papalık makamınca da dışlanmaktaydılar. Bu dışlanma II. Coelestinus devrinde Ermenilerin -münafık- ilan edilmelerine değin uzandı.

Tüm bu yaşananlara rağmen Ermeniler, Bizans yönetiminde ve ordusunda görev almaktan geri durmadılar. Pek tabi bunun öncelikli şartı, kişilerin Gregoryen mezhebinden dönmeleri ve Ortodoks mezhebine göre vaftiz olmalarıydı. Bagratuni Ermeni Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasında kuruluş sürecinden itibaren soyut şekilde tâbi-metbû ilişkisi vardı. Bagratuni Krallığının kurucusu I. Aşot ile çağdaşı Bizans İmparatoru I. Basileios (867-886) arasında da pek karşılaşmadığımız derecede samimiyet bulunuyordu. Bu sebeple I. Aşot Bizans İmparatorluğu tarafından desteklendi ve kral olarak tanındı. I. Basileios'un I. Aşot'a karşı yakınlığı -sevgili oğlum- diyerek hitap edebilecek kadar fazlaydı. Bu diyalogun bir diğer örneği, Bizans İmparatoru I. İoannis Çimiskes'in (969-976) devrinde görülür. İoannis Çimiskes, Kourkouas ailesine

mensuptu ve Ermeni kökenliydi. Onun Ermenilere dönük ırkî yakınlığı, tüm Ermenileri destekleyerek milliyetçilik yapacağı anlamına gelmemekle birlikte, Bizans'ın menfaatleri kapsamında Anadolu'da yaşayan Ermenilere destek olmaktı. O, Bagratuni Krallığı ile devletlerarası ilişkiler geliştirmekle birlikte II. Aşot'u manevi evladı olarak görmekteydi. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Anadolu Ermenilerinin nüfus ve askeri gücünün Bizans'ın beslenme kaynaklarından biri oluşuydu. Öyle ki onuncu asrın sonunda Ermenilerin kontrolü altındaki toprak parçası oldukça genişledi. Bu nüfusun da kontrolleri altında olması anlamına gelmekteydi. Ani'de krallar kralı unvanı ile I. Gagik (990-1020), Lori'de kardeşi Gürgen, Kars'ta amcasının oğlu Abas (984-1020), Gence-Erran bölgesinin güney tarafından I. Gagik'in yeğeni Apusahl hakimlerdi. Aynı aileden III. Bagrat (989-1014), Abhazya ve Gürcü memleketlerinin büyük kısmına hâkim olmuş, oğlu I. Giorgi (1014-1027) bu hakimiyeti devam ettirmişti. Tiflis'in güney kısmı ise Ermeni Orbelian sülalesi yönetimindeydi. Küropalates unvanlı Ermeni Davit ise; Erzurum, Pasinler, Malazgirt, Erciş ve Eleşkirt'in kent ve kalelerini ele geçirmişti. Van gölü havzasının (Vasporakan) doğu tarafı Ermeni Ardzruni ailesinden Gurgen Haçik, güney tarafını da kardeşi Senekerim hüküm sürmekteydi. Ermeni topraklarının bu kadar büyümesi Bizans'ın rahatsızlığına neden oldu. Bizans, mezkûr liderlerin arasında taraf tutarak içlerine nifak tohumları serpmek, böylelikle ayrışmalarını sağlamak yoluna gitti. Tek elden yönetim altında bulunmayan ve federal bir yapıyı tercih eden Ermeniler, yanlış siyasi hamlelerle Bizans'a karşı güçsüz bir duruma düştüler. Bu siyasi hamlelerin en önemlilerinden biri Ani ve çevresine hâkim bulunan I. Gagik'in ölümü sonrasında, oğulları Hovhannes (III. Smbat) ve IV. Aşot yaşanan otorite anlaşmazlığıydı (1020). İki kardeş, uzun süreli ve fiziksel mücadeleleri de içerisinde barındıran bir maceraya atıldılar. Sonuçta anlaşma yoluna gitseler de kendilerini dışarıdan yani Bizans'tan gelecek saldırılara karşı açık hedef haline getirdiler.

Anadolu'nun doğu hattında bu gelişmeler yaşanırken, henüz devletleşme sürecini tamamlamamış bulunan ve büyük bir askeri gücü elinde barındıran Selçukluların ilk Anadolu akınları başladı. Çağrı Bey'in liderliğinde başlatılan bu harekât, Ermenilerin hayatları idame ettirdikleri bölgelerde büyük bir panik ortamıyla birlikte korkuya kapılmalarına neden oldu. Şimdiye kadar karşılaşmadıkları bir görüntüye sahip yeni düşmanları ile nasıl çarpışacaklarını ve mücadele edeceklerini bilmiyorlardı. Çünkü Selçuklu askerlerinin hepsi süvari idiler ve uzak harp tekniklerini profesyonel şekilde icra etmekteydiler. Yakın savaş konusunda tecrübeli olan Ermeniler, yeni düşmanları ile girdikleri çarpışmaları kaybediyor, kalelerin ardında saklanmak suretiyle kendilerini korumaya çalışıyorlardı. Selçukluların baskı altında kalan ilk Ermeni lideri Vaspurakan Kralı Hovhannes (Senekerim) idi. O, Van gölü havzasını kontrolü altında tutuyor ve hüküm sürüyordu. Bölgesinde otoritesi korumakta zorlanan Hovhannes (Senekerim), Bizans ile anlaşma yaparak topraklarının yönetimini devretti. Bunun karşılığında ise iç Anadolu bölgesine göç ederek orada yaşamaya başladı. Bizans, bölge güçlerinden birini Selçukluların da tesiriyle devirmeye muvaffak oldu (1021). Ani ve çevresinde hüküm süren Hovhannes (III. Smbat) ve IV. Aşot arasındaki anlaşmazlık tekrar tırmandı. Gürcü I. Giorgi, bu anlaşmazlıktan menfaat temin eden kişilerin başında gelmekteydi. O, bu yolla Bagratuni Krallığının egemenliği altında bulunan üç kaleyi ele geçirdi. Hovhannes'in (III. Smbat), dışarıdan I. Giorgi'nin içeriden de IV. Aşot saldırılarına maruz kalmaktaydı. O, otoritesini ve topraklarını korumak amacıyla devrin Bizans İmparatoru II. Basileios ile anlaşma yaptı. Bu anlaşma çerçevesinde Bizans, Hovhannes'in (III. Smbat) hükümdarlığını koruyacak ve tesis edecekti. Bunun karşılığında ise Hovhannes'in (III. Smbat) sonrasında toprakları Bizans kontrolünde geçecekti. Hovhannes'in (III. Smbat) ve II. Basileios arasında gerçekleştirilen anlaşma yazılı metinle de onaylandı. Böylece Hovhannes'in (III. Smbat), ölümüne değin otoritesini garanti altına alarak düşmanlarına karşı Bizans'ın

koruması altına girdi. Bizans, bu anlaşma çerçevesinde I. Giorgi'yi cezalandırdı, IV. Aşot'u da kontrol altına aldı. Hovhannes'in (III. Smbat) ölümü sonrasında yapılan bu yatırım Bizans için büyük bir kazançtı. Bizans, siyasi tecrübesi ve geleneksel menfaat temini çerçevesinde yalnızca Vaspurakan Ermeni Krallığından; on şehir, on iki kale, dört bin yüz köy, yüz on beş manastır ele geçirdi. Karşılığında ise Vaspurakan Ermeni Krallığından gelen on dört bin Ermeni'yi Sivas'a yerleştirdi ve lider kadrosunu küçük unvanlarla kontrolü altına aldı. Hatta bu kontrol mekanizmasının daha iyi icra edilmesi amacıyla Vaspurakan Ermeni Kralı Hovhannes'in (Senekerim) oğlu Davit İstanbul'a davet edildi ve Bizans İmparatoru II. Basileios'un vaftiz babalığı görevini üstlenmesi sonrasında vaftiz edildi.

II. Basileios, ölümüne yakın Bizans'ın önde gelen devlet adamlarını topladı. Vasiyetini ve ondan sonra tahtı idare edecek temsilcisini açıkladı. Bu açıklama esnasında Ermenilere baba şefkati ile davranmalarını ve korumalarını tembihledi. Kendinden sonra Bizans İmparatorluğunu yönetecek kişi olarak da VIII. Konstantinos'u işaret etti. II. Basileios ile Vaspurakan Ermeni Kralı peş peşe hayatlarını kaybettiler. II. Basileios'un yerine VIII. Konstantinos, Hovhannes'in (Senekerim) yerini ise oğlu Davit aldı. Bagratuni Ermeni Kralı Hovhannes'in (III. Smbat) kardeşi IV. Aşot da ağabeyinin ölümünden önce hayatını kaybetmişti. O, yönetmeyi çok istediği Ani şehrine girmeye hiç muvaffak olamadı. Hovhannes'in (III. Smbat) ölümü sonrasında Bagratuni Ermeni Krallığı için yeni bir dönem başladı. Bizans İmparatoru V. Mihail Kalafates (1041-1042) devrinde, Hovhannes'in (III. Smbat) yaptığı anlaşma gereğince Bagratuni Krallığının topraklarının Bizans'a verilmesi talep edildi. Bizans yönetimi, Bagratuni Ermeni Krallığının önderlerinden Sargis'i de kendilerine işbirlikçi edindiler. Sargis eliyle Bizans lehine başlatılan saldırı hareketlarından bir netice elde edemeyeceklerini anladılar. Bu sebeple büyük doğu seferi kararı alındı. Bizans, kısa sayılabilecek bir sürede Bagratuni Krallığının topraklarının büyük kısmını ilhak etti Halk, büyük bir

kırma ve cezalandırmaya tâbi tutuldu. Bagratuni Ermeni Krallığının kalbi olan Ani'nin Bizans tarafından ele geçirilmesi büyük önem taşıyordu. Çünkü tüm bölgenin liderleri ve kıymete haiz eşyaları orada bulunuyordu. Bununla birlikte Ani, kutsal bir merkez olarak kabul edildiğinden ele geçirilmesinin sembolik bir anlamı da vardı. Ani önlerine gelen Bizans ordusu, ünlü Ermeni kumandanlardan Vahram Pavlavuni'nin direnişi ile karşılaştılar. Coğrafya ve surların avantajını profesyonel şekilde kullanılan Vahram Pavlavuni, Ani'yi korumaya muvaffak oldu.

Kısa süren bu başarı sonrasında, IX. Konstantinos Monomakos'un Bizans İmparatorluğu devrinde (1042-1055) yeni bir siyaset icra edildi. Hayatını pek az önce kaybeden Bagratuni Ermeni Kralı IV. Aşot'un oğlu II. Gagik yeni bir lider portresi çiziyor, halk tarafından taktirle takip ediliyordu. Gelecekteki meydana gelecek saldırılarda Bagratuni Ermeni Krallığını savunacağı düşünülen II. Gagik, ünlü Ermeni kumandan Vahram Pavlavuni tarafından da destek görüyordu. Bu sebeple o, ayin törenleri eşliğinde Bagratuni Ermeni Kralı olarak takdis edildi (1042). Bu dönemde Bizans, dört kez Bagratuni Ermeni Krallığının topraklarına girdi. Büyük bir yıkım ve kırım harekâtı düzenleyen Bizans'ın bu faaliyetinin temel nedeni, yeni bir yönetim ve liderlik arayışı içerisinde bulunan Ani hâkimi II. Gagik idi. II. Gagik, yönetimi ele geçirmesinin ardından içerideki Bizans işbirlikçilerini cezalandırmaya başladı. Bunların ilki Sargis idi. Sargis, Bizans ile mektuplaşıyor, Bagratuni Ermeni Krallığı içerisinde yaşanan gelişmelerden Bizans'ı haberdar ediyordu. O bu hizmetini, edindiği maddi menfaatler ve gelecekte edinebileceği makamlar sebebiyle icra ediyordu. Sargis'in öldürülmesi sonrasında biraz rahatlayan II. Gagik'e karşı yeni bir siyasi komplo Bizans eliyle düzenlendi. Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakos, II. Gagik'i beklenmedik bir şekilde İstanbul'a davet etti. Gelişini garanti edebilmek adına teminat mektubunun yanında İncil ve Haç da gönderdi. Bu, canına zarar gelmeyeceğine dair dinsel bir vaatti. II. Gagik, İstanbul'a gitmesi sonrasında Bizans hizmetinde bulunan

Ermenilerinde dahliyle ona darbe yapıldı. II. Gagik'in İstanbul'a gidişi bu plan çerçevesinde gerçekleşmişti. II. Gagik ağlayarak bunun adil bir savaş olmadığını söylemesine rağmen tüm mülküne el konuldu. Çaresiz ve savunmasız kalan II. Gagik, bir süre direnerek bu durumu kabul etmese de elinden gelen bir şey yoktu. O, Vaspurakan Ermenilerinin soylu ailesinin yaşadığı kaderi yaşayarak Bizans tarafından Kappadokia bölgesine yerleştirildi ve bir daha Ani'yi göremedi. Onun taraftarları da bölgeye gönderilen Bizans ordusu tarafından ortadan kaldırıldılar. Ani halkı, bir süre Bizans ordusuna direnerek şehri teslim etmek istemeseler de başsız kalmaları ve II. Gagik'in Bizans'ın esareti altında bulunması nedeniyle şehri teslim ettiler. Böylece, Vaspurakan Ermeni Krallığından sonra Bagratuni Ermeni Krallığı da Bizans eline geçti. Merkez üs olarak kabul ettiğimiz Ani Bagratuni Krallığının yıkılışı sonrasında; Kars Bagratlıları (962-1064) ve Taşrik Bagratlıları (982-1064) Selçukluların Anadolu sahasına hakimiyetlerine değin ayakta kalmaya devam ettiler.

Bizans, Ermeni Krallıklarını ilhak etmesi ve topraklarına hâkim olmasına rağmen Gregoryen mezhebine dönük yaptırımlarına devam etti. Vaspuran Ermeni Kralı Hovhannes'in (Senekerim) sürgünde bulunan oğulları Atom ve Apusahl İstanbul'a davet edildi. Onların Gregoryen mezhebinden dönmeleri ve Bizans'a tâbi olmaları istendi. Bu durumun sebebi, Ermeni liderlerinin mezheplerinden döndürülmeleri sonrası Ermeni halkının da eski dirayetini koruyamayacağı sebebiyle talep edilmekteydi. Bu yolla Ermeniler arasındaki dinsel birliktelik yok edilerek zaman içerisinde Bizans içerisinde eritilmesi sağlanacaktı. Atom ve Apusahl bu teklifi kabul etmemekle birlikte oldukça tedirgin bir haldelerdi. Canlarına dokunulacağını veya hapsedileceklerini bildiklerinden topraklarına el konulan ve sürgün edilen II. Gagik'e bağlı olduklarını, o ne derse onu yapacaklarını söyleyerek zaman kazanmaya çalıştılar. II. Gagik, İstanbul'a gelmesi sonrasında Bizanslı din adamları ile dini tartışmalara girdi ve başarılı oldu. Böylece o, Atom ve Apusahl'ın da hayatını kurtardı. II. Gagik, ülkesinin ve kendisinin başına

gelenlerden sonra tekrar İstanbul'a gitmeyi düşünmedi ve öç alma yoluna girdi. Dönüş güzergahında Kayseri'de yaşayan Bizans metropolitinin evine ziyarette gitti. Metropolit, Ermenileri tahkir ediyordu hatta köpeğinin adını Armen koymuştu. Bundan haberdar olan II. Gagik, metropoliti ve köpeğini aynı torba içerisine koydurarak metropoliti köpeğine parçalattırdı. Bu hareketinden sonra bölgesine dönen II. Gagik, Ermeni soylularından olan dünürleri ile yaşadığı anlaşmazlık sonrasında hayatını kaybetti. Böylelikle Bizans, kendisine karşı gelebilecek güçte ve yapıda olan son Ermeni liderinden de kurtulmuş oldu.

Çağrı Bey önderliğinde başlatılan ve devam ettirilen Anadolu seferleri, Tuğrul Bey'in de dikkatini çekti. Öyle ki, henüz kuruluşunu gerçekleştirmemiş bulunan Selçuklular, Çağrı Bey'in "*Keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz çünkü buralarda bize karşı gelebilecek kimse yoktur*" sözleriyle Anadolu hattına olan seferlerine daha da ağırlık verdiler. Anlaşıldığı kadarıyla bilinçli ve planlı olarak düzenlenen bu harekatlarda başlangıç aşamasındaki ana hedef, maddi kazanç elde etmektir. Tuğrul-Çağrı kardeşlerin Dandanakan mücadelesi sonrasında devletleşmeleriyle, yıllardır devam ettirilen bu süreç artık devlet politikası haline geldi. Bu politikanın ana aktörlerinden en önemlilerini de devrin Türkmen liderleri oluşturdu. Boy teşkilat sisteminin muhafaza edilmesi nedeniyle her Türkmen liderin emrinde azımsanmayacak sayıda süvari bulunmaktaydı. Dinamik ve grup içerisinde bağları kuvvetli bulunan Türkmenler, Anadolu topraklarına girerek, Bizans'ın göz ardı ettiği yerleşkelere saldırılar düzenlediler. Literatürde bu Türkmen liderlerinden en önemlileri arasında; Anasıoğlu, Boğa, Göktaş, Kızıl ve Yağmur gibi isimler vardır. Süvarilerden oluşan bu birlikler, hedefledikleri şehirlere zorluk çekmeden saldırılar düzenliyorlar, elde ettikleri ganimetle hızlı bir şekilde dönüyorlardı. Yıldırım hızı niteliğinde çarpışmalar düzenleyen bu gruplar, 1045 yılında Palu ve Ergani'ye saldırı düzenlemeleri sonrasında dönüş yolunda Erciş'i hedef aldılar. Bu bölgelerin kontrolü her ne kadar

Bizans'a geçmiş bulunsa da şehirlerde ve kırsal kesimlerde yaşayan halkın büyük kısmı Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu sebeple, Bizanslılar tarafından yönetilen Ermeniler ellerinden geldiği kadar topraklarını korumak hedefiyle hareket etmekteydiler. Mezkûr dönemde Selçukluların ana hedef bölgesi, doğu Anadolu topraklarıydı. Selçukluların, İran üzerinden geçiş güzergahları Van Gölü yerleşkesi olduğundan en çok zararı da Vaspurakan Ermeni Krallığının eski toprakları alıyordu. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Türkmen liderlerinin edindiği tecrübe ve bilgi sonrasında artık her bölgeye saldırı hareketleri ve seferler düzenlemek üzere isimler görevlendirdi. Bu sebeple; Hemedan ve İsfahan'ı üvey kardeşi İbrahim Yinal'e, amcazadesi Kutalmış ve Resul Tekin'i Hazar sahillerine, amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı ve kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan bölgesine sevk etti. Bu seferler esnasında hanedan üyeleri arasından ilk kayıp Hasan oldu. O, merkezi otoriten bağımsız bir şekilde Tebriz ve Tiflis üzerinden Vaspurakan bölgesine girdi. Bölgenin Bizans'a tâbi yönetici Vestes Aaron, Hasan ve emrinde bulunan Selçuklu ordusunu pusuya düşürmeyi başardı. Bu çarpışmada Hasan da canını kaybedenler arasındaydı. Tuğrul Bey, çok değer verdiği Hasan'ın hayatını kaybetmesi nedeniyle derin bir üzüntü yaşadı.

Hasan'ın hayatını kaybetmesi sonrasında Tuğrul Bey, en güvendiği iki kişiyi yani üvey kardeşi İbrahim Yinal'i ve Kutalmış'ı Anadolu'ya sevk etti. Kalabalık Türkmen kitleleri de bu iki lidere yoğun destekte bulunmaktaydılar. Bizans, Selçukluların sefer harekâtını haber alması sonrasında, İbrahim Yinal ve Kutalmış'ı durdurmak üzere Vestes Aaron ve Liparit'i hazırlanmaları hususunda uyardı. Liparit, aldığı talimat sebebiyle ordu toplama işine girişti ve sayısı kırk bini bulan bir kuvvet teşkil etti. Selçuklular bu esnada doğu hattından girerek yirmi dört merkezi talan ettiler. Vestes Aaron kontrolündeki Bizans ordusu hem Liparit'i beklemek hem de şehrin surlarından faydalanmak amacıyla Erzurum yakınlarına çekildiler. Selçuklular, hızlı bir hareket kabiliyeti ile Erzurum'a ulaştılar. Karşılarına hiçbir kuvvet çıkmaksızın

ilerlediler ve Erzurum'u kuşattılar. Kozmopolit bir görüntü çizen Erzurum'da, Ermenilerin ağırlıklı nüfusu oluşturduğu bir düzen idame ettirilmekteydi. Yardımlarına kimsenin gelmemesi sebebiyle halk, şehirlerini ve kendilerini koruma yoluna girdiler. Altı gün boyunca direnmelerini sürdürdüler fakat Selçuklular şehre girmeye muvaffak oldular. Liparit ve Vestes Aaron, -geç kalmış bir teşebbüsle- kuvvetlerini birleştirerek Erzurum'da saldırı harekâtına başladılar. Bizans ordusunda yer alan Gürcü, Ermeni ve Rum askerler arasında çarpışmanın başlamasıyla birlikte anlaşmazlık peyda oldu. Birbirinden hiç hoşlanmayan Ermeni ve Rumlar bu durumun başlangıç fitilini ateşlemişlerdi. Tüm gayretlere rağmen Selçuklu ordusunu alt etmeyi başaramayan Bizans kuvvetleri, kısa süre içerisinde yenilgiye uğradılar. Hatta liderleri konumunda bulunan Liparit Selçukluların eline geçerek esir edildi (1048). Selçuklular tattıkları bu büyük galibiyet ile birlikte çok miktarda ganimet ele geçirdiler. Liparit, bir süre Tuğrul Bey'in yanında tutulması sonrasında canı bağışlandı ve serbest bırakıldı. Bu yönüyle Pasinler Savaşı, Selçukluların Anadolu sahasında verdiği ilk büyük mücadeledir. Başarıya ulaşılması nedeniyle de önemli bir aşamanın başlangıcı olmuştur.

Pasinler Muharebesinin sonrasında bölgede etkinliğini korumak ve galibiyetini perçinlemek isteyen Tuğrul Bey, 1054 yılında Van istikametinden Anadolu topraklarına geldi. Tuğrul Bey, önce Bergri'yi ardından da Erciş'i ele geçirdi. Burada yaşayan halk, Tuğrul Bey'in Malazgirt'i ele geçirmesi sonrasında ona tâbi olacaklarını bildirdiler. Malazgirt, Bizans'ın en önemli ve korunaklı yerleşkelerinden biriydi. Kale kumandanlığı vazifesini de Ermeni Vasil yürütmekteydi. Tuğrul Bey, her ne kadar Malazgirt'i ele geçirmek için mücadele etse de stratejik hatalar sebebiyle başarılı olamadı. Hatta bu sebeple, şehir halkı tarafından tahkir edici davranışlara maruz kaldı. Ermeni Vasil liderliğinde hareket eden Malazgirt halkı, başarılı bir savunma harekâtı düzenlediler. Bu sebeple Vasil, Bizans yöneticileri tarafından ödüllendirildi. Selçukluların bu mücadelesinin başarısızlıkla sonuçlanması, ümitlerinin kırılması değil

aksine daha güçlü saldırılar düzenlemelerine neden oldu. 1056 yılında Tuğrul Bey'in emri ile Anadolu'ya gelen Selçuklu askerleri; Ani, Ahlat ve Muş'u tarumar ettiler. Onlar, fethi amacıyla değil, 1054 yılı mağlubiyetinin öcünü almak niyetindeydiler. Bu saldırıyı 1057 yılında Dinar Bey öncülüğünde gerçekleştirilen Malatya muhasarası takip etti. Malatya muhasarası, düzenlenen pusu sebebiyle başarıya ulaşamasa da Selçuklu Türklerinin Anadolu içlerine kadar girebildiklerinin göstergesi olması nedeniyle önemlidir. Malatya sonrasında Selçuklular, 1059-1060 yıllarında Sivas'ta görüldüler. Selçuklulara karşı şehir müdafaasını Vaspurakan Ermeni Prensleri Atom ve Apusahl gerçekleştirdi. Bu kuşatma sonrasında Selçuklular, büyük ganimet elde ettiler. Anadolu seferlerine devam eden Selçuklular 1061-1062 yıllarında Bağın (Tunceli) havalisine girdiler. Sonrasında da Ergani'ye hareket ettiler. Bölge Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı coğrafyalardandı. Urfa dükü Tavadanos bölgeye intikal ederek Selçuklularla çarpışma yoluna girse de başarılı olamadı. Yaklaşık yarım asır boyunca devam ettirilen Anadolu seferleri her ne kadar başarıya ulaşamasa da bölgenin ve düşman kuvvetlerinin tanınmasına imkân verdi. Öyle ki, 1064 yılında Tuğrul Bey'in ölümü sonrasında Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmayı başaran Alp Arslan ile birlikte yeni bir devrin kapıları aralandı.

Alp Arslan, idealist ve kararlı bir hükümdardı. Tuğrul Bey devrinde edinilen olumlu ve olumsuz tecrübelerden ders çıkarmasını bildi. Bu sebeple, Tuğrul Bey'e nazaran çok daha sağlam ve yerli yerinde girişimlerde bulundu. Onun en önemli avantajlarından bir diğeri, Selçuklu Devletinin kuruluş sürecini tamamlaması ve devlet bürokrasisinde hizmet etmekte olan görevlilerin ve ordunun yıllar içerisinde pişerek olgunluğa kavuşmasıydı. Bu devlet görevlilerinden biri Tuğ Tekin idi. O, Anadolu ve Azerbaycan topraklarını avucunun içi gibi öğrenmiş başarılı bir kumandandı. Alp Arslan'ın batı seferindeki en büyük destekçisi olan Tuğ Tekin'in rehberliğinde hareket eden Alp Arslan, önce Gürcü topraklarının ele geçirilmesine sonrasında da Anadolu'ya

girilmesine karar verdi. Alp Arslan, Uti mintikasından başlayarak Şavşat'a değin tüm toprakları hükmü altına aldı ve Gürcü Kralı II. Giorgi ile akrabalık bağı tesis etti. Melikşah ve Nizamülmülk yönetimindeki ikinci kol Biurakan'dan (Amberd) başlayarak; Seyl-vürde, Nevre, Sepid-şehr, Allaverdi (Lal) ve Meryemnişin (Marmaraneşin) gibi birçok müstahkem mevkiyi fethettiler. Daha sonra iki kuvvet birleşerek Ani üzerine yürüdüler. Ani, Bagratuni Ermeni Krallığının merkezi idi. Bizans tarafından ilhak edilmesi sonrasında, Bizans tarafından atanan yöneticiler tarafından idare edilmekteydi fakat halkının çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Ani'nin en büyük zafiyeti, Ermeni şehir halkı ile Bizanslı yöneticiler arasındaki anlaşmazlıktı. Yaklaşık yirmi yıl önce Bagratuni Ermeni Kralının elinden zorla gasp edilerek alınan topraklarda Bizans'a karşı büyük bir tepki vardı. Şehrin tüm manevi kazançlarından yararlanan Bizans, şehre gereken önemi vermiyordu. Ani halkı her ne kadar direnmek ve şehri teslim etmemek yolunda mücadele etseler de Alp Arslan'ın başarılı stratejileri sonucunda çaresiz kaldılar. Şehri teslim alan Alp Arslan, aman dileyenlere dokunulmamasını ve şehrin mimari dokusuna zarar verilmemesini emretti. Sonrasında, Bagratuni Ermeni Krallığı tarafından imar edilen en büyük katedrali, geçici bir minber ve mihrapla donatarak camiye çevirtti. İlk cuma namazını da bu camide kıldı (1064). Ani'nin akıbetinden haberdar olan Kars hâkimi Ermeni Gagik de Alp Arslan'a biat ederek şehri teslim etti fakat çok geçmeden Kappadokia themasına göç ederek Bizans ile anlaştı. Böylece, Malazgirt Meydan Muharebesi öncesinde en kritik mevkiiler Selçuklu hakimiyetine geçmiş oldu.

Malazgirt Meydan Muharebesine değin Selçukluların Anadolu seferleri devam ettirildi. Ani başarısı sonrası ilk saldırı ünlü Selçuklu kumandanları Afşin ve Gümüştekin tarafından icra edildi. Ergani'ye gelen Gümüştekin burada başarı elde edemeyerek Siverek'e çekildi. Siverek sonrasında Urfa'ya yönelen Gümüştekin'e karşı devrin Antakya dükü Ermeni Bekht harekete geçti. Onun başarı kazanmasını ve

ünlenmesini istemeyen Bizans'ın Urfa yöneticisi Bigonid bir tuzak hazırladı. Bekht'in peşinden gizlice gönderdiği Proskimos, bu ihanetin uygulayıcısıydı. Ermeni Bekht, dinlenmek üzere karargâh kuran Selçuklu ordusunu pusuya düşürmek üzereyken Proskimos hücum borularını çaldırdı ve onun yerini açık etti. Bekht, Selçuklulara karşı çarpışarak hayatını kurtarsa da pususu açığa çıktı ve başarısızlığa uğradı. Bizans, olanları haber alması sonrasında her iki yöneticisini de cezalandırdı. Buradan da görüleceği üzere, aynı devlete hizmet etmelerine rağmen Ermeni ve Grek yöneticiler arasında dahi anlaşmazlık vardı. Onlar, Bizans'ın içine düşeceği acziyete önem vermeksizin birbirlerinin kuyusunu kazıyor ve canını kastediyorlardı. Gümüştekin gibi Afşin'de Çukurova bölgesine girerek büyük zayıata sebebiyet verdi (1066-1067). Selçuklu kumandanları tarafından gerçekleştirilen sefer hareketleri uzun süre devam ettirildi. Yer yer başarıya ulaşan kumandanlar, başarısız olduklarında taktirde geri çekilmeyi bildiler. Bu seferlerin önemi, geçen yıllar içerisinde Anadolu topraklarının Selçuklular açısından istedikleri taktirde rahatlıkla girip çıkabilecekleri bir bölge olduğunu işaret etmesi nedeniyle mühimdir.

Selçuklular tarafından sürekli saldırılara maruz kalan Anadolu şehirlerinin talihi, Bizans İmparatoru X. Konstantinos Dukas'ın ölümü sonrasında değişti (1067). Bizans sarayında uzun süre tahta kimin çıkacağı tartışma bahsi edildi. Son kertede, Selçuklulara karşı direnebilecek dinamik bir kişi olarak Romanos Diogenes tahta oturtuldu. O, kendini ispat etmek gayesinde olan ve bu uğurda her şeyini feda edebilecek biriydi. Askeri alanda her ne kadar başarılıysa da siyasi birikimden yoksundu. Romanos Diogenes, Selçuklu ordusunun Niksar'a girdiğini ve şehre büyük zarar verdiğini haber almasından sonra emrinde bulunan hafif donanımlı askerlerini alarak Divriği'ye geldi. Onun geldiğini haber alan Selçuklular geri çekilmeye başladılar. Aralarında meydana gelen çarpışma sonrasında Selçuklular zayıat aldılar. Romanos Diogenes, zamansız ve programsız bu saldırı harekâtından sonra ordusunu topladığı Sivas'a geçti. Oradan

Maraş'a, Maraş'tan da Membiç'e girdi. Membiç'i kolaylıkla ele geçiren Bizans İmparatorunun en büyük destekçileri Ermenilerdi. Bu sebeple, Membiç'in ele geçirilmesi sonrasında Esvapçıbaşı rütbeli Ermeni Pharasmanios Apokapes şehre Bizans kumandanı olarak atandı. Bizans ordusu Membiç'de iken Afşin yönetimindeki Selçuklu birlikleri Afyon şehrine girdiler. Kış mevsiminin gelmesi nedeniyle çaresi kalmayan Romanos Diogenes, istediğini elde edememiş ve başarısızlığa uğramış bir şekilde ilk Anadolu Seferine son verdi (1068). Ertesi sene, Selçukluların Kayseri'ye saldırımları ile harekete geçen Romanos Diogenes'in en büyük destekçileri Ermeni Philaretos ve devrin Antakya valisi Ermeni Haçatur oldu. Philaretos, Bizans ordusunun generalliğine atansa da başarısız bir yönetim sergiledi. Philaretos'a nazaran Haçatur, küçük başarılar elde edebildi. Selçuklu ordusu, Bizans ordusu ile kedinin fareyle oynadığı gibi oynuyor, sürekli hareket ederek Bizans ordusunu peşinde gezdiriyordu. Netice itibariyle Romanos Diogenes ikinci Anadolu seferinde de bir başarı elde edemedi (1069). Manuel Komnenos'un kumandanlığında düzenlenen üçüncü Anadolu seferinde kısmen bir başarı sağlandı. Bu seferin en önemli avantajı Alp Arslan'ın eniştesi Erbasgan'ın Bizans'a iltica ederek unvan alması oldu. "Düşmanı düşmanın silahlıyla vur" söylemini benimseyen Romanos Diogenes, kurduğu bu ittifakın gerçekleştirmek istediği büyük çarpışmada avantajına olacağına bildiğinden büyük bir sevinç yaşadı (1070).

Bu üç Anadolu seferi sonrasında, uzun süren ve Bizans devlet hazinesinin neredeyse tamamının kullanıldığı bir ordu teşkil edildi. Romanos Diogenes, Selçukluları Anadolu'dan atmak ve otoritesi kurarak prestij elde etmek niyetindeydi. Ermeniler açısından ilk hadise Sivas'ta yaşandı. Sivas'a gelen Bizans ordusu ve Romanos Diogenes, Manuel Komnenos'un Anadolu harekâtında Sivas Ermenilerinin destek vermedikleri gerekçesi ile birçok insanı cezalandırdılar. Bu kişiler içerisinde Vaspurakan Ermeni Krallığının prenslerinden Atom ve Apusahl da vardı. Büyük bir yıkımla karşı karşıya kalan Sivas Ermenileri, yaptıkları nedeniyle Romanos Diogenes'e lanet

okudular. Bizans İmparatoru, Sivas Ermenilerine büyük bir darbe vurmasına rağmen Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra Anadolu genelindeki Ermenileri mezheplerinden döndüreceğine dair yemin etti. Gariptir ki Ermeniler yine de Bizans ordusunda yer almaya devam ettiler. Hangi bölgeden ve kaç kişiden müteşekkil olduğunu öğrenemememizle birlikte, Malazgirt Meydan Muharebesi esnasındaki Ermenilerin kahramanlıkları hem Bizans ve hem de Ermeni kroniklerinde anlatılmaktadır. Hatta Romanos Diogenes, Ermenilere karşı bu olumsuz tutumuna rağmen Khatap ve Vasliag gibi kişileri ordu kumandanlığı vazifesine atamıştır. Onlar, Bizans ordusunun bir kısmını yöneterek Selçuklulara karşı çarpışmış ve savaş alanında hayatlarını kaybetmişlerdir. Uzun bir hazırlık ve birçok maddi harcamaya rağmen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes çeşitli hatalar sebebiyle girdiği muharebeyi kaybetti. O, Alp Arslan'ın eline geçerek esir edildi. Alp Arslan, onun canına dokunmaksızın anlaşma yoluna girdi ve Romanos Diogenes'i serbest bıraktırdı. Bizans İmparatorunun en büyük destekçisi ve yardımcısı Ermeni Haçatur oldu. O, Romanos Diogenes'in tahttan indirilmesine rağmen yanında durmaya devam etti. Kilikya bölgesine sığınan Bizans İmparatoru bir süre yaşamaya devam etse de yeni kurulan Bizans yönetiminin eline geçti ve gözlerine mil çekilmesi sonrasında Kınalıada'da hayatını kaybetti (1071). Romanos Diogenes'in hayatını kaybetmesinden kısa süre sonra Alp Arslan da uğradığı suikast sonucunda vefat etti. İki liderinde hayatını kaybetmesi ile Anadolu siyasi hayatı yeni bir evreye girdi. Pek tabi bu yeni evrenin en büyük aktörlerinde birisi, Kutalmışoğlu Süleyman Şah oldu. O, İznik'in fethi sonrasında Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurdu ve asırlar sürecektir bir mücadelenin temellerini attı (1075). Süleyman Şah, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline getirilmesinin başlıca savunucusu idi. O, Büyük Selçuklu Devleti'nin aksine uç bölgelerde Bizans ile çatışmalar halinde bulunuyor ve toprak bütünlüğünü korumakla birlikte genişletme faaliyetleri içerisinde yer alıyordu. Süleyman Şah, atlı yıl içerisinde bölgedeki varlığını Bizans'a da

kabul ettirdi ve Drakon Deresi anlaşması sonrasında Sultan olarak anılmaya başlandı (1081).

Bizans'ın ve Büyük Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklarından ve otorite boşluğundan yararlanan tek kişi Kutalmışoğlu Süleyman Şah değildi. Romanos Diogeens'in yakın adamların olan ve Selçukluların Anadolu'dan sürülmesi faaliyetine onunla birlikte katılan Ermeni Philaretos da pastadan payını alanlar arasındaydı. O, kısa sayılabilecek bir sürede; Kilikya, Antakya, Maraş, Khişumi, Raban (Araban), Edessa (Urfa) ve Malatya havalisini ele geçirmeyi başardı. Anne ve babası Ermeni olan Philaretos dini inanç bakımından Ortodoks idi. Çünkü Bizans, mezhebini değiştirmeksizin hiçbir Ermeni'yi devlet hizmetine kabul etmemekteydi. Philaretos başlangıçta Bizans'a muhalif, sonrasında da Bizans'a tâbi bir yönetim sergiledi. Onun bu dönüşlerde, bölgesel tehlikelerin önemi vardı. Bizans'ın siyasi ve askeri desteğine ihtiyacı olması halinde onlarla irtibat kurmaktaydı hatta bu sebeple Sebastos unvanı da aldı. Onun kişilik ve yönetsel bozukluğu hakimiyeti altındaki şehirlerde yaşayan halk tarafından nefretle kınanmaktaydı. Talihinin ve siyasi zekasının marifetiyle birçok şehri ele geçirirse de halk tarafından sevilmiyor ve yönetimi altında yaşamak istenmiyordu. Bu sebeple, Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'a haber gönderen Antakya halkı, şehre gelerek muhasara etmesini ve ele geçirmesini talep ettiler. Bu teklifin kaçırılmaması gereken bir fırsat olduğunun farkına varan Süleyman Şah, birliklerini toplayarak Antakya'ya geldi ve şehri ele geçirdi (1085). Süleyman Şah, Melikşah'a Antakya'nın fethi haberini vererek onun adına hutbe okutmasına rağmen Tutuş ile iktidar mücadelesi içerisine girdi. İki Selçuklu liderinin giriştiği bu mücadele sonucunda Süleyman Şah hayatını kaybetti (1086). Ermeni Philaretos, Süleyman Şah'ın hayatını kaybetmesini fırsat bilerek Melikşah'a tabiiyetini bildirdi lakin bu siyasi manevrası pek de başarılı şekilde neticelenmedi. Hükmü altında bulunan şehirlerin önde gelen isimleri ve halkı onun aleyhine propaganda yapıyorlar, liderliğini kabul etmiyorlardı. Yıllar

içerisinde maruz kaldıkları baskı ve kötü muamele nedeniyle ona karşı toplu bir tavır takınıyorlardı. Philaretos, tüm gayretlerine rağmen başarılı olamayarak Maraş'ta hayatını kaybetti (1086-1087). Melikşah'ın iktidarı devrinde Anadolu Ermenileri huzur ve refah içerisinde yaşadılar. Çünkü Melikşah ne askeri saldırılar altında ne de vergi yükü altında yaşamalarına müsaade etmedi. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanan şehirler ve beldeler savaşımlardan olabildiğince uzak kaldılar. Ayrıca, Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslim tebaaya vergilendirme başta olmak üzere birçok kolaylık sağlandı. Pek tabi bu durum Melikşah'ın hayatını kaybettiği 1092 yılında Anadolu coğrafyasının ve Ermenilerin yeni bir sürece giriş yapmaları ile son buldu.

Bu anlatım sonrasında genel bir değerlendirme yapacak olursak Ermeniler, Anadolu coğrafyasında varoluşlarından itibaren tam anlamıyla bağımsız ve müstakil bir devletleşme sürecini yaşamaya muvaffak olamadılar. Onlar, siyasi dengeleri gözeterek güçlü oldukları dönemlerde özgürlükçü, güçten düşmeleri sonrasında bağımlı bir yönetim rejimini takip ettiler. Hristiyanlığını kabulleri sonrasında, dini tutumları ve inanışları sebebiyle diğer toplumlar tarafından ezilmeye ve dışlanmaya başlayan Ermeniler, Hristiyanlığın yaygınlaşması ve birçok medeniyet tarafından kabulüyle birlikte mezhepleri sebep gösterilerek aynı tutuma maruz kalmaya devam ettiler. Onlar, siyasi ikbal ve maddi kazanç sebebiyle mezheplerinden dönenler hariç olmak üzere, toplu bir mezhep değişimi içerisine girmeyi kabul etmediler. Siyasi dengelerin lehlerine dönmesi sonrasında, Doğu Anadolu topraklarında Bagratuni ve Vaspurakan Ermeni Krallıklarını kurmayı başaran Ermeniler, Bizans'ın siyasi ve dini yaptırımlarına yeniden tanıklık ettiler. Bizans yönetimi âdeta, onaylayan ve tasdik eden bir makam olarak Ermeni krallıklarının kurulmasında söz sahibi oldu. Bagratuni ve Vaspurakan Ermeni Krallıklarının kuruluşu öncesinde çeşitli dini ve siyasi yaptırımlara maruz kalarak yeri geldiğinde toplu yeri geldiğinde ise liderler bazında hayatlarını kaybeden Ermeniler, Bizans'ın çeşitli kademelerinde şaşırtıcı biçimde görev almaya devam ettiler. Bölgede

hiçbir açıdan rahat edemeyen ve varlıklarını devam ettiremeyen Ermenilerin dengeleri, Selçukluların ilk Anadolu akınları ile birlikte yeniden sarsıntıya uğradı. Mezkûr Ermeni krallıklarının hâkim olduğu şehirlerde ve Bizans'ın yönetimi altındaki çeşitli Anadolu yerleşkelerinde yaşamlarını sürdüren Ermeniler, Selçukluların ilk Anadolu akınları ile birlikte Bizans'ın tampon bölgesi oldular ve en büyük riskle karşı karşıya kaldılar. Bizans yöneticileri, bu durumu lehlerine değerlendirerek Selçukluların Anadolu akınlarına karşı sessizliğini korudular. Bu yöntem sonrasında Ermeni halkı ve krallığı hem siyasi hem de ekonomik olarak büyük bir çıkmazın içerisine girdiler. Her ne kadar bir süre Selçuklu akınlarına karşı direnmek yolunu tercih etseler de bunu uzun süreli olarak devam ettiremeyeceklerinin farkına vardılar. Bu sebeple ilk içsel mağlubiyeti Vaspurakan Ermeni Krallığı tattı. Onlar hem bölgesel anlaşmazlıklar hem de topraklarının Selçukluların geçiş güzergahı olması nedeniyle en büyük zararı gördüler. Bu sebeple, kendi rızaları ile topraklarını Bizans'a teslim ederek Sivas'a yerleştiler. Bu göç harekâtı, bölgedeki tüm Ermenilerin topraklarını terk ettiği anlamına gelmemektedir. Vaspurakan Ermeni Krallığı içerisinde yaşayan Ermenilerin büyük kısmı topraklarında yaşamaya devam ederek direnmeyi tercih ettiler. Bagratuni Ermeni Krallığında ise bu durumun farklı bir versiyonu yaşandı. Ermeni prensleri arasında çıkan taht mücadelelerine Bizans dahil edildi ve hakemlik görevi gördü. Bu hakemlik süreçleri sonrasında ise siyasi baskı ve kandırmaca yöntemi ile Ermenilerin hükmettikleri toprakların yönetimi anlaşmasını yaptı. Anlaşma sonrasında istediklerini elde edememeleriyle, bölgede katliama varan kırım hareketleri düzenlediler ve Ermeni liderlerini esir ettiler. Tuğrul Bey'in hükümdarlığı döneminde düşmanları olarak kabul ettikleri Bizanslı yöneticiler tarafından idare edilmekte olan Ermeniler, istememelerine rağmen bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar. Aynı dönemde yaşanan Pasinler Savaşı ve Malazgirt kuşatması gelişmelerinde bu duruma açıkça şahit olabilmekteyiz. Bizans, Ermenilerin krallıklarını elinden alması sonrasında onların nüfuz gücünden

yararlandı ve Selçuklulara karşı savaş alanına Ermenileri sürdü. Mesela Pasinler Savaşında Bizans ordusuna en büyük desteği Ermeniler verdi, Tuğrul Bey'in Malazgirt kuşatmasından şehrin korunmasını ve savunulması görevini Ermeni Vasil üstlendi. Aynı şekilde, Malazgirt Meydan Muharebesine değin geçen süreçte, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde Selçuklu saldırılarını savuşturmak vazifesinde Ermenilerden yararlanıldı. Bizans'ın siyasi dehası olarak görebileceğimiz diğer bir durum, Ermenilerin isyan etmemeleri ve rızalarının alınabilmesi adına birçok şehrin kumandanlığı vazifesine Ermeni asıllı kumandanların getirilmesiydi. Yaşanan gelişmelere karşı itaat ve boyun eğme durumunu tercih eden Ermeniler, Malazgirt Meydan Muharebesinde de Bizans namına savaşarak üstün cesaret gösterdiler. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında güçten düşen ve bölgedeki etkinliğini Selçuklulara kaptıran Bizans İmparatorluğunun siyasi durumu, Ermenilerin bölgesel olarak bağımsız hareket etmelerine imkân verdi. Bu kişilerin başında çeşitli vilayetlerde hüküm süren Philaretos yer aldı. O, karmaşık siyasi dengelerin sağladığı avantajla yerel bir yönetim kurdu ve kendi menfaatleri çevresinde zaman zaman Bizans zaman zaman ise Selçuklularla irtibatlı olarak çalıştı. Haçlı Seferlerine değin siyasi zikzaklarla hayatlarını idame ettirmeyi başaran Ermeniler, 1098 yılında başlayan I. Haçlı Seferi sonrasında kaybettikleri kardeşlerini bulurcasına Haçlılara sahip çıktılar. Bizans ve Selçuklu nefretinin tezahürü olan bu durum, Ermenilerin varlıklarını ve otoritelerini oluşturmalarındaki en önemli fırsat oldu. Anadolu'daki müttefiklerini bulan Haçlılar, pek zor sayılmayacak şekilde şehirden şehre ilerlediler. Haçlılara rehberlik eden, erzak sağlayan, askeri ve stratejik destek veren kişiler yine Ermenilerdi. Philaretos'un yönetimi altında bulunan şehirlerin pek çoğu, Haçlıları şehirlerine davet ederek yönetimi teslim ettiler. Haçlıların gölgesi altında Anadolu siyasi hayatının söz sahiplerinden biri de Ermeniler oldu. Çok cepheleli savaşın başladığı bu dönemde, bir yanda Türkiye Selçukluları, bir yanda Büyük Selçuklular ve Suriye Selçukluları, bir yanda ise Haçlılar vardı. İlk Anadolu Beylikleri olarak kabul

edilen; Artuklular, Saltuklular, Danişmentler, Mengücekler ve aka Beyliğinin kuruluşunu tamamlamaları ile onlar da bu siyasi atmosfere dahil oldular. Bu konsorsiyum içerisinde Haçlıların desteği ve teşviki ile Çukurova bölgesinde yeni filizlenen Kilikya Ermeni Baronluğu da yerini aldı. Böylece, çok cepheli ve kanlı bir döneme giriş yapıldı. Ermeniler ise menfaatleri çerçevesinde hareket ederek en az zararlı bu dönemi atlatma çabası içerisinde girdiler. Pek tabi elde edebildikleri çıkarları da gözeterek.

KAYNAKÇA

- A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 2014.
- Abdurrahman Küçük, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXXV, Ankara Üniversitesi Basımevi 1996, s. 117-154.
- Abdülhalik Bakır, “Yakut El-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C. 7(1), Elazığ 2010, s. 1-18.
- Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları”, Tarih Dergisi, S. 71, İstanbul 2020, s. 91-113.
- Abdülkerim Özaydın, “Dübeys b. Sadaka”, İslam Ansiklopedisi, C.10, İstanbul 1994, s. 14.
- Ağatāngegos, *Tarih-i Ermeniyan*, Garoon Sarksyān, İntişârât-ı Nairi, Tahran 1397.
- Ahmed Alihan Veziri Kirmânî, *Tarih-i Kirman*, Tashih M. İbrahim Bastani Parizi, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1352.
- Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî, *Tarih-i Cihân-ı Âra*, Çap: Seyyid Abdulkasım Meraşi, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1396.
- Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Ankara 2011.
- Ahmed Kesrevi, *Şehriyârân-ı Gumnam*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tahran 1375.
- Akif Yardımcı, “Türkiye Selçukluları Döneminde Ermeniler”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 1-142.

Aksarayı, *Târih-i Selâcık ya Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâmeretü'l Ahyar (tashih Osman Turan)*, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1362.

Ali Alibabai Dermeni, “*Berresi-i Tatbiki Berhi Vijegiha-i Tarih Nigari Ermeni ve Gurci Der Dovre-i Bastan*”, *Pejuheşha-i Ulum-u Tarihi*, Şomare-i Şanzdeh, Tahran 1396.

Ali Öngül, “*Tekiş b. Alp Arslan*”, *Tarih Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000, s. 321-334.

Ali Sevim, “*Tuğtekin*”, İ.A., C. 41, İstanbul 2012, s. 347-349.

Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınevi, Ankara 1983.

Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanlarından Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011.

Alimcan Buğda, “*İslam Hukukunda Farz-ı Kifâye Kavramının Sosyal Hayattaki İşlevi*”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 41, 2023, s. 1-30.

Ananun Yegesatsi Jamanakagrutyun, ed. P. M. Haçatıryan, Haykakan S.S.H.G.A. Hıratarakçutyun, Yerevan 1982.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1996.

Anonim Târih-i Sistân, Tashih Melik’ül Şuara-i Behar, Tahran 1381.

Aristakes Lastivertsi, *Patmutyun*, Targmanutyun V. A. Gevorgyan, Yerevan, 1971.

Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Atsız, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2015.

Ayşe Ayçiçek-Abdurrahman Seçkin, “*Gürcü Kaynaklarına Göre Tiflis Emirliği*”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.7, Trabzon 2021, s. 265-274.

Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2006.

Aziz B. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Başkomutan Simbat Vekayinamesi (951-1334), çev. Hrand D. Andreasyan, TTK’dan Basılmamış Nüsha, T/0068, İstanbul 1946.

- Bertrandon De La Baroquiere, *Denizaşırı Seyahat*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, Tahkik: Behmen Mirza Kerim, Kitabhane-i İlmî, Tahran 1313.
- Bilal Gök, *BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİN'DE ERMENİLER: Başlangıcından Melikşah'ın Ölümüne Kadar (1018-1092)*," Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 3 (7), 2015, s. 172-185.
- Bundari, *Zübdetü'n Nusra Nuhbetü'l Usra (Irak Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınevi, Ankara 1999.
- Canan Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.30, Samsun 2011, s. 139-183.
- Christian W. Troll, *Christianity as a Historical Event*, çev. Talip Özdeş, CÜİFD, Sivas 1999, s. 257-272.
- Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- Curfâdakânî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, İhtimam: Cafer Şuar, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1345.
- Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem Thema Sistemi*, TTK Yayınevi, Ankara 2021.
- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, haz. Abdülhay Habîbî, Çaphane-i Duhezar, Tahran 1363.
- Dânişmend-nâme*, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

- Denizaşırı Ülke'den Havadisler Haçlıların Mektupları (1097-1252)*, çev. Abdurrahman Onur Çalışır, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2018.
- Deuilli Odo, *II.Haçlı Seferi (VII. Louis'in Doğu'ya Seyahati)*, çev. Caner Togaç, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Ebü Reyhan Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye*, tercüme Ekber Dâñsirişt, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1363.
- Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsârü'l-Bâkiye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.
- Ebü Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, C.1, tahkik: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.
- Ebü Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târîhi Dımaşk*, Matbaatü'l Abâü'l Yesûiyyûn, Beyrut 1908.
- Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l Büldân*, Tashih: Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349.
- Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî, *Dîvânü'l-Ebîverdî*, tahkik Abdulbasit el-Ünsî, Matbuatul Osmaniyye, Lübnan 1317.
- Edip Akyol, “*Selçukluların Hilafetle İlk Teması ve Büveyhilerle İlişkiler*”, İSTEM 19 (2012), s. 237-252.
- Emre Ömür, *Büyük Selçuklular Döneminde Musul'un Türk Valileri*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2024.
- Emre Ömür, *IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, s. 1-585.

- Engin Öztürk, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, Urzeni Yayınevi, İstanbul 2020.
- Ercan Cengiz, “*Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi*”, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar-I, s. 55-76.
- Erdal Sezgi, “*Ermeni Kilisesinin Ermeni Toplumu Üzerindeki Gücü ve Ermeni Devletinin Kurulmasındaki Rolü*”, Kafdağı Dergisi, C.6, S.2, 2021, s. 205-233.
- Erdoğan Merçil, “*Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu*”, Belleten, S. 203, Ankara 1988, s. 461-477.
- Ergin Ayan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Bizans Ekseninde Ermeniler*,”Yeni Türkiye, S. 60, 2014, 247-263.
- Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2020.
- Fahreddin er-Râzî, *Câmi'ü'l-'Ulûm*, Tashih Seyyid Ali el-Davud, İntişârât-ı Serya, Tahran 1388.
- Fahrettin Kırzioğlu, “*Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznameleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri–Armenya/Yukarı Eller Tarihi'nin İçyüzü*”, Belleten 1986, C. 50, S. 198, s. 915-928.
- Fahrettin Kırzioğlu, “*Selçuklulardan Önce Armenia'ya Hâkim Olanlar*”, Türk Tarihinden Ermeniler, Şafak Basım ve Yayınevi, Manisa 1983, s. 129-199.
- Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Fatih Karakaya-Doğan Güneş, “*Leonardo Da Vinci'nin “Son Akşam Yemeği” Adlı Eserinin İkonografik Analizi Bağlamında Çözümlemesi*”, Uluslararası İletişim ve Sanat Dergisi, S.8, Elâzığ 2023, s. 63-73.
- Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları (Anîs Al-Kulûb)*, TTK Basımevi, Ankara 1943.

- Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi (Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış)*, Aras Yayınları, İstanbul 2016.
- Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- Gerdîzî, *Zeynü'l Ahbar*, tahkik Rahim Rezazade Malek, Müessese-i Çap ve İntişârât-ı Danişgah-i Tahran, Tahran 1384.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Gurban Hüseyinov, “*Selçukluların Kuruluş Sürecinde Türk-Ermeni İlişkileri*”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 73, Ankara 2023, s. 109-129.
- Gülay Ögün Bezer, “*Anadolu’nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşması’nın Bu Süreçteki Yeri*”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, XII, Ankara (2014), s. 21-36.
- Hâfız Ebru, *Coğrâfyâ-yi Hâfız-ı Ebrû*, Kitabhane-i Onlayn Tarih’ül İslam, Tarihsiz.
- Hâfız Ebru, *Zübdet’ül Tevarih*, Mukaddeme ve Tashih Seyyid Cevâdî, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Tahran 1311.
- Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Tashih ve Teligat Seyyid Muhammed Debir Siyagi, İntişârât-ı Tıb, Tahran 1378.
- Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, tahkik Ahdülhüseyin Nevâî, Çaphane-i Sehir, Tahran 1364.
- Hândmîr, *Düstûrü'l Vüzerâ*, Tashih ve Mukaddeme Said Nefisi, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1317.
- Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, telif Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseyini, Çap-ı Çaharom Cildi Devvom, İntişârât-ı Heyyam, Tahran 1380.

- Hanriet Topuzyan Basoğlu, “*Ermeni ve Süryani Müverrihlerin Kaleminden Selçuklular Döneminde Türklerin Anadolu’ya Girişi (I. Kılıçarslan Dönemine Kadar)*”, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 1-249.
- Hatice Bolat, *Ioannes Skylitzes’in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh Sâhibî Nehcivânî, *Tecârib’ül Selef*, Tashih: Abbas İkbâl, Zeban ve Ferheng-i İran, Tahran 1344.
- Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, çev. Lora Sarı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Hudûdü’l Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- Hüseyini, *Ahbârü’l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki*, Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, Müsehhîh Muhammed Nureddin-Mutercim Ramazan Ali Ruhâli, Tahran 1380.
- Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1186)*, Yayına Hazırlayan Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- Işın Demirkent, “*Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos*”, Belleten, 60(227), Ankara 1996, s. 59-72.
- İbn Funduk, *Târih-i Beyhâk*, Tashih Muhammed Kazvini, Kitabfuruşi Feruği, Tahran 1361.
- İbn Hallikân, *Selçuklu Biyografileri ve Çağdaş Simalar*, çev. Halil İbrahim Gökbörü, Altınordu Yayınları, Ankara 2022.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve Enbâ’ü Ebnâ’i’z-Zamân*, Tashih ve Teligat: Doktor Fatime Müderrisi, İntişârât-ı Danişgâh-i Urmiye, Urmiye 1381.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- İbnü'l Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, çev. Hasan Aydın, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2023.
- İbnü'l Nizamü'l Hüseyinî el-Yezdi, *el-Urazâ fî'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye*, Tashih Meryem Mirşemsi-Naşir Muhammed Afşar, Tahran 1388.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, İhtimam: Guy Le Strange ve Reynold Alleyne Nicholson, neşr: Dünya-i Kitab, Tahran 1363.
- İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, C.9, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1963.
- İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.
- İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti” (60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı), TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 259-274.
- İbrahim Tellioğlu, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009.
- İlhami Tekin Cinemre, “Geç Antik Çağda Ermeni Kilisesinin Kurumsallaşması”, Asia Minor Studies, Kilis 2019, s. 95-105.

- İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- James Forsyth, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınevi, İstanbul 1995.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, Cambridge University Press, Redigert av John Wortley, Cambridge 2010.
- Kartlis Tskhovreba, *History of Georgia*, ed. Roin Met'reveli-Stephen Jones, Tbilisi 2014.
- Kirakos Gandzaketsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Varag Arakelyan, Yerevan 1982.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Koryun, *Mesrop Maştots'un Hayatı*, çev. Oğuzhan Çakır, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.
- Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Zühre İlkelen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019.
- Marie Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara 1990.
- Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 29, Konya 2011, s. 231-260.

- Mehmet Altay Köymen, “*Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*”, Belleten 1993, C. 57, s. 71-80.
- Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972.
- Mehmet Emin Şen, “*Selçuklu Öncesi Hilafet Merkezinde Türk Askeri Varlığı*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 1 (47), 2019, s. 221-237.
- Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınevi, Ankara 2019.
- Melihe Setarzade, *Selcukiyan, Merkez-i Tahkik ve Tovse-i Ulum-u İnsani*, Tahran 1395.
- Mert Kozan, “*Roma İmparatorluğu Döneminde Malatya*”, Ortaçağ'da Malatya Makaleler, ed. Yahya Başkan-Murat Zengin-Orhan Yazıcı-Osman Karacan, Bilsam Yayınları, Malatya 2020, s. 15-37.
- Mevlüt Günler, “*Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylı İlişkileri*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 44, Konya 2020, s. 237-251.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.
- Movses Horenatsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Stepan Malhasyan-Aşot Gabrielyan, Edit Print Hıratarakçutyun, Yerevan 2014.
- Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tashih Mir Hâşim-i Muhaddes, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1363.
- Muhammed bin Şâkir El-Kutubî, *Uyûnu't-tevârih*, Dairetü'l Şuun Elsekafıyye ve'l-Neşr, Elcoz Elhadiye ve'l İşrûn, tah. Faysal Es-Sâmir-Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, Bağdat 1970.

- Muhammed Kazvinî, *Bist Makale-i Kazvinî*, Mukaddeme Abbas İkbâl, Dunya-i Kitab, Tahran 1363.
- Muharrem Kesik, “*Kutalmış Bey’in Anadolu’yu Fetih Çalışmaları ve İsyanı*,” Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 3, s. 179-192.
- Muharrem Kesik, “*Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?*”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi S. 5, Konya 2016, s. 95-115.
- Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi’nin El-Aylemüz’z-Zâhir Fî Ahvâli’l- Evâil Ve’l Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2023.
- Murat Keçiş, “*İhanetten İmparatorluğa: IV. Romanos Diogenes*”, Belleten 86/305, Ankara 2022, s. 89-118.
- Murat Zengin, *Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstilasına Kadar Malatya*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- Mükrimin Halil Yinanç, *Düstûrnâme-i Enverî*, Evkaf Matbası, İstanbul 1930.
- Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.1, haz. Refet Yinanç, TTK Yayınevi, Ankara 2020.
- Müneccimbaşı, *Cami’ud-Düvel*, C.1, çev. Ali Öngül, Akademi Kitapevi, İzmir 2000.
- Muntecebüddîn Bedî, *Atebetü’l-Ketebe*, Tashih Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl Âştîyânî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1384.
- Müsfiq C. Bayramov, *The attitude of the Seljuk rulers towards the non-Muslim population in Turkish historiography*, Modern Leisure Studies, 2020, S. 2, s. 57-62.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1937.
- Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020.

- Nâsır-i Hüsrev, *Sefernâme*, Tashih Doktor Muhammed Debir Siyaki, Kitabfuruşî Zevvar, Tahran 1375.
- Nazîr İbrâhîm, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Müjgân Çakır, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2019.
- Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, TTK Yayınevi, Ankara 2021.
- Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'sh-Şefîk (C.1)*, çev. Ali Ertuğrul, TTK Basımevi, Ankara 2015.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Niketas Khoniates'in *Historia'sı, İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004.
- Niketas Khoniates'in *Historia'sı (1180-1195)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006.
- Nina G. Garsoian, *Paulikanların Tarihi*, çev. B. Murat Eyrik, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2020.
- Nino Anchabadze, *"Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu"*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 1-113.
- Nizamî Aruzî Semerkandî, *Çehar Makale*, Tashih ve İhtimam: Muhammed Kazvini, İntişârât-ı Eşraki, Tahran 1328.
- Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, TTK Basımevi, Ankara 2020.
- Nüveyrî (Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb), *Nihâyetü'l Erebb fi Fünûni'l Edeb*, Tahkik: Doktor Müfid Kameyhe, Dârü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut 2004.

- Oğuzhan Çakır, “*Kaynaklar Işığında Selçuk Bey’in Çocukları*”, Tarih Araştırmaları Dergisi 40/70, Ankara 2021, 105-128.
- Oğuzhan Çakır, “*Selçuklu Ailesinin Bilinen İlk Atası: Demir Yaylı Dukak*”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. 14, Konya 2021, s. 83-108.
- Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C.1, İsam Yayınları, İstanbul 2020.
- Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ömer Faruk Uyanık, *Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes’in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri (1068-1071)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 1-143.
- Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O.Ş. Gökyay, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 2016.
- Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (C.1)*, çev. A. Ateş, TTK Yayınevi. Ankara 1957.
- Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’üt-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitapları, İstanbul 2016.
- Salim Cöğce, “*Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler*”, BAL-TAM Türklük Bilgisi, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, S. 22, 2015, s. 93-112.
- Salim Koca, “*Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?*”, Bilig S. 3, 1996, s. 80-85.
- Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

- Sefer Solmaz, “*Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya 2014, S. 35, s. 545-575.
- Seyyid Abulkasım Firuzani, *Selcukiyan*, Merkez-i Tahkik ve Tovse-i Ulum-u İnsani, Tahran 1396.
- Sıbt İbnü’l Cevzî, *Miratü’z-Zamân fî Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2011.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anıları Tatarlar ve Anadolu*, çev. Erendiz Öbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.
- Smbat Sparapet, *Smbatay Sparapeti Taregirk*, Venetik-S. Ėazar, 1956.
- Stepanos Orbelyan, *Syuniki Patmutyun*, A.A. Abrahamyan, Sovetakan Groğ, Yerevan 1986.
- Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- Suat Kaymak, “*Bir Selçuklu Hâtûnu’nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn*”, Tarih Dergisi, S. 58, İstanbul 2013, s. 25-42.
- Sultan Gürsoy, “*Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar*”, Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi”, 2020, Cilt:3, Sayı:2, s.107-132
- Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vakayinamesi (632-1042)*, çev. Hrand D. Andreasyan, T/0044-1, İstanbul 1944.
- Şerafeddin Yaltkaya, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıllar)*, haz. Eren Yavuz, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul 2018.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2014.
- Târihü’l Selcuk Der Anatoli*, (tashih ve teligât Nadir Celali), Miras- Mektub, Tahran 1377.

- Tovma Artzruni Yev Ananun, *Patmutyun Artzrunyats Tan*, Vrej Vardanyani, Sovedakan Groğ Hradarakçutyun, Yerevan 1978.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2013.
- Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Tunay Karakök, “*Malazgirt Sonrası Maraş'ta Bir Ermeni Asıllı Bizans Ordu Komutanı, Philaretos Brachamios*”, Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (17-19 Kasım 2016- Kahramanmaraş) Bildiri Kitabı, Kahramanmaraş 2017, s. 144-152.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Urfalı Vahram Rabuni-Hetum, *Kilikya Kralları Tarihi (Rubenyanların Manzum Tarihi-Gorigos Senyörü Hetum Vekayinamesi)*, çev. Hrant D. Andreasyan, haz. Hülya Eraslan, TTK Yayınevi, Ankara 2023.
- V. Vardanyan, *South-Eastern Armenia During the Attacks of Seljuk-Turkish Tribes (up to 1071)*. “Բնիքի շարժումը = Вестник Арменоведения= Journal of Armenian Studies 3 (2017), s. 5-17.
- Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, TTK Yayınevi, Ankara 2015.
- Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.
- Willem Van Ruysbroeck, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.
- Willermus Tyrennis'in *Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar)*, çev. Ergin Ayan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II (Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine 1099-1143), çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târih'ül Antakiyye*, Tashih Ömer Abdülselem Tedmuri, Lübnan 1990.

Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, Tercuman Doktor Alinaki Munzevi, Pejuheşkede-i Bastanşinasi, Tahran 1380.

Zâhirüddîn Nişâburi, *Selçuknâme*, (tashih Mirza İsmâil Afşar-Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1390.

Zahîrüddîn-i Mar'âşî, *Tarih-i Taberistan Ruyan ve Mâzenderan*, Tashih Abbas Şayan, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1395.

Zehebî (Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmâni), *Târihu'l İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-a'lâm*, tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, Darü'l Kitabü'l-Arabî, Beyrut 1993.

Zekeriya el-Kazvinî, *Asârû'l-Bilad ve Ahbârû'l-İbad*, tashih Muhammed Murad b. Abdurrahman, Çaphâne-i Müessese-i İntişârât ve Çap Danişgâh-i Tahran, Tahran 1371.

Zekiye Tunç, "1015-1064 Yılları Arasında Kafkasya Bölgesi'nde Selçuklu-Ermeni İlişkileri," *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 1.Volume 8 (2019), s. 307-315.

ÖZET

Ermeniler, medeniyetler arasında en eski toplumlardan birisi olarak kabul edilmektedirler. Onlar, ilim camiasının ağırlıklı oranda kabul ettiği üzere Balkanlardan Anadolu topraklarına gelmişlerdir. Onların diğer toplumlardan ayrılması ve ayrışması, Hristiyanlık dinini kabulleri ile başlamıştır. Hristiyanlığı ilk kabul eden millet olmaları nedeniyle birçok yaptırımla karşı karşıya kalmışlardır. Kendi alfabelerini oluşturmaları ve kendi dillerinde kitaplar telif etmeleri neticesinde onlara karşı oluşmuş bu olumsuz tavır katlanarak artmıştır. Görüleceği üzere, Selçuklular öncesinde Bizans hakimiyeti altında hayatlarını asırlarca devam ettiren Ermenilerin en büyük düşmanı Bizans olmuştur. Bunun temel sebebi, Ermenilerin Gregoryen mezhebine bağlı olmaları ve yer yer Bizans'a karşı ayaklanma teşebbüsüne girmeleridir. Bizans, kontrol etmekte zorlandığı ve baskılarıyla yıldıramadığı Ermenileri, asırlar içerisinde katı tavrılarla cezalandırmıştır. Bu cezalandırmanın en şiddetlisi, Selçukluların ilk Anadolu akınları devrine tesadüf eder. Doğu Anadolu bölgesinin çeşitli şehirlerinde küçük krallıklar şeklinde hâkim bulunan Ermeniler, Bizans tarafından katliama tabi tutularak tehcir edilmişlerdir. Onların göç harekâtı, canlarını korumak arzusuyla kendi istekleri sonucunda gerçekleşse de uzun yıllar ellerine tuttıkları toprakların Bizans'ın yönetimine geçmesiyle neticelenmiştir. Onlar, Bizans eliyle kendilerine yaşatılan zulümlere rağmen, Selçukluların ilk Anadolu akınlarına karşı Bizans'a destek olmuşlar, Selçukluların Anadolu'ya hâkim olmalarının önüne geçmeye çalışmışlardır. Yaklaşık yarım asır devam eden bu süreç, Malazgirt Meydan Muharebesi ile neticelenmiştir. Bizans'ın mağlup olduğu bu mücadelede Ermeniler, Bizans'ın yanında Selçukluların karşısında yer almışlardır. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrasında Selçukluların Anadolu'yu yurt tutma ve kök salma evresinin başladığını görmekteyiz. Bu esnada bazı Ermeni derebeyleri, zaman zaman Bizans ile ittifak kurarak zaman zaman ise bağımsız

hareket ederek Anadolu'nun bazı şehirlerinde egemen olmuşlardır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın saltanatında, çarelerinin kalmadığını anlayan Ermeni liderlerinin ve halkının bir kısmı Selçuklu otoritesine karşı boyun eğmişler ve iş birliğine girişmişlerdir. Bu durum, kısa süre sonra başlayacak Haçlı Seferleri ile bambaşka bir sürece evrilmiştir. Haçlı Seferleri devrinden önce, ilk olarak Bizans'a sonrasında da Selçuklulara itaat etmek zorunda kalan Ermeniler, sonraki süreçte kendilerine iki devletin de düşmanı olan Haçlıları dost edinmişlerdir. Onlar, yeni edindikleri müttefiklikle hem kendi menfaatlerini koruma yoluna girmişler hem de iki düşman kuvvetine karşı Haçlıları kullanmışlardır. Pek tabii Haçlılar da onları.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Ermeniler, Bizans, Anadolu, Türkmenler.

ABSTRACT

Armenians are considered to be one of the oldest societies among civilisations. They came to Anatolian lands from the Balkans, which is widely accepted by the scholarly community. Their separation and differentiation from other societies started with their acceptance of the Christian religion. Since they were the first nation to accept Christianity, they faced many sanctions. This negative attitude towards them increased exponentially as they created their own alphabet and wrote books in their own language. As can be seen, Byzantium was the biggest enemy of the Armenians, who continued their lives under Byzantine rule for centuries before the Seljuks. The main reason for this was that the Armenians belonged to the Gregorian sect and occasionally attempted to revolt against Byzantium. Byzantium punished the Armenians, whom it had difficulty in controlling and could not discourage with its oppression, with harsh attitudes over the centuries. The most severe of these punishments coincided with the first Anatolian raids of the Seljuks. The Armenians, who were dominant as small kingdoms in various cities of Eastern Anatolia, were subjected to massacres and deported by Byzantium. Although their migration movement was voluntary and was motivated by the desire to protect their lives, it resulted in the transfer of the lands they had held for many years to Byzantine rule. Despite the persecutions inflicted on them by Byzantium, they supported Byzantium against the first Anatolian raids of the Seljuks and tried to prevent the Seljuks from dominating Anatolia. This process, which continued for about half a century, culminated in the Battle of Malazgirt. In this struggle in which Byzantium was defeated, Armenians sided with Byzantium against the Seljuks. After the Battle of Malazgirt, we see that the Seljuks began to settle and take root in Anatolia. In the meantime, some Armenian overlords, sometimes allied with Byzantium and sometimes acting independently, became sovereign in some cities of Anatolia. During the reign of

the Great Seljuk Sultan Malik Shah, some of the Armenian leaders and people, realising that they had no choice, submitted to the Seljuk authority and entered into cooperation. This situation entered a completely different process with the Crusades that started shortly afterwards. During the Crusades, the Armenians, who had to obey first Byzantium and then the Seljuks, befriended the Crusaders, who were enemies of both states. With their newfound alliance, they both sought to protect their own interests and used the Crusaders against the two enemy forces. Of course, the Crusaders also used them.

Keywords: Seljuks, Armenians, Byzantium, Anatolia, Turkmens.